

היהודים המערבים בארבע ערי הקודש
ממלחמת העולם הראשונה עד תום השלטון
הבריטי (1914-1948)

מאת

משה עובדיה

המחלקה לתולדות ישראל
ע"ש ישראל וגולדה קושיצקי

חיבור לקבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

הוגש לסינט של אוניברסיטת בר-אילן

חיבור זה נכתב בהדרכתו של
פרופ' משה אורפלי
מן המחלקה לתולדות ישראל
באוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן

תוכן עניינים

שלמי תודה
קיצורים וראשי תיבות

א	תקציר	א
1	מבוא	1
1	1. הגדרת הנושא – מטרת המחקר	1
1	2. מצב המחקר וסקירת מחקרים עיקריים	1
5	3. שאלות המחקר ומבנהו	5
6	4. שיטות המחקר	6
8	פרק א: הרקע ההיסטורי	8
8	1. ארץ ישראל ויהודיה	8
8	2. ימי השלטון העות'מאני ומלחמת העולם הראשונה	8
11	3. ימי השלטון הבריטי	11
24	4. היהודים המערבים בארץ ישראל	24
27	פרק ב: המערבים במלחמת העולם הראשונה (1914-1918)	27
27	התמודדות עם הישרדות הגלייה השפלה ומוות	27
40	פרק ג: חיי המערבים בימי השלטון הבריטי (1918-1948)	40
40	1. המערבים לאחר כיבוש הארץ על-ידי הבריטים	40
44	2. מקומם הגיאוגרפי	44
52	פרק ד: מוסדותיהם של המערבים והנהגת הקהילה	52
52	1. בתי הכנסת	52
61	2. בתי הדין	61
61	3. בית הדין של ועד העדה המערבית בירושלים	61
68	4. בית הדין של העדה הספרדית בחברון	68
69	5. בית הדין של העדה הספרדית ובית דין מאוחד לספרדים ולאשכנזים בצפת	69
70	6. בית הדין של העדה הספרדית ובית דין מאוחד לספרדים ולאשכנזים בטבריה	70
71	7. ועדי העדות	71
71	8. ועד העדה המערבית בירושלים	71
77	9. ועד העדה הספרדית בחברון	77
77	10. ועד העדה הספרדית בצפת	77
80	11. ועד העדה הספרדית בטבריה	80
82	פרק ה: חיי הכלכלה של המערבים	82
82	1. ירושלים	82
86	2. חברון	86
87	3. צפת	87

88	4. טבריה
90	פרק ו: קשרי המערבים עם יהודי התפוצות
90	1. שליחים מארץ ישראל, שלוחי דרבנן – שד"ר
90	2. שד"רים מערבים וספרדים בשליחות ועד העדה המערבית בירושלים
100	3. שד"רים מערבים בשליחות ראש הרבנים והוועד הכללי לעדת ישראל ספרדים בתברון
102	4. שד"רים מערבים בשליחות ועד העדה הספרדית בצפת
105	5. שד"רים מערבים בשליחות ועד העדה הספרדית בטבריה
107	6. שליחות רבנית של רבנים מערבים
116	7. שליחות חינוכית של מערבים
120	פרק ז: קשרי המערבים עם סביבתם
120	1. קשרי המערבים עם ועד העדה הספרדית ועדות אחרות בירושלים
126	2. הקדשים
128	3. יהודים אשכנזים
128	4. נישואים
129	5. נוצרים
129	6. מוסלמים
132	7. הקונסוליה הצרפתית
133	8. חברון
133	9. יהודים ספרדים ובני עדות המזרח
133	10. יהודים אשכנזים
133	11. מוסלמים
134	12. צפת
134	13. יהודים ספרדים ובני עדות המזרח בצפת
135	14. יהודים אשכנזים
137	15. נוצרים
137	16. מוסלמים
139	17. טבריה
139	18. יהודים ספרדים ובני עדות המזרח בטבריה
140	19. יהודים אשכנזים
140	20. נוצרים
141	21. מוסלמים
144	פרק ח: השתלבות המערבים בכוחות הביטחון בארץ ישראל
144	1. הצטרפות לכוחות בריטיים
144	2. הצבא הבריטי
145	3. משטרת המנדט ומשטרת היישובים היהודיים
147	4. הצטרפות לכוחות היהודיים ה'הגנה' ה'אצ"ל' וה'לח"י'

157	פרק ט: חינוך
157	1. ירושלים
157	2. כותאב
158	3. תלמודי תורה
162	4. ישיבות
164	5. בתי ספר לבנים
165	6. בתי ספר לבנות
166	7. מיסיון
168	8. חברון
168	9. צפת
168	10. תלמוד תורה – כותאב
170	11. בית ספר לבנים
170	12. בית ספר לבנות
170	13. בתי ספר מעורבים
171	14. מיסיון
172	15. טבריה
172	16. כותאב – תלמוד תורה
174	17. בתי ספר לבנים
174	18. בתי ספר לבנות
174	19. בית ספר מעורב
175	20. מיסיון
176	פרק י: נשים מערביות
176	1. נשים מערביות בארבע ערי הקודש
180	2. גיל הנישואים של נשים מערביות
180	3. השפה של הנשים המערביות
181	4. מקומן של נשים מערביות בפולמוס המאבק לזכות הבחירה
182	5. סגנון לבושה של האישה המערבית
184	פרק יא: המטבח היהודי המערבי בארבע ערי הקודש
184	1. תבלינים
185	2. סלטים
185	3. כבושים
186	4. דברי מאפה
186	5. פיצוחים
186	6. משקאות

187.....	7. מאכלים בימי החול.....
188.....	8. מאכלים במועדי השנה.....
188.....	9. שבת.....
189.....	10. מאכלים בחגי ישראל.....
190.....	11. ראש השנה.....
190.....	12. ערב יום הכיפורים.....
190.....	13. סוכות.....
191.....	14. חנוכה.....
191.....	15. פסח.....
192.....	16. שבועות.....
193.....	פרק יב: נומנקלטורה של המערבים
194.....	1. גברים.....
194.....	2. שמות מקראיים.....
194.....	3. שמות מן המשנה והתלמוד.....
194.....	4. שמות וכינויים שנתחדשו או תורגמו על ידי המערבים במערב.....
194.....	5. שמות אופייניים למגרב.....
194.....	6. שם אופייני לארצות האיסלאם האחרות.....
194.....	7. שמות מחודשים מימי הביניים ואילך.....
194.....	8. שמות מעולם הקודש.....
194.....	9. שמות הקשורים באירוע היסטורי.....
194.....	10. שמות המעידים של שינוי סטטוס חברתי.....
194.....	11. שם המעיד על ניצחון.....
194.....	12. שמות מן הטבע.....
195.....	13. שמות שהם צירוף של שתי מילים.....
195.....	14. שמות כפולים.....
195.....	15. שמות משולשים.....
195.....	16. שמות פרטיים לפי מקום המוצא של המערבים.....
195.....	17. שמות אנגליים, איטלקיים וצרפתיים.....
195.....	18. נשים.....

195.....	19. שמות מקראיים.....
195.....	20. שם מהמשנה והתלמוד.....
195.....	21. שמות מחודשים מימי הביניים, תקופת הלאומיות והתחייה.....
195.....	22. שמות שנתחדשו או תורגמו על ידי המערבים בארץ ישראל ובמגרב.....
196.....	23. שמות ערביים של מערביות.....
196.....	24. שמות המתארים גברות בבתים ובחברה הסובבת.....
196.....	25. שמות המתארים יופי וכן.....
196.....	26. שמות המתארים ניצחון.....
196.....	27. שמות של ציפורים.....
196.....	28. שמות מעולם החי והצומח.....
196.....	29. שמות של צבעים.....
196.....	30. שמות המתארים מאורות וגרמי שמים.....
196.....	31. שמות המתארים חלק מהיממה.....
196.....	32. שמות המתארים מזל חיים שמחה ורחמים.....
196.....	33. שם המתאר אופן דיבור.....
196.....	34. שמות שהם כינויים לאבנים טובות.....
196.....	35. שמות המתארים סטטוס במשפחה או שינוי סטטוס חברתי.....
197.....	36. שמות כפולים.....
197.....	37. שמות המעידים על מוצא מהמגרב.....
197.....	38. שמות ממקורות לועזיים-איטלקיים ואנגליים, ספרדים וצרפתיים.....
199.....	סיכום ומסקנות.....
203.....	ביבליוגרפיה ומקורות אחרים.....
203.....	1. תיעוד בעל פה – ראיונות.....
211.....	2. אוספים פרטיים.....
212.....	3. ארכיונים.....
216.....	4. ספרים בעברית.....
224.....	5. מאמרים בעברית.....
228.....	6. עיתונות.....
228.....	7. ספרים בלועזית.....

229.....	8 . מאמרים בלועזית.....
230.....	9 . משאב אלקטרוני ואתרי אינטרנט.....
231.....	נספחים.....
I.....	תקציר באנגלית.....

שלמי תודה

חובה גדולה ונעימה היא לי להודות למורי ורבי, פרופ' משה אורפלי, שמתורתו אני לומד מ-1998, בהיותי סטודנט לתואר ראשון במחלקה לתולדות ישראל, ולתואר שני עם תיזה בהנחייתו. במהלך לימודי הכרתי ולמדתי להעריכו עד למאוד כהיסטוריון מהמעלה הראשונה, היודע להורות ולעניין בהרצאותיו את תלמידיו ולהנחותם לתארים מתקדמים במקצועיות ראויה לשמה כדי להגיע לאמתות היסטוריות במחקר ההיסטוריוגרפי. בהנחייתו ניכרים אף פתיחות וחופש אקדמי במחקר בשילוב עם דרך ארץ וכבוד האדם.

תודתי שלוחה לאוניברסיטת בר-אילן, שבה רכשתי את השכלתי האקדמית בכל התארים, ולמחלקה לתולדות ישראל: לראש המחלקה, פרופסור בן-ציון רוזנפלד, למזכירות המחלקה – גב' כוכבה עקרבי וגב' ניקול מסיקה, על הטיפול החם, האוהב והמסור בכל בקשה שהפניתי אליהן; לוועדת קרן ח"י על שם שמואל קולא רוזנבלט ולאורה בולר דה קולא של אוניברסיטת בר אילן; למורתי ד"ר ניבי גומל מהמרכז לחקר הלדינו ע"ש נעימה ויהושע סלטי; לד"ר מיכל בן-יעקב, ראש החוג להיסטוריה במכללת אפרתה, לארכיונאים ולספרנים שהייתה לי הזכות לשהות במחיצתם, ביניהם הדסה אסולין מנהלת הארכיון לתולדות העם היהודי, רבי אפרים הלוי מנהל ארכיון ועד העדה הספרדית, מיכאל מהלר מנהל ארכיון העיר ירושלים וגב' פלורה אביטל, מר אברהם הטל, מר דב הכהן והמנהלת גב' מרים כהן מספריית מכון בן-צבי, לגב' בתיה לשם מנהלת הארכיון הציוני מרכזי בירושלים, למר רועי נוי, למר יצחק קדמי, למר משה גטנצ'רוק ולמר דניאל עזריה מהארכיון הציוני מרכזי בירושלים, למר אורי מזר מנהל המרכז לחקר טבריה, לגב' ג'ודי מור-המאירי מנהלת ארכיון בית המאירי ולמר אורי גורדוני מארכיון בית המאירי בצפת, למר אילן שטייר מארכיון ההגנה, למר אלכס וילנסקי מהספרייה המרכזית של אוניברסיטת בר-אילן, לחברי העמותה לתולדות חיפה, למר אברהם גוזלן מהמרכז למורשת יהדות צפון אפריקה ולחברי ועד העדה המערבית בירושלים – מר חיים כהן, מר אלי מויאל, מר מוריס אזולאי, גב' סולי שרביט, ולמזכירת ועד העדה המערבית, גב' דינה אוזנה, לחברי ועד העדה הספרדית – מר יחזקאל זכאי וגב' דניה חיים, לפסקל פרץ-רובין, לאילה רוז, לצמרת אביבי (אבורביע), לכל המרואיינים הנכבדים שפינו את זמנם וברצון רב העלו לפניי את הנרטיב ההיסטורי של משפחותיהם.

תודה לד"ר יצחק הילמן מן המחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות באוניברסיטת בר-אילן על העריכה הלשונית וההתקנה של החיבור.

תודה מיוחדת שלוחה לחבריי – אילן כהן ומלכה אריאל, ולמשפחתי היקרה: הוריי – מרגלית ונסים עובדיה, הורי אשתי – נעמי ונחום נחשון, ולבסוף ומעל כולם – לאשתי היקרה מפז, אלונה, ולילדיי היקרים – יעלה מרגלית, נעה, יסכה מיקה והלל-ניסים.

קיצורים וראשי תיבות

אדר שנת	אד"ש
ארכיון ועד העדה הספרדית	או"ע"ס
ארכיון מכון ז'בוטינסקי	אמ"ז
ארץ ישראל	א"י
ארכיון מרכזי לתולדות העם היהודי	אמת"י
ארכיון עיריית ירושלים	אע"י
Anglo- Palestine Company	אפ"ק
ארגון צבאי לאומי	אצ"ל
ארכיון ציוני מרכזי בירושלים	אצ"מ
אדוננו רבי יצחק לוריא אשכנזי	אר"י
ארם צובה	אר"ץ
בית הספר	ביה"ס
בית ספר	בי"ס
גדודי נוער	גדנ"ע
ה' ישמרהו ויחיהו	הי"ו
הנזכר לעיל	הנ"ל
הרב דוד בן-שמעון	הרדב"ש, דב"ש
הרב הגאון	הרה"ג
הרב יעקב משה טולידאנו	הרימ"ט
זכרונו לברכה	ז"ל
חוכמה, בינה ודעת	חב"ד
יושב ראש	יו"ר
קיצור השם האנגלי J.C.A של חברה יהודית להתיישבות	יק"א
ישמרהו צורו וגואלו	ישצ"ו
כתב יד	כ"י
כל ישראל חברים (אליאנס)	כ"יח
לוחמי חירות ישראל	לח"י
לירות שטרלינג	ליש"ט
מורנו הרב רבי	מוהר"ר
מלחמת העולם	מלחה"ע
משה עובדיה	מ"ע
נאמן העדה, נוחילנוחו עדן	נ"ע
בן	ו'

ספרי תורה, תפילין ומזוזות	סת"ם
עדי, עד, עולם	ע'
עיר הקודש	עה"ק, עיה"ק
עורך דין	עו"ד
על שם	ע"ש
צפת תיבנה ותכונן	צפת"ן
קהילת קודש	ק"ק
ראש אב בית – דין	ראב"ד
רבי אליהו ילזו	רא"י
ראשון לציון	ראשל"צ
ראש חודש	ר"ח
רבי מאיר בעל הנס	רמב"ה
רבי משה בן מימון	רמב"ם
רבי משה בן נחמן	רמב"ן
רבי שמעון בר יוחאי	רשב"י
רבי שלמה יצחקי	רש"י
שלוחא דרבנן-שליח של חכמים	שד"ר
שירות ידיעות	ש"י
תיבנה ותיכונן	ת"ן
תיבנה ותיכונן במהרה בימינו	תובב"א
אמן	
תהא נשמתה (נשמתו) צרורה	תנצב"ה
בצרור החיים	

IGS Israel Genealogical Society
JSP Jewish Settlements Police

תקציר

יהודים המערבים' הוא כינויים של יהודי צפון אפריקה, מהם שהגיעו לשם מארץ ישראל לאחר חורבן שני בתי המקדש, מהם שהגיעו מספרד בעקבות גזרות קנ"א (1391) וגירוש ספרד בשנת רנ"ב (1492).

יהודים מערבים הגיעו לארץ ישראל והתיישבו בה החל מהמאה ה-11. הכינוי 'מערבים' בא להם על שום שהגיעו מהמغرب (المغرب) – ארצות צפון אפריקה. רוב חוקרי המגרב נוהגים לכלול בו את מרוקו, אלג'יריה, תוניסיה ולוב, כאשר בתעודות שעניינן הקהילות היהודיות במגרב נהגו ראשי הקהילות היהודיות לחלק את המגרב למערב הפנימי, שכלל את מרוקו, ולמערב החיצון, שכלל את אלג'יריה, תוניסיה ולוב.

מ-1830 החלו להגיע בודדים, משפחות וקבוצות של מערבים מהמגרב לארץ ישראל כדי להתיישב בה, בעיקר ב'ארבע ארצות הקודש', כלומר בארבע הערים המקודשות לעם ישראל: ירושלים, חברון, צפת וטבריה. בחברון, בטבריה ובצפת נמנו המערבים עם העדות הספרדיות והמזרחיות, כאשר הכוללים וראשי הכוללים היו מנהיגים ספרדים ומערבים. לא כן בירושלים: במחצית השנייה של המאה ה-19 חל תהליך פירוד בין הספרדים למערבים בהנהגתו וביזמתו של הרב דוד בן-שמעון, שהגיע ב-1854 מרבאט שבמרוקו, וסיבתו קיפוח המערבים על ידי ועד העדה הספרדית ואי-שוויון בחלוקת תרומות שהגיעו מהמגרב. המערבים הקימו קהילה משלהם, וזו הוכרה על-ידי השלטון העות'מאני והשלטון הבריטי שירש אותו.

למן השליש הראשון של המאה ה-19 חלו תמורות ניכרות בארצות המוצא של היהודים המערבים בעקבות החלת שלטון פרוטקטורט אירופי במקום שלטון מוסלמי.

מחקרנו דן בחיי יהודים המערבים בארבע ערי הקודש מ-1914, ערב מלחמת העולם הראשונה ועד תום המנדט הבריטי ב-1948-תקופה רבת תמורות ותהפוכות בתולדות עם ישראל בגולה ובארץ ישראל בעקבות מלחמת העולם הראשונה (1914-1918), מלחמת העולם השנייה (1939-1945), שואת יהודי אירופה והמגרב, חילופי שלטון בארץ ישראל – משלטון עות'מאני לאחר 401 שנים (1517-1918) לשלטון בריטי שנמשך 30 שנים (1918-1948). באותם ימים עלו יהודים רבים לארץ ישראל בעלייה השלישית, הרביעית והחמישית, בין 1919 ל-1935, והיה עליהם לחיות לצד תושבי הארץ הוותיקים-יהודים ולא יהודים, ולקבל את מרות השלטון הבריטי בימים של מתחים חוזרים ונשנים בין יהודים לערבים בשל הגושפנקא שנתנה בריטניה ב'הצהרת בלפור' ב-1917 להקמת בית לאומי ליהודים בארץ וסירוב הערבים להכיר בהצהרה זו.

באותה עת החלו לקום בעזרת הבריטים מסגרות הגנה על היישובים ועל התושבים היהודים מפני פורעים ערבים. תנועות יהודיות אחרות פעלו במחתרת נגד המוסלמים והשלטון הבריטי. אז גבר גם המתח בין תושבי הארץ הערבים ובין יהודי הארץ מכ"ט בנובמבר 1947, יום הכרזת האומות המאוחדות על הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל, ועד תום השלטון הבריטי בארץ ישראל ופרוץ המלחמה במאי 1948.

על היהודים המערבים היה להתמודד עם האירועים ההיסטוריים שהתחוללו באותם ימים. במלחמת העולם הראשונה חיו יהודי הארץ בתנאי הישרדות – גיוס לצבא העות'מאני, מציאת מקומות מסתור, הוצאות להורג וגירוש מהארץ. לא כן המערבים. הם החזיקו בדרכונים זרים שהצילו אותם מגיוס לצבא העות'מאני בימי מלחמת העולם הראשונה. הם גורשו מהארץ והועברו לטיפול הקונסוליות שאליהן השתייכו וכך שוב ניצלו מידי העות'מאנים. בימי המלחמה היו מערבים מעטים בגולה שהשתתפו בעזרה חומרית ליישוב היהודי בארץ ישראל ולמערבים שגורשו והגיעו לגולה.

למערבים כמו לחלק מהיהודים מבני העדות האחרות בתקופה הנדונה היה דפוס של ארגון הקהילה כמו של בני היישוב הישן, שהיה נתון למרות ועדי הכוללים – העדות.

ואולם לאחר המלחמה ועם החלת השלטון הבריטי חל שינוי ניכר אצל המערבים לא כעדה הנתונה למרות ועד הקהילה אלא כאנשים עצמאיים החיים ככלל היישוב היהודי בארץ, השינוי שהתאפיין בהשתלבות המערבים בחיי החברה היהודית בפרט ובחיי התושבים הנכרים בתחומים רבים: מקומות מגורים מעורבים, בתי כנסת מעורבים, בתי דין מעורבים – מערבים, ספרדים ואשכנזים, כאשר בירושלים בית הדין היה ייחודי בהשתייכותו לעדה המערבית, מכיוון שעדה זו הייתה עצמאית ולא תחת המרות של ועד העדה הספרדית או ועד אחר ולכן הייתה לה פריבילגיה כשאר העדות בקיום בית דין עצמאי הכפוף לרבנות הראשית. בחברון צפת וטבריה מנהיגי המערבים היו מבני העדה הספרדית והמערבית, ואילו בירושלים רק מבני העדה המערבית; השתלבות בחיי הכלכלה; קשרים עם יהודי התפוצות ועם חלק מתושבי ארץ ישראל; המערבים השתלבו גם במערך ההגנה והלחימה של היישוב על ידי הצטרפות למסגרות במחותרת ושלא במחותרת; השתלבות במערך החינוכי הרחב קרי במוסדות החינוך המסורתיים, הצטרפות למסגרות חינוכיות שכלל בנים ובנות, ובכלל זה בתי ספר של המיסיון שבו למדו גם נכרים לצד היהודים. אבל לצד מסגרות חינוכיות חדשות נשארו גם המסגרות הייחודיות של תלמודי התורה והשיבות, שבהם היו לרוב ספרדים – בני עדות המזרח ומעט מערבים.

מעט מהנשים המערביות השתלבו בחיי החברה והכלכלה, וגם סגנון לבושן השתנה. המטבח המערבי החל להשתנות, ולצד מעט מאכלים ייחודיים למערבים חדרו למטבח מאכלים של עדות אחרות. המערבים נקראו בדרך כלל בשמות יהודיים מסורתיים, אך היו גם שמות שהשתמרו מגירוש ספרד ומארצות מוצאם במגרב.

מבוא

1. הגדרת הנושא – מטרת המחקר

מחקרנו דן בהיסטוריה החברתית ובייחודם של היהודים המערבים בארבע ערי הקודש ובהשתלבותם בסביבתם ממלחמת העולם הראשונה ועד תום השלטון הבריטי. הנושא ייבחן באמצעות בדיקה של נושאים הקשורים לעולמם של היהודים המערבים, שעמם נמנים לא רק האליטות השייכות לעדה זו אלא כל היהודים המערבים בתוך הפסיפס האנושי הזה: הקהילה המערבית, הקהילה המערבית-ספרדית ואנשי היישוב בארץ ישראל – יהודים מעדות אחרות ונכרים ממגוון העדות בארץ ישראל.

2. מצב המחקר וסקירת מחקרים עיקריים

רוב המחקרים על היהודים המערבים בארץ ישראל התמקדו במאות הקודמות למחקרנו, בייחוד במאה ה-19, שבה החלו להגיע לארץ מערבים רבים מהמגרב. אופי עלייתם לארץ ישראל היה עלייה של בודדים, משפחות וקבוצות מערים מסוימות במגרב. התקופה שבה דן מחקרנו טרם נחקרה חקירה היסטורית מעמיקה, ואף אם חוקר מסוים הזכיר את המערבים, הרי הם הוזכרו בעניין מסוים הקשור לתולדותיהם אך לא בהיקף נרחב, כדי לתת מענה לשאלות שהצבנו להלן במחקרנו וכדי להגיע למונוגרפיה כוללת על היהודים המערבים בארבע ערי הקודש בתקופה הנדונה.

ההיסטוריוגרפיה של המערבים בארבע ערי הקודש – מבחר מחקרים

מחקרים היסטוריוגרפיים על המערבים בארבע ערי הקודש בעת החדשה נכתבו מן המאה ה-19 ועד ימינו. להלן אסקור את המחקרים החשובים שבהם.

י' גולדמן חקר את העדה המערבית בירושלים ואת המחלוקת שלה עם ועד העדה הספרדית;¹ נחום סלושץ פרסם מאמרים על תולדות המערבים בארץ ישראל ובארבע ערי הקודש ועל המערבים בני זמנו.²

אברהם אלמאליח כתב על תולדות המערבים בירושלים מעלייתו של הרדב"ש מרבאט בשנת 1854. אלמאליח סקר את ארגון העדה המערבית על-ידי הרדב"ש ואת מפעליו בירושלים כגון: בניית בתי כנסת, הקמת מבנים בעיר העתיקה והקמת השכונה הראשונה ביזמה פרטית מחוץ לחומות. עוד ציין את המחלוקת הפנימית בעדה לאחר פטירת הרדב"ש ואת רבני ועד העדה ששימשו אחר פטירתו. אלמאליח

¹ י' גולדמן, 'קהל עדת המערבים ומחלוקתם עם הספרדים', האסיף ה (תרמ"ט), עמ' 86-90.
² נחום סלושץ, 'לתולדות העדה המערבית בארץ ישראל', ירושלים של לונץ ז (תרס"ו), עמ' 113-135; Les N., 'Maghrabim à Jérusalem', *Revue du Monde Musulman* 6 (1908), pp. 676-679

סקר גם את החינוך ואת המצב החברתי והכלכלי של המערבים בירושלים.³ במאמר אחר דן בשאלת ההיפרדות של העדה המערבית מהעדה הספרדית, בביוגרפיה של הרדב"ש, תלמידיו, ילדיו ובמפעליו.⁴ הרב יעקב משה טולידאנו ציין במחקרו על יהודי מרוקו את עליית הרדב"ש ויצירתו הספרותית וכמה פרטים ביוגרפיים על בנו, הרב בן-שמעון אהרון, ועל חכמים מערבים אחרים שהתיישבו בטבריה, ובהם בני משפחתו.⁵

יצחק בן-צבי פרסם מאמר על המערבים כאחד משבטי ישראל בירושלים והגדיר אותם דוברי השפה הערבית.⁶

זאב וילנאי דן ביהודים המערביים כחלוצי היישוב בארץ ישראל. הוא סקר את עלייתם ואת התיישבותם של המערבים מהמאה ה-11 ועד שלהי המאה ה-19.⁷

רות קרק פרסמה תעודה ומאמר המעידים על הקמת שכונת מחנה ישראל בירושלים על ידי המערבים לפני הקמת שכונת משכנות שאננים.⁸ יעקב-משה ריבלין פרסם גם על אודות שכונת מחנה ישראל במחקרו על ההתיישבות מחוץ לחומות העיר העתיקה בירושלים.⁹

רחל שרעבי דנה בהתבדלות עדות המזרח מהעדה הספרדית והתמקדה בחמש עדות, ובהן עדת המערבים.¹⁰ יהודה רצהבי פרסם קונטרס 'משפט לאלהי יעקב' המתאר את סבל עדת המערבים וטענות המערבים נגד הספרדים בדבר קיפוח העדה על ידי גביית מסים מרובים, צמצום התמיכה במערבים מכספי הכולל¹¹ שהגיעו מחוץ לארץ, משרות רבניות שהיו בידי הספרדים והיחס המשפיל של הספרדים כלפי המערבים.¹²

יעקב ברנאי חקר את תולדות ועד העדה המערבית מ-1830 ועד 1918 ונתן את דעתו בעיקר לעניינים האלה: עליית יהודי צפון אפריקה במאה ה-19, עדויות על העדה המערבית מהמאות הקודמות, הניסיונות להקים עדה עצמאית לפני תקופת הרדב"ש, תקופת הרדב"ש ותרומתו למערבים, הפוליטיקה של העדה לאחר

³ אברהם אלמאליח, 'לתולדות המערבים בירושלים', לוח ארץ ישראל של לונץ 14 (תרס"ט), עמ' 58-88.

⁴ הנ"ל, 'מדוע נתפרדה העדה המערבית מעל העדה הספרדית בירושלים?' כתב יד, עמ' 1-11, ללא תאריך. צילום מכתב היד שבידי הוא מוועד העדה המערבית בירושלים. כתב היד נמצא בקלסר של מחקרי אברהם אלמאליח בתחום הביוגרפיות וכתבים נוספים שלו. יעקב ברנאי אף ציין את כתב היד במחקרו: 'העדה המערבית בירושלים (1830-1918)', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"א, עמ' 60.

⁵ יעקב-משה טולידאנו, נר המערב, ירושלים תרע"א עמ' 207-212.

⁶ יצחק בן-צבי, שבטי ישראל בי-ם, ב, תל-אביב תרצ"ב, עמ' 73-81; הנ"ל, כתבי בן צבי יצחק בן-צבי, אוכלוסי ארץ-ישראל, ה, תל-אביב תרצ"ז, עמ' 49-58.

⁷ זאב וילנאי, 'יהודים המערביים כחלוצי היישוב', אוצר ו (תשכ"ג), עמ' 183-190. פרסם גם בתוך: שלום בר-אשר ואהרן ממון (עורכים) יהודי צפון אפריקה וארץ ישראל, מעליית ר' חיים בן-עטר עד ימינו, ציונות, עלייה והתיישבות, ישראל תשמ"א, עמ' 83-90; ראו גם זאב וילנאי, ירושלים העיר החדשה, ירושלים 1974, עמ' 215.

⁸ רות קרק, 'המערבים – ראשוני הירושלמים בבניית שכונה מחוץ לחומה', פעמים 21 (תשמ"ה), עמ' 20-30; הנ"ל, 'שכונה חלוצית של בני העדה המערבית בירושלים החדשה, 'מחנה ישראל' והרב צוף דב"ש', בתוך: יוסף שטרית (עורך), חלוצים בדמעה, תל-אביב תשנ"א, עמ' 66-83.

⁹ יעקב משה ריבלין, ראשית היישוב היהודי מחוץ לחומות, ירושלים תשל"ח, עמ' 87-94.

¹⁰ רחל שרעבי, 'התבדלות עדות המזרח מהעדה הספרדית 1860-1914', פעמים 21 (תשמ"ה), עמ' 31-49.

¹¹ כולל, כוללות- כינוי מקובל בארץ ישראל לעדה, צבור וקהל שהגיע מארץ או עיר מסויימת לארץ והועד שניהל אותו נקרא כולל מילה שהשתמשו בה יותר ביישוב הישן. בתקופת המנדט הבריטי השתמשו יותר במילה ועד.

¹² יהודה רצהבי, 'קונטרס משפט לאלהי יעקב', בתוך: ישעיהו פרס, מיכאל איש-שלום, עזריאל שוחט, ירושלים, ב, ירושלים תש"ט, עמ' קמז-קעד.

פטירת הרדב"ש, שד"רים ומצב העדה בשלהי המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20 עד תום מלחמת העולם הראשונה.¹³

שאוול זיו (אגייני) פרסם תעודות ששופכות אור על קהילת המערבים בשלהי המאה ה-19 ועל השד"רים שיצאו מארבע ערי הקודש למרוקו כדי לאסוף תרומות.¹⁴

אברהם יערי מנה במחקרו על שלוחי ארץ ישראל שד"רים מערבים שיצאו לשליחויות בחו"ל במשך הדורות, לאו דווקא למגרב.¹⁵

מיכל בן יעקב חקרה את המערבים בארץ ישראל במאה ה-19 מהיבטים של ההיסטוריה הגיאוגרפית והדמוגרפית. היא שילבה גם היבטים מעולמם התרבותי-רוחני של המערבים. מחקרה התמקד בעלייתם והתיישבותם של היהודים המערבים, במאפיינים הדמוגרפיים של העולים מצפון אפריקה, ביהודים המערבים בארבע ערי הקודש, בערי החוף וביישובים קטנים שאף בהם התגוררו מערבים.¹⁶

יוסף שרביט עסק ברבני אלג'יריה מ-1750 ועד 1914 ובזיקתם לארץ הקודש בתקופה שלפני הפרוטקטורט הצרפתי ובחלק מהתקופה של שלטון צרפת באלג'יריה. במחקרו שרביט דן במשפחות עבו ושלוש שהגיעו במאה ה-19 מאלג'יריה והשפיעו על היישוב היהודי בארץ.¹⁷

אליעזר בשן סקר את העליות של המערבים מימי הביניים עד העשור הראשון של המאה ה-20 וחקר את הציונות המדינית והעליות ממרוקו עד הקמת מדינת ישראל.¹⁸

מערבים מוזכרים גם בהיסטוריוגרפיה של חוקרי היהודים הספרדים בארץ ישראל וירושלים. אברהם חיים ציין במחקרו על היהודים הספרדים בירושלים מנהיגים ספרדים ממוצא מערבי ביישוב היהודי בימי השלטון הבריטי בארץ ישראל.¹⁹ חיים פרסם גם את שליחותו של הרב יקותיאל בן-שמעון, בנו של הרדב"ש, למרוקו ב-1914 מטעם ועד העדה הספרדית.²⁰

יצחק בצלאל ציין במחקרו על הספרדים בארץ-ישראל והשתתפותם בתחייה העברית בארץ בתקופה העות'מאנית אנשים מערבים חשובים מארבע ערי הקודש והעלה לשיח ההיסטוריוגפי את ציונותם של הספרדים מנקודת מבט שלפיה אפשר לכלול תפיסות מסורתיות של הלאומיות שלא מן ההיבט המודרני,

¹³ יעקב ברנאי, 'העדה המערבית בירושלים במאה היי"ט', עמ' 4-60; 'הני"ל', 'העדה המערבית בירושלים במאה היי"ט', פרקים בתולדות היישוב היהודי בירושלים, א, ירושלים תשל"ג 129-140, 'הני"ל', 'עזרתו של ר' אליעזר ברגמן למערבים בי"ס', בתוך: חיים-זאב הירשברג (עורך), ותיקין, מחקרים בתולדות היישוב, ירושלים תשל"ה, עמ' 117-125.

¹⁴ שאוול זיו (אגייני), 'תעודות חדשות לתולדות קהילת המערבים בירושלים', בתוך: משה עמאר (עורך), קו לקו, מחקרים על יהדות המגרב לזכרו של שאוול זיו (זיני) ז"ל, ירושלים תשמ"ג, עמ' 171-178; 'הני"ל', 'שלוחי דרבנן מ"ארבע ארצות' ל"מגרב', עמ' 188-194.

¹⁵ אברהם יערי, 'שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א', עמ' 1, 858-859.

¹⁶ מיכל בן-יעקב, 'עלייתם והתיישבותם של היהודים המערביים (יהודי צפון אפריקה) בארץ ישראל במאה היי"ט, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשי"א; 'הני"ל', 'היהודים המערביים בצפת במאה התשע עשרה', אריאל 157-158 (תשס"ג), עמ' 226-235; 'הני"ל', 'יהודי צפון אפריקה בטבריה במאה התשע עשרה והשפעתם על בתי הכנסת הספרדיים בעיר', מטוב טבריה 9 (תשנ"ד), עמ' 42-58.

¹⁷ Charvit, Y., *La France, l'élite rabbinique d'Algérie et la Terre sainte au XIXe siècle: Tradition et modernité*, Paris 2005.

¹⁸ אליעזר בשן 'יהדות מרוקו עברה ותרבותה', ישראל 2000, עמ' 247-261, 333-346.

¹⁹ אברהם חיים, 'ייחוד והשתלבות הנהגת הספרדים בירושלים בתקופת השלטון הבריטי תרע"ח-תש"ח (1917-1948)', ירושלים תשי"ס, עמ' 343, 345, 346, 347, 348, 350-354, 358.

²⁰ 'הני"ל', 'שליחותו של הרב יקותיאל למארוקו בשנת תרע"ד (1914)', בתוך: משה עמאר (לעיל, הערה 14), עמ' 155-169.

כלומר עצם ישיבתם של הספרדים והמערבים בארץ ישראל לאורך הדורות ותרומתם ליישוב היהודי בתחומים שונים מעידה על ציונותם.²¹

שלמה אלבוחר ציין את המערבים בירושלים במחקרו על היהודים הספרדים והתנועה הציונית בארץ ישראל בימי השלטון הבריטי.²²

בספריו של עודד אבישר על חברון וטבריה יש רשימות וביוגרפיות של מערבים.²³ נתן שור חיבר ספר על צפת, ובו נזכרים מערבים וחכמים מערבים שהנהיגו את הקהילה הספרדית בצפת.²⁴ מצטפא עבאסי דן בצפת במחקרו לתואר השלישי, הוא בעיקר עסק בערבי צפת, אבל לא התעלם מיהודיה שביניהם היו יהודים מערביים.²⁵

את ההיסטוריוגרפיה של היצירה הרבנית חקר שלום בר-אשר. במחקרו על הספרות הרבנית בצפון אפריקה הוא ציין ספרים של חכמים מערבים בארץ ישראל.²⁶

הרב שלמה דיין ציין 16 חכמים מערבים מירושלים, מהרדב"ש ועד הרב עמרם אבורביע – מהמאה ה-19 ועד תחילת המחצית השנייה של המאה ה-20.²⁷

משה-דוד גאון דן במחקרו בעדה המערבית בירושלים ובחכמים מערבים בארץ ישראל מתקופות קדומות ועד שנות ה-30 המאוחרות של המאה ה-20.²⁸

הרב דוד עובדיה חקר את היחסים בין מרוקו לארץ ישראל ופרסם תעודה הדנה בעזרה לבניין בית הכנסת בחורבת ר' יהודה חסיד.²⁹

הרב משה עמאר פרסם מאמר הדן בצוואה של הרב רפאל-אהרן בן-שמעון. פענח תעודת צוואה זו והעלה אותה על הכתב.³⁰

אליהו רפאל מרציאנו דן בתרומת רבני ארץ ישראל לדפוס העברי במרוקו. במאמרו הוא מזכיר מערבים שהגיעו למרוקו במלחמת העולם הראשונה והקימו בתי דפוס ודן בקצרה בחכמים מערבים מאלג'יריה.³¹

²¹ יצחק בצלאל, נולדתם ציונים, הספרדים בארץ-ישראל בציונות ובתחייה העברית בתקופה העות'מאנית, ירושלים תשס"ח.
²² שלמה אלבוחר, הזדהות, הסתגלות, והסתייגות היהודים הספרדים בארץ ישראל והתנועה הציונית בימי השלטון הבריטי, ירושלים 2002, עמ' 13-14.

²³ עודד אבישר, ספר חברון, ירושלים תש"ל; ספר טבריה, ירושלים 1992 (הדפסה שלישית).
²⁴ נתן שור, תולדות ארץ ישראל, ישראל 1998, עמ' 253.

²⁵ מצטפא עבאסי, צפת בתקופת המנדט: היבטים חברתיים ופוליטיים, עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה 1999, עמ' 369-362.
²⁶ שלום בר-אשר, הספרות הרבנית בצפון אפריקה – השתלשלות הספרות הרבנית בשנים 1700-1948, ירושלים תשנ"ט.

²⁷ שלמה דיין, חכמי המערב בירושלים, ירושלים תשנ"ב, עמ' 31-401.

²⁸ משה-דוד גאון, יהודי המזרח, א, ירושלים תרפ"ח, עמ' 131-132, 176, 186; הנ"ל, ב, ירושלים תרצ"ח, עמ' 15-18, 25-26, 39, 45-46, 73, 82, 104, 113, 116, 127, 130, 141, וראו במפתח המשפחות שמות של מערבים נוספים; הנ"ל, חכמי ירושלים, ירושלים 1967, עמ' 19-27.

²⁹ דוד עובדיה, עזרה לבניין בית הכנסת בחורבת ר' יהודה חסיד, בתוך: יששכר בן-עמי (עורך), מחקרים בתרבותם של יהודי צפון אפריקה, ירושלים תשנ"א, עמ' 293-295.

³⁰ שם, משה עמאר, רבי רפאל אהרן בן שמעון וצוואתו, עמ' 297-307.

³¹ שם, אליהו-רפאל מרציאנו, תרומת רבני ארץ ישראל לדפוס העברי במרוקו, עמ' 309-312; הנ"ל, ספר מלכי ישרון, ירושלים תש"ס, עמ' 23, 30.

גיורא פוזיילוב דן בקשרים בין שד"רים מערבים ליהודי בוכרה משלהי המאה ה-18 ועד מלחמת העולם הראשונה. עוד פרסם הנ"ל יצירות של חכמים מערבים שהודפסו בבוכרה ועסקו ביהדות זו.³² דוד תדהר פרסם ביוגרפיות של מערבים עם ביוגרפיות נוספות של אנשי היישוב היהודי בארץ ישראל.³³ את ההיסטוריוגרפיה של האישה המערבית במאה ה-19 חקרה מיכל בן-יעקב, ובמאמריה המחישה את הנרטיב ההיסטורי של העולות מצפון אפריקה, סיבות עלייתן וקווים לדמותן.³⁴

3. שאלות המחקר ומבנהו

בפרק הראשון נבדוק את הרקע ההיסטורי של המרחב הארץ-ישראלי בתקופת מחקרנו, מי שלט באזור, ואלו תמורות היסטוריות חלו בו. עוד נבדוק את זמן עלייתם והשתרשותם של המערבים בארץ ישראל. בפרק השני נבדוק את מצב המערבים ערב מלחמת העולם הראשונה ובמהלכה: האם נשאו באזור מגוריהם, או שמא נגזרה עליהם גלות ממקום מושבם למקום אחר בתוך ארץ ישראל ומחוצה לה, וכיצד הצליחו לשרוד באחת התקופות הקשות בהיסטוריה הכללית שבה שזרה ההיסטוריה היהודית? בפרק השלישי נדון במערבים לאחר מלחמת העולם הראשונה ובכל ימי השלטון הבריטי בארץ ישראל, כאשר חקירתנו תתמקד במצב המערבים לאחר כיבוש הארץ על ידי הבריטים ומקומם הגיאוגרפי. בפרק הרביעי יידונו מוסדותיהם של המערבים והנהגתם – היכן התפללו, אם היו להם בתי כנסת ייחודיים של העדה, או שמא התפללו עם שאר עדות ישראל; בתי הדין של המערבים – היכן היו, כיצד התנהלו ענייני בתי הדין על ידי חכמים מערבים, ואלו נושאים נידונו בהם; ארגון הקהילה על-ידי ועד העדה – מי היו מנהיגי המערבים בארבע ערי הקודש, כיצד ארגנו את ועד העדה, ובאלו נושאים היו צריכים לטפל כדי לדאוג לבני עדתם.

בפרק החמישי יידון עולמם הכלכלי של המערבים – באלו מקצועות עסקו, אם נתמכו בכספי הכוללים, המשיכו במלאכות הזעירות או ניסו להתקדם ולהגיע לעבודות אחרות מלבד מסחר זעיר ועבודות כפיים. בפרק השישי נבחן כיצד התבטאו קשריהם של המערבים עם יהודי התפוצות – שד"רים, מנהיגים, רבנים ומורים שהיו בשליחות בגולה, ונבדוק במה הייתה תרומתם ליהודי הגולה. בפרק השביעי נתאר את קשרי המערבים בארץ ישראל בכלל ובערי הקודש בפרט עם שאר יושבי הארץ ועם הקונסוליה שאליה השתייכו (במקרה הזה לרוב עם הקונסוליה הצרפתית) ועם השלטון המנדטורי הבריטי.

³² גיורא פוזיילוב, 'לתולדות הקשרים בין יהודים מצפון אפריקה ליהודי בוכרה, תקני"ג-תרע"ד (1793-1914)', בתוך: משה אורפלי ואפרים חזן (עורכים), התחדשות ומסורת, יצירה, הנהגה ותהליכי תרבות ביהדות צפון אפריקה, עמ' 252-266. דוד תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובוניו, א, תל-אביב 1947, עמ' 224, 470, 512.

³³ מיכל בן-יעקב, 'עלייתן של נשים לארץ ישראל', בתוך: מרגלית שילה (עורכת), להיות אישה יהודייה א (2001), עמ' 301-307; הנ"ל, 'עולות לארץ ישראל; דפוסי הגירה של נשים מצפון אפריקה לארץ ישראל במאה התשע עשרה' בתוך: מרגלית שילה, רות קרק וגלית חזן (עורכות), העבריות החדשות: נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר, ירושלים תשס"ב, עמ' 63-83; הנ"ל, 'שינוי מקום שינוי מעמד? עולות מצפון אפריקה בארץ ישראל במאה ה-19', בתוך: טובה כהן ושאל רגב (עורכים), אשה במזרח, אשה ממזרח, סיפורה של היהודייה בת המזרח, רמת-גן תשס"ה, עמ' 193-205.

בפרק השמיני נדון בהשתלבות המערבים בכוחות הביטחון – הן של הבריטים הן של היישוב היהודי, נבדוק מה הייתה מידת מעורבותם בביטחון מקומות מושבותיהם בארץ ב'משטרת היישובים היהודים', ה'הגנה', ה'האצ"ל', ו'הלח"י', ונבדוק את עניין התנדבות המערבים לצבא הבריטי והבריגדה היהודית. בחקירתנו נבחן אם המערבים הצטרפו לכוחות הביטחון ממניעים אישיים או אחרים והאם הצמיחו מתוכם גם מנהיגים ומפקדים, ובאלו תפקידים שימשו במהלך התנדבותם ושירותם בארגונים הנזכרים בפרק.

הפרק התשיעי ידון במערכות החינוך ששימשו את המערבים – היכן למדו, ובאיזו מידה השפיעו המוסדות החינוכיים על מהלך חייהם בסיום לימודיהם.

בפרק ה-10 נתאר את עולמה של האישה המערבית: האם מבחינה מגדרית חלה טרנספורמציה של האישה המערבית מעולמה המסורתי-שמירה על מצוות, דאגה לצורכי הבית וגידול הילדים, לעולם החילוני; האם חל שינוי ביחסה למציאת משלח יד, גיל הנישואים, ידיעה רחבה של שפות, מקומה בזכות הבחירה וסגנון לבושה?

בפרק ה-11 יתואר המטבח המערבי – מאכלי המערבים על-פי מעגל החיים היהודי – ימי חול, שבתות וחגים. בבדיקתנו נתמקד בשאלה אם המערבים נתייחדו במאכליהם, אם הושפעו ממאכלי שאר עדות ישראל ותושבים לא יהודים בארבע ערי הקודש, ובמה התבטאה השפעה זו. ובפרק ה-12 נדון בנומנקלטורה של המערבים ונבחן את מדרש השמות שלהם.

4. שיטות המחקר

במחקרנו יישמשו שיטות המחקר האלה:

- א. עיון, פענוח וניתוח של פנקסים וכתבי יד הנוגעים למחקר שלא פורסמו.
- ב. סקירת ספרות מחקרית של ספרים ומאמרים בעברית ובלועזית הדנים בנושא במישרין ובעקיפין ושל חומרים מתוך מאגרי מידע ממוחשבים..
- ג. דליית חומרים מאוספים פרטיים של יהודים מערבים וצאצאיהם.
- ד. עדויות בעל פה באמצעות ראיונות של מערבים שחיו בימי המנדט הבריטי וכן עם צאצאי המערביים, ועם בני העדות היהודיות האחרות, חוקרים וארכיונאים יודעי דבר על אודות המערבים.³⁵
- ה. אַמנות כמקור להיסטוריוגרפיה. ניתוח מחקרי של תמונות שבהן מצולמים נשים מערביות. מלבד זה נבדוק גם את סגנונות הבנייה של בתי הכנסת של העדה המערבית.

³⁵ חשיבות רבה נודעת לתיעוד שבעל פה במחקרנו, היות שהחומרים הדוקומנטריים וספרות המחקר המדעית במקצת הנושאים דלים, ובתיעודנו עלה בידינו לשמר חומר על אודות המערבים באמצעות ראיונות עם אנשים שחיו בתקופת מחקרנו ובאמצעות תמליל ראיונות מן הארכיונים. לכל חוקר המתמודד עם ראיונות ידועה בעיית ההישענות על ראיונות בעל פה ומידת מהימנותם, על כן במחקרנו נצליב עדויות ומקורות במידת האפשר כדי להגיע לאובייקטיביות. יש פרקים במחקר שהצלבת הראיונות בהם משמשת אסמכתה, כיוון שלא נמצא חומר אחר, על כן גם באמצעות הצלבתם ננסה להגיע לאמינות ההיסטורית. על שיטת המחקר באמצעות עדויות וראיונות ראו בהרחבה אצל יואב גלבר, 'תיעוד בעל פה כמקור היסטורי, מקומו של התיעוד בעל פה בחקר ההיסטוריה היהודית בת זמננו', דפים לחקר תקופת השואה, מאסף ז' (תשמ"ט), עמ' 165-171.

- ו. היסטוריה על פי מין, כלומר Her story – ההיסטוריה מהפרספקטיבה של האישה המערבית.
- ז. חקירה של חומר מתוך עיתוני התקופה.
- ח. עיון בספרות הרבנית והכללית, בפרט בספרות השאלות והתשובות של החכמים המערבים ושל חכמים מעדות אחרות שהיו אתם בקשר באמצעות התכתבויות.
- ט. בדיקה של ספרי זיכרונות של משפחות מערביות ויהודים מערבים, שהעלו את זיכרונותיהם על הכתב.
- י. עבודת שטח : צילום מבנים, מוסדות ומצבות של מערבים.
- שיטות מחקר אלו רלוונטיות למחקרנו, שבמהלכו יהיה עלינו לנהוג בהן בביקורתיות רבה ולשים דגש על הצלבת מקורות ואימותם.

פרק א: הרקע ההיסטורי

1. ארץ ישראל ויהודה

ארץ ישראל בתקופה הנדונה במחקרנו נחלקת לשתי תקופות: הראשונה – קץ השלטון העות'מאני, קרי מלחמת העולם הראשונה (1914-1918), והשנייה – עידן הבריטים, הנחלק אף הוא לשתי תקופות: תקופת הממשל הצבאי הבריטי (1917-1920) ותקופת המנדט הבריטי (1918-1948).

2. ימי השלטון העות'מאני ומלחמת העולם הראשונה

האימפריה העות'מאנית שלטה בארץ ישראל מ-1517 ועד תום מלחמת העולם הראשונה ב-1918 ותחילת שלטון הבריטים. להלן נציין כמה פרטים על תקופת שלטון העות'מאנים בארץ לפני תקופת מחקרנו. בשלהי המאה ה-19 חל שיפור בתפקוד השלטון העות'מאני לאחר שקיעה ממושכת שראשיתה כבר במאה ה-16. זרים שהגיעו לשטחי האימפריה העות'מאנית תרמו למוסדות הממשלתיים ביעוץ והדרכה בתחומים שונים בחיי הכלכלה והחברה של האימפריה. באותה עת נחתמו הסכמי הקפיטולציות שהקנו לאזרחים זרים זכויות בחופש התנועה, מעמד משפטי מיוחד ותשלום מסים קבוע ומוגבל. העות'מאנים אף ערכו רפורמה שכונתה תנטימאט (تنظيمات) – תיקונים יסודיים, כדי לחזק את המערכת השלטונית. העדות הלא מוסלמיות קיבלו שוויון זכויות מלא. הסולטאן עבדול אל-חמיד¹ (1842-1909) פרסם חוקה שהפכה את האימפריה למלוכה קונסטיטוציונית. בשל עריצותו של הסולטאן קמו קבוצות מחאה בשם 'התורכים הצעירים' והחזירו את המשטר החוקתי לאחר מהפכת יולי 1908.

האימפריה העות'מאנית הצליחה לשמר את שליטתה בארץ ישראל עד מלחמת העולם הראשונה למרות פלישת מוחמד עלי (?-1849)² ב-1832 ולמרות שאיפותיה של בריטניה לשלוט בארץ כדי לספק ביטחון ליעורק החיים – דרך בטוחה של השלטון הבריטי למזרח הרחוק. לכן בריטניה ראתה בארץ ישראל יעד חשוב להגברת השפעתה באזור מ-1882, תחילת שלטונה במצרים.³

ב-1914 פרצה מלחמת העולם הראשונה בעקבות רצח יורש העצר של אוסטריה-הונגריה, פרנץ פרידננד (1863-1914), ואשתו סופיה בידי סרבי חבר ארגון טרור בשעת ביקור מלכותי של יורש העצר ואשתו בסרייבו שבבוסניה. למלחמה נגררו 27 מדינות, והן נחלקו לשני גושים: האחד – גוש מדינות ההסכמה שבראשו בריטניה, צרפת, בלגיה, רוסיה ארצות הברית ואיטליה, והאחר – גוש מדינות המרכז שבראשו גרמניה, אוסטרו-הונגריה, תורכיה (האימפריה העות'מאנית) ובלגריה. המלחמה נמשכה כארבע שנים, עד

¹ עבדול אל-חמיד: שימש סולטאן בין 1876 ל-1918, פעל לריכוז שלטון אבסולוטי ועריץ וערך רפורמות כדי לחזק את קיסרותו. יחסו לצינונות היה עויץ, וב-1882 אסרה ממשלתו עליית יהודים לארץ ישראל.

² מוחמד עלי: חייל אלבני, מפקד בצבא העות'מאני, שנלחם בצרפתים במצרים מטעם הסולטן. שליט מצרים עד 1849. הנהיג תיקונים יסודיים ופעל להרחבת החינוך, החקלאות ומערכת השקיה והמסחר במצרים.

³ דוד קושניר, 'הדור האחרון שלטון העות'מאנים בארץ ישראל 1882-1914', בתוך: משה כהן, גבריאל ליסק (עורכים), תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה בתקופה העות'מאנית, א-ב, ירושלים תש"ן.

1918, ותוצאותיה השפיעו על העולם כולו – חברתית, כלכלית ותרבותית. ב-30 באוקטובר 1914 הכריזה האימפריה העות'מאנית מלחמה על רוסיה. הצטרפות העות'מאנים למלחמה הביאה ליחס עויין לתושבי ארץ ישראל: התנגדות לציונות, ביטול הקפיטולציות שהביא לנטישת הארץ או להפיכת התושבים לאזרחים עות'מאנים.⁴ האוכלוסייה בארץ ישראל הורכבה מנתינים רוסים, בריטים וצרפתים, שהיו עוינים זה את זה. המצב הכלכלי הורע מאוד, ותנועת האגניות לחופי ארץ ישראל הופסקה, כל פעילות כספית הוקפאה ונרתמה לגיוס הכללי של הצבא העות'מאני.⁵

ארץ ישראל הופקדה בידי ג'מאל פאשא (1872-1922),⁶ אחד משליטי תורכיה והמפקד העליון של הצבאות בארץ ישראל ובסוריה, ואתו מושל יפו בהא א-דין (?).⁷ והמושל הצבאי של יפו, חסן בק (?-1922).⁸ שלושתם נודעו בעוינותם ליישוב היהודי בארץ. רבים מהיישוב התקיימו מכספי החלוקה, שהגיעו לכוללים מהקהילות היהודיות בחו"ל, אבל כספי סיוע מחו"ל לא הגיעו, ולכן אנשים לא יכלו למשוך כספים, כיוון שהתורכים סגרו את בנק אנגלו-פלשתינה.⁹

מספר תושבי הארץ ערב המלחמה היה כ-689,000 נפש, ולדעת עוזיאל שמלץ במחקרו על אומדן האוכלוסים הכללי בארץ ישראל ערב המלחמה – כ-800,000 נפש.¹⁰ לדעתו, מספר התושבים פחת במהלך המלחמה עד יולי 1919 לכ-700,000 נפש.¹¹ היהודים מנו ערב המלחמה כ-85,000 נפש,¹² ובמהלך המלחמה פחת מספרם לכ-50,000 נפש, בעקבות כמה גורמים – נטישה של הארץ בשל המצב הירוד, נתינות זרה, אי רצון להיחפך לאזרחים עות'מאנים מן השורה בשל החובה לשרת בצבא העות'מאני ולהשתתף במלחמה,¹³ תמותה מפגעי המלחמה ומצב ירוד של שירותי התברואה והבריאות.¹⁴

ב-1915 חל שינוי ביחסו של ג'מאל פאשא ליישוב בארץ ישראל בעקבות משא ומתן שלו עם רוסיה ומעצמות המערב בדבר הכרתן בהיותו הסולטאן החדש.¹⁵

⁴ נתן אפרתי, ממשבר לתקווה, ירושלים 1991, עמ' 16; אברהם אלמאליח, ארץ ישראל וסוריה בימי מלחמה וקורות א"י מיום שביית הנשק עד סוף נציבותו של סיר הרברט סמואל, כרך שני, ירושלים תרפ"ט, עמ' 4-25.

⁵ שם, שם.

⁶ ג'מאל פאשא אחמד: איש צבא ומדינאי, מראשי 'התורכים הצעירים', משליטי המדינה בתורכיה לאחר סילוק הממשלה הליברלית בין 1913 ל-1918, שר הימיה ומפקד הארמיה הרביעית בסוריה ובארץ ישראל. ג'מאל נודע בעוינותו למיעוטים. הוא היה אחראי לגירוש יהודי יפו בדצמבר 1914 ולפינוי תל-אביב ויפו באפריל 1917. נרצח בטיפליס בידי ארמני.

⁷ בהא א-דין: מושל יפו ב-1914, נודע ביחסו השלילי לציונות. בתחילת מלחמת העולם הראשונה פרסם צו גירוש ליהודים בעלי נתינות זרה של ארצות האויב. התמנה ליועץ המושל הכלכלי של ג'מאל פאשא בירושלים.

⁸ ראו על אודותיו בארץ ישראל אצל אברהם אלמאליח (לעיל, הערה 4) עמ' 26-28; ראו גם אצל יעקב טון, ארץ ישראל בשנות המלחמה העולמית, יפו תרע"ט, עמ' 14; יוסף נדבה, 'לכידתו ומשפטו של חסן בך', קתדרה 12 (תשל"ט), עמ' 175-183.

⁹ נתן שור (לעיל, הערה 24, פרק מבוא), עמ' 254-255.

¹⁰ עוזיאל שמלץ, 'התמעטות האוכלוסייה בארץ ישראל במלחמת בעולם הראשונה', בתוך: מרדכי אליאב (עורך), במצור ובמצוק – ארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה, ירושלים תשנ"א, עמ' 26; הנ"ל, אוכלוסיית ירושלים, תמורות בעת החדשה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 21.

¹¹ שם, עמ' 30.

¹² שם, עמ' 32.

¹³ שם, עמ' 32-37; יעקב מרקוביץקי, 'בכף הקלע של הנאמנויות – גיוס בני היישוב היהודי בארץ ישראל לצבא התורכי (1908-1917)', בתוך: מרדכי אליאב (לעיל, הערה 10) עמ' 97-110 והנ"ל, בכף הקלע של הנאמנויות, בני היישוב בצבא התורכי 1908-1918, רמת אפעל 1995, עמ' 51-62; על תלאות מלחמת העולם והשרות בצבא העות'מאני מנקודת מבט של יהודי ירושלים ראו: חיים נחמיאס, יומן תרע"ז-תרע"ח, זכרונות חייל יהודי בצבא העות'מאני במלחמת העולם הראשונה, מעלה אדומים 2004, עמ' 20-30.

¹⁴ שם, מרדכי אליאב, עמ' 45.

¹⁵ נתן שור (לעיל, הערה 24, פרק מבוא), עמ' 254-257.

התגובות של היישוב היהודי למדיניות של העות'מאנים היו בעיקר מצד היישוב החדש, שדאג וארגן את 'ועד קופת העזרה האמריקנית' – כספי עזרה ליישוב היהודי בשעת חירום. הנהגת היישוב הישן התפוררה לחלוטין לפני המלחמה,¹⁶ וקמה קבוצת ריגול פרו-בריטית ששמה 'נצח ישראל לא ישקר' (ניל'יי) בראשות משפחת אהרונסון מזכרון יעקב. ב-1917 עלו העות'מאנים על עקבותיהם של שניים מחברי ניל'יי שהוצאו להורג וחברת הקבוצה שרה אהרונסון (1890-1917) התאבדה.¹⁷ מצב היישוב הערבי היה טוב משל היהודים, ויעיד מספר נפשותיהם שלא פחת בימי המלחמה.¹⁸

ארץ ישראל נהפכה לבסיס צבאי של העות'מאנים, וממנה יצאו להתקפות על תעלת סואץ ומצרים ב-1915 וב-1916.¹⁹ העות'מאנים לא עמדו במשימותיהם ונהדפו. ב-1916 כבשו הבריטים את סיני, ובראשית 1917 נהדפו פעמיים מעזה. בשנה זו הצטרף לזירה הגנרל אדמונד אלנבי (1861-1936).²⁰ כוחותיו היו משולבים בחיילים אוסטרלים וניו-זילנדים. באוקטובר 1917 תקף אלנבי את באר-שבע ומוטט את המערך העות'מאני כולו. הבריטים כבשו את עזה והתקדמו לאורך מישור החוף עד יפו ולאחר קרבות עזים המשיכו לירושלים. ב-19 בספטמבר 1918 פתח אלנבי במתקפה כללית על צפון ארץ ישראל, והבריטים כבשו אותו. בסוף אוקטובר נכנעו העות'מאנים, וצבאו של ג'מאל הושמד. ב-9 בדצמבר פינו העות'מאנים את ירושלים.

¹⁶ שם, 'היישוב הישן' – יהודים דתיים חרדים, שחיו בארץ ישראל והתקיימו מכספי הכוללים שנשלחו מחוץ לארץ במהלך הדורות ועד מלחמת העולם הראשונה. הם דגלו במסורת היהודית וקרבה לאלוקים, ואילו 'היישוב החדש' ייצג את הלאומיות החילונית ודגל בפרודוקטיביות. ראו, ישראל ברטל, 'יישוב ישן ויישוב חדש – הדימוי והמציאות', *קתדרה* 2 (תשל"ז) עמ' 3-19; הנ"ל: 'היישוב הישן בא"י 1777-1914', *סקירה חודשית* 28 (1981), עמ' 24-33; יהושע קניאל, 'המונחים יישוב ישן ויישוב חדש' בעיני בני-הדור (1882-1914) ובעיני ההיסטוריוגרפיה', בתוך: יהושע קניאל (מבחר מאמרים לזכרו של קניאל), *במעבר, היהודים בארץ-ישראל במאה הי"ט בין ישן לחדש ובין יישוב ארץ הקודש לבין ציונות*, ירושלים תש"ס, עמ' 53-72; על ועד העזרה האמריקנית הראשונה, שתמך ביהודי ירושלים וביניהם המערבים, שקבלו 861.10 פרנק בעת המלחמה: נ, ש, 'העזרה האמריקנית הראשונה בירושלים', בתוך: זרבבל (מוציא לאור), *בין המצרים, קובץ לענייני הפועלים והמוני העם בארץ-ישראל ב (תרע"ה)*, עמ' 75-77.

¹⁷ על קבוצת ניל'יי, יורם אפרתי, אליעזר ליבנה, יוסף נדבה (עורכים), *ניל'יי – תולדותיה של העזה מדינית, ישראל תשמ"א*. שרה אהרונסון נולדה בזכרון-יעקב, נאסרה ב-1917 ועונתה בידי התורכים אך לא גילתה את סודות הארגון. ראו עוד: Engle A., *The Nili Spies*, London 1959

¹⁸ דן גלעדי ומרדכי נאור, *ארץ ישראל במאה העשרים, מישור למדינה, 1900-1950*, תל-אביב תש"ן, עמ' 82-104; יצחק שריון, *זכרונות*, עמ' 193-196.

¹⁹ שם, דן גלעדי ומרדכי נאור, עמ' 256.

²⁰ אדמונד אלנבי: שמו המלא הנרי היינמן, בעל תואר בריטי ישר, איש צבא בריטי. השתתף במלחמה בדרום אפריקה (1899-1902). במלחמת העולם הראשונה שירת בצרפת (1915-1917) והתמנה למפקד העליון של חיל המשלוח הבריטי במצרים. בפיקודו נכבשו ארץ ישראל וסוריה מידי התורכים (1917-1919). הוא עמד בראשות המנהל הצבאי של השטח הכבוש ושימש נציב עליון של מצרים (1919-1925). על שמו נקרא אחד הרחובות הראשיים של תל-אביב; על האסטרטגיה של אלנבי ובריטניה במזרח התיכון ובפרט בפלשתינה: Hughes, M., *Allenby and British strategy in the Middle East*; Newell J., 'Allenby and the Palestine campaign', In: Brian, B. (ed.), *The*; 1917-1919, London 1999 pp. 60-70 Watkins, E.A., *Allenby's Capture of*; *First World War and British Military History*, Oxford, pp. 189-226 Hughes, M., *Allenby and British strategy in the Middle East*; *The City of Undying Memories*, Washington D.C. 1933, pp. 63-67 אצל Hughes, C.E., *Above and Beyond Palestine*, Great Britain 1930, pp. 203-222

3. ימי השלטון הבריטי

ב-1916 חתמו צרפת ובריטניה על הסכם סייקס-פיקו בדבר שליטת הצרפתים והבריטים בארץ ישראל, אך כיוון שבריטניה כבשה את הארץ, היא החליטה להחזיק בה, וצרפת קיבלה את סוריה ולבנון. הערבים טענו שארץ ישראל שלהם, אך הבריטים טענו את ההפך. הבריטים ניהלו שיחות עם מנהיגים ציונים בראשות חיים וייצמן (1874-1952),²¹ ובעקבותיהן פרסמו את 'הצהרת בלפור',²² שבה התחייבו להקים בית לאומי יהודי בארץ ישראל. במהלך המלחמה גם גויסו גדודים עבריים שתרמו למאמץ המלחמתי הבריטי.²³ שוב נשלטו המוסלמים בידי הנוצרים לאחר כ-700 שנה.²⁴

השלטון הבריטי בארץ ישראל בראשיתו היה צבאי (1917-1920) עם אדמיניסטרציה אזרחית-צבאית בשם 'הנהלת שטח האויב הנכבש'.²⁵ הבריטים חילקו את ארץ ישראל לחוקה מנהלית למחוזות ונפות (District, Sub District) בשני שלבים. החלוקה הושלמה ב-1920.²⁶ תקופת הממשל הצבאי נמשכה כשנתיים וחצי, מאוקטובר 1918 ועד 1 ביולי 1920, ומטרתו הייתה לשמור על המצב הקיים בשטח הכבוש עד להחלטה על גורלו בעתיד. המטרה נבעה מהחלטה שהתקבלה באמנת האג בשנת 1907 ויושמה הלכה למעשה במלחמה.²⁷ המנגנון של השלטון הצבאי הבריטי בארץ היה כפוף למפקד העליון בקהיר, הגנרל אלנבי, והארץ נוהלה על ידי מושל צבאי מ-1919.²⁸ בימי השלטון הצבאי ולאחר 'הצהרת בלפור' החלה התערורות של התנועה הלאומית הערבית בארץ ישראל. בפברואר 1920 פרסם המושל הצבאי בולס פירוש רשמי למדיניות הבריטית בארץ ישראל ואישר את מערבותה והתחייבותה של בריטניה להקמת בית לאומי ליהודים אך הוסיף והדגיש שאין כוונת בעלות הברית לייסד מדינה יהודית בארץ ישראל. הערבים חשו שהממשל הבריטי לצדם ופתחו בפעולות טרור ב-1920 בתל-חי, שהיה אזור במחלוקות על שליטתו בין הצרפתים לערבים. היהודים בתל-חי היו מוגנים על-ידי 'ועד ההגנה' שהוקם בתל-אביב.

²¹ חיים וייצמן: נולד ברוסיה והיה מראשי התנועה הציונית, שאלה הצטרף ב-1904. מהוגי הקמת האוניברסיטה העברית, נשיא ההסתדרות הציונית עד 1946, הנשיא הראשון של מדינת ישראל. עמד בראש הפעולה המדינית של היהודים במתן 'הצהרת בלפור' ומסירת המנדט הבריטי על ארץ ישראל. דגל בציונות מעשית.

²² ההצהרה על שם הלורד בלפור ארתור גיימס (1848-1930), שנועד בסקוטלנד והיה חבר המפלגה השמרנית, שימש שר האוצר (1891-1902), ראש ממשלה (1902-1905), שר הצי (1915-1916), שר החוץ (1916-1919) ונשיא מועצת המלך, ראו אודותיו: יערי פולסקין, ארתור ג'ימס בלפור, חייו והצהרתו, תל-אביב תר"ץ ונ, מלבר, הצהרת-בלפור ותולדותיה, ירושלים תרצ"ט; בפגישתו הראשונה של בלפור עם וייצמן גילה אהדה לציונות. על 'הצהרת בלפור' ראו: ישעיהו פרידמן, שאלת ארץ-ישראל בשנים 1914-1918, מערכת היחסים שבין בריטניה, הציונות והערבים, ירושלים-תל אביב, תשמ"ז, עמ' 341-365.

Goodman, P. (ed.), The Jewish National Home – The second November 1917-1942, London 1945, pp. 1-82 ; Sanders, R., The High Walls of Jerusalem, A History of the Balfour Declaration and the Birth of the British Mandate for Palestine, New-York 1983. ; Bentwich N., Fulfillment in the promised land, London 1938, pp. 1-20.

²³ על הגדודים העבריים – גדוד נהגי הפרדות, הגדוד הלונדוני, גדוד המתנדבים והגדוד הא"י: יגאל עילם, הגדודים העבריים במלחמת העולם הראשונה, ישראל 1973; 1979.

²⁴ נתן שור (לעיל), הערה 24, פרק מבוא, עמ' 257.

²⁵ באנגלית: Occupied Enemy Territory Administration

²⁶ גדעון ביגר, 'הארגון המנהלי של ארץ ישראל בתקופת השלטון הצבאי', בתוך: בנימין אליאב (עורך), היישוב בימי הבית הלאומי, ירושלים 1976, עמ' 249-256, הני"ל, 'יצירתה של ארץ-ישראל המאנדאטורית', בתוך: יעקב שביט (עורך),

ההיסטוריה של ארץ-ישראל, המאנדאט והבית הלאומי (1917-1948), ירושלים תשמ"א, עמ' 12-19; ראו גם מחקר מקיף ומדויק של תום שגב, ימי הכלניות: ארץ ישראל בתקופת המנדט, ירושלים 1999; Bentwich, N., England in Palestine, London 1932; הני"ל, Mandate Memories 1918-1948, New-York, pp. 26-58

²⁷ גדעון ביגר, שם, עמ' 257.

²⁸ יהודה סלוצקי, 'מהצהרת בלפור ועד למאורעות תרצ"ו', בתוך: בנימין אליאב (לעיל), הערה 26, עמ' 12.

בראש ההגנה באזור הצפון עמד יוסף טרומפלדור (1880-1920).²⁹ ב-1.7.1920 תקפו המוני פורעים ערבים את תל-חי, וכמה מהמגנים נהרגו. בעקבות אירוע תל-חי עבר אזור הצפון כולו, ובכלל זה מטולה, לשליטת הבריטים.³⁰

מעשי טרור אחרים בימי הממשל הצבאי היו מאורעות פסח בירושלים בשנת תר"פ (1920). ב-24 באפריל 1920 התכנסה המועצה העליונה של בעלות הברית בסן-רמו שבאיטליה, ובה הוחלט למסור את הנהלת ארץ ישראל כמנדט בידי הבריטים, והם חויבו להגשים את 'הצהרת בלפור'. באותם ימים ניכר הצמצום בעלייה ובהתיישבות.³¹ לאחר ועידת סן רמו החלה תקופת אישור המנדט בארץ ישראל.

מאורעות תרפ"א (1921)

בחודש מאי 1921 המשיכו הערבים בפעולות הטרור המכוונות 'מאורעות הדמים של שנת תרפ"א' (1921), פגעו ביהודים ביפו, בפתח-תקוה, בכפר-סבא ובעין-חי. במאורעות אלו נרצחו 47 יהודים. לאחר המאורעות פייס סמואל את הערבים באמצעות הודעה על הקפאת העלייה היהודית. ועידה פלשתינאית התכנסה בלונדון. הבריטים הודיעו להם שעליהם להכיר 'בהצהרת בלפור', אך המשלחת דחתה את הצעתם.³² לאחר המאורעות האלה הוחלט ב-1921 ביישוב היהודי להקים מסגרת המתמחה בהגנה על היישוב היהודי מפני ההמון הערבי. ב-3 ביוני 1923 פורסם הספר הלבן השני של צ'רצ'יל, ובו הוצהר שארץ ישראל בכללה לא תהא בית יהודי לאומי, אלא שבית כזה יוקם בארץ ישראל.³³

באותה עת ובשנים שלאחר מכן עלו לארץ בעלייה השלישית (1919-1923) כ-34,000 יהודים. בשנים (1924-1928) באו לארץ עוד כ-52,000 עולים בעלייה הרביעית, ואילו 20,538 עולים אחרים עזבו אותה. רוב העולים הגיעו ממזרח אירופה.³⁴

מאורעות תרפ"ט (1929)

ביום הכיפורים 1929 פרץ סכסוך הכותל המערבי, כאשר יהודים שהתפללו בכותל המערבי שמו מחיצה שהפרידה בין הנשים לגברים. יש לציין שרחבת הכותל הייתה בידי 'המועצה המוסלמית העליונה', והתגוררו שם ערבים מוגרבים ממוצא צפון אפריקני. סגן מושל מחוז ירושלים הבריטי פקד להסיר את

²⁹ יוסף טרומפלדור: נולד בקווקז, השתתף במלחמת רוסיה-יפן (1904), זכה באותות הצטיינות והועלה לדרגת קצונה. ב-1906 חזר מהשבי היפני והיה פעיל ציוני. ב-1912 עלה לארץ ישראל. במלחמת העולם הראשונה גורש למצרים, ובה הקים את 'גדוד נהגי הפרדות'. סייע לזאב ז'בוטינסקי להקים את 'הגדוד העברי'. ב-1917 הקים את 'תנועת החלוץ' ברוסיה. בי"א באדר תר"פ נפל בהתקפת ערבים על תל חי.

³⁰ יהודה סלוצקי (לעיל, הערה 28), עמ' 15-18.

³¹ Sherman A. J., Mandate Days: British Lives in Palestine, 1918- על ימי ראשית המנדט: 19-20; על ימי ראשית המנדט: 1948, London 1948, pp. 11-25.

³² על מאורעות תרפ"א מנקודת מבט של איש ירושלים: ישעיהו פרס, מאה שנה בירושלים, מזכרונות איש ירושלים, ירושלים 1964, עמ' 144; יהודה סלוצקי (לעיל, הערה 28), עמ' 25; דוד תדהר, בין הפטיש והסדן, קובץ מאמרים בענייני ארץ-ישראל ממאורעות תרפ"ט, תל-אביב תרצ"א, עמ' 5-8.

³³ יהודה סלוצקי (לעיל, הערה 28), עמ' 26-28. ראו עוד בעמ' 28 את השקפתו של ז'בוטינסקי זאב כלפי הספר הלבן.
³⁴ דן גלעדי, מרדכי נאור (לעיל, הערה 18), עמ' 436.

המחיצה, והציבור היהודי זעם בשל כך. מנגד טענו עיתונאים ערבים וחאגי' אמין אל-חוסייני (1895-1974)³⁵ שהיהודים התכוונו להשתלט על המקומות הקדושים. המופתי תבע מהשלטון שהיהודים לא יגביהו קולם בתפילה ולא יביאו תשמישי קדושה ואיים שאם לא יהיה כן, ינקטו המוסלמים אמצעי הגנה. הערבים המשיכו בהפרעות בשעת התפילות. בתשעה באב תרפ"ט (1929) הייתה הפגנה חוקית של בני נוער יהודים, ולמחרת – הפגנה ערבית. יום לאחר מכן נהרג בתגרה צעיר יהודי בשעת משחק כדורגל. המתרחש גרמה פעולות טרור נוספות הקרויות 'מאורעות אב תרפ"ט'. בעקבות המהומות הגיעה לארץ ישראל ועדת חקירה שכונתה 'ועדת שאו'. הממשלה סברה שהוועדה הייתה ניטרלית במהלך החקירה, והמניעים העיקריים למתיחות היו העלייה, קניית קרקעות והקמת יישובים בארץ וחשש הערבים מהשתלטות היהודים על הארץ. במסקנות הוועדה הם ראו אישור לטענותיהם נגד הבית הלאומי, ואילו היהודים ראו בהן תעודה מרושעת וחד-צדדית.³⁶

באביב 1930 הגיע סר ג'והן הופ סימפסון (1868-1961),³⁷ מומחה לענייני התיישבות בשליחות שר המושבות בלונדון, הלורד פספילד, שבעזרתו רצה להשיג ראייה מדעית לחיסול מדיניות 'הצהרת בלפור' בעקבות דעת הקהל בבריטניה. באוקטובר 1930 פרסמה הממשלה בלונדון את הספר הלבן השני, ובעקבותיו ובשל בדיקתו של לורד פספילד הוקפאו גידול האוכלוסייה היהודית ורכישת קרקעות על ידי יהודים. הערבים קיבלו בברכה את החלטות הספר הלבן, ואילו היהודים הגיבו בזעזוע עמוק עד כדי התפטרותו של חיים וייצמן, ממנהיגי הסוכנות היהודית וממעצבי הברית בין בריטניה לתנועה הציונית. התפטרותו עשתה רושם רב על חוגים מדיניים בבריטניה. היהודים הציונים הוכיחו שמסקנותיו של סימפסון היו מוטעות. לאחר משא ומתן של וייצמן וחבריו עם המשלחת הבריטית בדבר הספר הלבן שלח ראש ממשלת בריטניה רמזי גיימס מקדולנד (1866-1937),³⁸ ב-13 בפברואר 1931 איגרת לוייצמן, ובה ציין שהתחייבות המנדט היא לכל העם היהודי ולא רק ליושבי הארץ, וחובה להקל את תנאי העלייה ולעודד התיישבות יהודית. איגרת מקדולנד סימנה ניצחון לציונים, ואילו הערבים קראו לה 'האיגרת השחורה'.

ואולם הגזרות לא מנעו את העלייה החמישית (1929-1935), העלייה הגדולה עד לעלייה ההמונית עם הקמת מדינת ישראל. העולים הגיעו לאחר המשבר הכלכלי של 1929. השיא של מספרי העולים היה ב-1935,

³⁵ חאגי' אמין אל-חוסייני, מנהיג ערבי-מוסלמי אשר כיהן כמופתי של ירושלים בתקופת המנדט הבריטי. הוא נודע באנטישמיות החריפה שלו ובהתנגדותו הגורפת לציונות. אל-חוסייני היה המנהיג הראשי של העולם הערבי ובייחוד של ערביי ארץ ישראל בשנות השלושים, והיה אחראי למתקפות הטרור על היישוב היהודי בארץ ישראל בתקופת המרד הערבי ובתחילת מלחמת העצמאות. כמו כן כיהן כראש הוועד הערבי העליון כמעט במשך כל שנות חייו, ובמסגרת זו הביע את תמיכתו הבלתי מסויגת במשטר הנאצי ובהרג שיטתי של יהודים.

³⁶ יהודה סלוצקי (לעיל, הערה 28), עמ' 43-45; ראו בדבר מדיניות הבריטים בנושא העלייה משנות ה-30 אצל Hacoen, D., 'British Immigration Policy to Palestine in the 1930s, Implications for Youth Aliya', *Middle Eastern Studies* 37, 4 (2001), pp. 206-218

³⁷ סר ג'והן הופ סימפסון: שירת במנהל הקולוניאלי בהודו (1889-1916). חבר פרלמנט מטעם המפלגה הליברלית (1922-1924). יו"ר הוועדה למושב הודו (1924). סגן נשיא הוועדה ליישוב הפליטים היוונים מתורכיה (1926-1930).

³⁸ גיימס רמזי מקדולנד: חבר פרלמנט מטעם מפלגת הלייבור, מנהיג מפלגת הלייבור (1911-1914). ב-1922 ביקר בארץ ישראל וחיבר חוברת התומכת בציונות. ב-1924 שימש ראש הממשלה ושר החוץ הראשון מטעם הלייבור, ראש ממשלה (1929-1935) ונשיא מועצת המלך (1935-1937).

כאשר מספרם הגיע ל-61,054 נפש. סך הכול עלו כ-179,000 יהודים בימי העלייה החמישית, מהם אלפי עולים בלתי לגליים. 20% מן העולים הגיעו מגרמניה בעקבות עליית הנאצים לשלטון, ורובם היו משכילים ובעלי מקצועות חופשיים. מפולין הגיעו העולים עקב המשבר הכלכלי העולמי שנישל את היהודים מפרנסותיהם המסורתיות. העולים הופנו למושבים וקיבוצים.

ב-1931 התמנה גנרל סר ארתור גרנפל וקופ (1874-1947)³⁹ לנציב העליון של ארץ ישראל. מינויו העיד על רצונה הפך של בריטניה לבצע את מדיניות 'הצהרת בלפור'. וקופ השתדל להבין את הערכים הרוחניים והמוסריים של התנועה הציונית, גילה אהדה ליהודים והיה מוכן לתמוך בעלייה והתיישבות מצומצמת של היהודים, אבל בעקבות עליית הנאצים השתנו הדברים, והעולם והתנועה הציונית נדרשו להתמודד עם בעיות ותפקידים עצומים, וכאמור, בעקבות עליית הנאצים לשלטון בגרמניה הגיעו לארץ ישראל כ-164,000 עולים לגליים ועוד כמה אלפי עולים בלתי לגליים.

ב-1932 גברה 'התנועה הערבית הלאומית', והערבים הקימו את מפלגת אל-איסתיכלאל. ב-1934 החל להופיע עיתון אנטי-בריטי. ב-1929 החמירו הערבים את תנאי מכירת הקרקעות ליהודים, הם הוקיעו את מוכרי האדמות וקראו להם בוגדים. לאחר מאורעות 1929 החלה לצמוח תנועה טרוריסטית. בחיפה היה ארגון טרור יציב בשם 'היד השחורה' בפיקודו של עז א-דין אל-קאסם (1880-[:1935]).⁴⁰

באוקטובר 1933 התעוררה חרדה בקרב הערבים בשל התגברות העלייה לארץ ישראל. הוועד הפועל הערבי הכריז על הפגנה נגד מדיניות הבריטים בעניין העלייה היהודית. הממשלה אסרה את ההפגנה ופיזרה אותה לאחר שהמפגינים סירבו להתפזר. לאחר כשבועיים הפגינו הערבים ביפו, הפעם באישור, אך במהלך ההפגנה הם התפרעו ונהדפו על-ידי הבריטים.⁴¹

ב-1931 הוקמה מפקדה ארצית של ה'הגנה' שנהייתה לארגון לאומי כללי הדואג לשמירה והגנה על היישובים היהודיים. ה'הגנה' רכשה תחמושת, פיתחה רשת קשר ארצית, דאגה לאמן את חבריה, להכשיר מפקדים ולאחסן תחמושת במחסני נשק נסתרים. 'להגנה' היה קשר עם סוחר נשק בלגי.

באוקטובר 1935 הורדו חביות מלט ובהן חומר נפץ בנמל יפו. אחת החביות נפלה והמטען התגלה. המשטרה לא מצאה את הנמען, אבל היה ידוע שהמשלוח נועד ל'הגנה'. בשל כך סערו הרוחות במגזר הערבי, והערבים הכריזו שבייתה כללית. באותה עת התחדשו פעולות טרור של כנופיית אל-קאסם. ב-7 בנובמבר 1935 רצחו הערבים שוטר יהודי באזור הגלבוע. כוחות משטרה הקיפו את הגלבוע וסמוך לכפר יעבד, ולאחר שאל-

³⁹ גנרל סר ארתור גרנפל וקופ: איש צבא והנציב העליון בארץ ישראל ובעבר הירדן (1931-1938).

⁴⁰ עז א-דין אל-קאסם: נולד בסוריה. מורה דת מוסלמי. אימץ אידיאולוגיה של ג'יהאד נגד פולשים מערבים לעולם המוסלמי. הנהיג את המרד נגד הצרפתים במחוז העלאווים (1919-1920) וברח לדמשק ב-1920. באותה שנה הגיע לארץ ישראל ושימש מורה דת בירושלים (1922-1925) ואמאם ורשם נישואין בבית דין השרעי בחיפה (1929). ממקימי 'האגודה של צעירים מוסלמים' ואחר כך נשיאה (1934). ארגן תאים מחתרתיים נגד היהודים והבריטים (1928, 1929). הקים את 'איחוד היד השחורה', שמטרתו רצח יהודים והטרדה של ערבים שקיימו קשרים עם יהודים (1930-1935); על הטרור הערבי בימיו של אל-קאסם ראו: Lachman S., 'Arab rebellion and terrorism in Palestine 1929-1939, the case of Sheikh Izz al-Din al-Qassam and his monement', In: Kedourie E, Haim S.g. (ed.), Zionism and Arabism in Palestine and Israe London pp. 52-99

⁴¹ יהודה סלוצקי (לעיל, הערה 28), עמ' 46-57.

קאסם נהרג, הסגירו חברי הכנופייה את עצמם למשטרה הבריטית. הלוויית אל-קאסם בבלד א-שיח ליד חיפה עוררה רושם רב בקרב הציבור הערבי עד כדי התארגנות התנועה הערבית למלחמה ללא פשרות להשגת מטרותיהם.

במזרח התיכון הייתה אווירה כללית של לאומיות ערבית במצרים ובסוריה, וזו השפיעה על ערבי ארץ ישראל. הקיצוניים שבהם קינאו בהישגי התנועות הלאומיות במדינות אלו, והתעורר בהם רצון עז להגיע להישגים דומים בכל אמצעי, ובכלל זה הפגנות, שביתות ומהומות.⁴²

מאורעות תרצ"ו – המרד הערבי (מ-1936)

ב-1936 פרץ מאבק נוסף של ערביי ארץ ישראל ביהודי הארץ – המרד הערבי. מניעיו היו היחלשותה של בריטניה בעיני הערבים, כיוון שבריטניה לא התערבה במלחמת אתיופיה ואיטליה ולא הגיבה לפלישה של הגרמנים לחבל הריין ב-1936, עידוד הלאומנות הערבית בארץ ישראל על-ידי מנהיגים מוסלמים דתיים, ובראשם חאג' אמין אל-חוסייני, הקצנה מצד הערבים כלפי היהודים, גידול במספר היהודים בארץ ישראל וביסוסם הכלכלי. המטרות של הערבים במרד היו ביטול תכניות הבריטים להקים בית לאומי יהודי, הפסקת העלייה ורכישת הקרקעות על ידי היהודים, פגיעה בחיי המסחר והתעשייה של היהודים ושמירה על רוב ערבי בארץ.

הערבים החלו במרד ב-15 באפריל באמצעות רציחה של שני יהודים בדרך מטול-כרם לשכם. כעבור ארבעה ימים הם הסתערו על יהודים ביפו. לאחר שרפה וביזה של שכונות הספר ביפו נהרו פליטים יהודים לתל-אביב. מרכז המרד הערבי היה בשכם בהנהגת אכרס זועיתר, מנהיג הנוער הלאומי.

ב-25 באפריל הוקם בשכם 'הוועד הערבי העליון' בראשות חאג' אמין אל-חוסייני ומזכירו, עוני עבד אל-האדי (1889-1970),⁴³ אבל ההשפעה הערבית-לאומית הייתה נתונה בידי החוסיינים והאיסתיכלאלים. הוועד איים שאם עד 15 במאי לא תמלא הממשלה אחר בקשותיהם, הם יפתחו במרד לאומי מלווה בטרור. אלא שהערבים לא עמדו בשביתה מוחלטת. הבריטים לא התרשמו ממעשי הערבים, ולכן אישרו כ-4,500 רישיונות עלייה והסכימו לפתוח את נמל תל-אביב. במאי אירעו מעשי התנקשות ביהודים, ביוני תקפו הערבים את תל-יוסף, ובאוגוסט גבר המרד והגיע לשיאו בהתקפות ובמעשי טרור בצפת, בחיפה, בסביבות כפר-סבא ובתל-אביב. הערבים הפנו את נשקם גם כלפי השלטון הבריטי. בספטמבר הביאו הבריטים תגבור של חיילים בראשות הגנרל דייל. באותה עת עמד בראש המרד פאוזי אל-קאוקג'י (1890-1982),⁴⁴ שניסה את

⁴² שם, עמ' 58-60.

⁴³ עוני עבד אל-האדי: נולד בשכם, ציר בקונגרס הערבי הראשון בפריס (1913), מזכירו של האמיר פייצל ויועצו בוועידת השלום בפריס (1919), חבר 'הוועד הפועל הערבי הפלסטיני' ונציגו במשלחת ללונדון (1930). מייסד מפלגת 'אל-איסתיכלאל' (1932) ומזכירה, חבר 'הוועד הערבי העליון' (1936). נעצר בגלל פעילות חתרנית. לאחר שחרורו יצא לשליחות מטעם 'הוועד הערבי' (1937). חבר המשלחת הפלסטינית לוועידת 'השולחן העגול' (1939). ב-1941 חזר לארץ. אופוזיציונר לחוסיינים, ומ-1948 חי בממלכת ירדן.

⁴⁴ פאוזי קאוקג'י: נולד בלבנון והיה איש צבא. במלחמת העולם הראשונה שירת בצבא העות'מאני. ב-1925 הצטרף למורדים הצרפתים, ב-1936 הגיע עם מאות מתנדבים לארץ ישראל כדי לסייע למורדים. במלחמת העולם השנייה הצטרף למופתי

כוחו במלחמה נגד הבריטים, אך לשווא. לקראת סוף שביתת הערבים שקדו הבריטים על פיוס מדיני של ערביי ארץ ישראל בעזרת ערביי המדינות השכנות.⁴⁵

היהודים כינו את המרד הערבי ומעשי הטרור 'מאורעות תרצ"ו'. היישוב היהודי עמד בפני דילמה אם להגיב לטרור הערבי או להבליג. ה'הגנה' צידדה בהבלגה ופגיעה בכנופיות הערביות, ואילו 'הארגון הצבאי הלאומי' הרביזיוניסטי דגל בתגובה של טרור נגד טרור, אך בהנהגת היישוב הוחלט להבליג. מאורעות 1936 הניעו כמה מכוחות ה'הגנה' להיפך לכוח מגן חוקי ולגיוס לנוטרות הבריטית. ה'הגנה' ביצעה פעולות תגמול, אך הן לא נתנו מענה לצרכים הביטחוניים, ולכן ביוני 1936 הוקמו 'הנודדת' 'ופלוגות השדה' בפיקודו של יצחק שדה.⁴⁶

במאי 1936, לאחר שביתת הערבים, החליטה ממשלת בריטניה לשלוח את הרוזן ויליאם רוברט פיל (1867-1937)⁴⁷ בראש ועדת חקירה מלכותית. מטרת הוועדה הייתה לחקור את האירועים. הוועדה שהתה בארץ מ-11 בנובמבר 1936 ועד קיץ 1937, ניהלה מגעים עם הערבים והיהודים והקשיבה לטענותיהם בשאלת ארץ ישראל. ביולי 1937 פרסמה הוועדה את מסקנותיה והמליצה על חלוקת הארץ לשלוש יחידות מדיניות: ערבית, יהודית ומנדט בריטי.⁴⁸ הוועדה הבחינה בין שתי שיטות לחלוקת הארץ: האחת – שיטת הקנטוניזציה, חלוקה למחוזות, והשנייה אחרת – חלוקה לשתי מדינות. בעיניה הייתה חלוקת הארץ לשני העמים בעדיפות עליונה.⁴⁹

בריטניה שלחה באפריל 1938 עוד ועדה, ובראשה סר ג'ון אקרויד וודהד (1881-1973),⁵⁰ שתבדוק את יישוב המלצות ועדת פיל. ועדת וודהד טענה שלא היה אפשר ליישם את תכנית החלוקה בעקבות השליטה של הערבים על אדמות בשטחים שבהם הייתה אמורה לקום מדינה יהודית, תושבים ערבים רבים בשטחי המדינה היהודית שהייתה אמורה לקום, קשיים כלכליים וביטחוניים והתנגדות הערבים לתכנית החלוקה.

ולצבא עיראק שפעל נגד הבריטים. מ-1947-1948 שימש מפקד צבא ההצלה של הליגה הערבית, וצבאו הופעל במלחמת השחרור.

⁴⁵ יוסף היר, 'מאורעות תרצ"ו ועד למלחמת הקוממיות', בתוך: בנימין אליאב (לעיל, הערה 26), עמ' 61-63.
⁴⁶ שם, עמ' 64-69. עוד על המרד הערבי ומאורעות תרצ"ו אצל ברכה חבס (עורכת), ספר מאורעות תרצ"ו, תל-אביב תרצ"ו; יגאל אייל, האינתיפאדה הראשונה, דיכוי המרד הערבי על-ידי הצבא הבריטי בארץ-ישראל 1936-1939, תל-אביב 1998, עמ' 15-20; יובל ארנון-אוחנה, 'הבריטים מול המרד הערבי, 1936-1939, מהדחת המופתי לכיבוש העיר העתיקה', מחקרי יהודה ושומרון יא (תשס"ב), עמ' 203-212; בני מוריס, קורבנות, תולדות הסכסוך הציוני-הערבי, פתח תקווה 2003, עמ' 128-157; ראו בהרחבה על מאבק היהודים והבריטים והערבים אצל Bethel, N., *The Palestine Triangle – The Struggle between the British, the Jews and the Arabs 1935-1948*, London 1979; Abadi J., 'The British Experience in Palestine, a Decade of Jewish Cooperation and Resistance, 1936-46', *Conflict Quarterly* 12,1 (1992), pp. 47-67.

⁴⁷ פיל רוברט ויליאם ולסלי: חבר מפלגה מטעם המפלגה השמרנית. תת-שר לענייני מלחמה ואווירייה (1919-1921), שר התחבורה (1921-1922), שר לענייני הודו (1922-1924, 1928-1929), נציב לעבודות (1924-1928) ולורד שומר החותם (1931).

⁴⁸ יוסי כץ, מדינה בדרך, ירושלים תש"ס, עמ' 1-5. וראו: Gelber Y., 'The Jewish Agency, the Amir Abdullah and the Peel Commission Partition Plan', *The Journal of Israeli History* 15 (Spring 1994), p. 17; Sykes, C., *Cross Roads to Israel*, London 1965, pp. 188-216.

⁴⁹ שולמית אליאש, הפולמוס ביישוב היהודי בא"י על תכנית החלוקה (דו"ח פיל יולי 1937) עבודת מוסמך, רמת-גן תשל"א, עמ' 10. אליאש הסתמכה בעבודתה על הרצאת הוועדה המלכותית לפלשתינה (א"י) – הוגשה לפרלמנט על ידי מזכיר הממלכה לענייני המושבות בפקודת הוד מלכותו בחודש יולי 1937, מסמך פרלמנטרי 5479, תרגום רשמי 1937.

⁵⁰ סר ג'ון אקרויד וודהד: שירת במנהל הקולוניאלי בהודו מ-1904, מושל בנגל (1939) ויועץ למזכיר המדינה בהודו (1939-1944).

ב-26 בספטמבר 1937, לאחר הפוגה של שנה, חידשו הערבים את פעולות הטרור. האות לפעולותיהם היה רצח לואיס ילנד אנדרוז (1896-1937) ששימש פקיד בכיר במנהל המנדטורי בארץ ישראל, ובעיני הערבים היה פרו-יהודי. הבריטים הגיבו בתקיפות, פירקו את 'הוועד הערבי העליון', חאג' אמין אל-חוסייני הוגלה, והווקף נהפך מאוטונומיה עצמאית למחלקה ממשלתית. ההחלטה בדבר תוכנית החלוקה של פיל התפוגה, וביישוב היהודי ראו בצורך לחזור אל המנדט כיסוד למאבק המדיני. עם זה אנשי ה'הגנה' ראו צורך גם בפעילות בלתי ליגאלית מפני התקפות הערבים וסכנה מצד עיראק וסעודיה. לכן הם הכינו ב-1937 תכנית השתלטות על ארץ ישראל אם הבריטים יפנו את הארץ.⁵¹ ובמאי 1938 הוקמו 'פלוגות הלילה המיוחדות' של אורד וינגייט (1903-1944),⁵² איש צבא פרו-ציוני, שפעל בדרך לא שגרתית בלוחמה נגד הכנופיות הערביות בעזרת חיילים בריטים ושוטרים יהודים, שרובם אנשי ה'הגנה'.⁵³

ב-1938 התמנה ג'ון מלקולם מקדונלד (1901-1981)⁵⁴ לשר המושבות. הוא נועד לשיחות עם וייצמן ועם דוד בן-גוריון (1886-1973)⁵⁵ מהצד היהודי ועם ד"ר עיזאת טנוס⁵⁶ ב-9 בנובמבר 1938 התפרסם דו"ח של ועדת החלוקה, ובו הביעה הוועדה התנגדות לתכנית החלוקה והודיעה שתכנית זו אינה מעשית.

ב-7 בפברואר 1939 התכנסה בלונדון ועידה של יהודים וערבים ביזמת בריטניה כדי לנסות להגיע להסדר מוסכם בשאלת ארץ ישראל. ב-15 במרס הוגשו לשני הצדדים הצעות סופיות של הממשלה, שעניינן תקופת מעבר עד שתקום בארץ ישראל מדינה עצמאית, העלייה והגבלת מכירת קרקעות ליהודים. שני הצדדים דחו על הסף את הצעות הממשלה. הוועידה נמשכה עד 17 במרס, אך לא היו לה תוצאות. ממשלת בריטניה הודיעה ב-17 במאי 1939 על 'הספר הלבן של 1939', שבו נדונו שלושה עניינים: חוקה, עלייה וקרקעות.

העלייה הוגבלה והותרה רק בהסכמת ערביי ארץ ישראל. הקרקעות היו בסמכות הנציב העליון כדי להגביל את מכירתן ליהודים.⁵⁷

⁵¹ יוסף היר (לעיל, הערה 45), עמ' 76-78.

⁵² קפטיין אורד צ'ארלס וינגייט: נולד בהודו. שירת בסודן, בארץ ישראל ובעבר הירדן (1936-1939), הקים את פלוגות הלילה בעת המרד הערבי. ב-1939 חזר לבריטניה. במלחמת העולם השנייה שירת בחבש, בבורמה ובהודו. נהרג בתאונת מטוס.

⁵³ נתנאל קצבורג, 'העשור השני למשטר המנדט בארץ ישראל', בתוך: משה ליסק, אניטה שפירא וגבריאל כהן (עורכים), תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה, תקופת המנדט הבריטי, בירושלים תשנ"ה, עמ' 402.

⁵⁴ ג'ון מלקולם מקדונלד: בנו של רמזי מקדונלד. חבר פרלמנט מטעם מפלגת הלייבור הלאומית והמפלגה הלאומית (1929-1935, 1936-1945). שימש שר לענייני דומיניונים (1935-1939), שר המושבות (1935, 1938-1940), שר הבריאות (1940-1941) ונציב עליון בכמה מקומות.

⁵⁵ דוד בן-גוריון (גריין): נולד ברוסיה, עלה לארץ ב-1906 והיה פועל חקלאי במושבות הגליל (1907). ב-1911 נסע לקושטא ללמוד משפטים, וב-1914 חזר לארץ אך גורש לארצות הברית וחזר לארץ עם 'הגדוד העברי האמריקני'. ממקימי 'אחדות העבודה' ומזכירה הכללי (1919-1935), מ-1933 – חבר הנהלת 'ההסתדרות הציונית', יזם את כינוס 'ועידת בלטימור' (1942). פעל להגברת העלייה הבלתי ליגלית ולביסוס כוח מגן יהודי. מיוזמי ההכרזה של הקמת מדינת ישראל, ראש הממשלה ושר הביטחון (1948-1953, 1956-1963). לאחר פירוד ממפלגתו הקים את רפ"י, וב-1970 פרש מפעילות פוליטית ב-1970. נפטר ונקבר בקיבוץ שדה בוקר.

⁵⁶ עיזאת טנוס: רופא ועסקן לאומי ערבי נוצרי. היה חבר 'המועדון הספרותי', שממנו צמחה הסיעה הנשאיבית. אחראי על התעמולה הפלסטינית בלונדון (1936-1937). חבר בוועדת הסיוע המרכזית של 'הוועד הערבי העליון'.

⁵⁷ נתנאל קצבורג (לעיל, הערה 53), עמ' 407-427; על ההגבלות של הספר הלבן ראו אצל Trevor D.J., Under the White Paper, Jerusalem 1948, pp. 1-37

תוצאות הספר הלבן היו הקפאת הבית הלאומי, פגיעה רבה בעלייה וביטול זכויות היהודים על פי המנדט. תגובתם הייתה מסע מדיני רב-ממדים וניסיונות לערב את ארצות הברית להפעיל לחץ מדיני על בריטניה לסגת מהספר הלבן. ארצות הברית הודיעה לשגרירה בלונדון שממשלתו אינה מאופקת בדבר מדיניותה של בריטניה. שלא כיהודים, הערבים נחלקו בעניין זה. מצרים ועיראק המליצו באופן בלתי רשמי לוועד הערבי העליון לקבל את הספר הלבן, ואילו ערב הסעודית התנגדה. 'הוועד הערבי העליון' הכריע שיש לשתף פעולה עם ממשלת בריטניה.⁵⁸

'הספר הלבן של 1939' סימן את השלב האחרון בעיצוב המדיניות החדשה בארץ ישראל על-ידי בריטניה. ביוני 1939 התכנסה 'ועדת המנדטים' לדון בספר הלבן, ורוב חבריה טענו שהוא נוגד את כתב המנדט, והדברים היו צריכים להיות מוצגים בפני מועצת חבר הלאומים. בריטניה החלה בצעדים דיפלומטיים ואף החליטה לכנס מועצה בעניין זה, אך בשל פרוץ מלחמת העולם השנייה (1939-1945) בוטל הכינוס. כאן אפשר להסיק שב-1938-1939 נקטה בריטניה מדיניות פיוס בארץ ישראל, ואילו בזירה האירופית היא ניסתה למנוע מלחמה.⁵⁹

מלחמת העולם השנייה

כידוע, מלחמת העולם השנייה פרצה בשל שאיפות גרמניה הנאצית להרחיב את גבולותיה ובד בבד להשמיד את הגזע היהודי הנחות, כדבריה, השמדה פיזית ורוחנית. באותה עת התלבטה הנהגת היישוב היהודי באם להקדיש את מאמציה למאבק בספר הלבן או בגרמניה, ולבסוף החליטה לשתף פעולה עם הבריטים, ויהודים רבים התגייסו ליחידות הצבא הבריטי. ליהודים היה אינטרס בשיתוף פעולה עם הבריטים להגן על ארץ ישראל ואף להילחם מחוץ לגבולותיה. גנרל ברקר דחה הצעה זו מחשש להתקוממות הערבים, אך למרות הדחייה הוסיף היישוב היהודי להפגין רוח של התנדבות ושיתוף פעולה, וחלקו אף התפקד לכוח הלוחם שמנה כ-136,000 איש ואישה. בסתיו 1939 החליטו הבריטים להקים יחידות מעורבות ליהודים ולערבים שישמשו טכנאים וחופרים. בהנהגת היישוב הייתה מחלוקת בדבר הגיוס לצרכים אלו, ואף על פי כן גייסו הבריטים חיילים ללא השתתפות מוסדות היישוב. הבריטים טענו שהמרד הערבי הסתיים, ואין צורך בכוח מגן יהודי, לכן הם גירשו אֶנִיּוֹת מעפילים ועצרו 43 חברי 'הגנה' שהשתתפו בקורס מפקדים 'לחיל השדה'. מחד גיסא גברה המתיחות בין הבריטים ליישוב היהודי, ומאידך גיסא הוכרה 'הסוכנות היהודית' כגוף מתווך העוזר ליהודי הגולה. הוכנו תכניות הגנה על המזרח התיכון והוחדרו סוכנים סמויים לסוריה כדי לבדוק מהן מזימות משטר וישי הצרפתי ששיתף פעולה עם גרמניה.⁶⁰

⁵⁸ נתנאל קצבורג, עמ' 427-430.

⁵⁹ שם, עמ' 431-432.

⁶⁰ יוסף הלר (לעיל, הערה 45), עמ' 87-91.

מצבה של בריטניה הורע כשגרמניה השתלטה על יוון וכתרים בראשית 1941. באביב הגיע המצביא הגרמני ארוין רומל (1891-1944)⁶¹ לשערי מצרים. הבריטים נזקקו לעוד כוח לוחם וכלי נשק, אפילו נשק בלתי חוקי, בשל המצב המדיני שנוצר סביבם. בד בבד גיבשה ה'הגנה' מערכת צבאית חדשה בקנה מידה ארצי בעקבות המאורעות הבין-לאומיים. ב-1941 הוקמו 'פלוגות המחץ' (הפלמ"ח) כיחידות מיוחדות של ה'הגנה'. לפלמ"ח היו שני תפקידים: פעולות נגד התקוממות הערבים וסיוע לבריטים במידת הצורך.

ביוני 1941 כבשו בעלות הברית את סוריה ופרס. ארץ ישראל הייתה בסכנת פלישה של הגרמנים, והבריטים הכינו תכניות לנסיגה מארץ ישראל ומצרים. סכנת הפלישה של הגרמנים הייתה גם בצפון הארץ בעקבות פלישתם לברית המועצות ועד לסטלינגרד ולשדות הנפט בקווקז.⁶² אירועים אלו הביאו את הנהגת היישוב לתגבור 'הנוטרות' ו'ההגנה' הבלתי לגאלית. אלא שבקיץ 1942 נבלם רומל וצבאו באל-עלמיין שבמבואות אלכסנדריה, וסכנת הפלישה לארץ חלפה.

במאי 1942 התקבלה בפומבי תכנית מדינית בוועידת בלטימור בניו-יורק, ולה שלושה סעיפים: פתיחת שערי הארץ לעליית יהודים, מסירת הפיקוח על העלייה ועל פיתוח הארץ לידי הסוכנות היהודית והקמת קהילייה יהודית בארץ.⁶³ לתכנית בלטימור הייתה השפעה רבה על היישוב היהודי בארץ, יותר משהשפיעה על ארצות הברית, בעקבות טביעת האנייה 'סטרומה' בים השחור ב-24 בפברואר 1942, לאחר שהבריטים סירבו להתיר את כניסתה לארץ ישראל. בדצמבר 1943 דנו הבריטים בחלוקת הארץ – קנטוניזציה, אך למרות ההצעה הורעו יחסי היהודים עם הבריטים שניסו להחליש את כוחו המדיני והביטחוני של היישוב. באותם ימים הלכו ונתבררו ממדיה של השואה, לכן היישוב היהודי רצה לסייע עוד לבריטים, אך הם שלחו רק מעטים לאירופה הכבושה. ה'הגנה' לחצה להגביר את שיתוף הפעולה עם הבריטים. בקיץ 1944 הוקמה 'הבריגדה היהודית' והצטרפה לקרבות בצפון איטליה, כאשר המלחמה הייתה קרובה לקצה.

יש לציין את הפילוג שחל בין היישוב המאורגן ובין 'האצ"ל' ו'הלח"י' בעקבות מחלוקות אם להילחם בבריטים. אברהם שטרן (יאיר) (1907-1942)⁶⁴ ראה בבריטים אויבים, ואילו דוד רזיאל (1910-1941)⁶⁵ סבר שיש לארגן את כול הכוח היהודי למלחמה נגד גרמניה הנאצית. עד 1946 פגע האצ"ל בבניינים ובמחנות של הבריטים, אף שראשי היישוב ניסו למנוע מראשי האצ"ל לפגוע בבריטים, והבריטים מצדם תבעו

⁶¹ ארוין רומל: נולד בגרמניה, איש צבא גרמני. הבריטים כינוהו 'שועל המדבר' בשל תוקפנותו בחזית צפון אפריקה. ערב תום מלחמת העולם השנייה התקרב רומל לתנועה מחתרית אנטי-נאצית. היטלר גילה זאת והכריח אותו לאבד עצמו לדעת.

⁶² יוסף הלר (לעיל, הערה 45), עמ' 92.

⁶³ שם, עמ' 95.

⁶⁴ על האצ"ל ומאבקו בבריטים ראו: יעקב מרקוביץ, 'גרילה במבחן המציאות: האצ"ל והמאבק האנטי-בריטי', כיוונים חדשים 7 (תשס"ג), עמ' 157-171; אברהם שטרן: נולד ברוסיה, עלה לארץ ב-1925. סיים את לימודיו בגימנסיה העברית בירושלים והמשיך את לימודיו באוניברסיטה העברית. בזכות הצטיינותו קיבל מלגה ללימודים בפירנצה שבאיטליה. ב-1933 הפסיק את לימודיו והקדיש את זמנו לפעילות מחתרית בארץ ישראל. הוא דגל בפעילות אנטי בריטית, ולכן ייסד את הלח"י, הפלג הפורש מהאצ"ל, וכינויו היה 'יאיר'. המשטרה הבריטית רדפה אותו והציעה פרס על ראשו. הוא נתפס במחבוא בדירה בתל-אביב ושם נרצח בתואנה שניסה להימלט. ראו על אודותיו: נתן ילין-מור, לוחמי חרות ישראל, חיפה 1974, עמ' 74.

⁶⁵ דוד רזיאל: נולד בוויילנה והיה המפקד הרביעי של האצ"ל. נהרג בעיראק מהפצצה ישירה של מטוס גרמני בעת פעילות של האצ"ל בשיתוף עם הבריטים. עצמותיו הועברו לקפריסין, ומשם ב-1961 – להר הרצל בירושלים. ראו עוד על אודותיו: יוסף קיסטר, הארגון הצבאי הלאומי 1931-1948, מבצעי האצ"ל, תל-אביב 1998, עמ' 11.

מ'הסוכנות' להפסיק את פעולות הארגון. פעולות האצ"ל הובילו לתקופת 'הסזון' ולשיתוק פעולותיו על-ידי ה'הגנה' מאוקטובר 1944 ועד למאי 1945. ב-5 בנובמבר 1944 רצחו אנשי לח"י את הלורד אלפרד מוין (1880-1944),⁶⁶ שר המדינה הבריטי למזרח התיכון, ובעקבות הרצח הוחלט לנקוט צעדים נוקשים נגד הלח"י ולהסגיר את אנשיו לבריטים. אבל כאמור, רק לזמן קצר הצליחו 'הסוכנות' וה'הגנה' לשתק את האצ"ל, ובאביב 1945 חידש הארגון את פעולותיו.⁶⁷ ערב סיום מלחמת העולם השנייה עדיין הייתה ההנהגה הציונית שבויה בכבלי 'הספר הלבן' של 1939, אך הייתה אופטימית לאור הבטחת הקבינט לענייני ארץ ישראל ועמדת מפלגת הלייבור הפרו-ציונית. בצד הביטחוני היו הישגים להנהגת היישוב בהקמת 'הפלמ"ח', 'הבריגדה היהודית', בשמירה על כוחה של 'הנוטרות' ובהפסקת 'הסזון'.⁶⁸

סוף ימי המנדט הבריטי ופרוץ מלחמת השחרור

ב-8 במאי 1945 הסתיימה מלחמת העולם השנייה. ב-22 במאי ניסחה הסוכנות מחדש את תביעותיה בנוסח החלטת בלטימור והדגישה את העלייה המיידית של פליטי השואה ואת ארץ ישראל כמקום מקלט בלעדי ליהודים. 'הסוכנות' הביעה ביטחון בהסכמה של ארצות הברית וברית המועצות בדבר הקמת מדינה יהודית שהערבים ישלימו עמה. ראש ממשלת בריטניה צ'רצ'יל סירב לתת הבטחה, כיוון שהמעצמות היו טרודות בסיום המלחמה במזרח הרחוק ובדיונים להסדרי שלום לאחר המלחמה.

הציפייה להחלטת ממשלת בריטניה בדבר עתידה של הארץ, אי שיתוף נציגים יהודים בהסדרי השלום לאחר המלחמה ואכזבה ממפלגת הלייבור, שביולי 1945 עלתה לשלטון ודגלה במדיניות 'הספר הלבן' של 1939 הביאו את בן-גוריון להורות ב-1 באוקטובר 1945 על תחילתו של מאבק נגד הבריטים מצד כל הפלגים ביישוב. בן-גוריון סבר שיש לזמן את האצ"ל והלח"י לשיתוף פעולה מלא במרות אחת כדי להבטיח אחדות ביישוב ובקרב הלוחמים, וכך צמחה 'תנועת המרי העברית'.

'תנועת המרי' פעלה בחסותה המלאה של הסוכנות היהודית. פעולותיה היו שידורי תעמולה, עצרות מחאה, שביתות, שחרור כ-200 מעפילים ממחנה המעצר בעתלית, פעילות למען העלייה וההתיישבות ופגיעה במתקנים בריטיים. הפעולה הראשונה הייתה פגיעה ברשת מסילות הברזל ב-153 נקודות בארץ ב'מבצע ליל הרכבות' ב-1 בנובמבר 1945. עוד פעולות בולטות של 'תנועת המרי' היו 'ליל הגשרים' – פיצוץ 11 גשרים שחיברו בין נקודות מרכזיות בארץ. יצוין שלמרות קיומה של 'תנועת המרי' שמרו האצ"ל והלח"י במידה רבה על עצמאותם. אנשי האצ"ל חטפו חמישה קצינים בריטים, ומעשה זה היה הקיצוני שבפעילות 'תנועת המרי'.⁶⁹

⁶⁶ וולטר אדוארד גינס (הלורד מוין), השר הבריטי לענייני המזרח התיכון. נהרג בקהיר על ידי אנשי לח"י אשר התנקשו בחייו בשל התבטאויותיו כנגד עלייה של יהודים לארץ ישראל ובהאשמה כי עשה ככל יכולתו כדי לסגור את שערי ארץ ישראל בפני ניצולי השואה.

⁶⁷ יוסף הלר (לעיל, הערה 45), עמ' 96-102.

⁶⁸ שם, עמ' 103; על הלח"י: הני"ל, לח"י 1940-1949, אידיאולוגיה ופוליטיקה, א, ירושלים תשמ"ט, עמ' 165-185.

⁶⁹ יוסף הלר (לעיל, הערה 45), עמ' 104-108; על תנועת המרי העברית ראו גם בל ג' בוור, ציון לוחמת האצ"ל ולח"י לתקומת ישראל, ישראל 1987, עמ' 144-176; חיים שנהב, המנדט ושברו על אהבה ובגידה, תל-אביב תשס"ז, עמ' 95-105.

הבריטים בראשות הפילדמרשל ברנרד לו ויקאונט מונטגומרי, (1887-1967)⁷⁰ החלו לנקוט צעדים נוקשים נגד היישוב. ב-23 ביוני ניתנה פקודה למבצע 'ברודסייד', שמטרתו הייתה פגיעה בפלמ"ח ובהנהגה של הסוכנות וחיפוש מסמכים המפלילים את הפעילות הבלתי לגאלית של הסוכנות. ב-29 ביוני החל מבצע בריטי המכונה 'השבת השחורה', ובו נעצרו ראשי 'הסוכנות' וחבריה, נערכו חיפושים יסודיים, ובמהלכם נתגלה מחסן נשק של ה'הגנה' בקיבוץ יגור. הפעולות של ה'הגנה' חודשו. וייצמן דרש להפסיק את ההתנגדות ואיים להתפטר מנשיאות 'ההסתדרות הציונית'. 'ועדת א', שהייתה ממונה על הפסקת פעילות 'תנועת המרי' הסכימה ברוב דעות לחדול, אבל האצ"ל והלח"י המשיכו במאבק. ב-22 ביולי פוצץ האצ"ל את מלון 'המלך דוד' בירושלים. פעולה זו גונתה מצד ה'הגנה' ו'הסוכנות'. ב-30 ביולי פורסמה 'תכנית מוריסון-גריידי', שעידו מומחים אנגלים ואמריקאים, ולפיה היה אזור יהודי, מחוז ירושלים והסביבה, מחוז הנגב ואיזור ערבי שיכלול את שאר ארץ ישראל. התכנית המחישה את הפער בין עמדות היישוב, התנועה הציונית והבריטים.⁷¹

באוגוסט התכנסו בפריס אנשי הסוכנות ואנשים אחרים מהיישוב ומן התנועה הציונית כדי לדון במצב שלאחר 'השבת השחורה'. כוונתם הייתה לאמץ את תכנית פיל המתוקנת ולהביאה לפני האמריקאים. ב-4 באוקטובר תמך נשיא ארצות הברית טרומן (1884-1972)⁷² בתכנית החלוקה והסתלק מ'תכנית מוריסון-גריידי'. תמיכתו של טרומן הייתה מכה קשה למדיניות בריטניה בארץ ישראל וציון דרך להעברת שאלת ארץ ישראל לאומות המאוחדות. הנהגת היישוב המשיכה במאבקה בשחרור מעפילים ממחנות מעצר, בהעפלה בלתי לגאלית וביישוב הארץ. בשלהי ינואר 1947 חודשה 'ועידת לונדון'. באופן בלתי רשמי הצטרפה הסוכנות בראשות בן-גוריון לדרישה להפוך את ארץ ישראל כולה למדינה יהודית. הבריטים ניסו להציג את תכנית שר החוץ של בריטניה ארנסט בוויין (1881-1951),⁷³ שלא הייתה מקובלת לא על היהודים ולא על הערבים. בוויין הודה בכישלונו והודיע ב-18 בפברואר על העברת בעיית ארץ ישראל לאו"ם.⁷⁴

ב-28 באפריל התכנס מושב מיוחד של עצרת האו"ם, והוחלט בו על הקמת ועדה מיוחדת לארץ ישראל – United Nations Special Committee on Palestine – UNSCOP. לאחר ביקור הוועדה במחנות העקורים והתרשמותה ממצבם החליטו רוב חבריה לתמוך בהקמת מדינה יהודית ומדינה ערבית ובשמירה על האחדות הכלכלית בארץ. הוועדה קבעה תקופת מעבר של שנתיים עד להקמת המדינות העצמאיות

⁷⁰ ברנרד לו מונטגומרי: מצביא בריטי, שנודע כבעל רמה גבוהה של מנהיגות והדרכה צבאית. במלחמת העולם השנייה התמנה מונטגומרי למפקד הארמיה השמינית, העלה את מורל גייסות הבריטים, בלם את יריבו רומל באל-עלמיין (1942), שבר את קו מארת שהקימו הצרפתים במזרח תוניסיה ועמד בראש הארמיה בפלישה לסיציליה ואיטליה (1943). ב-1944 פיקד על קבוצת הארמיה ה-21 הבריטית-קנדית, שפלשה לנורמנדיה. ב-1945 התמנה לפילדמארשאל, וב-1946 קיבל את התואר 'לורד'. בין 1946 ל-1948 שימש יועץ ראשי לקבינט הבריטי.

⁷¹ יוסף הלר (לעיל, הערה 45), עמ' 105-111.

⁷² הרי ס' טרומן: הנשיא ה-33 של ארצות הברית. פעל לעלייה של פליטים יהודים לארץ ישראל ולתמיכה כלכלית בהם. תמך בחלוקת הארץ, כאשר הנגב בתחום המדינה היהודית. ראשון המדינאים שהכיר במדינת ישראל לאחר הכרזת העצמאות ב-14 במאי 1948.

⁷³ ארנסט בוויין, מראשי מפלגת הלייבור הבריטית ושר מטעמה בתקופת מלחמת העולם השנייה ומספר שנים שלאחריה. מוכר בתולדות המאבק על הקמת מדינת ישראל כמי שהביא את שאלת עתיד ארץ ישראל עם תום המנדט הבריטי להחלטת עצרת האו"ם.

⁷⁴ יוסף הלר (לעיל, הערה 45), עמ' 112-113.

והמליצה לסיים את המנדט הבריטי בארץ ישראל.⁷⁵ ב-26 בספטמבר הודיע שר המושבות של בריטניה על נכונות מצד ממשלתו לעזוב את הארץ. בכ"ט בנובמבר 1947 נערכה הצבעה באו"ם בדבר גורל הארץ, והוכרע בעד הקמת המדינה היהודית. 33 תמכו, 13 התנגדו ו-10 נמנעו.⁷⁶

ואולם היישוב לא ראה בהכרעה שנפלה באו"ם הכרעה סופית. עתה נפסק העימות עם הבריטים ונפתח עימות עם ערביי ארץ ישראל ומדינות ערב השכנות. היישוב החל לארגן מחדש את המטה הכללי. בראשית 1948 עוצבה 'תכנית יהושע' למקרה של פלישת צבאות ערב, אך היא נדחתה, ובמקומה גובשה 'תכנית ד', שנועדה להשתלט על שטח המדינה היהודית ולהגן על גבולותיה, לתקוף בסיסי אויב בארץ ומחוצה לה, להרוס את כפרי האויב ולהשתלט על שכונות עירוניות. התכנית נועדה להתבצע על-ידי שש חטיבות: 'גולני', 'כרמלי', 'אלכסנדרוני', 'קריית', 'גבעתי' ו'עציוני'.

ההכרעה השפיעה גם על הערבים בבוקר שלמחרת כ"ט בנובמבר. הם פתחו במתקפה על דרכי התחבורה הראשיות. ליד פתח-תקוה הותקפו שני אוטובוסים, ושישה אנשים נהרגו עוד כמה נפצעו. ב-2 בדצמבר הותקף המרכז המסחרי בירושלים בידי הערבים, כאשר הבריטים תמכו בערבים בגלוי, והיהודים נאלצו לפנות את האזור. הערבים תקפו את יפו, אך שם הייתה התנגדות של ה'הגנה', האצ"ל והלח"י, ולערבים נגרמו אבדות רבות. בחיפה התמודדה ה'הגנה' עם הטרור הערבי על ידי הנחת מוקשי נפץ גדולים.

ירושלים הייתה מנותקת מהשפלה, והערבים תקפו שיירות שהיו בדרכן לעיר. ב-14 בינואר הותקף היישוב היהודי בגוש עציון, ולעזרתו נשלחה מחלקה של ל"ה לוחמים, אך בדרכם לגוש הם נרצחו בידי ערביי הסביבה.⁷⁷ במרס הוחמר ניתוק ירושלים בעקבות נפילת השיירות להר-טוב ולגוש עציון. בחודש זה תקפו האצ"ל והלח"י את הכפר דיר-יאסין ששכן במערב ירושלים והרגו יותר מ-250 ערבים. לאחר כמה ימים רצחו הערבים 73 יהודים בדרכם להדסה. בשלב זה היה על היישוב להפעיל את 'תכנית ד', שמטרתה הייתה עימות כולל עם ערביי ישראל והסביבה, הכוללים כוחות ערביים סדירים ולא סדירים. ערב קום המדינה הכפיל הפלמ"ח את כוחותיו והגיע לכ-6,000 לוחמים, ולאחר זמן נהפך הפלמ"ח לכוח לוחם של שלוש חטיבות: 'הנגב', 'יפתח' ו'הראל'.

ב-1 באפריל הוחלט להוציא לפועל את 'מבצע נחשון'. ב-5 באפריל החל המבצע לשחרור ירושלים על-ידי כיבוש כפרים ומשלטים שחלשו על הדרך. עד 20 באפריל נכנסו שלוש שיירות של מזון ואספקה רפואית לירושלים, והדרך נסגרה שוב.

בצפון הארץ התנהל קרב מכריע במשמר העמק, ובו הוכה 'צבא ההצלה' של קאוקגיי. ב-19 באפריל שוחררה טבריה מתושביה הערבים, ולאחר מכן חיפה. ב-21 באפריל הודיעו הבריטים על הסתלקותם מארץ

⁷⁵ שם, עמ' 114-115; על החלטת בריטניה להעביר את שאלת ארץ-ישראל לאו"ם ראו אצל Haron M.J., 'The British Decision to give the Palestine Question to the United Nations', *Middle Eastern Studies* 17, 2 (1981), pp. 241-248

⁷⁶ שם; על תוכניות הבריטים להתפנות מארץ-ישראל ראו: יונה בנדמן, 'גיבוש התוכנית הבריטית להתפנות מארץ-ישראל', בתוך: אלון קדיש (עורך), *מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט*, דיון מחודש, ב, רמת-אפעל 2007, עמ' 589-660; ראו גם אצל שלום אטינגר, *הציונות הבעיה הערבית והמנדט הבריטי*, תל-אביב תשמ"ז, עמ' 407-428.

⁷⁷ יוסף הלר (לעיל, הערה 45), עמ' 121-124.

ישראל. למחרת כבשה ההגנה את חיפה ואת יפו, והיה צורך לפרוץ שוב את הדרך לירושלים, שסימלה את מאבק היישוב לשחרור לאומי. ב-11 במאי נכבשה צפת לאחר קרבות קשים, וב-12 בו נכבשה בית שאן. ניצחונות הושגו גם בצפון הנגב.⁷⁸ ב-ה' באייר תש"ח-14 במאי 1948 הכריז היישוב היהודי על הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל ופרצה מלחמת הקוממיות, המציינת את תום עידן שלטון הבריטים בארץ ישראל.

מלבד הרקע ההיסטורי שנסקר לעיל יש להוסיף שבימי המנדט הבריטי התגבשו בארץ ישראל מוסדות ציוניים ומוסדות היישוב: מוסדות 'ההסתדרות הציונית', 'הסוכנות היהודית', 'ועד הצירים', שהוקם בהסכמתה של ממשלת בריטניה. תפקידי הוועד היו לשמש חוט מקשר בין היישוב היהודי לשלטונות, לסייע בהחזרת הפליטים והמגורשים, בתיקון הריסות המושבות ובפיתוחן ולסייע למוסדות היהודיים בארץ ישראל לחדש את פעילותם, להשתדל לכונן יחסים טובים עם העדות הלא יהודיות בארץ ישראל, לאסוף חומר על אפשרות התפתחות היישוב היהודי והארץ בכלל ולפעול להקמת אוניברסיטה עברית. לימים נהיה 'ועד הצירים' להנהלה הציונית.

ב-1923 פעל וייצמן להקמת גוף של יהודים ציונים ולא ציונים. פעילותו הביאה להקמת הסוכנות היהודית ב-1929.

בשנות ה-30 וה-40 התנהלו ההנהלה הציונית והנהלת הסוכנות במבנה של מחלקות. המחלקות העיקריות של הסוכנות בשיתוף עם הלא-ציונים היו המחלקה המדינית, מחלקת הכספים, מחלקת העלייה, מחלקות ההתיישבות, העבודה, הארגון, המסחר והתעשייה ומחלקת הביטחון מ-1946.

לאחר אספת הנבחרים הראשונה ב-7 באוקטובר 1920 נקבעה צורת התארגנות היישוב לכל ימי המנדט: אספת נבחרים שימשה מעין פרלמנט הן בעניינים בעלי אופי כללי; 'הוועד הלאומי' – גוף שמנה 20-40 חברים, התכנס לעתים קרובות וקבע את המדיניות השוטפת; ו'הנהלת הוועד הלאומי' הייתה מעין קבינט. בימי המנדט הוקמה הרבנות הראשית לארץ ישראל ב-24 בפברואר 1921, והנבחרים היו הרבנים הראשיים – אחד אשכנזי ואחד ספרדי. מועצת הרבנות הייתה מורכבת משלושה רבנים אשכנזים ושלושה רבנים ספרדים.⁷⁹

⁷⁸ שם, עמ' 124-128. ראו בהרחבה על ימי המנדט הבריטי והיחסים בין הערבים הפלסטינים ליהודי ארץ ישראל אצל שמואל דותן, המאבק על ארץ ישראל, תל-אביב תשמ"ב.

⁷⁹ אליקים רובינשטיין, 'המוסדות הציוניים בארץ ומוסדות היישוב' (לעיל, הערה 61), עמ' 136-205; ראו גם אצל יצחק גיל-הר, התארגנות והנהגה עצמית של היישוב בארץ ישראל מראשית השלטון הבריטי עד לאישור המנדט (1917-1922), עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"א, עמ' 245-248.

4. היהודים המערבים בארץ ישראל

להלן נסקור את העליות הקודמות של המערבים לארץ ישראל. לכמה מהעולים בתקופות אלה היו צאצאים בארבע ערי הקודש בתקופת מחקרנו.

במאה ה-11 עלה מפאס (Fes) לירושלים הרב שלמה בן יהודה, שנתמנה לראש ישיבה והנהיג את היישוב היהודי, ויהודים מאלג'יריה התיישבו ברמלה.

במאה ה-12 וה-13 נמלטו יהודים מצפון אפריקה בשל גזרות המוואחידון לארצות המזרח ולארץ ישראל, ביניהם הרמב"ם ומשפחתו. ב-1218 ביקר רבי יהודה אלחריזי (1170-1235) בירושלים וציין בספרו 'תחכמוני' את הקהילה המערבית בעיר: 'קהילה חשובה וטובה ובראשה ר' אליה המערבי'.

בשלהי המאה ה-14 ובמאה ה-15, לאחר גזרות קנ"א (1391) בספרד, היה גל עלייה מספרד ומהמגרב לארץ ישראל. בעיר דרעא (Draa) שבמרוקו התארגנו חמש משפחות לעלות לארץ ישראל ולהתיישב בה. לאחר גירוש ספרד הגיעו מגורשים רבים לצפון אפריקה, ומקצתם עלו לארץ ישראל (לבד מיהודים אחרים שעלו ישירות מספרד), בהם ר' יעקב בירב (1474-1541) לצפת, ר' יששכר בן סוסאן לירושלים ולאחר מכן לצפת, ובה הנהיג את העדה המערבית. לצפת הגיעו עוד תלמידי חכמים בעקבות האר"י, ובהם ר' סולימאן אוחנא, ר' מסעוד אזולאי (?-1571), ר' יוסף טבול ור' אברהם הלוי ברוכים. ב-1541 שלח ר' יצחק בר מוסא לבני משפחתו מכתב עידוד לעלייה לארץ ישראל.

במאה ה-17 עלו לארץ ישראל ר' אברהם אזולאי (1570-1643) לחברון ולירושלים, ור' אהרון אבן-חיים ור' יעקב חאגיז (1620-1674) עלו לירושלים.

במאה ה-18 עלה לארץ ישראל ר' חיים בן עטר (בעל 'אור החיים', 1696-1743) מסאלי (Sallee). בן עטר הקים את 'ישיבת כנסת ישראל' בירושלים ב-1741, ואליה הצטרף ר' יהודה עייאש מאלג'יריה (?-1740), שעלה אף הוא באותם ימים. בנו של עייאש, יעקב (?-1817), שימש רב ראשי לירושלים וראשון לציון.

גם במאה ה-19 הגיעו עולים מהמגרב בעיקר לארבע ערי הקודש. הם הלכו והתרבו משנות ה-30 של המאה-19, ורבים מהם היו עניים וזקנים. במפקד של 1839 היו המערבים כ-3% מכלל היהודים הספרדים בארץ ישראל, ובמפקד של 1875 – כ-16%. ב-1893 התגוררו כ-70% מהמערבים בגליל.

בירושלים התיישבו משפחות מערביות אחדות בשנות ה-30 של המאה ה-19. ב-1839 היו כנראה 135 מערבים – כ-55% מכלל הספרדים בירושלים. ב-1849 גדל מספר המערבים, והם מנו בין 450 ל-500 נפש, כ-17% מכלל הספרדים בירושלים. בשנות ה-50 התעצם גל העלייה מהמגרב לירושלים, אבל בשל שיעורי תמותה גבוהים היה מספר המערבים דומה למספרם ב-1849. ב-1854 עלה מרבאט (Rabat) לירושלים הרב דוד בן-שמעון (1826-1880) והפריד את עדת המערבים מהספרדים בשל קיפוח המערבים על ידי הספרדים.

הוא הקים את שכונת מחנה ישראל (1866), השכונה הראשונה מחוץ לחומות ירושלים העתיקה, כדי שלמערבים יהיה מקום מגורים מרווח ונאה. ב-1860 התמנה בן-שמעון לראש אב בית דין ולמנהיג העדה המערבית, שהוכרה כעדה עצמאית על ידי השלטון העות'מאני. ב-1866 היו כ-80% מהמערבים בירושלים מעולי מרוקו, וכך המרכיב המערבי המרוקאי גבר על המרכיב המערבי האלג'יראי שהיה ניכר בירושלים מהשליש הראשון של המאה ה-19. בשנות ה-70 מנו המערבים בירושלים כ-1000 נפש, ובשנות ה-80 וה-90 מנו המערבים כ-2420 נפש – כ-16% מקרב הספרדים וכ-8% מכלל היהודים. עד 1909 ירד מספרם לכ-2200 נפש.

בחברון התיישבה משפחה מערבית אחת במחצית הראשונה של המאה ה-19, כפי שעולה ממפקד 1839. במפקד של 1866 מופיעה משפחה אחת עם שש נפשות, ובמפקד של 1875 הופיעו חמש משפחות מערביות. אם כן, במאה ה-19 הגיעו לחברון מעט מערבים. מבין עולי חברון היה ר' יהודה ביבאס (1782-1852) מגיברלטר (Gibraltar).

בצפת ניכרה נוכחות המערבים עוד בשלהי המאה ה-18. בשנות ה-20 של המאה ה-19 התיישבו בצפת עולים מאלג'יריה מבני משפחת עבו, ביניהם ר' שמואל עבו (1789-1839), ששימש קונסול צרפת בישראל. אחרי פטירתו מילא בנו יעקב (1830-1900) את מקומו בסיוע להקמת מושבות בגליל. בשנות ה-30, לאחר כיבוש אלג'יריה על ידי צרפת, הגיעו לצפת בין 1000 ל-1500 עולים ממחוזות שונים באלג'יריה, ובשנות ה-40 הגיעו עולים ממרוקו לצפת. במפקד של 1866 היו המערבים כ-60% מכלל היהודים הספרדים בעיר, ובמשך שנות ה-80 וה-90 הוסיפה האוכלוסייה המערבית בצפת לגדול.

לטבריה עלו מערבים מאלג'יריה בשנות ה-30 של המאה ה-19. ב-1839 היו המערבים בטבריה – עולים חדשים וותיקים, כ-63% מכלל היהודים הספרדים בעיר, והיה גידול במספר עולי מרוקו. האוכלוסייה המערבית בטבריה הוסיפה לגדול, ובמפקד של 1849 מוצאים עוד 57 גברים ילידי המגרב, ובשנות ה-70 כבר בלטה נוכחותם של המערבים בעיר, כ-80% מהם ממרוקו וכ-20% מאלג'יריה.

ב-1838 הגיע הרב יעקב בן-שמול בראש קבוצה של תלמידי הרב יהודה ביבאס מטנג'יר (Tangier) ליפו. הרב בן-שמול היה ממשפחה אמידה בטנג'יר, ובכל זאת החליט לעלות לארץ ישראל ולבנות חיים חדשים, ונלוו אליו מבני משפחתו ומעובדי אחוזתו. באותה עת עלה לארץ ישראל אברהם שלוש, מעשירי יהודי אלג'יריה, בראש קבוצה של כ-150 עולים. דרכם לארץ הייתה כרוכה בקשיים, ולקראת סוף המסע לארץ ישראל, סמוך לחיפה, התהפכה אחת הסירות, ו-18 מנוסעיה טבעו, ביניהם שני בניו של שלוש. הניצולים, ביניהם שלוש, התיישבו תחילה בחיפה. לאחר נסיונות התיישבות בשכם ובירושלים החליט שלוש להתיישב ביפו ב-1840, ובעקבותיו התיישבו משפחות מערביות נוספות ביפו. ב-1852 הגיעו מתיישבים נוספים ליפו, ביניהם מבני משפחת מויאל.

בשנות ה-40 של המאה ה-19 היו רוב המערבים בחיפה מאלג'יריה וממרוקו, ובשנות ה-60 של מאה זו הגיעו לחיפה עולים מטיטואן (Tetuan).

בעכו התיישבו מעט מערבים, ולעזה הגיעו בשנות ה-60 שני סוחרים מערבים. האוכלוסייה היהודית בעזה גדלה, ובתחילת המאה הגיעה לכ-200 נפש, רובם מערבים.

בשכם היו רשומים שישה מערבים ילידי המגרב במפקד של 1839, וב-1866 היו בעיר 12 משפחות יהודיות ממגוון העדות היהודיות, בהן חמישה גברים מערבים.

לשפרעם הגיעו ככל הנראה מערבים מאלג'יריה ב-1832, ובעקבות חיפוש מקורות פרנסה החלו הם ושאר היהודים לנטוש את שפרעם.

בראשית המאה ה-20 עלו עוד משפחות לארץ. בפאס פנו חברי התנועה הציונית 'חבת ציון' להרצל וביקשו ממנו להצטרף לתנועה הציונית. בשנות ה-20 עלו משפחות מצפרו (Sefrou), וב-1948 החלה העלייה הגדולה ממרוקו ומשאר ארצות המגרב.⁸⁰

מן האמור כאן למדים שעליית היהודים המערבים לארץ ישראל נמשכה כל הדורות. סיבותיה היו אהבת ציון, תמורות בין-לאומיות במגרב, גזרות כלכליות וחברתיות, ציפיות למשיח, וביניהם היו שלעת זקנה רצו לבוא לקבורה בארץ ישראל. במשך דורות היו המערבים פזורים באזורי החר והחוף של ארץ ישראל ונמנו עם תושביה היהודים הוותיקים עוד לפני התיישבות עולים יהודים שהגיעו בשלהי המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20 בקבוצות מאורגנות מאירופה לארץ ושהקימו יישובים בתמיכה של פילנטרופים או בתמיכה של התנועה הציונית.

⁸⁰ על הקשרים של יהדות המזרח לארץ-ישראל ברצף הדורות ראו אצל אליעזר בן, 'הקשרים המסורתיים בין יהדות המזרח ליישוב היהודי בארץ-ישראל', פעמים 1 (תשל"ט), עמ' 15-22; על משפחות מערביות מאלג'יריה כמו עבו ושלש ופעילותן בארץ ישראל: יוסף שרביט (לעיל, הערה 17, פרק מבוא), עמ' 239-305. הסקירה של העליות לארץ – מתוך: משה עמאר, כנס בין-לאומי בנושא פאס, אלף שנות יצירה, חוברת סקירה לאלף שנות עלייה ממרוקו לארץ ישראל, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 2004, עמ' 1-16. עוד מאמרים על עליית המערבים לארץ ישראל, התיישבותם בה והזיקה של יהודי צפון אפריקה לארץ ישראל אצל שלום בר-אשר, אהרן ממון (לעיל, הערה 7, פרק מבוא); מיכאל אביטבול, 'הפעילות הציונית בצפון-אפריקה עד סוף מלחמת העולם השנייה', פעמים 2 (תשל"ט), עמ' 76-77; אליעזר בן, ממזרח שמש עד מבוא, לוד תשנ"ו, עמ' 3-12; Jan 11, 1948, p. 4; מיכל ליס, 'ממרוקו לארץ ישראל: העליות לפני קום המדינה (1830-1914)', בתוך: יוסף שטרית (לעיל, הערה 8, פרק מבוא), עמ' 110-122; הנ"ל, 'היבטים דמוגרפיים על העלייה מצפון-אפריקה בתקופת המנדט, עמ' 123-128; הנ"ל בשם, מיכל בן יעקב (לעיל, הערה 16, פרק מבוא), עמ' 124-125, 158-152, 199-194, 236-235, 241-240, 264, 304-289; דוד ה' שפירא, לעלות בכל הדרכים, תולדות העפלה לארץ-ישראל מראשית השלטון הבריטי ועד לשלהי שנות ה-30 (1918-1937), תל-אביב תשנ"ד, עמ' 139; על המערבים בתל-אביב-יפו ובעזה ראו עוד אצל חנה רם, היישוב היהודי ביפו מקהילה ספרדית למרכז ציוני, 1839-1939, ירושלים 1996; מרדכי אלקיים, יפו – נוה-צדק, ראשיתה של תל-אביב, תל-אביב 1990, עמ' 61-62, 65-105; הנ"ל, 40 שנות יישוב יהודי בעזה, באר שבע והקמת חוות רוחמה, עזה 1994, עמ' 79-89; Ben-Ya'akov, M., 'The Immigration of North African Jews to Nineteenth Century Eretz-Israel: Origin and Destination', Proceedings of the Ninth World Congress of Jewish Studies, Division B, vol. 3, pp. 208-214; Doris Bensimon, D., 'Le retour à Sion pour les Juifs des pays d'islam, 1897-1948', Aspects du Sionisme (1982), Laskier, M., 'The Evolution of Zionist Activity in the Jewish Communities of Morocco, Tunisia and Algeria: 1897-1947', Studies in Zionism 8 (1983), pp. 205-236; במאה ה-18 כונו מוגרבים. ראו על אודותם: Andrews, F.F., The Holy Land Under the Mandate, I, Boston and New-York 1931, p. 185

פרק ב: המערבים במלחמת העולם הראשונה (1914-1918)

בפרק זה נבדוק את מצב היהודים המערבים בעתות מצוקה, בייחוד במלחמת העולם הראשונה. האם הם נאלצו להתמודד עם הגליה בשל נתינויות זרות? ואם גלו, להיכן הגיעו, וכיצד הצליחו להשתלב במקומותיהם החדשים? עוד נבדוק את דרכי התמודדותם של כמה מהמערבים שנשארו בארץ עם היחס החשדני והעויין של השלטון העות'מאני כלפי היישוב היהודי בימי המלחמה.

התמודדות עם הישרדות הגלייה השפלה ומוות

היהודים המערבים בירושלים באמצע מלחמת העולם הראשונה (1916) מנו 1,029 נפש מתוך 13,480 בני העדות היהודיות המזרחיות ועוד 13,125 בני עדות היהודים האשכנזים.¹

באותם ימים נאלצו היהודים המערבים לגלות בכפייה בשל גזרת ה'התעת'מנות', שדרשה מכל אזרח בעל נתינות זרה באימפריה העות'מאנית לקבל אזרחות עות'מאנית. היהודים בכלל והמערבים בפרט התנגדו ל'התעת'מנות' מכמה סיבות: הצורך בגיוס לצבא העות'מאני, תשלום כספי עבור כל נפש במשפחה לשלטון כדי לקבל אזרחות עות'מאנית,² לפיכך היהודים המערבים מירושלים גלו למצרים, שאלה הגיעו יותר מ-10,000 גולים יהודים כולל המערבים, שהצטרפו לכ-90,000 יהודים שכבר התגוררו במצרים.³

נורית גוברין מציינת במחקרה את המקורות ההיסטוריים והספרותיים הדנים בגירוש, ואלה דבריה: 'מעטים ודלים הם בספרותנו לסוגיה, התיאורים ההיסטוריים השיטתיים על פרשת הגירוש הנדון מהארץ למצרים ועל התארגנות המגורשים בקהיר ובאלכסנדריה'.⁴

במחקרנו נוסיף עוד עדויות על תקופת הגירוש, וכך נוכל לחדש ולהרחיב את היריעה בעניין מצב המערבים בירושלים שנשארו בארץ ומגורשי ארץ ישראל ממוצא מערבי שגלו למצרים.

משפחת מקייס הגיעה בשנת 1910 ממרוקו והתיישבה בשכונת ג'וראת אל-עינאב.⁵ במלחמת העולם הראשונה גורשה למצרים ושהתה שם ארבע שנים. המשפחה השאירה את ביתם בירושלים על כל תכולתו. בתום המלחמה חזרה לביתם וראתה שכל ביתם נבזז.⁶

אסתר אזולאי סיפרה בזיכרונותיה על הנרטיב ההיסטורי של משפחתה, שהגיעה ב-1895 מפאס (Fes) וממראכש (Marakesh) לירושלים העתיקה. לדבריה, במלחמת העולם הראשונה הם נאלצו לנדוד מירושלים לאלכסנדריה (Alexandria) ואף לשוב למרוקו. יוסף אמוזיג (?-1916), דודה של אסתר, עלה לארץ מפאס ב-1895 עם אמו חנינא-חנה (?-1943), ובמקצועו עסק בענף החייטות. ב-30.06.1916 הוא הוצא

¹ משה-דוד גאון (לעיל, הערה 28, פרק מבוא), עמ' 156. הוא הסתמך על נתוני המשרד הארץ-ישראלי.

² אברהם אלמאליח (לעיל, הערה 4, חלק ב, פרק א), עמ' 10-11.

³ נורית גוברין, 'פגישתם של גולי ארץ ישראל עם מצרים והקהילה היהודית בה, במלחמת העולם הראשונה', פעמים 25 (תשמ"ו), עמ' 74.

⁴ שם, עמ' 76.

⁵ הביוגרפיות ותאריכי הראיונות של המרואיינים מובאים בחלק של הביבליוגרפיה.

⁶ ריאיון עם אברהם מקייס ורבקה פחה לבית מקייס, ירושלים.

להורג בתלייה בשער יפו בירושלים בעוון השתמטות מהצבא העות'מאני. בו בזמן הוצאו להורג עוד יהודי ספרדי – מלל משה, שני נוצרים ומוסלמי מאותה סיבה.⁷

יצוין שיש כמה גרסאות בדבר הוצאתו להורג של אמוזיג, ובהן עוד פרטים על אודות אמוזיג מלבד הסיקור של עיתונאי 'החרות'. בריאיון עם אסתר אזולאי נאמר שיוסף ביקש לפני מותו שהבעלים של אחיותיו שהתגוררו במצרים ישמרו עליהן וקיבל את גזרת המלכות על פי אורח החיים היהודי ההלכתי באמירתו לפני תלייתו 'דינא דמלכותא דינא'.⁸

הנרטיב ההיסטורי של בני ירושלים בדבר ההוצאה להורג של אמוזיג ומלל מספר על חייט של אחד המפקדים העות'מאנים שנשלח בציווי מפקדו לתפור חליפות. באותה עת חיפשו העות'מאנים פרארים (עריקים) ותפסו את יוסף וטענו בדבר עריקותו. הוא ביקש מהם להביא את הטופס המעיד על חופשתו מהצבא, אך הם לא נענו לו. אמו, חנינא, הלכה להביא את הטופס, אבל בטרם מצאה אותו נתלה בנה. לאחר מלחמת העולם הראשונה חזרה משפחתה של אסתר לירושלים.⁹

משפחת סקרן מאלג'יריה נאלצה להגר למצרים בימי מלחמת העולם הראשונה.¹⁰ על חיי היהודים המגורשים באלכסנדריה אפשר ללמוד מעדותו של דוד הרוש (1913-1996). מדבריו עולה שמשפחתו ועוד משפחות מערביות עזבו את ארץ ישראל בתחילת המלחמה, הגיעו לאלכסנדריה והתיישבו בה בשלושה מחנות של גולים: מחנה שונה (Shuna), גאברי (Ghaberi) ו-ווארדין (Wardin) הגולים כונו 'מהגריני' (מהגרים). הם בנו חדרים גדולים, ובין חדר לחדר הפרידה מחצלת, וכל משפחה קיבלה חדר אחד. הלינה הייתה על הרצפה. הגולים התפרנסו מעבודות כפיים שונות, והנשים עסקו במלאכת החייטות ותפרו מדים לצבא הבריטי. הגולים שלא התנהגו על-פי כללי המחנה נשפטו על-ידי הקונסול ומנהיגי העדה.¹¹

לדברי הרוש, הרב דויד אזולאי (1824-1921),¹² ממנהיגי הגולים, שימש שליח ציבור של מחנה גאברי ויועץ בענייני אורח החיים על-פי ההלכה היהודית – נישואין, גירושין, ברית מילה, בר-מצווה ובריאות. הרוש

⁷ [עיתונאי החרות], 'ירושלם – משפט מות', החרות רלה (סיון תרע"ו), עמ' 1. בתמונת הנתלים אצל גילברט צוין שכל הנתלים היו ערבים ואילו תמונה זו נמצאה גם בידי משפחתו של יוסף אמוזיג שנתלה אף הוא וזוהה על ידי אחייניתו, אסתר אזולאי. ראו את התמונה: 60, p. 1977, London, *Jerusalem Illustrated History Atlas*, Gilbert, M., ובנספח השני.

⁸ שמעון רובינשטיין, מרדכי בן הילל הכהן מלחמת העמים, ירושלים תשמ"א, עמ' 323; הנ"ל, ואף על פי כן – משה מלל ויוסף אמוזיג הינם 'הרוגי המלכות הראשונים במאה העשרים', ירושלים 1984; מהדורה שנייה 2000; מרדכי ששון, 'לתלות יהודי ולנוח', עיתון ירושלים (ספטמבר 1993), עמ' 36-39; משה עובדיה, 'מפאס לחבל התלייה בשער יפו בירושלים (30.6.1916)', ברית – כתב עת של יהודי מרוקו, 23 (תשס"ה), עמ' 59-64.

⁹ ריאיון עם אסתר אזולאי, מבשרת ציון. ריאיון עם שמואל סקרן, כפר-סבא.

¹⁰ דוד הרוש נולד בירושלים ושימש שוטר במטרה הבריטית. עדותו אצל סולי שרביט, עקיבא אזולאי איש ירושלים, ירושלים 1987, עמ' 20-21. וראו רשימות פליטים שבהן מופיעים מחנות אלו ומקומות אחרים שבהם התאכסנו העולים, כמו בתי מלון. ברשימות הופיעו פליטים שנתמכו כספית, ובהם המערבים שלמה עבו (שימש מורה), ונשים מירושלים – זהרא הרוש ושני ילדים – סך כל הנפשות במשפחתה ארבע; קלארה מיימראן וילד אחד; ימנה מלכה וילד (שתי נפשות); חנה עבו ושישה ילדים ומרים טארבולס ושני ילדים (סך הכל ארבע נפשות במשפחתה), הרשימות עובדו על ידי מתילדה טאג'ר ב-5 בדצמבר 2007. מתוך: Tagger M., IGS, *Eretz Israel Jewish Refugees in Alexandria (1915)*.

¹² הרב דוד אזולאי: מקובל וחכם שהגיע מעמק האוריקה וממראכש. עלה לארץ ישראל ב-1906, שימש חכם ורב בעדה המערבית ביפו ולימד בתלמוד תורה של המערבים בירושלים העתיקה. הוא נקבר ליד קבר אבשלום בנחל קדרון, אך קברו לא נמצא, ונראה שהושחת כליל ונעלם ממקומו בתקופה בימי שלטון הירדנים במזרח ירושלים (1948-1967). שנת הולדתו נקבעה על-ידי חישוב הולדת בנו עקיבא ב-1913, כאשר הרב דוד היה בין 89 ועוד 7 שנים עד יום פטירתו – סך הכל 96 שנים.

מוסיף שהוא עצמו הצטרף לתנועת הנוער 'הצופים'. לדבריו, התנועה חינכה לציונות ולאהבת ארץ ישראל.¹³ הוא ציין אף את ד"ר אברהם אבושדיד (1875-1930)¹⁴ רופא הגולים שהיה ממוצא מערבי וגלה למצרים. עוד ציין שהיה בית ספר בהנהלת גב' אנני לנדוי (?-1945) לכלל הגולים, לנדוי הייתה מנהלת ביה"ס אולינה דה-רוטשילד בירושלים.¹⁵

חלק מתרבותם הרוחנית של הגולים המערביים היה ביקור בקברי צדיקים, והם נהגו לערוך זימרה (ביקור) בקברו של הרב יעקב אבוחצירה (1808-1880).¹⁶ בתום המלחמה שבה משפחתו של הרוש לירושלים העתיקה.¹⁷

רבנים מערבים שגלו לנא-אמון (No-Amon) במצרים דרשו לפני היהודים במועדי ישראל. הרב מרדכי עזראן (1872-1938)¹⁸, מגולי ירושלים, ציין את דרשתו לכבוד ל"ג בעומר:¹⁹

בשנת התרע"ה כשהיתה המלחמה העולמית לתקפ"ץ [לתקום פעמיים צרה] וגלינו מעה"ק [מעיר הקודש] לנא אמון [אלכסנדריה] ביום ל"ג לעומר בקשו ממני לומר איזה גרגרים של ד"ת [דברי תורה] התחלתי ואמרתי מורי ורבותי! היום הזה קדוש ונורא שהוא יום מנוחתו של גדול אדונינו הרשב"י [הרב שמעון בר יוחאי] זיע"א [זכרו יגן עלינו אמן] אשר כבר נהגו בכל תפוצות ישראל לעשות אותו יום טוב משתה שמחה וששון.

ב-1915 ציינו בני עדת הספרדים שהיגרו מחברון, מירושלים, מיפו, מחיפה, מטבריה וצפת שמספר הגולים הספרדים היה כ-700 נפש, ששהו במחנה גאברי, מספר מועט יחסית לכלל המהגרים היהודים שצינו לעיל. נציגי עדת הספרדים התלונו לפני הוועד העירוני בדבר הפליה בין הספרדים לאחיהם האשכנזים והציעו לבחור ועד מעורב בספרדים ואשכנזים שהכירו את הגולים והבינו את צורכיהם. רוב החתומים על המסמך היו מערבים.²⁰

¹³ על חלק מפעילות הצופים בסניף אלכסנדריה ראו: מחלקת כתבי היד והארכיונים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ירושלים, בתיק יש פרטים הקשורים לפעילות הצופים: תיק מספר: V932/35, 17.6.1917.

¹⁴ אברהם אבושדיד: אביו רחמים שלמה, מראשוני העולים ה"מערביים" מארצות צפון-אפריקה, ממנהיגי עדת המערבים שהניח את היסוד לבתי ההקדש שלה ליד שער יפו. אברהם למד בבית-הספר של "כל ישראל חברים", בבית הספר התיכון של הגרמנים, ואחר כך למד רפואה באוניברסיטה באיסטנבול והיה מראשוני ילידי הארץ שהוסמכו בתואר דוקטור לרפואה. חזר לירושלים ונתקבל לרפואה בבית-החולים "משגב לדך", וזמן מה היה רופא גם בבית-החולים הגרמני. בראשית מלחמת העולם הראשונה הוכרח לצאת מהארץ בגלל אזרחותו הצרפתית, ירד מצרימה ופעל שם במסירות בריפוי ובשמירת הבריאות של גולי ארצנו. אחרי המלחמה חזר ארצה והתיישב ביפו והיה רופא פרטי.

¹⁵ ראו על אודותם: משה-דוד גאון (לעיל, הערה 28, פרק מבוא), עמ' 16. על פועלה החינוכי של אנני לנדוי ראו להלן, בפרק הדין בחינוך המערבים ואצל אברהם אלמאליח (לעיל, הערה 4, פרק א), עמ' 55-56.

¹⁶ הרב יעקב אבוחצירה: מרבני מרוקו המפורסמים. נפטר במצרים, בדרכו לארץ ישראל.

¹⁷ סולי שרביט (לעיל, הערה 11), עמ' 22-23.

¹⁸ הרב מרדכי עזראן: נולד במראכש ועלה לארץ ישראל ב-1906, מרבני בית הדין הספרדי ביפו. במלחמת העולם הראשונה גלה למצרים, ולאחר מכן חזר לירושלים ובה הסתופף בישיבת פורת יוסף עד יום פטירתו. הרב עזראן חיבר ספר דרושים ע"ם מרדכי, ירושלים תרצ"ג.

¹⁹ שם, מרדכי עזראן, עמ' לה-לו.

²⁰ מחלקת כתבי היד והארכיונים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ירושלים, מספר תיק: V932/18, מכתב מעדת הספרדים לוועד העירוני במטרופולין, י' בשבט תרע"ה. חתומים 48 חברי עדת הספרדים.

יהודי מצרים הקימו את 'ישיבת ארץ ישראל בנא-אמון', שהורכבה מכ-200 רבנים ומקובלים מפליטי ארץ ישראל, ומנהיגי הישיבה היו ראשי הקהילה היהודית באלכסנדריה, בהם הרב הרוחני הרב אברהם אביכזר (1866-1944),²¹ שהיה ממוצא מערבי וחכמי הישיבה, מהם נמנו חכמים מערבים.²²

עוד דוגמה למערבי מירושלים שבשנת 1914 היה מנהל בנק אפ"ק בעזה, היא חלק מהביוגרפיה של אברהם אלמאליח (1885-1967),²³ ממנהיגי המערבים בירושלים ועסקן ציבורי, נבחר לנהל את הבנק ופעל לרכישת אדמות בעזה, אך המלחמה ועסקנים מנעו זאת ממנו ומעסקנים אחרים.²⁴ יהודי עזה בעלי הנתונות הבריטית והצרפתית נאלצו לעזוב את עזה בחצות לילה. הם ביקשו מאלמאליח להשהות את עזיבתם, ובזכות קשריו עם השלטונות התעכב גירושם עד למחרת בבוקר. היהודים היו אמורים להישלח לאנקרה, אבל אלמאליח הציע להעביר אותם ליפו. מקצתם הגיעו ליפו, אחרים נשלחו לאלכסנדריה, והשאר פנו למקומות אחרים, ובוזה ראה אלמאליח הצלחה בהצלת יהודי עזה.

אלמאליח נאלץ לעזוב את עזה, בנק אפ"ק נסגר בעקבות שייכותו למדינה עוינת לעות'מאנים. לדבריו, מושל המחוז ומפקד הצבא העות'מאנים, שהגיעו לבנק והורו לסגור אותו, התביישו ממנו והודו לו על היחס הטוב והעזרה של הבנק. אלמאליח נסע לירושלים למסור למושל ירושלים את הכסף שנשאר בקופה. לאחר מכן נסע להשתקע ביפו, ושם לימד בביה"ס ספר תחמוני עד 1917, שבה גורש מיפו לפתח-תקווה. משם נשלח כאסיר לדמשק על-ידי העות'מאנים, לאחר שראו בו סכנה למולדת בשל אישיותו שנחשבה לאישיות ציונית. ג'מאל ציווה להטיל גורל בין עשרה אנשים, והעשירי מביניהם הוצא להורג. בשל כך נגזרה על אלמאליח הוצאה להורג בתלייה. אלא שמסמכי התלייה היו בירושלים, וכיוון שנכבשה על-ידי הבריטים, לא היה אפשר להמציאם, ההוצאה להורג לא בוצעה, ואלמאליח ניצל. כשכבשו הבריטים את דמשק, שוחררו כל האסירים שהיו כלואים בה, ובהם אלמאליח, שלאחר מכן חזר לארץ ישראל.²⁵

1029 המערבים שנשארו בירושלים היו צריכים להתמודד עם הגזרות של העות'מאנים כמו הגיוס לצבא ועם הרעב שיצרה המלחמה. מהעדויות להלן אפשר ללמוד על מצב המערבים הנשארים. ציון קרוציי סיפר

²¹ הרב אברהם אביכזר: נולד בתאפילאלת (Tafilalet) ועלה לארץ ישראל עם אמו לירושלים. ב-1892 יצא לשליחות למצרים מטעם ועד העדה המערבית, ושם נשאר והיה לאחד ממנהיגי יהדות אלכסנדריה. ב-1928 חזר לירושלים ושימש נשיא כבוד של ועד העדה המערבית וחבר משרד הרבנות הראשית לארץ-ישראל.

²² מחלקת כתבי היד והארכיונים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, מספר תיק: V932/23, רשימות של החכמים עם לוגו של הישיבה ורשימת חברי הנהלת הישיבה.

²³ אברהם אלמאליח: נולד בירושלים, בלט בפעילותו הציבורית בתפקידיו במוסדות ובארגונים האלה: ועד העיר ליהודי ירושלים, אספת הנבחרים והנהלת הוועד הלאומי ליהודי ארץ ישראל, עיריית ירושלים, חבר בכנסת הראשונה, פעיל בהסתדרות הספרדים, התאחדות הספרדים העולמית, הברית העברית העולמית, ועד החינוך העליון, ועד השמות הממשלתית, מסדר בני ברית ונשיא ועד העדה המערבית בירושלים. עם זה עסק במחקרים מדעיים בהיסטוריוגרפיה של יהדות המזרח בארץ ישראל ובתפוצות ובהיסטוריוגרפיה של היישוב היהודי בארץ ישראל.

²⁴ על פעילותו בעזה ראו אצל מרדכי אלקיים (לעיל, הערה 80, פרק א) עמ' 216-219.

²⁵ המדור לתיעוד בעל-פה במכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית, ירושלים: ריאיון של אברהם אלמאליח עם יגאל גולדשטיין ב-1964, עמ' 2, 6-11. עוד על עונש המוות שהוטל על אלמאליח ראו אברהם-חיים אלחנני, איש ושיחו, ירושלים 1966, עמ' 60; משה-דוד גאון (לעיל, הערה 28, פרק מבוא), עמ' 75. על הגירוש מתל-אביב-יפו ראו דן גלעדי ומרדכי נאור,

ארץ ישראל במאה ה-20, מישוב למדינה 1900-1950, עמ' 96-98.

שמשפחתו הגיעה ב-1913 ממוגדור שבמרוקו לירושלים, ובתחילה התיישבו בעיר העתיקה ולאחר מכן בשכונת מחנה ישראל. הוא לא ציין הגליה למקום מסוים בעת המלחמה.²⁶

חנה קוכנובסקי, בתו של יוסף אדהאן (1879-1968),²⁷ סיפרה שאביה היה צריך להתגייס בעת המלחמה אבל הצליח להסתתר מפני העות'מאנים בירושלים, עד שהבריטים כבשו את העיר.²⁸

דבורה פרוינד, בתו של משה דהאן (1890-1978),²⁹ סיפרה שלמשפחתה הייתה אזרחות עות'מאנית, ובימי המלחמה הם נשארו בירושלים. אביה, שהיה מורה, יצא ב-1913 לשליחות לבולגריה מטעם ההסתדרות הציונית, ובעקבות המלחמה נאלץ להישאר בבולגריה עד 1922.³⁰

רפאל מלכה (1906-?) גר ברחוב שער הברזל בעיר העתיקה, ולדבריו, בימי המלחמה רעבה משפחתו ללחם. הם נהגו ללכת לבית תמחוי כדי להשיג מזון.³¹

ב-1915 הגיעה אַנְיֵית המשא 'וולקן' מארצות הברית לנמל יפו, והייתה בה אספקה לתושבי הארץ. בירושלים נבחר ועד לחלוקת הפרודוקטים, שכינויו היה 'הוועד למכלת היהודית האמריקנית של האַנְיֵיה וולקן'. עם חברי הוועד נמנה שמואל אלעלוף (1868-1933),³² ממנהיגי העדה המערבית בירושלים.³³

בחלוקת המזון נכללו המערבים בחלוקה של עניי הספרדים, שבתוכם היו בני עדות המזרח. סך הכול 9,011 משפחות מעניי הספרדים קיבלו אספקה של מזון.³⁴

לחכם עמוס דוד (1840-1942)³⁵ היה הון רב, ובו גאל קרקעות לבניין ארץ ישראל. במלחמת העולם הראשונה נאלץ עמוס לעזוב את עזה ולחזור לירושלים, ובה התגורר עד יום פטירתו.

לפני מלחמת העולם הראשונה הגיעו רבנים מערבים לקהילות היהודיות במצרים כדי לשמש מורים, רבנים ודיינים. הרב אברהם אביכזר השפיע על חברות חסד במצרים כדי לעזור לגולים וייסד ישיבה לרבנים ותלמידי חכמים שגלו מארץ ישראל.³⁶

²⁶ ריאיון עם ציון קרוצ'י, ירושלים.

²⁷ יוסף אדהאן: קבלן ירושלמי, ממתישבי שכונת רחביה הראשונים ברחוב רמב"ן ומחברי ועד העדה המערבית.

²⁸ ריאיון עם חנה קוכנובסקי לבית אדהאן, ירושלים.

²⁹ משה דהאן: נולד בשכונת מחנה-ישראל, שימש טוען רבני, מחברי ועד העדה המערבית, חבר אצ"ל ונשיא ועד העדה המערבית.

³⁰ ריאיון עם דבורה פרוינד לבית דהאן, ירושלים; על קורות משפחת דהאן: אלי דהאן, קורות משפחת דהאן-סיידוף, ירושלים 2004, עמ' 5-7.

³¹ עדותו של מלכה אצל שבתי זכריה, בתים ומוסדות יהודיים ברובע המוסלמי בירושלים העתיקה, ירושלים, תשמ"ה, עמ' 74.

³² שמואל אלעלוף: נולד בפאס, עלה ארצה ולימים הפך לאחד הפעילים בוועד העדה המערבית בירושלים, פעיל בימי מלחמת העולם הראשונה למען הציבור בירושלים ובא כוח העדות הספרדיות בטבריה ובצפת בעניין תרומות שהגיעו מחו"ל.

³³ אע"י, דוד ילון, המשביר, הרצאה מפרטת לפעילות ועד הסיוע וועד המכלת היהודית האמריקנית ע"י האונייה וולקן, ירושלים תרע"ו. בוועד היו כמה מנהיגי עדות בירושלים, מנהלי מוסדות, מורים וסוחרים. עוד בעניין האַנְיֵיה ראו אברהם

³⁴ אלמאליח (לעיל), הערה 4, פרק מבוא, עמ' 185-195.

³⁵ שם, עמ' 196.

³⁶ חכם עמוס דוד: עלה בילדותו ממרוקו לירושלים ב-1873 ונישא לחנה בוזגלו (?-1917). עמוס היה מן המשפחות שהתיישבו בעזה ומראשי סוחרי התבואה שיוצאה למערב אירופה. בידי יש צילום של אחד המסמכים שהיו בידי עצור בן-ציון בדבר סבו, חכם עמוס. בין המסמכים מכתב ממשא אלקיים לשר ישראל גלילי מ-16.2.1975 על אודות עמוס וקטעי עיתונות מעיתון מעריב ללא ציון התאריך. בעמ' 4 נאמר שהוא היה נתין צרפתי, לכן הוא גלה למצרים במלחמת העולם הראשונה, ואילו נכדו, בן-ציון עצור, ציין בכתיבתו על אודות המשפחה ב-30.5.1954 שמשפחתו עברה מעזה לבתי סיידוף בירושלים. ייתכן שסברת בן-ציון היא ההגיונית, כיוון שהוא גדל אצל סבו, והדעת נותנת שידע היטב את הנרטיב ההיסטורי של משפחתו.

חיים בן-עטר (1886-1918)³⁷ התכתב בימי מלחמת העולם הראשונה עם אחיו, שמעון (1898-1967),³⁸ שהיה במאזאגן (Mazagan) אשר במרוקו. מן ההתכתבות למדים על המצב ששרר בירושלים ועל דאגתו של חיים לשמעון. חיים סיפר לשמעון על סגירת עיתון 'החרות' שהיה בעריכתו על-ידי העות'מאנים. עוד הוא סיפר על התגייסותו לצבא העות'מאני. לדבריו, הוא נשלח לאזור הדרדנלים, וכאשר הגיע לאזור, חלה וקיבל אישור שחרור לשישה חודשים. הוא שהה בקונסטנטינופול שלושה חודשים, ולאחר מכן חזר לירושלים.³⁹ חיים תיאר לבקשת אחיו שמעון גם את מה שקרה במהלך המלחמה בירושלים. לדבריו, הם היו במשבר ארוך ובלתי נסבל שכלל עוני והתעללויות נפשיות וחומריות מצד העות'מאנים. בית הקברות של העדה הספרדית כנראה התרחב והתמלא בנפטרים, שהיו מכרים וקרובים של משפחת בן-עטר, בעיקר ממחלות מידבקות, כגון טיפוס, דיזנטריה וחולירע.⁴⁰ חיים מנה לשמעון נפטרים שהיו קרוביהם מבני העדה הספרדית בירושלים, ביניהם ראשי בית הדין הספרדי ומוכתרים. עוד הזכיר מערבים שנפטרו, בהם הרב שלום בחבוט (?-1918), ששימש רב בתלמוד תורה של המערבים, ובנו שמואל (?-1918), שהיה תלמיד חכם בירושלים.⁴¹

יעקב ברנאי ציין במחקרו על ועד העדה המערבית שמצב העדה המערבית בימי המלחמה היה קשה, ואף היו תלונות מצד ועד העדה המערבית כלפי הספרדים בדבר אי העברת כספים שהגיעו מחו"ל לכולל הירושלמי, שבו נכלל הכולל של העדה המערבית.⁴²

במלחמת העולם הראשונה הושפעה חברון מהמצב הכלכלי ששרר בכל הארץ. עסקים ירדו לטמיון, ושטרי המחאה של בנק אפ"ק מיפו וירושלים היו ללא תועלת, כיוון שלא היה אשראי. יהודי חברון עסקו במסחר עם הערבים. הם מכרו סחורות לערבים ובתמורה קיבלו תבואות. בעקבות המלחמה גויסו הערבים, ולא היה עם מי לסחור. ליהודי חברון לא היו מוסדות תמיכה ציבוריים שהיו ליהודי ירושלים ויפו. חברון שימשה למעבר כוחות צבא לבאר-שבע ולתעלת סואץ. בעקבות המלחמה התמעט מספרם של יהודי חברון.⁴³

לאחר המלחמה נתמכו יהודי חברון על-ידי ועד הסיוע המאוחד האמריקאי, עזבון מונטיפיורי ונעד הצירים בירושלים. ברשימות ועדים אלו כלולים גם יהודים מערבים תושבי חברון, ואלה הם (כמה מהם נרשמו בכמה רשימות): משה אבוזגלו (ארבע נפשות), יוסף אבוגנים (שש נפשות), יוסף-חיים מערבי (חמש נפשות),

³⁶ משה-דוד גאון (לעיל, הערה 28, חלק ב, פרק מבוא), עמ' 18; שלמה דיין (לעיל, הערה 27, פרק מבוא), עמ' 332; אברהם אלמאליח, 'איש האשכולות, אחרי מיטתו של הרה"ג ר' אברהם אבוכזיר, חבר מועצת הרבנות הראשית לארץ-ישראל', הד המזרח 22 (חשוון תש"ד), עמ' 5-6.

³⁷ חיים בן עטר: נולד במרוקו בעיר החוף אזמור (Azemmour) ב-1886, ובשנה זו עלה לארץ ישראל עם הוריו, ולימים היה עורך עיתון החרות בירושלים. נפטר ממחלה.

³⁸ שמעון בן עטר: מחברי ועד העדה המערבית ומזכיר ועד העדה במשך 40 שנה.

³⁹ ריאיון עם חיים בן-עטר, מבשרת ציון; מכתב בצרפתית מחיים בן-עטר לשמעון בן-עטר מ-12.4.1918, עמ' 1-2. המכתב מאוסף מסמכים של חיים בן-עטר; יצחק בצלאל, 'על ייחודו של 'החרות' (תרס"ט-תרע"ז) ועל חיים בן-עטר כעורכו', פעמים 40 (תשמ"ט), עמ' 145.

⁴⁰ שם, עמ' 4.

⁴¹ שם, עמ' 5-6. על שלום ושמואל בחבוט ראו אצל משה-דוד גאון (לעיל, הערה 28, חלק ב, פרק מבוא), עמ' 140-141.

⁴² יעקב ברנאי (לעיל, הערה 4, פרק מבוא), עמ' 57.

⁴³ יונתן פגיס, מפקדי האוכלוסין העות'מאניים בארץ ישראל, ירושלים תשנ"ח, עמ' 192.

אליהו אבושדיד (עשר נפשות), בכורה גוזלן ובתה (שתי נפשות), וכמה בודדים: שמחה מערבית, חנינא אבוזגלו, בכורה נהון, אברהם אשולין, אסתר גוזלן ווידה אגיואלו.⁴⁴

כמה יהודים מערבים בחברון שנתמכו על-ידי עזבון מונטיפיורי⁴⁵ קוטלגו על פי הקטגוריות האלה: **תלמידי חכמים**: לוי-אהרון מערבי; **יודעי ספר**: רפאל גוזלן; **חלוקה כללית**: אליהו אבושדיד, אבהם גוזלאן, בכורה גוזלן, יוסף-חיים מערבי, יעקב גוזלן, משה אבוזגלו, רפאל תורג'מן, מאיר גוזלן ושמחה בחבוט. מהנתונים לעיל נראה שהמערבים בחברון היו מעטים ובעת המלחמה נשארו בארץ וכדי להתקיים נזקקו לתמיכות כספיות.

בימי מלחמת העולם הראשונה הידלדל היישוב היהודי בצפת, וכספי חלוקה לא הגיעו מחוץ לארץ, והתושבים סבלו מרעב וממחלות כמו טיפוס הבהרות, וכיוון שלא ניתנה עזרה לחולים ולרעבים, נאלץ כל אחד בצפת לשרוד בכוחות עצמו. להלן יובאו עדויות של צאצאי המערבים מצפת, שמהן אפשר ללמוד על מצב היישוב היהודי בצפת ומצב המשפחות המערביות בצפת.⁴⁶ אריה סימנה נולד בצפת למשפחה שהגיעה מפאס שבמרוקו. לדבריו, משפחתו הייתה בעלת אזרחות עות'מאנית, לכן הם נשארו בצפת בימי המלחמה.⁴⁷

אברהם אוחנה (1921)⁴⁸ נולד בצפת למשפחה שהגיעה ממרוקו. סבו, הרב אברהם אוחנה (?-1914), הוכה למוות על-ידי העות'מאנים בעקבות אי-רצונו לגלות היכן התחבא אחיו מפני התורכים שביקשו לגייס אותו לצבא.⁴⁹

יעקב אזולאי (1899-1984)⁵⁰ עזב את העיר ב-1917 והתגייס לצבא העות'מאני. יעקב תיאר את הסיבה שהתורכים גייסו אותו לצבא:

לקחתי בתור חייל כביכול לצבא התורכי. בלעדי הם לא יכלו לחיות, אני הייתי אולי הגובה שלי מטר וחצי והרוחב שלי בטח 40 סנטימטר, ורצו לקחת אותי בתור חייל וזהו. חזרתי מהצבא בסוף 1918, בדצמבר לאחר טלטולים ותלאות שאני כותב עליהם, בספר שאני כותב על צפת.⁵¹

יעקב תיאר את תהליך גיוסו לצבא התורכי. הוא הלך מצפת לעכו ומשם לצמח. מצמח ברח למגדל ועבד בה, ואת משכורתו העביר למשפחתו בצפת. התורכים תפסו אותו, אך הוא ברח שוב. למחייתו התפרנס מהוראת

⁴⁴ ראו אתר אינטרנט של IGS (לעיל, הערה 11). הרשימה נסמכת על נתונים מבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים: פלטי א"י באלכסנדריה, מספר תיק: ARC4°V932; אצ"מ, ועד הסיוע המאוחד בחברון, מספר תיקים: L3/54, L/398.

⁴⁵ על קרן מונטיפיורי ראו: המכון לתצלומים וכתבי יד של בית הספרים הלאומי, ארכיון משה-דוד גאון, חטיבה ARC4°, מספר תיק 102.

⁴⁶ נתן שור, **תולדות צפת**, ירושלים תש"ס, עמ' 241-244; על מצב יהודי צפת וטבריה אצל יוסף ארדשטיין (עורך), **בין הזמנים**, צפת תרע"ו, עמ' 83-85, 91-93.

⁴⁷ ריאיון עם אריה סימנה, צפת.

⁴⁸ אברהם אוחנה: מתושבי צפת המערביים. לאחר מאורעות תרצ"ו הצטרף לנוטרים.

⁴⁹ ארכיון בית המאירי בצפת, מתוך תמליל ריאיון של אברהם אוחנה, ללא ציון מקום הריאיון – כנראה בצפת, 31.12.1979, עמ' 1.

⁵⁰ יעקב אזולאי: נולד בצפת, בתקופת המנדט שימש יושב שופט ראש ועדת החינוך.

⁵¹ שם, יעקב אזולאי, 11.8.1979, חיפה, עמ' 1. נתן שור גם הביא חלק מעדותו של יעקב אזולאי. לא עלה בידי להשיג את הספר, ואפילו בני משפחתו לא יודעים בדבר הימצאותו של הספר; נתן שור (לעיל, הערה 24, פרק מבוא), עמ' 243.

השפה הצרפתית לערבים אמידים בגליל. התורכים תפסו אותו שוב, והפעם לא עלה בידו לברוח, והוא גויס לצבא. בעת המלחמה שהה יעקב בדמשק, ומצב בריאותו היה ירוד, והוא טופל על-ידי רופא ערבי. לאחר המלחמה הגיע יעקב לביירות, משם עבר לצידון, לאכזיב ולמעיליה, ובה התארח אצל משפחה ערבית. למחרת נסע לצפת כדי לחפש את משפחתו.⁵²

גבריאל קדוש, דור רביעי למשפחה מערבית שהגיעה מאלג'יריה, כנראה אחרי הרעש בצפת של שנת 1837 ואחרי כיבוש אלג'יריה על-ידי הצרפתים,⁵³ סיפר על קורות משפחתו. לדבריו, אביו דוד קדוש (1876-1960) 'התעאת'מן, וכמה מבני משפחתו גלו לקורסיקה. אביו נאלץ להתגייס לצבא בהיותו נתין עות'מאני אך הצליח לערוק מהצבא. הוא נאלץ ללון בבתי קברות ובמערות של צפת, לאחר שמוכתר צפת הודיע לו מראש על חיפוש עריקים בביתם. לבסוף נתפס וגויס. מחסור במזון ומים גרמו לו מחלה, והוא נלקח לבית החולים בדמשק, ושם נפגש עם רופא יהודי שאמר לו לא ליטול כדורים מסוימים שניתנו לו בבית החולים. לאחר שהשתחרר מבית החולים קיבל תעודת שחרור, וכך התאפשר לו להלך חופשי מעיר לעיר. אמו של גבריאל חיפשה את בעלה בצור, בצידון ובבירות. לאחר זמן חזרה לצפת וקיבלה עבודת תופרת של הצבא התורכי, ובתמורה קיבלה אוכל וכסף. עוד סיפר גבריאל על תת-תזונה בעת המלחמה, עד כדי חיפוש של קליפות תפוחי אדמה ותפוחים למאכל כדי לשרוד. לדבריו, תת-התזונה פגע בעיניו. גבריאל ציין עוד שמות של מערבים בעת מלחמת העולם הראשונה, ואלה דבריו על אודותם:

את בן חמו תפסה המשטרה לפני יומיים, הוציאו אותו מהבית והובילוהו לבית הממשלה, כפות בידיו וברגליו, תוך צליפות שוט, לעיני האנשים ברחוב. המוכתר הסביר לאנשים, כי בן חמו ברח מהצבא, לכן נחשב כעריק ואולי יתלו אותו, לפי החוק התורכי. את פדידה עוד לא מצאו.

לבד מזה גבריאל כתב על מכירת ילדים בעת המלחמה לנוצרים בעקבות המצב הקשה ששרר בארץ והקושי הרב לפרנס משפחה רבת נפשות. כמה מן הילדים שנמכרו היו ממשפחה מערבית. לדבריו, הילדים הגיעו לאירופה ונהפכו לנוצרים אדוקים.⁵⁴

יעקב-חי עבו (1902-1935)⁵⁵ היה מגולי ארץ ישראל לקורסיקה בגיל צעיר. הוא קיבל את חינוכו בקורסיקה (Corsica) וסיים את לימודיו בהצטיינות. שמעון קובי סיפר שסבו, אהרון סימנה, עזב את ארץ ישראל עם שני אחיו כדי לשבור שבר. הם הגיעו לארגנטינה, וסבו נשאר בה עד יום פטירתו.⁵⁶

⁵² שם, עמ' 6-7.
⁵³ ארכיון בית המאירי צפת, מתוך תמליל ריאיון של גבריאל קדוש בחיפה, 5.4.1980, עמ' 1. גבריאל לא דייק בדבריו. לטענתו, אלג'יריה נכבשה ב-1838, ואז היהודים קיבלו אזרחות. אלא שאלג'יריה נכבשה ב-1830, וכל היהודים נהיו לנתינים צרפתים ב-1871 מתוקף צו חירום של אדולף כ'מ'יה מטעם הממשל הצרפתי.
⁵⁴ שם, עמ' 4-6; גבריאל קדוש, קורות משפחת קדוש ותושבי צפת במלחמת העולם הראשונה ולפניה, חיפה 2002, עמ' 50, 67-68; ריאיון עם גבריאל קדוש, חיפה; הנ"ל, סיפורי צפת, חיפה 2002, עמ' 102-104.
⁵⁵ יעקב-חי עבו: נולד בצפת והשתייך למשפחת עבו הצפתית. לימים סיים את לימודיו בביירות בחוג למשפטים, נתמנה למפקח על בתי הספר בעיראק, ושם נהפך לעורך דין. חזר ארצה ונפטר בגיל צעיר.
⁵⁶ ריאיון עם שמעון קובי, צפת.

משפחת עדי התפצלה בימי המלחמה. מקצת בני המשפחה היגרו לארגנטינה, ומקצתם לביירות, ובה נאלצו להישאר גולי הגליל שלא היה להם מקום באַגְנִייה לקורסיקה. ממכתב שכתב חביב עדי לבתיה עדי אפשר לדלות פרטים על חיי הגולים בביירות. לדבריו, מקום המגורים של הגולים היה בוואדי אבו ג'מיל (Abu-Jamil), ממשלת הולנד הגנה על הגולים, ופעם בשבוע הם הלכו לקונסוליה ההולנדית לקבל חצי לירה לכל נפש. הקונסול הציע עבודה לכל המעוניין ואף אמר שמי שיעבוד לא יפסיד את הקצבה השבועית. מגולי הצפתים היה שאול טובול, שביקש מהקונסול תשלום עבור הוראת הנהלת חשבונות. הקונסול נענה לבקשתו והוסיף לו שבע לירות במקום חמש לירות ששאול היה זקוק להן. עדי חביב ועוד גולים ראו במעשה הקונסול הפליה, לכן הוא בא בדברים עם הקונסול והצליח להשיג העלאה בקצבה של רבע לירה לכל נפש.⁵⁷

מאיר עבו (1870-?) נולד בצפת והשתייך לבני משפחת עבו ששימשו קונסולים צרפתים בצפת במאה ה-19. מאיר ניצל את קשרי משפחתו עם השלטונות כדי לעזור ליהודי ארץ ישראל. ב-1915 הגיע מאיר לירושלים כדי לעזור בשחרור 12 צעירים יהודים מצפת שחצו את הגבול כדי להצטרף לצבא הצרפתי. הצעירים הואשמו על ידי העות'מאנים בבגידה שעליה נתינים עות'מאנים היו מוצאים להורג. מאיר הצליח לשחרר את הצעירים ולהחזיר אותם לצפת.⁵⁸

בתחילת המלחמה קם ועד סיוע שהיה עליו להתמודד עם מצוקות תושבי צפת. עם חברי הוועד נמנו שני מערבים – ציון כרסנתי ומירקאדו ממן (1881-1927). במהלך המלחמה קם ועד חדש נוסף שטיפל בנזקקי צפת והבין את מצוקותיהם, אך לאחר שלושה חודשים נאלץ הוועד להתפטר. עם חברי הוועד נמנה הרב אהרן בן-שמעון (1855-1949).⁵⁹

במלחמת העולם הראשונה סבלה טבריה ממצב כלכלי קשה. בני טבריה גויסו לצבא, וב-1915 כיסה הארבה את בקעת כנרות, ובני העיר יצאו לאסוף אותו. ב-1916 גויסו צעירי טבריה לסלילת הכביש מטבריה לנצרת. ב-1917 הגיעו כ-3000 מגורשי יפו ופתח תקווה לטבריה, ובשנה זו החלו מאסרים על ידי העות'מאנים בקרב בני טבריה. ב-1918 הוחל בשוד וביזה על-ידי הערבים, וזה פסק עם כניסת החיילים האוסטרלים לטבריה.⁶⁰ המערבים בטבריה באותם ימים נאלצו לגלות מהעיר כמו המערבים הירושלמים והצפתים, בעקבות נתינותם הזרה.

⁵⁷ רחמים עדי, משפחת עדי, מצפת לירושלים, ירושלים תשס"ג עמ' 9-11.

⁵⁸ דוד תדהר (לעיל, הערה 33, כרך א, פרק מבוא), עמ' 303.

⁵⁹ הרב אהרן בן שמעון: מחכמי צפת ודייניה. במחקרו יש פרטים המוסיפים על אודותיו. על הוועדים ראו אצל זאב מ' פרל, המשבר בצפת היהודית במלחמת העולם הראשונה, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 1999, עמ' 56, 60. על מירקאדו ממן ראו דוד תדהר (לעיל, הערה 33, כרך א, פרק מבוא), עמ' 302.

⁶⁰ עודד אבישר (לעיל, הערה 23, טבריה, פרק מבוא), עמ' 128-129.

אדל ממן לבית טולידאנו סיפרה בזיכרונותיה על מצב משפחתה בעת המלחמה. לדבריה משפחת טולידאנו, הגיעה ממרוקו לטבריה באמצע המאה ה-19. אביה, ניסים טולידאנו (1889-1927),⁶¹ עסק בימי המלחמה בסיטונאות שכללה סחר בסוכר וקפה והשיג אישור נסיעה לדמשק כדי לעסוק במסחר. אדל ואחיה נשאר בטבריה אצל סבם, הרב יהודה טולידאנו (1848-1924).⁶² עוד הוסיפה אדל שמשפחת ממן מטבריה – לימים הורי בעלה, משפחת ממן, גלתה למצרים.⁶³ דודיה של אדל – הרב יעקב-משה טולידאנו (1879-1960)⁶⁴ והרב ברוך טולידאנו (1883-1969),⁶⁵ נאלצו להגר למקומות שונים. הרימ"ט היגר לאי קורסיקה שבשליטת צרפת עם גולים אחרים מהגליל, שלהם נתינות בריטית או אלג'יראית ואילו ברוך לא הספיק לעלות לאַגְנייה, לכן נאלץ להגיע לחלב שבסוריה, שהייתה מקום מבטחים לנתינים הצרפתים.⁶⁶

הרימ"ט פעל בקורסיקה בין 1916 ל-1920.⁶⁷ הרימ"ט תיאר את תלאותיהם של הגולים, שעל פי עדותו מנו כ-700 יהודים.⁶⁸ הם הגיעו לדמשק כשבויים, ואחד מהם הצליח לברוח לשגרירות האמריקאית ולספר על תלאות הגולים. ב-1915 יצאו מהגליל שלוש קבוצות של גולים. קבוצה אחת הגיעה מבירות לאי כרתים (Crete), קבוצה אחרת מבירות לאלכסנדריה, ועוד קבוצה, שעמה נמנה הרימ"ט, הפליגה באַגְניית שריון אמריקאית לקורסיקה. בדרכה עגנה האַגְנייה בקפריסין (Cyprus), ושם ירדו כ-50 גולים בעלי נתינות בריטית. בקפריסין נפגשו הגולים עם נציג צרפת, והציר האמריקאי, הנרי מורגנטאו (1856-1946),⁶⁹ שעזר לגולים להגיע למקומותיהם.⁷⁰ נציג צרפת העלה את הגולים לאַגְניית משא צרפתית בשם 'הווריס'.⁷¹ באַגְנייה היו 740 גולים – 580 מטבריה, 120 מצפת, והשאר מחיפה ומחלב-ארם-צובא (Alepo).⁷² הם הגיעו לעיר אז'יקסיו (Ajaccio) בירת קורסיקה. מושל האי הנרי אלברטי ורעייתו קיבלו את פני הגולים ומשם הובלו לחצר גדולה. הקורסיקאים התפלאו מהמראה החיצוני של הגולים ולאחר זמן גם מתפילותיהם

⁶¹ ניסים טולידאנו: נולד בטבריה, עסק במסחר, נפטר בגיל צעיר. אחיו הם הרבנים יעקב משה וברוך טולידאנו.
⁶² יהודה טולידאנו: עלה לארץ ישראל ב-1862 והתיישב בטבריה מרבני ומנהיגי העדה הספרדית בטבריה.
⁶³ ריאיון עם אדל ממן לבית טולידאנו, אשדוד. ראו את שמו של חכם ממן גם ב-IGS (לעיל, הערה 11), רשימת פליטי ארץ ישראל במצרים במלחמת העולם הראשונה. ממן נזכר כרבי עם שלושת ילדיו – סך הכול חמש נפשות במשפחתו. אדל מסרה לי תמונה של בני משפחת ממן בהיותם במצרים, לא צוין מהיכן הוא בארץ ישראל ברשימות הפליטים, אבל על-פי עדותה של אדל וציון שמותיהם יש להניח שאכן מדובר במשפחתו של חכם ממן. עוד פליטים שצוינו ממשפחת ממן: שלמה-אליהו ממן מטבריה, בעל משפחה, תלמיד ישיבה שנתמך כספית, שמשפחתו מנתה ארבע נפשות, ושלמה ממן, שהופיע כתלמיד ישיבה הנתמך כספית. ממשפחת אוחנה מטבריה נזכר חכם חיים רפאל הנתמך כספית; ממשפחת ואעקנין – זְכוּר, תלמיד ישיבה נשוי הגר עם משפחתו במחנה שוֹנָה; ממשפחת כלפון – דוד אביטבול, בנאי במקצועו שקיבל תמיכה כספית.
⁶⁴ הרב יעקב משה טולידאנו שימש בכמה תפקידים ציבוריים: בטבריה ניהל את ענייני הקהילה עד 1925, בטנג'יר נמנה עם חברי בית הדין (1925-1929), במצרים שימש אב בית הדין וסגן הרב הראשי של הקהילה היהודית בקהיר (1929-1933), ובאלכסנדריה אב בית דין ורב ראשי (1933-1942), בתל-אביב-יפו שימש רב ראשי לצד הרב עמיאל לאחר שהרב עוזיאל נבחר לתפקיד הראשון לציון. תפקידו האחרון היה שר הדתות בממשלתו של בן גוריון. הרימ"ט גם עסק במחקרים היסטוריים על ארץ ישראל ויהדות המזרח, בפרט יהדות מרוקו.
⁶⁵ הרב ברוך טולידאנו, מחברי ועד העדה הספרדית בטבריה, פעיל ציבור בטבריה וחוקר ההיסטוריה של ארץ-ישראל.
⁶⁶ יעקב-משה טולידאנו, 'לתולדות גולי ארץ ישראל בקורסיקה', דָּבָר היום, יח (חשוון תרפ"א), עמ' 2.
⁶⁷ אמת"י, מספר תיק: P/110, ארכיון הרב טולידאנו (פירוט), עמ' 2.
⁶⁸ יעקב-משה טולידאנו, ים הגדול, קהיר תרצ"א, עמ' ה.
⁶⁹ הנרי מורגנטאו: יהודי במוצאו, שעזר ליהודי ארץ ישראל בימי מלחמת העולם הראשונה.
⁷⁰ יעקב-משה טולידאנו (לעיל, הערה 66), שם.
⁷¹ שם, יעקב-משה טולידאנו, גיליון לה (חשוון תרפ"א), עמ' 2.
⁷² שם, שם.

וממנהגיהם. הגולים התערו בחיי הקורסיקאים, עסקו בעיקר במסחר, וכמה מהבנות עסקו באמנות הרקמה, מקצוע שלא היה מוכר לקורסיקאים.⁷³

הרימ"ט היה מנציגי הגולים מטעם חברת 'כל ישראל חברים',⁷⁴ נפגש עם מושל האי ועם שר ההשכלה, ואלה גילו רצון טוב לעזור לגולים. בחצר הגדולה הקימו בית-כנסת וגן-ילדים שהכיל 140 ילדים, והוקצה מתחם לבית קברות שהוקם בעזרת כ"ח, ששימשה כמתווכת בין הגולים לממשל הצרפתי. כ"ח עזרה בהקמת ביה"ס שבו למדו צרפתית, עברית ולימודי קודש, בדאגה לסניטציה של הגולים ובאספקת מצרכים לחג הפסח.⁷⁵ באי נכח כומר שהטיף לשנאת היהודים ואמר לקורסיקאים להיזהר בחג הפסח, שמא היהודים ישתמשו בדמם למצות הפסח, אך לאחר מכן התנצל על דבריו.⁷⁶ הכומר ביקש לגרש את היהודים. לדברי הרימ"ט, הוא אהב להתווכח עם רבנים בענייני הדת היהודית.⁷⁷ לרימ"ט הייתה הזדמנות לשוחח עמו, ובשיחתו אמר לו: 'אתה האדון ואני עבד ואין לי פה ולשון לסתור חלילה את דבריך כי כל מוצא שפתיך אצלי קדוש'. הכומר התרצה מדבריו ואף נהפך לידידו ואף עזר לרימ"ט בבקשותיו למען הגולים.⁷⁸ בעקבות הידיעות על כיבוש ירושלים בידי הבריטים ושאר צבאות 'ההסכמה' נשלחו דברי ברכה על-ידי הציר הבריטי בקורסיקה, ששלח אף מכתב תודה לרימ"ט ולבאי כוח של ועד המושבה היהודית באז'קסיו. הוא הודה על מכתבם למלך בריטניה ויידע אותם בדבר שלום היהודים ברחבי האימפריה הבריטית שנלחמו לצדם ולצד שאר צבאות 'ההסכמה'.⁷⁹

אחיו של הרימ"ט, הרב ברוך, היה מורה בפקיעין על-פי בקשת 'ועד חובבי ציון'. בראשית מלחמת העולם הראשונה גלה עם משפחתו לארס-צובא, ושם הנהיג את גולי ארץ ישראל ונלחם למען אי-גיוסם של נתינים זרים ממוצא יהודי לצבא העות'מאני.⁸⁰

הרב משה מאיר-חי אליקים, מרבני טבריה (1872-1950),⁸¹ יצא כשד"ר מטבריה למרוקו, ובעת המלחמה נאלץ להישאר במוגדור ונתמנה בה לדיין. הרב חיים אסמאגיה (1881-1952)⁸² נולד בטבריה ויצא כשד"ר לתוניס, נשאר בה בימי המלחמה ונתמנה לשד"ר של כל ארבע ארצות המערב.⁸³ בן-ציון בהלול

⁷³ שם, שם.
⁷⁴ ארגון בין-לאומי שהקימה קבוצת נכבדים יהודים מפרס ב-1860. בתמיכה של אנשי הממשל הצרפתי החליט הארגון להיות מרכז של תמיכה מוראלית ואחוה תרבותית ודתית והגנה על יהודים בתפוצות שסבלו בגלל היותם יהודים.

⁷⁵ יעקב-משה טולידאנו (לעיל, הערה 66), שם.
⁷⁶ שם, שם.
⁷⁷ הנ"ל, נר המערב, ירושלים תשל"ג, עמ' ב (יש טעות במספור העמודים).
⁷⁸ שם, שם.

⁷⁹ נוסח המכתב מ-17.12.1917, הנ"ל (לעיל, הערה 66), ל"ו (חשוון תרפ"א), עמ' 2. התיאור ההיסטוריוגרפי על חיי הגולים בקורסיקה מבוסס על משה עובדיה, הרב יעקב-משה טולידאנו: תולדותיו ותרומתו להיסטוריוגרפיה היהודית, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ד, עמ' 29-31. עוד אזכור למנהיגותו של הרימ"ט בקורסיקה מובא אצל עודד אבישר (לעיל, הערה 23, טבריה, פרק מבוא), עמ' 299.

⁸⁰ משה-דוד גאון (לעיל, הערה 28, חלק ב, פרק מבוא), עמ' 267-268. אדל ממון, אחייניתו של הרב ברוך, סברה שהוא לא הספיק לעלות לאגניית הגולים לקורסיקה, לכן נשאר במרחב הארץ-ישראל-סורי. אבל משה-דוד גאון לא ציין את עניין החמצת האגנייה, אלא מלכתחילה כתב על מנהיגותו של הרב ברוך בסוריה.

⁸¹ הרב משה מאיר חי אליקים: נולד בטבריה בימי מלחמת העולם הראשונה, שהה במרוקו ולימים התמנה לראב"ד במרוקו. נפטר במרוקו. על מינוי הרב אליקים לדיין אצל רפאל כליפא-כהן, 'רבני מוגדור היושבין על מידין', ברית 24 (ניסן תשס"ה), עמ' 51; עודד אבישר (לעיל, הערה 23, טבריה, פרק מבוא), עמ' 285.

⁸² חיים אסמאג'א: מרבני טבריה הספרדים. ב-1931, שימש רבה הראשי של העיר טבריה.
⁸³ שם, עודד אבישר (לעיל, הערה 23, טבריה, פרק מבוא), עמ' 286.

(1893-1972)⁸⁴ נולד בטבריה. אביו עלה ממכנס ב-1854. בן-ציון פעל במלחמה למען כל תושבי טבריה, ובכללם ערביי העיר.⁸⁵ הרב שמעון דהאן (1899-1950)⁸⁶ יצא כשד"ר למצרים ב-1915 ונשאר שם עד 1919.⁸⁷ הרב מאיר ואעקנין (1885-1975)⁸⁸ התקבל ב-1914 למשרת רב העדה הספרדית של קהילת היהודים מארם צובא בניו-יורק וחזר לטבריה ב-1920.⁸⁹ הרב חיים-יוסף מֶמָאן (?-1858)⁹⁰ נולד בטבריה, ומ-1909 שימש רב באוראן שבאלג'יריה, וב-1923 חזר לטבריה.⁹¹ בכור שטרית (1895-1967)⁹² שימש מוכתר המושבה כינרת בימי המלחמה.⁹³

הרב אליהו ילוז (1860-1929)⁹⁴ נולד במרוקו ועלה עם הוריו ב-1872 לעיר טבריה. לרב ילוז הייתה נתינות בריטית, לכן במלחמה גלה עם בני משפחתו וגולים אחרים לאי כֶּתִים, והקונסול הבריטי של האי מינה אותו למנהיג הגולים.⁹⁵

יעל בן-שלום (ילוז) סיפרה שהטבריינים ואביה עבדו באזור הבטיח'ה שבצפון-מזרח הכנרת. בעת המלחמה התחבא אביה במקום פן יגויס לצבא העות'מאני. הוא שלח לביתם בשכונת אחווה על-ידי ערבים כסף ומצרכי מזון.⁹⁶

מן התייעוד בעל פה ומן המקורות שעמדו לרשותנו למדים שבימי מלחמת העולם הראשונה הוצרכו כמה מהמערבים להמשיך ולשרוד בארבע ערי הקודש ומחוצה להן, ומקצתם אף נפטרו בשל תנאי מחיה קשים ומחלות ששררו בהן. אחד מהמערבים הוצא להורג על ידי העות'מאנים. יש מהמערבים שגורשו למקומות אחרים בשל נתינותם הזרה והוצרכו להתמודד עם תנאי מחיה קשים במקומות החדשים. לאור העובדות שהועלו בפרק ונותנות לנו מענה על השאלות שנשאלו בפרק המבוא עלינו לשאול אם עדויות המרואיינים מסייעות להיסטוריוגרפיה של המערבים בעתות מצוקה.

⁸⁴ בן ציון בהלול: מוותיקי טבריה, היה מועמד לראשות העירייה, הקים טחנת קמח ובית חרושת לקרח.
⁸⁵ שם, עמ' 288.
⁸⁶ הרב שמעון דהאן: נולד בטבריה, מייסד מכבי טבריה, מזכיר ראשי בבית המשפט בטבריה, עורך דין, ומ-1938 עד 1950 שימש ראש העיר טבריה.
⁸⁷ שם, עמ' 292.
⁸⁸ הרב מאיר ועקנין: מפעילי כוללות הספרדים על שם רמב"ה בטבריה, רבה הראשי של טבריה וממקימי ישיבת מאיר בת-עין, מחבר ספר שאלות ותשובות ויאמר דוד, א-ב, ירושלים תרצ"ט.
⁸⁹ עודד אבישר (לעיל, הערה 23, טבריה, פרק מבוא), עמ' 295.
⁹⁰ הרב חיים יוסף מאמאן: נולד בטבריה ויצא לשליחות במרוקו, נבחר לרב באלג'יריה, וב-1923 חזר לטבריה, ובה נפטר ממחלה קשה.
⁹¹ שם, עמ' 302.
⁹² בכור שטרית: מורה בבית הספר של כ"ח וממייסדי מכבי בטבריה, מפקד המשטרה בגליל התחתון, שופט בבית משפט השלום. עם הקמת מדינת ישראל התמנה לשר המשטרה והמיעוטים.
⁹³ שם, עמ' 311; משה-דוד גאון (לעיל, הערה 28, חלק ב, פרק מבוא), עמ' 667; [עיתונאי דבר הפועלת], 'דמויות מבוני הארץ – בכור שלום שטרית', דבר הפועלת לג (ינואר-פברואר 1967), עמ' 23; על תופעת המוכתרים שהחלה בתקופה העות'מאנית ונמשכה בימי המנדט, אברהם אלמאליח, 'מכת המוכתרים', דָאָר הַיּוֹם רפ"ב (אלול תרפ"ח), עמ' 1. לדבריו, שיטת המוכתרים לא הייתה טובה, והקשר בין השלטון לקהילה היהודית בארץ ישראל היה אמור להיות באמצעות ועדי העדות ולא בידי מוכתרים בלתי קרואים.
⁹⁴ הרב אליהו ילוז: חבר בית הדין וראב"ד בטבריה, חיבר את הספרים יש מאן, ירושלים תרס"ט-תרצ"ב; פְּתַח אֱלִיהוּ, א-ב, ירושלים, תרנ"ו-תר"ץ; דבר תורה, ירושלים תר"צ; מעשה אליהו, ירושלים תרצ"ב; הלכות אישות, ירושלים תרצ"ד; מצוה ותורה (בכתב יד).
⁹⁵ משה-דוד גאון (לעיל, הערה 28, חלק ב, פרק מבוא), עמ' 286; חיים-יוסף ילוז, ספר תולדות אליהו, ירושלים תרצ"ג, עמ' 75-68.
⁹⁶ עדותה של יעל בן-שלום, בתוך: מרדכי אליאב, מאיר הילדסהיימר ויהושע קניאל (עורכים), מטוב טבריה 3 (1985), עמ' 76-75.

אכן, על פי אסמכתאות נוספות שצוינו בפרק למדים שדבריהם של המרואיינים משקפים במידה רבה את המציאות של משפחות מערביות בימי מלחמת העולם הראשונה. יש לציין שאף על פי שרוב המרואיינים נולדו לאחר מלחמת העולם הראשונה, ומיעוטם נולדו בימי המלחמה, הם הכירו את הנרטיב ההיסטורי של הוריהם, ורובם אף הצליחו לתת מידע מהימן. עוד למדים שהיסטוריונים שעסקו בחקר היישוב היהודי בתקופה הנדונה במחקרנו לא הרחיבו על אודות מצבם של המערבים בעתות מצוקה אלא כתבו באופן כללי על מצב היישוב היהודי בארץ ישראל. לכן הפרק הוסיף על מחקריהם וחידש על אודות המערבים בתקופה הנדונה.

פרק ג: חיי המערבים בימי השלטון הבריטי (1918-1948)

בפרק הזה יידון מצב המערבים בארבע ערי הקודש מראשית השלטון הבריטי. האם מערבים שגלו מהארץ בשל גירושם על ידי העות'מאנים חזרו למקומות מגוריהם בארבע ערי הקודש, או שמא נשארו במקומות ההגירה, וכיצד התמודדו עם חזרתם לארץ עם המצב החברתי והכלכלי? עוד נבדוק אם היו מערבים שהתיישבו עם שאר האוכלוסייה היהודית בשכונות ותיקות שנוסדו בתקופה העות'מאנית ובשכונות חדשות שנוסדו בערי הקודש בתקופת השלטון הבריטי.

1. המערבים לאחר כיבוש הארץ על-ידי הבריטים

בדצמבר 1917 כבשו הבריטים את ירושלים, והעות'מאנים לקחו בשבי כמה מן התושבים, בהם יצחק דיאבילא (1888-?),¹ נכדו של הרדב"ש. הוא ושבוים אחרים, בהם אנשי דת נוצרים ומוסלמים ואזרחים אמריקנים, הובלו ליריחו, לדמשק ולאסיה הקטנה. דיאבילא מצא באנקרה יהודים, וערק מהמאסר ונשאר בעיר עד סיום המלחמה ב-1918.²

חיים בן-עטר בישר לאחיו שמעון על כיבוש חלק מארץ ישראל על-ידי בריטניה:

אחי היקר, יש לי העונג לבשר לך שהעיר ירושלים הקדושה וסביבותיה וגם יפו וכמעט כל המושבות ביהודה עכשו מיושבים על-ידי צבאות בריטניה הגדולה. אודות לאירוע הגדול הזה אנו נצלנו עכשו לגמרי מהרודנות התורכית.³

מדברי בן-עטר עולה שעם הכיבוש הבריטי הייתה עדנה לתושבי ארץ ישראל, וחיים שאף לערוך מחדש את עיתון 'החרות', שהעות'מאנים סגרו בעת המלחמה.⁴

גולי ארץ ישראל המערבים החלו לחזור ממצרים לארץ. כשיצא הרב דוד אזולאי לגלות, אמר בעלייתו לאנניית הגולים: 'עוד אחונן עפרך ארץ ישראל'. אכן הוא חזר לארץ ב-1918, לאחר שכל גולה קיבל חמש לישי"ט בעבור הוצאות נלוות של הנסיעה לארץ. הגולים נאלצו לעמוד במהלך הנסיעה ברכבת. בשל תאוונה שאירעה במהלך הנסיעה הורדו הנוסעים ונלקחו לבתים בירושלים.⁵

מבין המשפחות המערביות שחזרו לירושלים ממצרים היו משפחות קדוש⁶ ואלבו. ציון אלבו (1926-2003)⁷ ציין בספרו האוטוביוגרפי את משפחתו הגולה למצרים בעקבות נתינות צרפתית וכתב שאביו לימד נערים

¹ די-אבילא יצחק: חינוכו הראשוני היה בתלמוד תורה ביר העתיקה, בבית הספר דורש ציון ובכ"ח, חבר ארגון מכבי, פקיד בבית הספר של כ"ח, סגן מנהל בנק קומרסיאל דה פלשתיין, חבר וגזבר ועד העדה המערבית במשך 35 שנה, מתוכן 26 שנה גזבר הוועד.

² דוד תדהר (לעיל, הערה 33, כרך יט, פרק מבוא), עמ' 5588-5589.

³ מחיים בן-עטר לשמעון בן-עטר, 23 בדצמבר 1917. המכתב מאוסף מסמכים של חיים בן-עטר.

⁴ שם, מכתב מ-22 באפריל 1918.

⁵ סולי שרביט (לעיל, הערה 11, פרק ב), עמ' 21-23. במהלך הראיונות עם המערבים הירושלמים תוארה תקרית הרכבת כמה פעמים.

⁶ המדור לתיעוד בעל-פה (לעיל, הערה 25, פרק ב), ריאיון מס' (2) 105 עם אסתר קדוש שערך שמואל ברלין, ירושלים 1973, עמ' 2.

בבי"ס במצרים עד 1924, שכן אפשר ללמוד מכאן שכמה מהגולים נשארו במצרים אף לאחר כיבוש ארץ ישראל על-ידי הבריטים. משפחתו חזרה לארץ והתיישבה ברובע המוסלמי ב'דאר-אל – כולל של המערבים, שנמצא ברחוב מעלה חאל'דיה ברובע המוסלמי.⁸

כמה מהמשפחות חזרו ממרוקו. אסתר אזולאי ציינה שמשפחת נעוריה, משפחת חרוש, חזרה לארץ ממרוקו עם היוודע להם דבר כיבוש הארץ. הם התיישבו ברובע המוסלמי ברחוב חברון – מעלה חאל'דיה, בבתי שכורים של משפחת חאל'די המוסלמית.⁹

70 תלמידי החכמים ועניי המערבים, ביניהם אלמנות מערביות בירושלים, קיבלו תמיכה מהקרן על שם מונטיפיורי.¹⁰ שמות אלה מופיעים גם ברשימה אחרת, ומלבדם נתמכים אחרים.¹¹

ב-1920 שלח 'משרד הסיוע היהודי של ועד הצירים לא"י' מכתב לד"ר דוד דה-סולה פול (1885-?),¹² במכתב נאמר על הכולל המערבי: 'יש לה ג"כ הכנסה ידועה וכמותה אי אפשר לדעת וכמו כן אי אפשר לדעת איך מתחלקת ההכנסה זו. בפסח העבר עזרו במעט לבני עדתם'.¹³ ברשימה אחרת מ-1920 הופיעו אותם שמות של מערבים, ומלבדם שם של רב מערבי ושתי אלמנות.¹⁴

ב-1918 שלחו חברי ועד העדה המערבית בירושלים מכתב לחברי ועד עדת הספרדים:¹⁵

אדוניים נכבדים הן עתה נודע לנו שקבלו הסך שבעת אלפים פראנק נדבת נדיבי עם אשר בעיית [בעיר תהילה] אלג'יר יע"ה [יכוננה עד העולם], שהתנדבו בחסדם הטוב אחרי הכיבוש ביוזעם הדוחק והלחץ שנמצאים בו יושבי עיקו"ת [עיר קדשנו ותפארתנו] ואת כל אשר עבר עליהם בשנות המלחמה הנכחית להחיות נפשות עניים ואביונים. ובכן בטחנו כי כבודם יואילו לשלוח לנו חלק עדתנו המערבים האומללים כנהוג לעת עתה עדי יבא העולם לכלל ישוב. ואז ודאי נעמוד למנין [למניין] למען יחולק כל כסף הקדשים הבא מחו"ל [מחוץ לארץ] עפ"י [על-פי] מספר נפשות לרב תרבו ולמעט תמעטו ושכמ"ה [ויבוא שכו כפול מן השמים; ושכרו כפול מן השמים]. מחכים תשו' [תשובה] במוקדם האפשרי ושלוש. כ"ד החותמים ברגשי כבוד ושלוש שנית". החתומים על המסמך היו: הכהן יוסף חיים, אלעג'ימי אליהו, אשריקי שמעון ובן-עטר יעקב.

מהמכתב עולה שוועד העדה המערבית נזקק לכל תמיכה כספית כדי לעזור לעניי העדה לאחר המלחמה.

ועד העיר ליהודי ירושלים שלח מכתב ב-1922, ובו דרש להמציא רשימה של יהודים שנפלו קרבן לאכזריות התורכים או גלו מארץ ישראל.¹⁶

⁷ ציון אלבו: נולד בירושלים, חבר חברת האוטובוסים 'המקשר' ולימים 'אגד' וחבר ועד העדה המערבית לאחר תקופת המנדט.

⁸ ציון אלבו, במשעול חיי, ירושלים 1997, עמ' 3-4. 'דאר' בערבית = בית; אל = ה' הידיעה.

⁹ ריאיון עם אסתר אזולאי, מבשרת ציון.

¹⁰ אצ"מ, חטיבה: ועד הצירים, המשרד לסיוע קרן משה מונטיפיורי עם ועד העיר של יהודי צפת, רשימה באנגלית של רבני ירושלים הספרדים מ-1919, מספר תיק: L3/119/1.

¹¹ שם, רשימה בעברית שהייתה בידי הרב חיים מ' אלישר, ראש הרבנים, הראשון לציון ונשיא משרד הרבנות הראשית לעדת הספרדים בירושלים.

¹² דוד דה-סולה פול: יהודי ממוצא ספרדי שנוולד בלונדון והיה פעיל למען יהודי ארץ-ישראל וסוריה בעת המשבר של מלחמת העולם הראשונה מטעם ועד הצירים; דוד תדהר (לעיל, הערה 33, כרך ח, פרק מבוא), עמ' 3072-3073.

¹³ אצ"מ, ענייני סיוע כלכלי ורשימת נתמכים, מספר תיק: L3/200/2, מכתב ממשרד הסיוע היהודי לד"ר דוד דה-סולה פול, 26.8.1920, עמ' 2-1. במכתב הופיעו המערבים בקטגוריה של העדות המזרחיות, ושניים במספרם. מכאן ראייה לגודל העדה לעומת העדות היהודיות הגדולות – הספרדים והאשכנזים. עדת המערבים הייתה שלישית בגודלה מכל העדות בירושלים.

¹⁴ אצ"מ, מספר תיק: L3/119/1, רשימה שהייתה בידי הראשון לציון, הרב חיים מ' אלישר, משנת תרפ"א.

¹⁵ אוע"ס: עדת המערבים (1913-1951), מספר התיק: 6208/6, מכתב מעדת המערבים לעדת הספרדים, ח' בתמוז תרע"ח.

¹⁶ אמת"י, מספר מיקרופילם: HM2/777, מכתב מוועד העיר ליהודי ירושלים להנהלת ועד עדת המערבים, כ"ד אדר תרפ"ב.

גולי טבריה והגליל בקורסיקה שלחו כסף לעדה הספרדית והמערבית בירושלים לאחר כיבוש ירושלים על ידי הצבא הבריטי.¹⁷

בחברון לאחר פגישה עם מנהיגי חברון דרש השלטון הבריטי הצבאי מיהודי חברון להקים ועד קהילה כללי שיטפל בענייני הקהילה היהודית. בחירות נערכו, ונבחרו תשעה נציגים, ביניהם מערבי אחד.¹⁸ כך הוחל בארגון ועד קהילה בחברון.

בצפת מערבים ששירתו בצבא העות'מאני חזרו לצפת לאחר תלאות ומחלות ונפגשו עם בני משפחותיהם והחלו בשיקום בתיהם.

יעקב אזולאי חזר לצפת בתחילת ינואר 1919. לדבריו, אמו נדהמה כאשר ראתה את בנה שב מהמלחמה. היא הראתה לו את מלאי האוכל הדל שהיה בביתם. יעקב ניגש לארגז גדול שהיה בביתו ומצא בו חיטה שאחיו הביא מוואדי טוואחין בנחל עמוד, וממנה ניזונה המשפחה. יעקב תיאר את צפת שלאחר המלחמה כך: 'אומללה ומסכנה, הרוסה, חושך. מפני שבאתי בחורף וקר בחורף. אבל אחר כך היא התאושה'.¹⁹

גבריאל קדוש סיפר שאביו דוד היה מוכר לבריטים, ולאחר המלחמה החל בעבודתו הביטחונית עם בן דודו, בכור עיוש, בשמירה על יסוד המעלה מפני שבטים בדואים שניסו להתנפל על היישוב. הם שהו ביסוד המעלה במשך שנתיים, מ-1918 ועד 1920.²⁰

ב-14.12.1919 קיבל ד"ר דוד דה-סולה פול מכתב מוועד היהודים לעיר צפת והמחוז ובו רשימה של 60 תלמידי חכמים ועשר אלמנות, ביניהם מערבים, שנתמכו מן הקרן על שם מונטיפיורי, בהם: יהושע יעיש, אהרון בן-שמעון, נחמן עבו, בכור בן-שמעון, חיים-שמואל הכהן סקלי, יעקב-חי אביכזיר, ציון אוחנא ונעים שחרור. על המכתב היו חתומים חברי משרד הרבנות, שהורכב מחכמים ורבנים אשכנזים וספרדים. חבר הרבנות ממוצא מערבי היה הרב יהושע וועיש (1851-1927),²¹ חברי ועד העיר וועד הסיוע.²²

השמות האלה הופיעו גם ברשימה נוספת, ומלבדם יהודא עבו ושמעון הרוש, וברשימת האלמנות הופיעה רבקה מאמאן.²³

טבריה, הרימ"ט כמנהיג גולי טבריה והגליל בקורסיקה נסע לפריז כדי לארגן אגנייה מיוחדת להעברת הגולים לבירות.²⁴ ב-1920 חזרו הגולים לגליל דרך בירות. הרימ"ט כתב שבקורסיקה נולדו 103 תינוקות, 70 נפטרו, 33 התחתנו, ושני זוגות התגרשו. סך-הכול חזרו 637 גולים מלבד אחרים שהיו צריכים לסיים את עסקיהם.²⁵ הרימ"ט טיפל גם בהחזרת הפליטים היהודים מסוריה לבירות.²⁶

¹⁷ יעקב-משה טולידאנו, דאָר הַיּוֹם, גיליון לו', יום שישי, כ"ד במרחשוון, 5 בנובמבר 1920, עמ' 2.
¹⁸ אצ"מ, מספר תיק: L.3/54, חטיבה ועד הצירים, ירושלים, הקהילה היהודית בחברון, דוחות מצב, מכתב מהממשל הצבאי בחברון לד"ר סולה די פול, 16.10.1919.

¹⁹ ארכיון בית המאירי צפת, מתוך: תמליל ריאיון של יעקב אזולאי, עמ' 7-8.

²⁰ גבריאל קדוש (לעיל, הערה 53, פרק ב), עמ' 7.

²¹ הרב יהושע וועיש: רבה הראשי של צפת מ-1906 עד יום פטירתו.

²² מכתב מוועד היהודים לעיר צפת והמחוז לד"ר דוד דה-סולה פול, 14.12.1919 (לעיל, הערה 18).

²³ שם, כ"ג בתשרי תרפ"א.

²⁴ אמות"י, מספר תיק: P110/5 עמ' 1.

²⁵ משה עובדיה (לעיל, הערה 79, פרק ב), עמ' 31.

מלבד הטיפול בגולים ראה הרימ"ט את הנולד, לכן שלח מכתב ב-28.9.1920 למנהיגים ציונים בארץ ישראל, ובו שיתף אותם במצב הגולים. מהמכתב עולה שמקצת הגולים לא חיכו לממשלה שתדאג להחזיר אותם לארץ ישראל אלא נסעו על חשבונם לארצות אחרות ולארץ ישראל. עוד ציין 30 גולים מדמשק שרצו לחזור לסוריה.²⁷

הרימ"ט כתב שגולי טבריה היו נבוכים מאוד מפני שהגיעו ידיעות מארץ ישראל בדבר חוסר מקומות דיור. לדעתו, אילו שבו גולי טבריה לעיר, הם היו חוזרים לארצות אחרות או לערים אחרות בארץ ישראל ולא למקום מושבם הראשון, לכן הציע הרימ"ט לפנות ליק"א בפריס כדי להשיג בתמורה כספית אדמות סביב טבריה השייכות ליק"א. לדבריו, כמה מהגולים חסכו כסף וכך יכלו לרכוש לפחות חצי מהערך הכספי של האדמות. עוד הציע שיק"א תלווה סכום כסף שהגולים יחזירו במשך 20 שנים, וכך לא היה עליהם לנדוד למקומות אחרים. בנוסף הציע להקים רחוב חדש סביב טבריה כדי להרחיב את העיר. הרימ"ט סבר שהצעתו מעשית, ואלה דבריו:²⁸

חושב אנכי, שכדאי מאד להתעניין [להתעניין] בהצעה זו כהצעה מעשית. שהוצאתה לפועל לא קשה כ"כ [כל כך], וגם מצד היק"א, אקוה [אקווה] שתמצא לה און קשבת, בפרט שהדבר נוגע לאנשים שהם חוסי צרפת ויושבים עד עתה על אדמת צרפת, ובעזרתה של חברה ישובית [יישובית] צרפתית, יש להם הכבוד להתישב [להתיישב] ולהתנחל בא"י [בארץ ישראל].

כאמור, הרב ברוך, אחיו של הרימ"ט, הנהיג את גולי ארץ ישראל בארם-צובא, ולאחר הכיבוש הבריטי חזר לטבריה והחל לשמש מזכיר ועד העדה הספרדית.²⁹

הרב יהודה, אביו של הרימ"ט, נשאר בטבריה עם נכדיו בימי המלחמה ואחריה ושימש רב העדה הספרדית.³⁰ בכור שטרית התגייס לאחר המלחמה למשטרה הבריטית בארץ ישראל.³¹

ב-1921 שלח הוועד הכללי לעדת הספרדים בטבריה מכתב לד"ר פול דה-סולה בדבר אי-הצדק והשוויון בחלוקת כספי עזבון מונטיפיורי בין האשכנזים לספרדים. על המכתב חתמו שלושה מחברי הוועד. ראשיו היו מערבים: הרב יעקב חי זריהן (1869-1953)³² והרב יהודה טולידאנו. במכתב הם העלו טענות וכדי להצדיק את הטענה הראשונה הם השוו עם עדת הספרדים בצפת, להלן הטענות: הראשונה – אי-צדק בחלוקת קרן מונטיפיורי בעיר צפת, שבה הקהילה הספרדית קיבלה רק 37% מן הקרן על-אף גודלה הרב יותר מהאשכנזים, שקיבלו 63%. הטענה השנייה הייתה שמספר האלמנות הספרדיות המכובדות בטבריה היה גדול ממספר האלמנות האשכנזיות, ולדעתם לא היה היגיון לרשום רק ארבע אלמנות שנוזקו

²⁶ אמת"י, מספר תיק: P110/14, מכתב ממוזכיר 'כל ישראל חברים' בפריס לרימ"ט, 28 ביוני 1920.
²⁷ אצ"מ, חטיבה: לשכת ההסתדרות הציונית בפריס, בזמן ועידת השלום, מספר תיק: L8/326 מכתב מהרימ"ט לנחום סוקולוב ולאוסישקין מ-28 בספטמבר 1919.

²⁸ שם, שם.

²⁹ משה-דוד גאון (לעיל, הערה 28, חלק ב, פרק מבוא), עמ' 268.

³⁰ שם, שם; ריאיון עם אדל ממן.

³¹ משה-דוד גאון (לעיל, הערה 28, חלק ב, פרק מבוא), עמ' 667.

³² הרב יעקב חי זריהן: נולד בטבריה ומ-1929 רבה הראשי של טבריה ואיש ציבור שהקדיש את חייו לעיר. חיבר את הספרים חלק יעקב, ירושלים תרס"ב; בכורי יעקב, ירושלים תרס"ו; שופרא דיעקב, ירושלים תרע"א; אהל יעקב, ירושלים תרצ"א.

לתמיכה. בסוף המכתב דרש הוועד לקבל 50% מהקרן ולא 29% שנקבעו להם, כמו כן מהרשימה עולה שיותר מ-50% היו מערבים.³³

ממכתב אחר שעליו חתומים הרבנים זריהן, טולידאנו ואליהו ילוז עולה שהוועד היה זקוק בדחיפות לתרומה של הקרן על שם מונטיפיורי. וזה תוכן חלק מהמכתב:³⁴

היות שמצב התי"ח [התלמידי חכמים] הזקוקים בעדתנו הוא כל כך דחוק ונלחץ מאד, נבקש בזה מכה"ר [מכבודו הרם] כי יואיל להעיר את הממונים בלונדון להחיש נא מהר את שילוח כסף מונטיפיורי נ"ע [נחו עדן], כי השעה צריכה לכך, ובפרט שכבר קבלו את חלקם שאר ערי הארץ.

2. מקומם הגיאוגרפי

מקומם הגיאוגרפי של היהודים המערבים בארבע ערי הקודש בימי מלחמת העולם הראשונה משמש יסוד בהמשך מחקרנו למקומם של המערבים בימי המנדט הבריטי. על התפרוסת הגיאוגרפית של המערבים אפשר ללמוד מספרי מפקדי אוכלוסים עות'מאניים מארץ ישראל (1875-1918).

ספרי מפקדי האוכלוסים כללו ספרי נְפּוּס (ספרי רשימות תורכיים) שהתחלקו לעשר נפות ולא כללו את כל התושבים, ספרי יסוד וטיוטה – רשימה של מתפקדים ומקומות המגורים, בתחילה בטיטה ולאחר מכן בספר יסוד, ספרי זרים שכללו את תושביה הזרים של ארץ ישראל, שישבו בארץ דרך קבע, ספרי צבא שבהם רשימות של גברים ששירתו בצבא העות'מאני במלחמת העולם הראשונה וספרי מוכתאר שבהם רשימות של בני כפר או עדה ששימשו לצורכו הפרטי של ראש הכפר או העדה. לעתים התבקש ראש הכפר להעביר רשימות של התושבים לשלטון.³⁵

בירושלים היהודים המערבים גרו בעיר העתיקה ומחוץ לחומותיה, בשכונות שנוסדו במאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20. על מקום המערבים שגרו בירושלים אפשר ללמוד מספרי היסוד העות'מאניים הנזכרים לעיל, שבהם יש רשימה כללית של יהודים מערבים בין 1905 ל-1917, ומתוך ראיונות ואזכורים של מערבים במסמכים שונים.

להלן אזורי מגורי המערבים בעיר העתיקה: אל-עמוד (שער שכם), שגבולותיו: ויה דלרוזה מצפון, הר הבית ממזרח, רחוב השלשלת מדרום ורחוב בית הבד ממערב. במרכז העיר העתיקה – ברחוב סלסלה (השלשלת) וסביב באב סלסלה (שער השלשלת), בחמאם אל-עין (רחוב הגיא, פינת רחוב החנויות), ששם היה בית המרחץ, וברובע הארמני.³⁶

³³ אצ"מ, מספר תיק: L3/119/2, מהוועד הכללי לעדת הספרדים לד"ר דוד דה-סולה פול, המשרד לסיוע קרן משה מונטיפיורי עם ועד העיר של יהודי צפת (1921), ט' טבת תרפ"א.

³⁴ אצ"מ, מספר תיק: L3/119/2, מהני"ל, מנהל ועד הסיוע המאוחד האמריקאי, כ"ה באייר תרפ"א.

³⁵ יונתן פגיס (לעיל, הערה 43, פרק ב), עמ' 19-27.

³⁶ שם, עמ' 189-225.

עניי המערבים בירושלים גרו בבית עדת המערבים ברחוב חלדיה (רחוב חברון), שנוסד בשנת 1868 בהשתדלות הרדב"ש ועשירי המערבים בירושלים, בהם מימון עמיאל ורחמים אבושדיד.³⁷ רחוב חלדיה היה צפוף אוכלוסים, וגרו בו יהודים מערבים ואשכנזים. המערבים גרו גם מחוץ לבית עדת המערבים ברחוב חברון. הם שכרו בתים ממשפחות מוסלמיות, כגון משפחת חאלדי.³⁸ ב-1932 פרסם ועד קהילת ירושלים סקר על בתים ומוסדות של היהודים בירושלים העתיקה, ובו צוין ההקדש המרוקני, שכלל 27 חדרים, שני בתי כנסת ושני בתי מדרש; חצר עזרא (מרוקני) שהיו בה שישה חדרים ושתי חנויות; חצר גרסי, (מרוקני), שבה היו ארבעה חדרים.³⁹ ברחוב השלשלת צוינה חצר מאיר חאמו ויעקב ביטון, שלהם היו עשרה חדרים, וברחוב הסראיה צוין חצר עזבון של משפחת שוילי וחאמו, שבה היו שתי קומות, שמונה חדרים וארבע חנויות. ברחוב המדרגות וגמילות חסד – חצר הקדש המרוקנים שבה שמונה חדרים ושני בתי כנסת. מלבד החצרות הנ"ל נזכרו עוד חצרות תחת הכותר 'רכושנו בעיר העתיקה'. להלן החצרות ושמות בעליהן: חצר יוסף-יצחק שלוש, חצר יעיש לוי, חצר בן-שמעון, חצר מסעוד כהן. ברחוב חברון – חצר רפאל הרוש ויעיש לוי. יש עוד אזכור של הקדשי המערבים, שכללו בתי כנסיות ותלמוד תורה. ברחוב היהודים – חצר הכולל, בית הכנסת של הרדב"ש ותלמוד תורה.⁴⁰

בכמה אזורים גרו מערבים מחוץ לחומות העיר העתיקה: האסראייליה – בין רחוב בצלאל לרחוב אגריפס; באב אלח'ליל – השכונות משער יפו ועד לכפר השילוח, בהן שכונת מונטיפיורי (ימין משה) וגירת אלענב. המוכתר של ג'ורת אלענב היה מערבי ששמו אברהם תאוותי, מראשוני מתיישי השכונה;⁴¹ ח'אריה – שכונת הבוכרים; ברכה – בית ישראל; חלביה – שכונות של הנחלאות והזיכרונות; טלביה; טואחין – משולש רחובות אגריפס, מסילת ישרים ושמרון; יעקוביה – בין כיכר הדוידקה לבית החולים שערי צדק ברחוב יפו; ממילא – מחנה ישראל;⁴² מוסרארה (היום מורשה); צראפיה – בין קולנוע עדן לרחוב הנביאים; שיח ג'ארח; שפא – הרחובות יוסף בן מתתיהו, רש"י, הטורים ומלכי ישראל; תלול אמצבאן – ממערב לקטע הצפוני של רחוב שבטי ישראל, רחוב שמואל הנביא ובית ישראל.⁴³

³⁷ מימון עמיאל, ממנהיגי העדה המערבית ופרנסיה במאה ה-19. חלק מאודותיו שזורים עם הביוגרפיה של הרדב"ש ורחמים אבושדיד, ממנהיגי עדת המערבים בירושלים במאה ה-19.

³⁸ אסתר אזולאי גרה בבית חאלדי ברחוב חלדיה. על הבית שבו גרה ראו ריאיון עם אסתר אזולאי, מבשרת ציון; על נוכחות של יהודים מערבים ברחוב חלדיה ראו אצל שבתי זכריה, ירושלים הבלתי נודעת, פרקים בתולדות העיר העתיקה בדרות האחרונים, בית אל 1998, עמ' 157-171.

³⁹ שבתי זכריה (לעיל, הערה 31, פרק ב), עמ' 49. שבתי צילם את רשימת הבתים והחצרות של היהודים בעיר העתיקה מתוך מאמר של ישעיהו פרס, 'אם אשכחך ירושלים', רבעון לחקר ירושלים ותולדותיה ב (תש"ט), עמ' כ-כא.

⁴⁰ שם, פנחס בן-צבי גראייבסקי, מנגזי ירושלים, חוברת המאה, ירושלים תרצ"א, עמ' יד-טו; ישעיהו פרס, 'אם אשכחך ירושלים, לתולדות היישוב היהודי בין חומותיה של ירושלים', רבעון לחקר ירושלים ותולדותיה ב (1949), עמ' כ-כא; חכם מאיר חאמו [חמו] ב-1950 היה בא-כוח של תושבי העיר העתיקה בעניין ניזוקי הרכוש בירושלים, ראו אזכור שלו אצל ימימה רוזנטל (עורכת), יצחק בן-צבי הנשיא השני: מבחר תעודות מפרקי חייו (1884-1963), ירושלים תשנ"ח, עמ' 408.

⁴¹ משפחות מערביות שהיו בג'ורת אלענב (היום: חוצות היוצר): מקייס, אמוזיג. ראו: ריאיון עם אברהם מקייס ורבקה פחה; על תולדות השכונה ראו פנחס גראייבסקי, ספר הישוב, ירושלים תרצ"ט, עמ' 45.

⁴² במחנה-ישראל גרה משפחת קרוצי בבית הכולל של העדה המערבית, ריאיון עם ציון קרוצי; ברחוב יפו גר יצחק דאבילא.

⁴³ יונתן פגיס (לעיל, הערה 43, פרק ב), עמ' 189-225.

עוד מקור מידע על מקום המערבים בירושלים הוא מפקד היהודים בארץ ישראל משנת 1918. להלן טבלה

ובה רשימת השכונות ומספר המערבים על-פי הספירה ב-1918:⁴⁴

נפשות	בתי אב	שכונה
14	8	אבן-ישראל
1	1	אהל-משה
4	2	אהל-שלמה
18	5	בית-ישראל
43	19	ברכת-ממלה
7	2	בתי-סעידוף
31	11	גירת אל-ענב
3	1	זכרון-משה
7	1	יגיע-כפיים
25	8	ימין-משה
7	5	מחנה-יהודה
2	1	משכנות
2	1	משכנות-שאננים
11	3	נחלת-ציון
37	10	נחלת-שבעה
8	5	סילואן
11	2	סוכת-שלום
3	1	עזרת-ישראל
2	2	פליטי רוסיה
5	2	רחוב היהודים
27	9	רחובות הבוכרים
18	8	רחוב חב"ד
470	128	רחוב חברון
3	1	רחוב יפו
195	85	רחוב מידאן
6	2	רחוב נתן
8	3	שבת-צדק
8	3	שכונת שמוע (גי-בן-הינום)
4	2	שכונת מילנר
7	4	שערי-צדק
33	7	שער שכס
1,029	343	סך הכול

מנתוני הטבלה עולה שב-1918 גרו רוב המערבים בעיר העתיקה, בייחוד ברחוב חברון וברחוב מידאן. מחוץ

לעיר העתיקה גרו רובם בשכונת ברכת ממילא (מחנה ישראל), שייסד הרדב"ש.

בימי המנדט הבריטי חזרו המערבים שלא יצאו לגלות בזמן מלחמת העולם הראשונה והגולים לבתיהם

בעיר עתיקה ולאזורים מחוץ לחומות העיר. אחרי מאורעות 1929 ו-1936 הייתה הגירה של מערבים מהעיר

העתיקה לאזורים האלה: שכונת גבעת-שאול נוסדה ב-1907 במערב ירושלים.⁴⁵

⁴⁴ ההסתדרות הציונית העולמית, ספירת יהודי ארץ ישראל, א, יפו תרע"ח-תרע"ט; וראו מיכל בן-יעקב וניצה דרויאן, 'יהודי ארצות האסלאם בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית', בתוך: משה ליסק (לעיל, הערה 53, חלק ב, פרק א), עמ' 246-249; על השכונות וזמן היווסדן – אבן-ישראל (תרל"ה), אהל-משה (תרמ"ו), אהל-שלמה (תרנ"ד), בית-ישראל (תרמ"ח), ברכת-ממלה (תרכ"ח), בתי-סעידוף (תרע"א), גירת אל-ענב (תרנ"ב), זכרון-משה (תרס"ה), יגיע-כפיים (תרס"ח), ימין-משה (תרנ"ב), מחנה-יהודה (תרמ"ז), משכנות (תרל"ה), משכנות-שאננים (תר"כ), נחלת-ציון (תרס"ח), נחלת-שבעה (תרכ"ז), סוכת-שלום (תרמ"ז), סילואן (תרמ"ט), פליטי רוסיה (תרנ"ד), שבת-צדק (תרנ"ב), שכונת שמוע (תר"ס), בתי-מילנר (תרנ"ב) ושערי-צדק (תרמ"ט) ראו אצל יעקב גליס, שכונות בירושלים, ירושלים תשכ"ב, עמ' לג-לז, סד-סה, עב-עח, צ, ק, קז-קי, קיא-קיג, קיח-קיט, קלא-קלח, קמו-קמוח; פנחס גראייבסקי (לעיל, הערה 41, פרק ג), עמ' 3, 6, 7, 15, 23, 28-29, 31-32, 43, 45, 48-49, 52-54; ראו עוד על הקמת השכונות מחוץ לחומות העיר העתיקה אצל יהושע בן-אריה, עיר בראי תקופה, ירושלים החדשה בראשיתה, ירושלים תשל"ט, עמ' 240-318.

⁴⁵ שלומית בית-ינאי, גבעת שאול, אנשים ומקומות, אז והיום, ירושלים תשנ"ט, עמ' 4-10. על השכונות בירושלים בתקופת המנדט ראו רות קרק ומיכל אורן-נורדהיים, ירושלים וסביבותיה, רבעים, שכונות וכפרים, 1800-1948, ירושלים תשנ"ה, עמ'

ציון אלבז סיפר בזיכרונותיו על המעבר מהעיר העתיקה לשכונת גבעת-שאול:⁴⁶

בשנת 1929 יצאו הורי את העיר העתיקה ועברו, בחוסר כל לגבעת שאול. היינו בין המתישבים הראשונים בקצה המערבי של השכונה. גרנו במורד ההר לכיוון הדרך הרומאית, במקום בו ניצב היום הבית ברחוב קורדיברו 10.

אסתר אזולאי סיפרה על עזיבת העיר העתיקה לאחר מאורעות 1929. לדבריה, הסיבה העיקרית לעזיבה היא התרחקות מהערבים לאחר הטראומה של יהודי העיר העתיקה במהלך המאורעות. ואולם אחיה, ישעיה חרוש, סבר שמשפחתו עברה מהעיר העתיקה בעקבות אב המשפחה כדי לחזק וליישב את שכונת גבעת שאול, ובמעשה אביו ראה חרוש ציונות ויישוב הארץ.⁴⁷ מלבד זה בגבעת-שאול היו בתי חרושת ומוסדות חינוך ורפתות שסיפקו לתושבי השכונה מקורות פרנסה. המערבים בשכונה היו מעורבים ופעילים בישיבות התושבים למען פיתוחה.⁴⁸

שכונת ימין-משה נוסדה ב-1892 לזכר משה מונטיפיורי. תושבים נוספים הגיעו לשכונה בפרוץ מאורעות 1936. הם העתיקו את עסקיהם לשכונת שמעה הסמוכה, שבה היה המרכז המסחרי.⁴⁹ אברהם מקייס מנה עשר משפחות מערביות שדרו בשכונת ג'ורת-אלענב ונכללו עם תושבי ימין-משה. נראה שאברהם התכוון לאזור מגוריו, כיוון שברשימות של מפקד האוכלוסים בירושלים בשנת 1939 אפשר למנות משפחות מערביות נוספות בג'ורת אל ענב וימין-משה, שנכללו בשכונת ימין-משה.⁵⁰ מוכתר השכונה, מסעוד-חי תורגימאן, היה אף הוא ממוצא מערבי.

במכתב של ועד שכונת ימין-משה מ-26.6.1940 למושל מחוז ירושלים בדבר בחירת מוכתר לשכונה תיאר הוועד את מסעוד מועמד רצוי, כיוון שהיה לו בית בשכונה, והוא טיפל בענייני הציבור. ב-8.11.1945 התפטר מסעוד מתפקידו בשל עבודתו במפעלי דרום ים-המלח.⁵¹

שכונת נחלת-שבעה נוסדה ב-1875, ומערבים התגוררו בשכונה מ-1918, ראשית ימי המנדט.⁵² שכונת מחנה-יהודה נוסדה ב-1887 והיהודים המערבים התיישבו בה בעיקר אחרי מאורעות 1936. ב-1940 כתב הרב מאיר חמו (1895-1959),⁵³ שגר ברובע המוסלמי, מכתב בדבר נכס השייך לו בשכונה. הנכס הושכר לתושבי השכונה, ביניהם גם משפחות מערביות.⁵⁴

189-197. על המערבים שנשארו בעיר העתיקה ראו אצל אברהם אלמאליח, 'שומרי החומות', הדואר ל (סיון תרצ"ו), עמ' 545-552.

⁴⁶ ציון אלבז (לעיל, הערה 8, פרק ג), עמ' 7.

⁴⁷ ריאיון עם ישעיה חרוש, ביתן אהרון; ריאיון עם אסתר אזולאי, מבשרת ציון.
⁴⁸ למשל, הארכיון ההיסטורי של עיריית ירושלים, חטיבה: 9801148, תיק גבעת שאול, מכתב לכמה רבנים בעניין תלמוד תורה כללי בגבעת-שאול, מנחם-אב תרפ"ז. בין החותמים על המכתב היה ר' דוד קדוש. שמות של מערבים ומעורבותם בענייני ועד השכונה בארכיון מדינת ישראל: מכתבים למושל מחוז ירושלים בדבר ועד השכונה ובחירת מוכתר לשכונה, מספרי תיקים, Muktar of Givat Shaul village, מ-2nd, 5001/28, 1945-1941, 1st, מ-5001/25, 1939-1947.

⁴⁹ ארכיון ההיסטורי של עיריית ירושלים, מכל 255, מאמר של שבת זכריה, שכונת ימין-משה, תולדותיה, תושביה ואתריה, עמ' 1-3.

⁵⁰ על השכונה שהוגדרה ספרדית-מערבית ראו אצל בנימין קלוגר, ירושלים שכונות סביב לה, ישראל תשל"ט, עמ' 111. ריאיון עם אברהם מקייס ורבקה פחה.

⁵¹ ארכיון מדינת ישראל, מכתבים בדבר ענייני שכונת ימין משה, בתוך תיק מספר: מ-1940-1947, 5001/27 Muktar old Montefior[e]

⁵² מנחם לוי, 'תולדות נחלת שבעה', אריאל 71 (1989), עמ' 39-58.

ביאגודת בית וגן, מייסודו של 'המזרחי', שמטרתה הייתה הרחבת השכונות בירושלים כדי ליישב בהן יהודים דתיים לאומיים היו חברי אגודה אשכנזים, ספרדים, בני עדות המזרח ומערבים.⁵⁵

מנתונים נוספים, בעיקר נתוני מפקד האוכלוסים העברים בירושלים ב-1939, עולה שבשליש האחרון של שלטון הבריטים בארץ ישראל גרו מערבים בירושלים בכמה מקומות בעיר מכמה סיבות, בהן נישואים מעורבים עם בני עדות אחרות, מציאת מקומות מגורים ופרנסה מחוץ לחומות ומאורעות 1936. ואלה השכונות והמוסדות שצוינו במפקד: אבן-ישראל, אהל-שלמה, אהל-משה, אחוה, הבוכרים, בית-הכרם, בית-יעקב, בית-ישראל ובתי מילנר, ארנונה, בצלאל, גאולה, גבעת-שאול, זכרון-אחים, זכרון-יוסף ונווה-שלום, זכרון-יעקב, זכרון-משה ויגיע-כפיים, ימין-משה, יפה-נוף ובית וגן, כרם-אברהם, מחנה-יהודה (רחוב אגריפס, השוק ופינת השוק), מרכז העיר (רחוב יפו), בתי סיידוף, מקור-ברוך, הטורים ושערי-ירושלים, מרדכי בן-הלל, נחלת-אחים וזכרון-אחים, נחלת-יצחק, נחלת-צבי, נחלת-צדוק, נחלת-ציון, נחלת-שבעה, נחלת-שמעון, העיר העתיקה (רחובות משגב לדך, המידאן, היהודים, חב"ד, הקראים, פורת יוסף, שער השמים, בית המחסה של האשכנזים והארמנים), שמואל הנביא, שכונת רוממה, שכונת התימנים, רחוב המלך ג'ורג', רחביה, רוחמה רחוב בן מתיתיהו ותחכמוני, שערי-צדק, מאה שערים וכולל גרודנא, בתי פרלמן, מזכרת משה, משכנות, נווה-בצלאל, סוכת-שלום, עזרת-ישראל (רחובות ג', ז' וחי' ורחוב סלומון), שבת-צדק, שערי-רחמים, תלפיות, בית-חינוך עיוורים ובית היתומות וישיבת שפת-אמת.⁵⁶

בחברון לאחר מלחמת העולם הראשונה היו כ-430 יהודים. ברישומים של ההסתדרות הציונית בשנת 1919-1918 הופיעו עשרה בתי אב של המערבים. סך הכול היו 46 מערבים בחברון, 32 מהם נולדו בארץ ישראל, חמישה במרוקו ושמונה בשאר ארצות אפריקה. 135 יהודים נמלטו מן העיר לאחר מאורעות 1929 ו-1936, ומעט יהודים חזרו לחברון לאחר המאורעות.⁵⁷

ברובעי חברון, שאחד מהם היה הרובע היהודי, שנקרא בערבית חארת אל-יהוד, גרו יהודים שגם קראו לשכונת היהודים 'הגטו'. יש לציין שבשנות ה-70 של המאה ה-19 יצאו היהודים מהרובע היהודי הצפוף והחלו לבנות את בתיהם סמוך למרכז השוק.⁵⁸

⁵³ הרב מאיר חמו: תלמיד חכם שהתגורר ברובע המוסלמי בבית חאלדי הסמוך לבית הכולל של המערבים. במלחמת העולם הראשונה גורש עם משפחתו למצרים, ולאחר המלחמה חזר לירושלים. הוא התגורר ברובע היהודי ברחוב שער השמים עד מלחמת השחרור, כשכבשו הירדנים את העיר העתיקה, והיהודים נאלצו לעזוב את בתיהם. מכתב עטו נשאר מגילה.

⁵⁴ אע"י תיק מחנה יהודה, מִכְל 4290; חנה הלנה טהון, העדות בישראל, ירושלים תשי"ד, עמ' 48.

⁵⁵ בנימין קלוגר (לעיל, הערה 50), עמ' 201.

⁵⁶ Gurevich D., The Jewish Population of Jerusalem, Jerusalem 1940, pp. 2-31. במפקד נרשמו 2499 מערבים, בכללם כאלה שלא התפקדו (עמ' 25, טבלה 16). ייתכן שאין זה המספר המדויק, מפני שלכמה מן המערבים לא הגיעו הפוקדים. על מקום מגורי המערבים ראו עמ' 6, 8; על התרחבותה והתפתחותה של ירושלים ובניית השכונות החדשות ראו אצל יהושע בן-אריה, ירושלים בתקופת המנדט-העשייה והמורשת, ירושלים תשס"ג, עמ' 501-520; גדעון ביגר, 'שכונות הגנים בירושלים-תכנון והתפתחותן בראשית השלטון הבריטי 1917-1925', קתדרה 6 (תשל"ח), עמ' 108-131; Kark R., 'Colonial Cities in Palestine: Jerusalem under the British Mandate', Israel Affairs 3, 2 (1996), pp. 50-94. בירושלים, אלול תרצ"ט (ספטמבר 1939), מספרי תיקים: J4/1-11, J4/13, J4/15-18, J4/32, 34-38, J4/20-27, 29, 31-32, J4/70-71, J4/69II, J4/66I-II, J4/65I-II, J4/65/I, J4/64 I-II, J4/60, J4/51-53, 55-59, J4/40-43, 47

⁵⁷ זאב וילנאי, 'חברון – עבר הווה', בתוך: ח' ברנס וע' ארליך (עורכים), לקט מאמרים, עדויות ותמונות במלאת 50 שנה למאורעות תרפ"ט בחברון, קריית ארבע תשלי"ט, עמ' 47; ההסתדרות הציונית העולמית (לעיל, הערה 45, חלק א, פרק ג), עמ' 34-38.

⁵⁸ מיכל בן-יעקב (לעיל, הערה 16, פרק מבוא), עמ' 235.

ברשימות של מפקדי העות'מאנים בספרי יסוד מ-1905-1917, ספרי צבא מ-1915-1917 וספרי טיטה מ-1918 נכתב שהיהודים הספרדים, ביניהם יהודים מערבים, גרו במרכז העיר, מצפון לכפר יטה, ממערב לכפר בני-דאר ומזרח לקזאזין.⁵⁹ להלן שמות של שני מערבים ומקומות מגוריהם: מאיר-חיים גוזלאן – סמוך לבית הקברות המוסלמי, בדרך שהובילה לברכת הסולטאן, ושלמה גוזלאן – בדרך מוחמד רשיד.⁶⁰

ב-1928 מנו היהודים בצפת כ-3,000 נפש, מהם כ-1,200 ספרדים. כמו בטבריה, היהודים הספרדים לא נבדלו מן המערבים בכוללים, אלא היה כולל ספרדי אחד, ובו שהו היהודים הספרדים, בני עדות המזרח והיהודים המערבים. אבל בספירת יהודי ארץ ישראל הבדילו את המערבים מהספרדים והפרסים גם בצפת, כמו בטבריה. המערבים מנו 7 בתי-אב ו-28 נפשות. משה-דוד גאון ציין במחקרו על יהודי המזרח בארץ ישראל את מקום המגורים של היהודים בצפת: 'רב [רוב] יהודי צפת דרים ברבע [ברובע] מיוחד, בו נמצאים בתי הכנסת והישיבות'.⁶¹

הרובע המיוחד שגאון מציין הוא הרובע היהודי, שהיה מחולק לרובע אשכנזי ולרובע ספרדי. הרובע האשכנזי השתרע ממזרח למערב עד לגבול עם הרובע הספרדי, שהשתרע לכיוון מערב עד לבית הקברות. מצד דרום גבל הרובע הספרדי במרכז המסחרי, שגבל ברובע המוסלמי. עצמונה פינקלשטיין לבית עבו סיפרה על מקומות מגורי המערבים, ומדבריה עולה שמערבים גרו ברובע היהודי, ולא היו שמות של רחובות אלא שמות של משפחות, ועל פיהם ידעו היכן כל אחד גר. היא ציינה כמה בתי משפחות מערביות שגרו לצד משפחת עבו: בית אדרעי, בית בן-שמעון, בית כרסנטי ובית רוח.⁶² קובי שמעון ציין בתים של משפחות מערביות שגרו ברובע הספרדי: בית אדרעי, בית אוחנה, בית הרוש, בית סימנה, בית עבו ובית קדוש.⁶³ ומרדכי הרוש הוסיף עוד בתי משפחות מערביות: בית וואעיש, בית סמאגיא, בית קובי ובית שחרור.⁶⁴ אליהו שחרור מספר בזיכרונו על מקום מגורי משפחתו, והנה קטע מדבריו:⁶⁵

אנחנו גרנו בהתחלה את זה אני לא זוכר טוב, גרנו ליד כיכר הרימונים, קראו לה חארת אל רומאנה, לאחר מכן גרנו על ידי [יד] בית כנסת של הרב ענתבי, ואחר כך אחרי המאורעות, בסביבות המאורעות הסבא שלי אכסן אותנו, את כל המשפחה בבית שלו. והוא האכיל אותנו ואחסן אותנו.

בספירת יהודי ארץ ישראל על ידי ההסתדרות הציונית ב-1919 מנו המערבים בטבריה 82 בתי-אב ו-262 נפשות-העדה השלישית בגודלה במספר הנפשות. לא היה הבדל בטבריה בין העדות הספרדיות למזרחיות

⁵⁹ יונתן פגיס (לעיל, הערה 43, פרק ב), עמ' 79.

⁶⁰ אמ"ז, אוסף מאורעות תרפ"ט (1929), בתוכו ארכיון בן-ציון בן-אהרון, משפט השוד של חנות שלמה גוזלאן, 1930-1929, עמ' 2, מספר תיק: כ 6/1/12.

⁶¹ ראו: ההסתדרות הציונית (לעיל, הערה 44, חלק ב), עמ' 21; על מקומם הגיאוגרפי של המערבים ראו משה-דוד גאון (לעיל, הערה 28, חלק א, פרק מבוא), עמ' 176; עוד על התפתחות הרובע היהודי בצפת ראו רמי יזרעאל, אבני דרך בידיעת הארץ, ירושלים 2004, עמ' 263-287.

⁶² ריאיון עם עצמונה פינקלשטיין לבית עבו, צפת.

⁶³ ריאיון עם שמעון קובי, צפת.

⁶⁴ ריאיון עם מרדכי הרוש, צפת.

⁶⁵ ארכיון בית המאירי, צפת מתוך תמליל ריאיון עם אליהו שחרור, 4.6.1998, צפת עמ' 1.

כמו בירושלים, שבה מקצת העדות פרשו מהמרות של ועד העדה הספרדי,⁶⁶ אבל בספירת יהודי ארץ ישראל הבדילו בין העדות גם בטבריה.

בטבריה מנו היהודים הספרדים 1,462 נפש. ב-1926 היו יותר מ-5,000 ספרדים. יהודי טבריה התגוררו בעיר העתיקה, ובעקבות צפיפות אוכלוסים החלו לצאת מהעיר העתיקה ולייסד שכונות חדשות. בטבריה לא היו יזמים, והתושבים היו דלי אמצעים, לכן נוצרו קשיים בבניית שכונות חדשות.⁶⁷ המעברים נמנו עם המתישבים בשכונות החדשות. מדרום לעיר העתיקה הוקמה שכונת מואריס, שהייתה היסוד לשכונת אחווה. בְּזַמַת האחים הרימ"ט וברוך טולידאנו, שרכשו 70 דונם מצפון-מערב לחומת העיר העתיקה הוקמה שכונת מיימוניה, לימים – שכונת הרמב"ם.

במעמד הנציב העליון הרברט סמואל הונחה ב-26.11.1922 אבן הפינה לייסוד שכונה חדשה של 'אגודת אחוזת בית', שמטרתה הייתה רכישת קרקעות בקרבת טבריה כדי לבנות מוסדות ודירות. עם מייסדי החברה נמנו מערבים, בהם בכור שיטרית ובן-ציון בהלול. השכונה החדשה נקראה קריית שמואל, על שם הנציב העליון הרברט סמואל, ומקומה – מדרון ההר מצפון-מערב לעיר העתיקה, מעל שכונת מיימוניה.⁶⁸ מערבים גרו בעיר העתיקה, בשכונת מיימוניה, בשכונת מואריס ובשכונת אחווה. לדברי חיים אוחנה, היו בעיר גם יהודים כורדים-עיראקים, ובשכונת קריית שמואל החלו לגור אף אשכנזים. סבו של חיים, הרב מכלוף שיטרית (1867-1941),⁶⁹ רכש מהרימ"ט את ביתו בשכונת מיימוניה והעתיק אליה את מגוריו.⁷⁰

לדברי אוחנה, בעיר העתיקה נחלקו המערבים לשתי קבוצות: האחת – קבוצת הפילאללאה, כלומר יהודים שהגיעו מאזור תאפילאלת (Tafilalt) שבמרוקו, ובהם ראו בני מעמד נמוך בתוך החברה הסובבת, והאחרת – קבוצה שהגיעה מאזורים אחרים במרוקו, ולה ייחוס למשפחות נכבדות מגירוש ספרד. הפילאללאה גרו בעיר העתיקה באזור נפרד במזרח העיר העתיקה ובדרומה. הרב רפאל ביבאס (1860-1953)⁷¹ העביר את תלמוד התורה שניהל מהעיר העתיקה לשכונת אחווה.

מן האמור כאן למדים שבימי השלטון הבריטי חזרו כמה מגולי המערבים למקומות מגוריהם בארבע ערי הקודש והוצרכו להתמודד עם המציאות החדשה שהכתיב הממשל הבריטי, ואחרים היגרו לארצות אחרות. התמודדותם בארץ התאפיינה בחיפוש מקורות פרנסה והישרדות אל מול העוני ששרר בארבע ערי הקודש

⁶⁶ רחל שרעבי (לעיל, הערה 10, פרק מבוא), עמ' 31-33.

⁶⁷ ההסתדרות הציונית (לעיל, הערה 44, חלק ב), עמ' 13; על ניסיונות להקים שכונות חדשות בראשית המאה ה-20 ראו אצל יוסי כץ, 'ראשיתה של טבריה החדשה: המאמצים להקמת שכונות יהודיות מחוץ לחומת טבריה בראשית המאה ה-20', מטוב טבריה 4 (תשמ"ז), עמ' 23-30; על התפתחות טבריה בימי המנדט ראו גם מרדכי היילפרין, טבריה בראי הדורות, טבריה תשכ"ו, עמ' 54-58; יצחק שפירא, טבריה, ירושלים 1946, עמ' כח-לה.

⁶⁸ על הקמת השכונות החדשות ראו אצל עודד אבישר (לעיל, הערה 23, טבריה, פרק מבוא), עמ' 129-133. על אומדן מספר הספרדים בעיר, משה-דוד גאון (לעיל, הערה 28, חלק א), עמ' 215; על שכונת מיימוניה ופעילותו של הרב יעקב טולידאנו למענה בימי המנדט הבריטי ראו דותן גורן, 'קורות שכונת מיימוניה מסביב לקבר הרמב"ם בטבריה', עת-מול 190 (כסלו תשס"ז), עמ' 25.

⁶⁹ הרב מכלוף שיטרית: עלה לארץ ישראל ב-1867 והתיישב בטבריה, שימש דיין ומורה צדק בטבריה, מתשובותיו נדפסו בספרו של הרב אליהו ילזו, יש מאין (לעיל, הערה 94, פרק ב).

⁷⁰ ריאיון עם חיים אוחנה, טבריה; על מקומם הגיאוגרפי של המערבים ראו גם ריאיון עם יצחק סמאגיא, 29.10.2007, טבריה; ריאיון עם אדל ממן. על הרשימה ראו ארכיון מדינת ישראל, חטיבה 140, הרבנות הראשית, ארכיון הרב עוזיאל, 'מחאה המונית', עמ' 1-3.

⁷¹ הרב רפאל ביבאס: מעולי קזבלנקה ב-1902, את חייו הקדיש לחינוך התורני בטבריה.

באמצעות בקשות לעזרה חומרית ממוסדות שונים, חיפוש מגורים והעתקת מגורים למקומות אחרים. מן הנתונים בפרק עולות השאלות האלה: האם הגולים המערבים שחזרו לארבע ערי הקודש והתיישבו במקומות מגוריהם ובשכונות חדשות בירושלים, בחברון ובטבריה אפשר לראות בהם יהודים ציונים ששהשתלבו עם שאר יהודי הארץ, או שמא חזרתם לארץ היא המשך לאמונתם שיש לחזור ולדור בארץ ישראל ללא קשר לציונות? קודם שאענה על שאלה זו יש לציין שגולים מערבים בעלי נתינויות זרות שחזרו לארץ ישראל יכלו לחזור למגרב וליהנות מתנאים אחרים בעקבות השינוי לטובה ביחס כלפי היהודים שם מצד שלטון הפרוטקטורט האירופי. ייתכן שהתשובה לשאלה יסודה בהגדרת מקצת מטרותיה של הציונות, כגון עליית יהודים לארץ ישראל ויישוב הארץ.⁷² מחד גיסא כמה מן הגולים המערבים שחזרו לארץ ומערבים שנשארו בה יישמו את המטרות הללו ולא ויתרו על ההתיישבות בארץ ישראל למרות פיתויים אחרים וקשיים שהיו כרוכים בחזרתם, ומקצתם אף היו בקשר עם מוסדות ציוניים כדי לקדם את חזרתם לארץ ולעזור להם למצוא פתרונות חדשים בקליטתם מחדש, ועל כן בפעולות אלה ניתן לראות בהם יהודים ציונים. מאידך גיסא כמה מן הגולים המערבים ואחרים שנשארו בארץ נזקקו לתמיכה מצד הקרן על שם מונטיפיורי שהייתה קשורה ליישוב הישן וללא קשר לציונות. מתשובות אלה למדים על השתלבות כמה מן המערבים ומעט על ייחודם מכלל העדות האחרות שנובע מתמיכה כלכלית עוד מתקופת היישוב הישן. עוד שאלה העולה מן הדיון כאן היא מדוע קיפחה הקרן על שם מונטיפיורי את הספרדים בצפת, שכ-50% מהם היו מערבים, לעומת האשכנזים שקיבלו כ-63% אחוזים מהקרן אף שהיו מועטים במספרם מן הספרדים והמערבים בעיר. לשאלה זו לא נמצאה תשובה בשל חוסר מידע נוסף בעניין זה. בכל זאת מהמידע הקיים למדים על מאבקים כלכליים בין העדות שבראשית השלטון הבריטי היו זקוקות להמשך תמיכות כדי לכלכל את בני כל העדות.

עוד למדים כאן שהמערבים ובני עדות אחרות השתלבו זה בזה בשכונות, אך ניכרה מידת מה של היבדלות בתוך יוצאי המגרב בטבריה – בין מערבים שהגיעו מאזור תאפילאלת שבמרוקו ובין מערבים מטבריה שייחוסם לצאצאי מגורשי ספרד. היבדלות זו ראשיתה כבר במגרב.

⁷² זאב לקויר, תולדות הציונות, ירושלים תשל"ד, עמ' 91.

פרק ד: מוסדותיהם של המערבים והנהגת הקהילה

בפרק הזה יידון ארגון הקהילה של המערבים בארבע ערי הקודש, ונבדוק אם הם החלו לשתף פעולה בתחומים הקהילתיים עם שאר העדות או שמא נשארו עם הייחודיות העדתית שלהם, קרי השתתפות פעילה בבמסגרת העדתית בבתי הכנסת. עוד נבדוק את המרכיב האנושי והפעילות הציבורית של ארגון ועדי העדות ובתי הדין שבהם הייתה נוכחות של מערבים, ואם פעילותם הייתה רק למען המערבים או גם לעדות יהודיות אחרות בארבע ערי הקודש.

1. בתי הכנסת

הוועד של עדת המערבים בירושלים ערך דוחות של הכנסות והוצאות הכולל לתורמים ולמתווכים של ההקדשים בארץ ישראל ובח"ל. דוחות מסוג זה היו קיימים גם במאה ה-19, והם נשאו את הכותרת 'ספר המורה לצדקה'. בספר פירוט של פרות השכירות של קרקעות הכולל, ובו הופיעו גם בתי הכנסת. ואלה בתי הכנסת שהופיעו בדוחות 1912-1929.

ב-1913 יש דיווח על 990 עבודת חכירת בית הכנסת של תלמוד תורה מ-1912 ועד 1913 ו-40 פרנק עבור חכירת 'בית הכנסת הגדולה'.¹ ב-1925 יש דיווח על הכנסה מבית הכנסת של אברהם תאוותי – סך הכול 225 גרוש מצרי.² ב-1926 – מחצרות בתי כנסיות.³

ב-1929 דווח על הכנסות מ'בית הכנסת הגדולה' שבעיר העתיקה בסך 150 גרוש ארץ-ישראלי, ו-100 גרוש ארץ-ישראלי מחכם בכור מלכא עבור חכירת בית הכנסת.⁴

מהדיווחים אפשר ללמוד על שני בתי כנסת של המערבים בעיר העתיקה. בית הכנסת הגדול נקרא על שם הרדב"ש, מנהיג העדה המערבית מהמאה ה-19, בעל 'צוף דב"ש', והקטן – על שם התורם וממשיך דרכו של הרדב"ש, הרב רפאל אלעזר בן טובו (?-1886).⁵ מקומם של בתי הכנסת היה ברחוב דארג' אל-טאבונה (מדרגות התנור).⁶ בתי הכנסת שכנו במתחם אחד, הם נוסדו במחצית השנייה של המאה ה-19 והמשיכו את פעילותם בימי המנדט. ברובע המוסלמי ברחוב מעלה חאלדייה נבנה בית כולל למערבים ובתוכו שני בתי כנסת.⁷

בשכונת מחנה ישראל בנו המערבים עם קבוצת יהודים אשכנזים בית כנסת על גבעת ניקופוריה. עוד בית כנסת בשכונה היה בקומה השנייה של מבנה שבנה הרדב"ש.⁸

¹ כוללות עדת המערביים, ספר המורה לצדקה, ירושלים תרע"ג עמ' 6.

² שם, ירושלים תרפ"ח, עמ' 2.

³ שם, ירושלים תרפ"ח, עמ' 4.

⁴ שם, ירושלים תרפ"ט, עמ' 2.

⁵ הרב רפאל אלעזר הלוי בן טובו: נולד ברבאט ועלה לארץ ישראל, לירושלים. ממנהיגי ועד העדה המערבית שבראשה עמד מ-1880 עד 1886. חיבורו פקודת אלעזר, א-ג, ירושלים 1887, 1892, 1910 יצא לאור על ידי תלמידיו.

⁶ מיכל בן-יעקב (לעיל, הערה 16, פרק מבוא), עמ' 217.

⁷ שם, עמ' 220.

⁸ שם, עמ' 222-223; עוזיאל חזן, שכונת מחנה ישראל, ירושלים 2001, עמ' 31. וראו צילומי המבנה אצל משה עובדיה מסיור בבתי הכנסת של המערבים בעיר העתיקה ב-4.12.2005.

אסתר אזולאי הזכירה שני בתי כנסת של המערבים מימי המנדט הבריטי, שהיו במרחב הגיאוגרפי של ילדותה. האחד – בית הכנסת של הרב מאיר חמו, דודה, והאחר – של חכם בכור מלכא.⁹ לאחר מלחמת ששת הימים הקדישה העדה המערבית מצבת זיכרון בבית הכנסת של ה'צוף דב"ש', ולהלן תוכן המצבה, שמעידה גם על פעילותו של חכם מאיר חמו:¹⁰

בית כנסת זה הוקם ע"י הגאון המייסד ועד העדה המערבית הרב דוד בן-שמעון ז"ל, המכונה צוף דב"ש בשנת תרכ"ד 1864, בו הרביצו תורה ותלמידי [בתלמידי] העדה הרב יעיש נגר ז"ל, הרב מאיר חמו בן תמר ז"ל אשר ה"י שליח ציבור של בית הכנסת.

נותר מסמך ממנו אפשר לדלות פרטים על תשמישי קדושה בבית הכנסת של חכם בכור מלכא בחצר הכולל, ובבית הכנסת של חכם מאיר חמו.¹¹

בימי המנדט השכיר ועד עדת המערבים את בית הכנסת של ה'צוף דב"ש'. במכתב מ-1935 יש בקשה של יחידים להמשיך את השכירות, וגם במכתב מ-1933 מ'התאחדות המערבים' בירושלים הייתה בקשה לשכור את המקום.¹²

ב-1933 נחתם חוזה בין ועד העדה ללוי קדוש, המעיד על שכירות בית הכנסת והמטרות של שמן הושכר: היות וועד העדה המערבית רוצה למסור בהכ"ן [בית הכנסת] שבדיוטא האמצעית אשר בחצר בתי מחסה¹³ שברחוב הסראייה לרשות ההתאחדות הנז' [הנזכרת] להתפלל בה בשבתות וימים טובים (וגם בימות החול אם יצליח ה' בידם) והחברה הנז' קבלה ע"ע [על עצמה] את התפקיד הזה.

שבעה סעיפים מציינים חובות וזכויות של 'התאחדות המערבים', כגון: מסירת תשמישי הקדושה ורשימה מפורטת של כל תשמישי קדושה; ויתור של ועד העדה על הכנסות בית הכנסת במשך שלוש שנים; חובה של 'התאחדות המערבים' לשאת בהוצאות בית הכנסת כמו תשלומים לכלי הקודש, חזן ושמשי והוצאות של צביעה ותיקון בית הכנסת. בכוח התאחדות היה אף למנוע מילדים ללמוד בבית הכנסת.

מרשימת תשמישי הקדושה אפשר ללמוד על ייחוד התשמישים של בית הכנסת. להלן הרשימה שנתן הרב יוסף שלוש, נציג ועד העדה, ללוי קדוש:

ספרי תורות – קלף שניים, גויל [גוויל] שלשה, מנורות – פנס ולאמפא של תליה ומנורה אחרת של קיר, שעון גדול אחד, עששיות ותליות שמונה, ספרים, קולמוס כסף אחד, רימונים – זוג כסף גדול, פרוכיות [פרוכות] – אחת בלויה.¹⁴

⁹ ריאיון עם אסתר אזולאי, מבשרת ציון; ריאיון עם ציון בהט, נתניה. מצבת הזיכרון צולמה על-ידי (מ"ע) ב-4.12.2005, וסימני הפיסוק נוספו על-ידי (מ"ע).

¹⁰ דו"ח על תשמישי הקדושה – כגון ספרים, רימונים, שעון, מנורת שמן ופנס, אצבעות לקריאה בספרי התורה, ראו בתיקי ועד העדה המערבית בירושלים – תיקים ללא סיגנטורה.

¹¹ 'התאחדות המערבים' הוקמה בשבט תרצ"ב, ומטרותיה היו עזרה לנוקדים בני העדה, איחוד הנוער המערבי וחינוכו ברוח דתית-לאומית, הגנה על זכויות המערבים ועזרה הדדית בין חברי ההתאחדות. חברי ההתאחדות שילמו מסי החבר. נשיא ההתאחדות היה לוי קדוש, והמוזכר – יוסף בחבוט. בפרטי-כלים של ועד העדה משנות ה-40 הופיע יוסף סקרן; ועד העדה המערבית בירושלים, תיק מכתבים ללא סיגנטורה, מכתב ממשה ח' כהן ושמואל בן שושן לוועד העדה, י"א באלול תרצ"ה, ומכתב מיושב-ראש התאחדות המערבים בירושלים, לוי קדוש, מיום ח' במנחם-אב תרצ"ג.

¹² בתי מגורים לעניי העדה שהיו בחזקת ועד העדה המערבית.

בית הכנסת של הצפרוויין, כלומר היהודים המערבים שהגיעו מהעיר צפרו שבמרוקו, בית הכנסת של דאר (חצר) אלעלוף ברחוב הקראים ובית הכנסת של הרמב"ן.¹⁵

אליהו משעלי סבר שבדאר אלמשעלי, חצר ביתו, היה בית כנסת עם חזן סגי-נהור (עיוור).¹⁶ הרב אברהם שלוש סיפר על בית הכנסת בחורבה של רבי מרדכי אלמשעלי ועל בתי הכנסת, של העדה המערבית הנזכרים לעיל.¹⁷ מנשה פנסו סיפר שהחזן הראשי בבית כנסת ששכן בצריף ליד רחוב הקראים היה בכור ועקנין.¹⁸ לבנה כהן סיפרה שהמערבים התפללו עם עדות ספרדיות אחרות בארבעת בתי הכנסת הספרדיים: קהל קדוש גדול רבן יוחנן בן-זכאי, שנוסד במאה ה-17; קהל קדוש תלמוד תורה אליהו הנביא, שנוסד במאה ה-16, בית הכנסת האיסטנבולי שנוסד בסוף המאה ה-18 ובית הכנסת האמצעי קהל ציון, ששימש לעזרת הנשים עד לסוף המאה ה-18, ולאחר מכן נהפך לבית כנסת בעקבות גידול במספר הספרדים בירושלים.¹⁹ במסמך של הוועדה לעניינים דתיים של ועד העדה המערבית יש רשימה של בתי כנסת השייכים לעדה: מחנה יהודה, גבעת שאול, רוממה, נחלת שבעה, ר' אלעזר בן-טובו, ר' דוד בן-שמעון, צפרו, עמיאל ומיאל – סך הכול תשעה בתי כנסת.²⁰

בחוברת פירוט רשימת נדבות מבתי הכנסת בחג השבועות 1931 יש רשימות של בתי כנסת ספרדים, בתי כנסת של עדות המזרח ובתי כנסת של מערבים שבהם התפללו בני העדות הללו ביחד.²¹ בשכונת מחנה ישראל היה בית כנסת בבניין הכולל של המערבים. האחראים על בית הכנסת היו בני משפחת קרוצ'י, שעלתה ערב מלחמת העולם הראשונה לירושלים ממוגדור שבמרוקו.²² ב-1940 הקימו המערבים את בית הכנסת 'זכור לאברהם' לכוללות המערבים בשכונת מחנה יהודה. אברהם בן-עמי, המשמש היום גבאי בית הכנסת, מספר שבית הכנסת נוסד על-ידי הרב אברהם אביכזר, נשיא הכבוד של העדה המערבית. בבית הכנסת יש מצבות המעידות על תורמים שהשתתפו בקניית ההקדש. רוב התורמים היו מערבים, אבל גם יהודים מבני עדות אחרות.²³

¹⁴ תיק ענייני ועד העדה המערבית – ללא סיגנטורה – הסכם בין לוי קדוש לוועד העדה המערבית, "א במנחם-אב תרצ"א, ורשימה של תשמישי הקדושה, כ' בסיוון (ללא תאריך). לאמפא = פנס, עשית.

¹⁵ יעקב אלעזר, חצרות בירושלים העתיקה, ירושלים תשל"ט, עמ' 146-153; ראיונות עם ציון ומאיר אסודרי (היום: סודרי), כפר-סבא; בית הכנסת הרמב"ן נוסד בשנת 1267 עם בואו של הרמב"ן מג'ירונה שבספרד.

¹⁶ ריאיון עם אליהו אלמשעלי (היום: משעלי), נווה מונסון.

¹⁷ ריאיון עם הרב אברהם שלוש, כפר-סבא.

¹⁸ ריאיון עם מנשה פנסו (היום: פסו), ירושלים (אמו מערבית).

¹⁹ חיים דניה, 'ארבעת בתי הכנסת ע"ש רבן יוחנן בן זכאי, מרכזה הרוחני של עדת הספרדים בירושלים', בתוך: אבישי בר-אושר (עורך), שבעת הרועים, ירושלים תשס"ג, עמ' 7-8; לביא חביבי, בתי כנסת בירושלים, בעיר העתיקה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 21-32; זאב וילנאי, ירושלים העיר העתיקה, א, ירושלים 1970, עמ' 386-396; עמירם חרל"פ, בתי כנסת בארץ ישראל, מימי קדם ועד ימינו, ישראל תשמ"ה, עמ' 72-76; ריאיון עם לבנה כהן לבית זרזר, ירושלים.

²⁰ ועד העדה המערבית, תיק ענייני ועד העדה, ללא סיגנטורה, מסמך ובו רשימת בתי הכנסת שעליו חתומים יעקב כהן ומנצור בן-שמעון. המסמך ללא תאריך, נראה שזמנו מימי המנדט, היות והוא נמצא עם מסמכים אחרים מימי המנדט.

²¹ אע"י, מכל 403, בחוברת של רשימת הנדבות מבתי הכנסת בחג השבועות תרצ"א וחשבון קצר וכללי של בית חינוך יתומים הכללי מאייר תרצ"א עד אייר תרצ"ב, הודפס בדפוס רפאל חיים הכהן.

²² עוזיאל חזן (לעיל, הערה 8), עמ' 53; ריאיון עם ציון קרוצ'י, ירושלים.

²³ מצבות הזיכרון ושמות בתי הכנסת צולמו על-ידי (מ"ע) ב-4.12.2005; ריאיון עם אברהם בן-עמי, ירושלים.

ב-1942 הקימה משפחת עמיאל המערבית בית-כנסת בשכונת אהל שלמה. שם בית הכנסת כשם המשפחה.²⁴

בבית הכנסת אור זרוע, ששימש גם לישיבה ברחביה, התפלל יוסף אדהאן, מחברי ועד העדה המערבית ומראשוני מתיישבי רחביה. בית הכנסת הוקם בעזרת הנדיב ימין בן-הרוש (?-1949),²⁵ ולהלן כתובת מצבה פנימית בבית הכנסת המעידה על תרומתו:

בנין בכ"אז [בית כנסת אור זרוע] מתרומת ימין בן הרוש ז"ל [זכרונו לברכה].

מצבה אחרת בפתח בית הכנסת מעידה אף היא על תרומתו של בן-הרוש, וזה נוסחה:²⁶

ישיבת "אור זרוע" יכב"ץ [יראה כהן בהר ציון] מיסודו של השר והטפסר איש ימיני עמוד הימיני

הנדיב הג' [הגדול] רצ"ו [רודף צדקה וחסד] כה"ר [כבוד הרב] ימין בן הרוש ירושלים תרפ"ז.

בית הכנסת היה בקומה השנייה של מבנה בעל שתי קומות. לחזית בית הכנסת יש צורה של שתי לוחות הברית.

בשכונת שבת-צדק התפללו המערבים בבית הכנסת 'עדות ביוסף', ביניהם משפחת עדי, שהיגרה מצפת לירושלים לאחר פרעות 1929.²⁷

בשכונת רוממה התיישב הרב אברהם אביכזר, ושם בנה את ביתו ואת בית כנסת 'זכור לאברהם'.²⁸

בתי הכנסת בשכונת גבעת שאול: בית הכנסת 'בחוט' של שלמה בחבוט, היום – בית הכנסת 'יד שלמה', שמתפללו היו מערבים; בית הכנסת של הבוכרים, שנוהל על-ידי מערבי ששמו דוד קדוש; בית הכנסת הרב כדורי, שהיה מעורב במתפללים מבני עדות המזרח, ובו יש מצבות ועליהן שמות של מערבים, ביניהם יוסף אמוזיג, שנתלה בשער יפו על-ידי התורכים והוזכר בתחילת המחקר; בית הכנסת 'מכתם לדוד', שהיה מיסודו בית כנסת חלפי, כיוון שמייסדו היה יהודי מחלב ששמו רפול סתהון, אבל המתפללים היו מבני עדות המזרח, וביניהם מערבים. באחת המצבות בבית הכנסת צוין שמו של חיים אלבאז שתרם לבניית אחד הכתלים של בית הכנסת. מערבים התפללו גם עם בני העדה התימנית בבית הכנסת 'תפארת ישראל'.²⁹

בתי הכנסת בירושלים היו צמודים לבתי המתפללים. מקצתם נראים עד היום כמו בניינים חד קומתיים שנהגו לבנות בימי המנדט. בתי הכנסת לא היו מפוארים, מלבד בתי הכנסת הספרדיים בעיר העתיקה. כמה מבתי הכנסת היו בקומה שנייה של מבנה בעל שתי קומות כמו בבתי סיידוף.

לתשמישי הקדושה היה ערך רב, וכשבתי הכנסת שכרו אותם מוועד העדה המערבית, היו עורכים חוזה מפורט ובו רשימה מפורטת של תכולת בית הכנסת.

²⁴ שם, בתמונות.
²⁵ ימין בן-הרוש: נדבן מהעיר מלילה (Melilla) במרוקו הספרדית, שהקדיש חלק מכספו לבנייה בית הכנסת אור זרוע בירושלים. ימין בן-הרוש הוזכר לטובה על-ידי ועד העדה המערבית בזכות השתדלותו למען המערבים בירושלים. ראו את אזכור שמו בספר המורה לצדקה (לעיל, הערה 1, תרפ"ט) בעמוד שלפני העמוד הראשון.
²⁶ תמונות מצבות שצולמו על-ידי (מ"ע) ב-4.12.2005.
²⁷ ריאיון עם רחמים עדי, ירושלים.
²⁸ שלמה דיין (לעיל, הערה 27, פרק מבוא), עמ' 334.
²⁹ ריאיון עם ציון אזולאי, ירושלים.

ככל היהודים גם מערבים נהגו להתפלל בכותל המערבי, וממצבה של מערבי בחלקת הקבורה של המערבים בהר הזיתים עולה ששמש הכותל המערבי היה מערבי ששמו דוד רקח (?-1944). יש לציין שמשפחת רקח מיוחסת למשפחות בעלי השם רקח מטריפולי.³⁰

היהודים הספרדים והמערבים בחברון התפללו בכמה בתי כנסת, בהם בית הכנסת 'אברהם אבינו', שנוסד במאה ה-16 על-ידי העדה הספרדית. בבית הכנסת הייתה חצר קטנה ולה שתי דלתות: אחת לאולם התפילה ואחת לבית המדרש ולעזרת הנשים. החצר שימשה גם להקמת הסוכה בחג הסוכות. רוחבו של אולם התפילה 11.5 מטר. החלק הצפוני של האולם הוקטן, ומחלקיו נבנו חדרים של דירה סמוכה. בית הכנסת מקורה בכיפה שלה שמונה חלונות. התיבה הייתה במרכז האולם מתחת לכיפה. כמה מרהיטי בית הכנסת הגיעו במאה ה-19 מבית הכנסת העתיק של עזה, כמו הדלת העתיקה. בבית הכנסת היו ספרי תורה עתיקים. בית הכנסת היה בעל עיטורים גיאומטריים. במאורעות 1929 שדדו הפורעים בחברון את בית הכנסת והחריבו אותו.³¹

בשכונת אברהם אבינו היו עוד שני בתי כנסת שבהם התפללו הספרדים, ובהם המערבים היו נספחים של העדה הספרדית.³²

משה-דוד גאון ציין ב-1928 ארבעה בתי כנסת של הספרדים: 'אברהם אבינו', 'בית תפילה', שהקדיש אברהם שלום מהודו, בית כנסת מכספי העיזבון של נסים מוצרי ממצרים ובית כנסת על שם הרב מני אליהו (1818-1899).³³ בתי הכנסת נוסדו במאה ה-19, חוץ מבית הכנסת של 'אברהם אבינו'.³⁴

המערבים בצפת התפללו בבתי הכנסת הספרדיים בעיר העתיקה. בתי הכנסת ניזוקו ברעש של שנת 1837, ולאחר מכן שוקמו. מ-1914 ועד 1948, היו שישה בתי כנסת ספרדיים.³⁵ משה-דוד גאון ציין שבעה בתי כנסת של הספרדים, ששניים מהם היו שייכים ליהודי פרס.³⁶

בית הכנסת 'האר"י' הספרדי, השוכן ברובע הספרדי ובקרבת בית הקברות העתיק של צפת, הוקם בבית הכנסת הקדום המיוחס לאליהו הנביא ונקרא על שם האר"י, שהגיע לצפת מירושלים ב-1569. במשך הזמן כונה בית הכנסת 'כניס אל מג'רבה', כלומר בית הכנסת של המערבים, כיוון שהם שיקמו את בית הכנסת. גבאי בית הכנסת, אריה סימנה, ציין שאבותיו התפללו בבית הכנסת, והוא שימש מקום תפילה מרכזי בימי המנדט למתפללים המערבים והספרדים. בין משפחות המערבים שהתפללו בו היו משפחות אוחנה, דהאן, סרור, שחרור ועדי. בתיעוד בעל-פה ציינו המרואיינים בקביעות את בית הכנסת האר"י כבית כנסת של

³⁰ תמונה של המצבה שצולמה על-ידי (מ"ע) ב-15.8.2007.

³¹ יעקב פינקרפלד, בתי הכנסיות בארץ ישראל, ירושלים תש"ו; עודד אבישר (לעיל, הערה 23, חברון, פרק מבוא), עמ' 193-195. עמ' לא-לב, ותמונות של בית הכנסת מימי המנדט בעמ' כח-כט.

³² ריאיון עם יוסף עזרא, ירושלים.

³³ הרב אליהו מני: רב בעיראק ולאחר מכן רבה הראשי של חברון.

³⁴ משה-דוד גאון (לעיל, הערה 28, חלק א, פרק מבוא), עמ' 192.

³⁵ רמי זרעאל (לעיל, הערה 61, פרק ג), עמ' 284.

³⁶ משה-דוד גאון (לעיל, הערה 28, חלק א, פרק מבוא), עמ' 175.

המערבים.³⁷ בבית הכנסת יש אומנות תומכות בסגנון גותי – שריד של מבנה קדום. בית הכנסת בנוי בכל החזיתות באבני גזית, קירו הדרומי מסיבי ובו חלון קטן, מצד מזרח יש מתלול, לכן הוא לא בלט מכיוון העיר. בצד צפון של בית הכנסת הייתה חצר שקועה, ואליה כניסה גם מצד מערב. החצר הייתה מוקפת בספסלי אבן מסיבי. החזית בצד זה הייתה סימטרית לכניסה לבית הכנסת, ובאמצע הקיר פתח השער לעזרה המקורה בעץ. בעזרה היה בור לשאיבת מים. גודל אולם בית הכנסת היה 14.2×9 מטרים, וגובהו 5.5 מטרים. באולם שלושה שדות קמרונים צלבים. ארון הקודש משוקע בתוך גומחה בקיר. עיטורי הארון אופיינו במסגרת אבן מקושטת בצורת עמודים. באמצע יש עמוד שמחלק את הארון לשניים. מלבד ארון הקודש היו עוד שני ארונות שבהם היו מונחים כיסא אליהו הנביא ששימש לברית המילה ותשמישי קדושה אחרים, שלהם היו עיטורים כמו לארון הקודש. הבימה הייתה במרכז האולם. חלקה התחתון בעל מסד של שמונה צלעות, והכניסה לבמה מצד צפון. בפינה הדרומית-מזרחית יש מערה.³⁸

בית הכנסת 'רבי יוסף בנאה', הוקם במאה ה-16 ליד הציון של האמורא רבי יוסף בנאה, שעסק בבניית מערות קבורה לצדיקים ושיקם את חורבות ירושלים, ונקרא על שמו.³⁹ הכניסה לבית הכנסת מצד דרום של המבנה. בחצר בית הכנסת ספסלים מאבן ושלד ברזל לסוכה. שני עמודים נושאים שתי קשתות מחודדות שנמתחות בינן לבין הקירות הארוכים, ומעליהן תקרת עץ שטוחה. באמצע הקיר הדרומי עומד ארון הקודש. האולם מחולק לשלושה סטווים. סביב האולם יש ספסל. לדברי חוקר בתי הכנסת, יעקב פינקרפלד, ארון הקודש היה חדש ובנוי מעץ, ולפניו היו תלויים באמצעות שלשלאות נרות שמן מקושטים. בין שני העמודים הייתה בימה שדמתה לבימה בבית הכנסת של האר"י הספרדי אבל קטנה ממנה. תקרת בית הכנסת הייתה צבעונית, ובקירות בית הכנסת מעל הקשתות יש ציורים פרימיטיביים של כלי נגינה, הכותל המערבי ועצי דקלים. ציורים אלו מעידים על רגשות המתפללים לירושלים.

בקיר המזרחי של האולם הייתה דלת למערת ציון רבי יוסף בנאה. פינקרפלד ציין שמעל לדלת היה שלט ובו הכתובת 'ישיבת הצדיק מהר"י [מורנו הרב יוסף] הלבן'. מול פתח המערה מצבת הקבר, ולידה כיסא אליהו הנביא וארונות קיר במגרעות. בצד מערב יש מבוא נוסף המוביל לעזרת הנשים שמעל למערה ומקומרת בקמרונים צלביים.⁴⁰

יצוין שגם בבית כנסת של רבי יוסף בנאה התפללו מערבים. עצמונה פינקלשטיין ציינה שבבית הכנסת התפללו בני משפחת עבו.⁴¹ יחזקאל המאירי הציג תמונה של אחד מגבאי בית הכנסת האחרונים ממוצא מערבי ששמו גנון סלים.⁴²

³⁷ ראיונות עם אריה סימנה, מרדכי הרוש, עצמונה פינקלשטיין ושמעון קובי. עוד יש לציין שלאר"י גם היה בית כנסת אשכנזי;

יחזקאל המאירי, בתי כנסת בצפת, צפת 1990, עמ' 6-13.

³⁸ יעקב פינקרפלד (לעיל, הערה 31), עמ' לט-מ.

³⁹ יחזקאל המאירי (לעיל, הערה 37), עמ' 8-9.

⁴⁰ יעקב פינקרפלד (לעיל, הערה 31), עמ' מ-מב.

⁴¹ ריאיון עם עצמונה פינקלשטיין, צפת.

⁴² יחזקאל המאירי (לעיל, הערה 37), עמ' 9.

בית כנסת נוסף נקרא על שם רבי יוסף קארו, שהגיע ב-1537 לצפת. שם חיבר את ספרו הישולחן ערוך'. בתקופת מחקרנו היה הרב אהרון בן-שמעון ממונה על בית הכנסת, ששמש גם בית מדרש. להלן כתובת מצבה המעידה על תיקון בית הכנסת על ידי הרב אהרון ואחיו הרב מסעוד (?-1941):⁴³

מזכרת נצח, בית מדרש מרן יוסף קארו זיע"א [זכרו יגן עלינו אמן] תוקן שנית ע"י [על ידי] הרה"ג [הרב הגאון] אהרון בן-שמעון ז"ל [זכרונו לברכה] ואחיו בשנת תרס"ג ר' [רבי] מסעוד ובהשתדלותו נעשה לבי"כ"נ [לבית כנסת] קבוע לתפילות וללמוד למנוח ולכל משפחתו, בשנת תש"ט בן המנוח משה חזר מארה"ב אחרי פטירת אביו וממשיך בטיפול הוא ובניו וחיבר לרשת החשמל. יה"ר [יהי רצון] שיזכו לנצח בהחזקת בי"הכ"נ אמן.

מכתובת המצבה עולה שמתחילת המאה ה-20 ובמלחמת העולם הראשונה ובימי המנדט הבריטי תוחזק בית הכנסת על-ידי הרב בן-שמעון. בני משפחת בן-שמעון ניהלו את בית הכנסת מהמאה ה-18, כשהגיעו לצפת מהעיר אוראן שבאלג'יריה. נכדו של הרב בן-שמעון, אפרים בן-שמעון, בנו של משה (1890-1984), משמש גבאי בית הכנסת היום.⁴⁴ בית הכנסת של רבי יוסף קארו הוא דוגמה לבית כנסת שטופל ועבר מדור לדור בידי משפחה ממוצא מערבי.

הכניסה לבית הכנסת מצד מזרח, ולאולם בית הכנסת ממשיכים ללכת לכיוון צפון ונכנסים דרך פתח בקיר הדרומי. בבית הכנסת קשתות מאבן התומכות את גת הגג. התקרה עשויה מעץ. הקירות מטויחים, והרצפה מרוצפת באריחי אבן. לאורך הקירות יש ספסלים וארונות לספרים. ארון הקודש ניצב על בסיס גבוה, והבימה במרכז האולם.⁴⁵

בית הכנסת 'אלשיך' נקרא על שם רבי משה בן רבי חיים אלשיך, שנולד באדרינופול והשתקע בצפת. רבי יוסף קארו הסמיכו לרבנות. הוא נקבר במערה הסמוכה לקבר האר"י ונושאת את שמו.⁴⁶ בית הכנסת לא ניזוק ברעש של 1837. שמות נוספים שהיו לבית הכנסת: בית כנסת 'בעלי תשובה' ו'כניס אל-איסטנבוליה', כלומר בית הכנסת של יוצאי איסטנבול, בשל קרבתם לבית הכנסת ועזרתם לתיקון בית הכנסת וחיזוקו. יעקב אזולאי סיפר שבבית כנסת זה התפללו יוצאי צפון-אפריקה ולא יוצאי קושטא.⁴⁷

בית הכנסת אבוהב הוקם במאה ה-16 על-ידי מגורשים מספרד ונקרא על שם רבי יצחק אבוהב, שחי בספרד בראשית המאה ה-14. במשך דורות היה בית הכנסת מקום להילולות של הציבור הספרדי בצפת. יש תיאור של תפקוד בית הכנסת בהילולה של חג מתן תורה מ-1933, שבו הייתה התקהלות הן של הציבור הספרדי הן של הציבור האשכנזי. בימי שישי נערכו בו חופה וקידושין לאחר תפילת מנחה.⁴⁸

⁴³ הרב מסעוד בן שמעון: אחיו של הרב אהרון בן שמעון מחכמי ורבני צפת, שימש בראשות ישיבת בית יוסף בצפת. כתובת המצבה צולמה על-ידי (מ"ע) ב-11.2006. 5. פיסוק כתובת המצבה נעשה על-ידי (מ"ע).

⁴⁴ מנחם כהן, סיפורי צפת, ישראל תשס"ג, עמ' 214-218.

⁴⁵ עמירם חרל"פ (לעיל, הערה 19), עמ' 78.

⁴⁶ מנחם כהן (לעיל, הערה 44), עמ' 219.

⁴⁷ ארכיון בית המאירי בצפת, מתוך תמליל ריאיון עם יעקב אזולאי, 11.8.1979, חיפה, עמ' 4.

⁴⁸ יחזקאל המאירי (לעיל, הערה, 37), עמ' 25-27.

החזית המערבית של בית הכנסת פונה לחצר ולרחוב. שאר הצדדים מוקפים בבתי מגורים. החצר הייתה מרוצפת באבן, ובה גינת נוי וסככה לסוכה. גודל האולם של בית הכנסת 11.5x13 מטר. במרכז האולם ארבעה עמודים נושאי הכיפה, שבטבורה היו עשרה חלונות. העמודים נושאים את הקשתות, וביניהם קירות האולם קמרונים צלבים וכוכביים. בשקע רצפת האולם שמונה עמודים מוצבים במעגל. בקיר הדרומי שלוש גומחות לשלושת ארונות הקודש. לאורך הקירות היה ספסל קבוע, ואולם בית הכנסת היה מקושט בצבעים שונים, ולכיפה היו ציורים של כתרים, כלי נגינה, צמחים בעציצים ועצי דקל. בפינה של הקיר הצפוני הייתה כניסה לבור המים. עזרת הנשים שכנה מעל לחדרים הנספחים בצד הצפוני של האולם, והכניסה אליה הייתה מדירה סמוכה.⁴⁹ עם המערבים שהתפללו בבית הכנסת נמנו בני משפחת כרסנטי.

בית הכנסת של 'החברה' או בשמו האחר 'חברת זוהר' נוסד במחצית השנייה של המאה ה-19 על ידי מערבי, לימים נקרא בית הכנסת 'שערי רחמים'.⁵⁰ על בני החברה נמנו חכמי צפת הספרדים, וביניהם מערבים. הם למדו פרקים מהזוהר מחצות הלילה עד אור הבוקר. המקום שימש גם מקום תפילה. אריה סימנה סיפר שחברת הזוהר עסקה בקבלה וייסדה גם בית כנסת.⁵¹ אליהו שחרור, נכדו של הרב ישועה פלאגיי, סיפר על השתתפותו בקריאה של פרקי הזוהר. הנה קטע מדבריו:

יש חברת זוהר, שמה היתה [הייתה] חברה. קוראים לזה חברה, והיו קמים לפני חצות בשעה שלוש לפני חצות, היו קוראים, נכנסים מתאספים בבית כנסת הזה וקוראים זוהר. אני הייתי גם בין אלה שהיו קוראים זוהר. שחרור ציין שאת השפה הארמית למד בזכות לימוד הזוהר. בסוף הקריאה נהג ציבור קוראי הזוהר, שהורכב מבעלי מלאכה וחכמים ספרדים, לשיר את הפיוט 'בר יוחאי', שאליו ייחסו את ספר הזוהר.⁵² על מקומות התפילה של המערבים אפשר גם לדלות וללמוד גם מדבריו של יעקב אזולאי: 'אז היית מוצא מערבי בבית כנסת אבוהב. בבית כנסת הצדיק. בבית כנסת חכם רבי יצחק עבוי'.⁵³ המערבים הוסיפו להתפלל בבתי כנסת אלו בצפת המשיכו את מסורת אבותיהם בהנהגת בתי הכנסת, ומקצתם אף שימשו בקודש. בצפת לא הייתה יציאה מחומות העיר העתיקה עד לאחר מלחמת השחרור, לכן בתי הכנסת היו בין כותלי העיר העתיקה ובקרבת מקום המגורים של המערבים. משה-דוד גאון ציין שב-1928 היו בטבריה 20 בתי כנסת ובתי מדרש ספרדיים. המערבים היו בעלי תפקידים חשובים בקהילה הספרדית. הדומיננטיות של המערבים ראשיתה במאה ה-19, עם בואם מצפון אפריקה

⁴⁹ יעקב פינקרפלד (לעיל, הערה 31), עמ' מב-מג.

⁵⁰ מיכל בן-יעקב (לעיל, הערה 16, פרק מבוא), עמ' 232-233.

⁵¹ ריאיון עם אריה סימנה, צפת.

⁵² אליהו שחרור (לעיל, הערה 65, פרק ג), עמ' 7.

⁵³ ארכיון בית המאירי בצפת, יעקב אזולאי (לעיל, הערה 51, פרק ב), עמ' 4. אשר לבית הכנסת של רבי יצחק עבוי – הכוונה לבית הכנסת של רבי יוסי בנאה, שממנו יוצאת תהלוכה עם ספר תורה להילולה של ל"ג בעומר בקבר הרשב"י משנת 1833. מסורת התהלוכה גם בימינו ומסמלת את ההוקרה לשמואל עבוי על פועלו בגאולת חלקת האדמה של קבר רשב"י.

לארץ ישראל. בימי המנדט הבריטי הוסיפו המערבים להיות מעורים בחיי הקהילה ולהתפלל בבתי כנסת שנוסדו לפני תקופת מחקרנו. בתי הכנסת היו מהם ציבוריים מהם משפחתיים.⁵⁴

בית הכנסת הגדול 'עץ-החיים' ברובע היהודי, על שם מחדש היישוב היהודי בטבריה רבי חיים אבולעפיה (1744-1660), נוסד ב-1740. לבית הכנסת היו עוד כמה שמות: בית הכנסת הגדול, כנישתא רבא ובית הכנסת העתיק. במשך הזמן נחרב בית הכנסת ושוקם. ב-1934 שוב נהרס בית הכנסת בשל השיטפון בטבריה. ב-1945 החליטו רבני הקהילה הספרדית וראשיה, שרובם היו מערבים, לבנות את בית הכנסת מחדש.⁵⁵ ב-1945 יצא כרוז בדבר עזרה לבניין בית הכנסת, והחתומים עליו היו שני מערבים. בכרוז הקדמה על תולדות בית הכנסת ועל חורבנו עקב השיטפון. שיקום בית הכנסת התעכב בעקבות מלחמת העולם השנייה.⁵⁶

בית כנסת 'הסניור' על שם רבי שמואל קונורטי נוסד ליד ביתו ב-1837, לאחר הרעש הגדול. עוד שמות שהיו לבית הכנסת – 'שערי תפילה' ו'מדרש שמואל'. בימי המנדט ניתן לו השם 'הסניור', והמתפללים בו היו בעיקר יוצאי תורכיה והבלקן. מערבים שהתפללו בו באו בקשרי נישואים עם משפחות ספרדיות מבית הכנסת. בית הכנסת הזה לא נפגע מהשיטפון ב-1934.⁵⁷

בית הכנסת 'בית יעקב', נוסד ב-1857. ב-1893 נאלצו לסגור את בית הכנסת בשל מצבו הפיזי הרעוע. ב-1934 התמוטט המבנה לחלוטין. בין המשתדלים לחיזוק בית הכנסת בימי המנדט היה הרב יעקב-חי זריהן.⁵⁸

בית כנסת ליד קברו של רבי מאיר בעל הנס (רמב"ה): כידוע, ליהודי צפון אפריקה הייתה זיקה עמוקה לקברי צדיקים. קבר זה היה מקום לזימרה – ביקור עלייה לרגל בקברי צדיקים. ליד הקבר הוקמו ב-1870 שני בתי כנסת – אשכנזי וספרדי. בשנות ה-20 וה-30 של המאה ה-20 שוכלל ושופץ מתחם קבר רמב"ה.⁵⁹ בית הכנסת 'קובי' או של משפחת קובי, שהגיעה ב-1790 מדרום מרוקו, הוקם ב-1877 ליד החומה המערבית של האכסניה היוונית-אורתודוקסית. בית הכנסת שרד בשיטפון ב-1934. בבית הכנסת התפללו משפחות מערביות שהיו רגילות לנוסח וללחן התפילה היהודית של צפון-אפריקה מאזור תאפילאלת. הגבאי בבית הכנסת היה חכם מכלוף שיטרית, והחזן היה בנו, יוסף.⁶⁰

⁵⁴ משה דוד גאון (לעיל, הערה 28, חלק א, פרק מבוא), עמ' 213.

⁵⁵ עודד אבישר (לעיל, הערה 23 טבריה, פרק מבוא), עמ' 151-152; וראו מחלקת כתבי היד והארכיונים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים ארכיון אליהו אלישר, תיק מספר: ARC4°1701, מכתב בדבר שיקום בית כנסת מהרב יעקב-חי זריהן לרב יוסף אלישר משנת תש"ו או תש"ח; מיכל בן-יעקב (לעיל, הערה 16, פרק מבוא), עמ' 48-49, חילקה את בתי הכנסת לשלושה סוגים: ציבוריים, של יחידים ושל קבוצות חכמים. בחלוקה זו אשתמש גם בסקירת בתי הכנסת בתקופה הנדונה במחקרנו; עמירם חרל"פ (לעיל, הערה 19), עמ' 87.

⁵⁶ אמות"י, ארכיון משפחת עבו, תיק מספר: P100/19.

⁵⁷ שם, עודד אבישר, עמ' 153; מיכל בן-יעקב, עמ' 49-51; יעקב פינקרפלד (לעיל, הערה 31), עמ' לג-לד.

⁵⁸ שם, עודד אבישר, עמ' 153, 298; מיכל בן-יעקב, עמ' 50-51.

⁵⁹ שם, עודד אבישר, עמ' 154, מיכל בן-יעקב, עמ' 51-52. מתחם רמב"ה היה מקום מרכזי, ואליו הגיעו תרומות רבות מחו"ל.

⁶⁰ שם, מיכל בן-יעקב, עמ' 52; ריאיון עם חיים אוחנה, טבריה.

בית הכנסת של רבי מסעוד אדהאן נוסד בשנות ה-70 של המאה ה-19 בצפון העיר, והתקיימו בו שלושה מניינים. גודל בית הכנסת היה 7.5×6.6 מטרים, המבנה היה דו-אולמי ובנוי לרוחב. בית הכנסת נהרס בשנת תש"ח.⁶¹

בית הכנסת של שלמה דהאן היה במרכז העיר העתיקה, בתוך חדר קטן, ובו התפללו מערבים.⁶² בית כנסת בשכונת אחווה היה של משפחה חנוכה מעיראק, והתפללו בו בני משפחת ועקנין, ממנהיגי העיר טבריה ורביה.

בית הכנסת בשכונת מיימוניה – הרמב"ם: חיים אוחנה סיפר שבית הכנסת היה מעורב במתפללים מבני עדות המזרח, וביניהם מתפללים מערבים.⁶³

בית כנסת 'המדרש' הוקם במאה ה-19 ושימש הן בית מדרש הן בית כנסת, ובו למדו חכמים מערבים, שלימים נהפכו למנהיגי הספרדים בטבריה. מיקומו היה בתוספות הבנייה של בית הכנסת 'עץ-החיים'. בימי המנדט הוסיף בית הכנסת לתפקד עד שנהרס בשיטפון ב-1934.⁶⁴

בית הכנסת של המערבים נקרא גם 'שער השמים' במפקד מונטיפיורי. בית הכנסת נרכש ב-1875 על ידי מערבים. לאחר מלחמת העולם הראשונה היו בבית הכנסת שלושה מניינים. מקומו היה במרתף של בניין בתוך שוק העיר העתיקה. הוא שרד בשיטפון של 1934, והמשיכו להתפלל בו עד שנת 1948/1949.⁶⁵ בית הכנסת נקרא גם 'כניס אל מרג'בה' ו'כניס יהודה', על שם סבה, הרב יהודה טולידאנו.⁶⁶

בית הכנסת של 'בית מדרש החברה' על שם אגודה בשם 'החברה' שכן במרכז השוק של העיר העתיקה מדרום לבית הכנסת של המערבים, ובו היה בית מדרש שבין תלמידיו היו מערבים. במאורעות 1936-1939 נעזב בית הכנסת והועתק למקום אחר.⁶⁷

בית הכנסת של הרב רפאל ביבאס היה בתחילה בעיר העתיקה, ולאחר שרפה שכלתה את בניין תלמוד התורה ב-1933 העתיק הרב ביבאס את תלמוד התורה ובית הכנסת לשכונת מואריס.⁶⁸

2. בתי הדין

3. בית הדין של ועד העדה המערבית בירושלים

לוועד העדה המערבית בירושלים היה בית דין נפרד משאר העדות הירושלמיות. הוא הוקם במאה ה-19, לאחר היפרדות המערבים מהספרדים. בתקופת מחקרנו שכן בית הדין ברובע היהודי, בקומה השנייה של הכולל על שם 'יצוף דב"ש'.

⁶¹ מיכל בן-יעקב, עמ' 53.

⁶² שם, שם.

⁶³ ריאיון עם חיים אוחנה, טבריה.

⁶⁴ מיכל בן-יעקב (לעיל, הערה 16, פרק מבוא), עמ' 53-54.

⁶⁵ שם, עמ' 54; עודד אבישר (לעיל, הערה 23, טבריה, פרק מבוא), עמ' 154.

⁶⁶ ריאיון עם אדל ממון, אשדוד.

⁶⁷ מיכל בן-יעקב (לעיל, הערה 16, פרק מבוא), עמ' 54; יעקב פינקרפלד (לעיל, הערה 31), עמ' לו.

⁶⁸ ריאיון עם יצחק סמאגיא; עודד אבישר (לעיל, הערה 23, טבריה, פרק מבוא), עמ' 204.

על פעילות בית הדין אפשר ללמוד מתוך תעודות בית הדין של המערבים. בתעודות צוין בית הדין כך: במרכז התעודה נכתב הפסוק 'ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה' (ישעיה א, כז). בצד ימין של התעודה הופיע הכתוב 'בית דין צדק מק"ק המערבים יכב"ץ בעיה"ק ירושלים תובב"א'. לאחר זמן שונה המסמך, והכתוב עליו היה 'בית דין הצדק לעדת המערבים בירושלים'.⁶⁹

אחרי מלחמת העולם הראשונה שימש הרב יוסף-חיים הכהן (1851-1921)⁷⁰ ראב"ד של המערבים, ועמו היו עוד שלושה רבנים: הרב יעקב בן-עטר (1845-1924),⁷¹ הרב שמעון אשריקי (1860-1930)⁷² והרב אליהו לעגימי (1871-1927).⁷³ אחרי פטירת הרב הכהן הורכב בית הדין משלושה רבנים. לאחר פטירת הרב בן-עטר התמנה במקומו הרב שמואל עזראן (1872-1956).⁷⁴ ב-1928 נפטר הרב אלעגימי, ובמקומו התמנה הרב שלום-מרדכי אזולאי (?-1961),⁷⁵ בשנת 1930 נפטר הרב אשריקי, ובמקומו התמנה הרב עמרם אבורביע (1892-1966).⁷⁶ משנות ה-30 היה ראב"ד הרב עזראן, ושאר חברי בית הדין – הרב אזולאי, הרב אבורביע והרב יוסף-יצחק שלוש (1892-1960).⁷⁷ הדיינים קיבלו את משכורתם מקופת העדה המערבית, מלבד הרב שלוש שלא קיבל משכורת על כך אין אזכור מדוע הרב שלוש עבד ללא תמורה באותה. בבית הדין הועסק שמש. לעדה היה רב שסידר חופה וקידושין מלבד תפקידים נוספים שהיו לו ואת שכרו קיבל מקופת הכולל-העדה.

בית הדין היה פתוח לציבור בימים שני וחמישי, מלבד מקרים יוצאי דופן שנידונו גם בימים אחרים. בעקבות חוסר האמצעים והדלות של באי בית הדין לא הוטל עליהם תשלום.

⁶⁹ ראו דוגמאות של תעודות: ועד העדה המערבית בירושלים: תיק בית הדין הרבני של המערבים ללא סיגנטורה.
⁷⁰ הרב יוסף חיים הכהן: נולד במוגדור, עלה לארץ ב-1886 והתיישב בירושלים, יצא לשליחות מטעם העדה המערבית ב-1894 וב-1899, ומ-1915 עד 1921 שימש ראב"ד ועד העדה המערבית. חיבר את הספר מנחת כהן, א-ב, ירושלים תרס"ב. בני משפחתו הוציאו את חיבורו "ויכלכל יוסף" בעריכת אהוד אביבי, רחובות תשס"ח.
⁷¹ הרב יעקב בן-עטר: נולד באזמור, ובגיל 39 עלה לארץ ישראל והתיישב בירושלים, מרבני העדה המערבית ומנהיגיה. ב-1891 וב-1901 יצא לשליחות מטעם ועד העדה המערבית לאירופה ולמגרב. חיבר את הספר בית אלהי יעקב, ירושלים תרפ"ד.
⁷² הרב שמעון אשריקי: נולד במוגדור, וב-1864 עלתה משפחתו לארץ ישראל והתיישבה בירושלים. בגיל 24 יצא לשליחות מטעם ישיבת המקובלים בירושלים בית אל, ולאחר מכן מטעם ועד העדה המערבית, ועד העדה הספרדית ובית החולים משגב לדך. מ-1921 עד 1927 שימש ראב"ד ועד עדת המערבים בירושלים. הרבנים שמעון אשריקי ויוסף הכהן היו חברים בבית דין צדק של הספרדים, ומתוקף תפקידם השתתפו בפעילות של הרבנות הירושלמית שהורכבה מרבנים אשכנזים וספרדים. ראו בעניין זה אצל אברהם חיים, 'הספרדים ומוסדות הישוב החדשים לאחר הכיבוש הבריטי, תרע"ח-תרע"ט', פעמים 32 (תשמ"ז), עמ' 117-130.
⁷³ הרב אליהו לעגימי: מחכמי ומנהיגי ישיבת בית אל וועד העדה המערבית בירושלים.
⁷⁴ הרב שמואל עזראן: נולד במראכש ועלה עם משפחתו לארץ ישראל. בתחילה התיישבה המשפחה ביפו ולאחר מכן בירושלים, שימש דיין בוועד העדה המערבית ומ-1928 עד 1956 היה ראב"ד של הוועד.
⁷⁵ הרב שלום מרדכי אזולאי: נולד בצפרו, וב-1921 עלה לארץ ישראל והתיישב בירושלים, ובה עסק בלימודי הקבלה. שלוש שנים שימש אב"ד העדה החרדית בירושלים, ומ-1926 חבר בית הדין של העדה המערבית. על שליחותו מטעם הוועד ראו בהרחבה במחקרנו בפרק הדין בשד"רים.
⁷⁶ הרב עמרם אבורביע: נולד בתטואן, וב-1906 עלה לארץ ישראל עם סבו יוסף אבורביע. היה רב בישיבת פורת יוסף, ובישיבת שערי ציון נתמנה לרב בשכונת נחלאת וחבר בית הדין של ועד העדה המערבית ומ-1951 עד 1966 שימש רב ראשי של העיר פתח תקווה. הוציא ספרים רבים, ביניהם ספר שבחי האר"י, ירושלים תרע"א (בלדינו).
⁷⁷ הרב יצחק יוסף שלוש: נולד במארכש והתייתם מאביו בגיל צעיר. ב-1906 עלה לארץ ישראל והתיישב בירושלים היה דמות ציבורית המוכרת לרוב תושבי ירושלים, דיין וחבר ועד העדה המערבית. על שליחותו במגרב מטעם ועד העדה ראו בפרק הדין בשד"רים.

בית הדין התמחה בדיני נישואין, שלום בית וגירושין, ממונות, חליצה, מתן תעודות לידה וירושה ואף שלח מכתבים לבתי הדין בחו"ל כדי למצוא פתרונות משותפים לעניינים שהיו קשורים לשני בתי הדין, וגם נתן הסכמות ליצירות של חכמים.⁷⁸

להלן נסקור את פעילות בית הדין של המערבים ונבדוק עד כמה בית הדין השפיע על בני העדה.

נישואין: בחוזר של הרבנות הראשית לארץ ישראל התבקשו מסדרי החופה והקידושין לעמוד בקריטריונים של חופה וקידושין על פי הוראות הרבנות. בין מסדרי החופה והקידושין היו גם רבני העדה המערבית.⁷⁹

שלום בית: במסמכים של ועד העדה המערבית שכותרתן 'הסכם של שלום' או 'הסכם' בין בעל לאשתו ישנם פרטים על פעילות בית הדין במציאת פתרונות לבני זוג שלא הסתדרו ביניהם. במסמך מ-1942 אפשר להבחין בתנאי 'הסכם של שלום' שנערכו ונחתמו בפני הרבנים אזולאי ושלוש. להלן התנאים: על הבעל לפרנס את בני משפחתו, לשכור דירה בהסכמת אשתו, לנהוג כבוד באשתו ולא להעליבה. אשתו ויתרה על תביעותיה כלפיו. אם התחייבויות הבעל לא בוצעו, היה עליו להתגרש מאשתו ולתת לה ולילדיו דמי מזונות שנקבעו בבית הדין של העדה המערבית או ברבנות הראשית.⁸⁰

במסמך נוסף של 'הסכם' מ-1947 בן בני זוג שעמד לפני גירושין, אבל לאחר השתדלות הגיע בית הדין להסכם ביניהם. ואלה תנאי ההסכם: הבעל נדרש לחזור לביתו אחרי העבודה ולא לשבת בבית-קפה או במקום משחק; פרות עבודתו יוקדשו להוצאות הבית ולאשתו; האישה חייבת להימצא בבית ולדאוג למלא את חובות הבית. אם הבעל לא עמד בתנאים, היה עליו להישפט בבית הדין ולגבי האישה לא נאמרו תנאים במידה והיא לא מלאה את חובות הבית.⁸¹

גירושין: אם לא הושג 'הסכם של שלום' אלא הסכם גירושין, היה כתוב על המסמך 'הסכם' גם לגבי הגירושין. במסמך מ-1946 מובא הסכם בין בני זוג שהתחתנו באלכסנדריה. הזוג היה נשוי חמש שנים והתגלעו ביניהם סכסוכים, לכן החליטו להתגרש. להלן תנאי הגירושין: הבעל הסכים לגרש את אשתו, והיא הסכימה לקבל את גט הפיטורין; הוא ויתר על ההיטים, בגדים, תכשיטים, כלי זכוכית וכל מה שאשתו הביאה מאלכסנדריה לירושלים, והיה עליו לממן את הוצאות הנסיעה של גרושתו לאלכסנדריה. האישה ויתרה על תביעותיה, והיה עליה לטפל בביתם ללא תביעה כספית מהבעל בעבור מזונות הבת. האישה יכלה למסור את הבת לבעלה בכל זמן שתחפוץ, והבעל חויב לקבלה.⁸²

⁷⁸ ועד העדה המערבית תיק של ענייני ועד העדה המערבית – ללא סיגנטורה (ללא תאריך), פרטי-כל של ועד העדה המערבית. על בית הדין ופעולותיו בעמ' 10; אשר למועד קבלת הקהל בבית הדין בימים שני וחמישי – כך נהוג על פי המסורת היהודית על פי אחת מעשר תקנות שתיקן עזרא, על כך תקנות עזרא במסכת בבא קמא, דף פ"ב, עמ' א'; על הסכמות ליצירות של חכמים ראו אצל יצחק אלפיה, אהבת השם, ירושלים תש"ג, בהקדמה, ללא מספר עמ', נותני ההסכמה מטעם בית הדין של ועד העדה המערבית: הרבנים שמואל עזראן, שלום מרדכי אזולאי, עמרם אברביע ויוסף שלוש גם רבני בית הדין בטבריה נתנו את הסכמתם על הספר ביניהם מערבים: הרבנים יעקב חי זריהן, יעקב ועקנין, מכלוף שטרית וחיים סמאגיא.

⁷⁹ תיק בית הדין של העדה המערבית ללא סיגנטורה, חוזר מהרב בן ציון מאיר חי עוזיאל לרבנים מסדרי הקידושין בירושלים, ה' אייר, תש"ב. וראו שם דוגמה להרשמה לנישואין.

⁸⁰ שם, 'הסכם של שלום', חתומים הרבנים יוסף-יצחק שלוש ושלום-מרדכי אזולאי, ה' באייר תש"ב.

⁸¹ שם, 'הסכם', חתום הרב יוסף שלוש, ד' באב תש"ז.

⁸² שם, 'הסכם', חתומים הרבנים שמואל עזראן, יוסף שלוש ומרדכי-שלום אזולאי, ט' בתמוז תש"ו, 8.7.1946.

במסמך של 'הסכס' מ-1946 הסכים הבעל להתגרש מאשתו שקיבלה את הגט מבעלה. האישה קיבלה את כל תכולת הבית, ובתמורה ותרה על כתובתה ועל זכותה על התינוקות המשותפת, ולא הייתה לה רשות לתבוע את הילדה מבעלה. על הבעל היה לדאוג לגידול הילדה וחינוכה, ואבי הבעל התחייב לטפל בתינוקות עד שיימצא לה מוסד עברי. הבעל הסכים לתת את הגט לא יאוחר מיום המחרת.⁸³

בית הדין כתב גטין, והגט נמסר לשליח שמסרו לאישה.⁸⁴

בית הדין קיבל גטין כריתות מערים אחרות, למשל, רבני טבריה שלחו גט כריתות מ-1946 על-ידי שליח, נראה מכאן שהיה שיתוף פעולה לבית הדין עם ערים אחרות בארץ.⁸⁵

בית הדין נתן תעודות שאישרו את הגירושין על פי נוהגי העדה המערבית. האישור נרשם בעברית ובצרפתית.⁸⁶

לבית הדין היה קשר עם קהילות יהודיות בחו"ל בענייני גטין. למשל, במכתב מ-1931 של עורך דין מברזיל שנשלח למר עמוס אליעזר, שהיה מזכיר במשרדי הממשל בארץ ישראל נתבקש מר עמוס לטפל בגט בפני הרבנות הראשית. ניתן לשער כי בפארה היו יהודים מרוקאים שהגיעו לברזיל במאה ה-19 ושמו על קשר בעניינים שונים עם ועד העדה המערבית.⁸⁷

בית הדין הוציא פסקי דינים, ובאחד מהם מ-1946 נראה שבית הדין מצא שאי אפשר להשלים בין בני הזוג ולכן חייב את האב לשלם מזונות ולטפל בבנותיו.⁸⁸

בית הדין קיבל מכתבים הדנים בגטין בארץ ישראל. במכתב מהרבנות הראשית למחוז יפו-תל-אביב מ-1938 דווח לבית הדין על בעל שרצה להישפט בפני בית הדין, אך אשתו סירבה.⁸⁹

ב-1921 נרשם בפרוטוקול שניתנו כ-100 גטין בבתי הדין בארץ, והתקיימו בהם שישה טקסי חליצה.⁹⁰ בית הדין עסק גם בענייני קבורה. למשל בקשות של בית הדין שהופנו לחברי עדת הספרדים בירושלים בדבר עזרה למערבים עניים נטולי יכולת כספית לממן את מקום קבורתם.⁹¹

בית הדין דאג לקבל תרומות מעזבון משה מונטיפיורי ולתתן לרבני העדה או לאלמנות של רבנים.⁹² **ירושות:** בית הדין המליץ על מינוי אפוטרופוסים, למשל, במסמך מ-1948 יש תאור של מינוי אפוטרופוס לנפטר מהעיר פאס שבמרוקו. לנפטר היו כמה ילדים שעמדו למכור את כל הנכסים מפני שלא היה מי

⁸³ שם, 'הסכס' חתומים, הני"ל, ט"ו באלול תשי"ו, 11.9.1946.

⁸⁴ למשל, שם, גט שעליו חתמו הרבנים שמואל עזראן, עמרם אבורביע ושלוש-מרדכי אזולאי, 1930.

⁸⁵ שם, תעודת גט כריתות, שעליו חתמו הרבנים יעקב-חי זריהן, מאיר ואקקנין והרב אשר-זאב וורנר, כ"ב באלול תשי"ו.

⁸⁶ שם, תעודה מסוג האישורים לגט, כ"ד בניסן תשי"ו, 5.4.1946.

⁸⁷ שם, מכתב מפארה לירושלים: *Aben-Atar, J.J. to Mr. Amos Eliezer, 10th June 1931*; על היהודים בברזיל ראו *Liberman, Maria, 'Moroccan Jews in the Brazilian Amazon' in: Ben Ami I (éd.), Recherches sur la culture des juifs d'Afrique du Nord, Israel 1991, pp. CV-CXII*

⁸⁸ תיק בית הדין של העדה המערבית ללא סיגנטורה, 'פסק דין', ללא חתימות הרבנים, ט' בטבת תשי"ו.

⁸⁹ ארכיון עיריית תל-אביב, חטיבה: 8, מכתב מהרבנות הראשית למחוז יפו-תל-אביב לבית דין צדק של ק"ק המערבים, כ"ח בשבט תרצ"ח, מספר תיק: 1046, וראו שם, תיק א/1046, באותו נושא מכתב מהרב בן-ציון מאיר חי עוזיאל לרבנים הגדולים חברי בית דין צדק לעדת המערבים.

⁹⁰ תיק בית הדין של העדה המערבית ללא סיגנטורה, פרטי-כל, 1921, עמ' 10.

⁹¹ שם, מכתב מהרב אליהו לעגימי לחברי ועד חברת קדישא לעדת הספרדים, יום 3, אדר תרפ"ו.

⁹² שם, מכתב לרב בן-ציון מאיר חי עוזיאל, כ"ג בתמוז תשי"ז. המכתב ללא שם השולח, אבל נראה שהמכתב מבית הדין, היות שהוא נמצא בתיק בית הדין.

שיטפל בעזבונו בפאס, כיוון שהם גרו בירושלים. אחד האחים היה בן 18, ובית הדין סבר שהוא זקוק לאפוטרופוס עד נישואיו. הם המליצו למנות את דודו לאפוטרופוס וייפו את כוחו לטפל בכל ענייני הכספים של האח. לבית הדין הייתה זכות לבדוק את אמינות האפוטרופוס בכל עת. על האפוטרופוס היה לתת דין וחשבון מדויק של מצב החשבון של אחיינו.⁹³

במסמך מ-1939 שכותרתו תעודת ירושה המעידה על הסכם שבית-הדין ערך בין ילדי הנפטר לאלמנת הנפטר. האלמנה פטרה עצמה מהעזיבונו של בעלה, ולא היה לה דין ודברים לתבוע בעתיד את העזיבונו מהירושה, כתובה ומזונות על פי דיני ההלכה וכן על-פי חוקי ממשלת המנדט. בית הדין פסק שחצי מהירושה יהיה לבן ששימש אפוטרופוס לאחיו, והחצי השני – לאחיו. לתעודה נלווה מכתב המעיד על הסכם של האלמנה בדבר קבלת סכום כסף בסך 90 לירות ארץ-ישראליות ואת הנכסים בביתה, תמורת ויתור על כל הזכויות בירושת בעלה הנפטר. הבן נתן את הסכמתו לבית הדין לטפל בענייני ההקדש.⁹⁴

בית הדין היה בקשר עם הרבנות הראשית לארץ ישראל גם בענייני ירושות. במסמך מ-1931 עם הכותר צוואת בריא, כלומר עריכת צוואה על ידי בעל הצוואה בעודו בחיים, שנערכה על-ידי הרבנות הראשית לבית הדין של העדה המערבית, כיוון שקרוב לוודאי בעל הצוואה היה מערבי, הוא החליט שכל רכושו בירושלים ובמראקש יהיו הקדש למשפחתו, ושני בניו יחלקו את הכנסות ההקדש ביניהם. הצוואה חלה על הילדים הזכרים. בעל הצוואה הוסיף שאם הוא לא שילם סכום ערבות לאחד מבניו, ואחד הנכסים היה נמכר אחרי פטירתו בעבור החוב, אזי שני הבנים היו ישאו בחוב במידה שווה. הבנים היו חייבים לדאוג לאשתו במתן דירה, שתי לירות וחצי בכל חודש עבור מזונותיה ושתי לירות וחצי לשנה עבור כסות. האישה הסכימה לתנאי הצוואה שבעלה הציב לה ואף חתמה עליה. בעל הצוואה ביקש מהרבנות הראשית לאשר את הצוואה. וכך היה.⁹⁵

בענייני ירושה היה לבית הדין המערבי קשר עם הרבנות הראשית למחוז יפו ותל-אביב. לדוגמה ב-1931 הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל (1880-1953)⁹⁶ ביקש מבית הדין לחקור בדבר מערבי ששמו משה דרעי, שנפטר בירושלים. הרב עוזיאל שאל אם משה השאיר רכוש, ובחזקת מי.⁹⁷

⁹³ שם, 'מינוי אפוטרופוס', החתומים: הרב שמואל עזראן, הרב עמרם אבורביע והרב יוסף שלוש, ד' בתשרי תשי"ח.
⁹⁴ שם, 'תעודת ירושה', חתומים: הרב שמואל עזראן, הרב יוסף שלוש והרב מרדכי-שלום אזולאי, א' בניסן תרצ"ט ותעודה שעליה חתומים הרב יצחק יוסף שלוש והירושלים.

⁹⁵ שם, 'צוואת הבריא': חתומים: הרב אברהם פלוסוף, הרב בן-ציון קואינקה, הרב בנימין אלקוצר והמוזכר הכללי, ברוך יעקב, מהרבנות הראשית לארץ ישראל, כ"ז באלול תרצ"א. יש אף חתימות של בית הדין במראקש, שעליו חתם: הרב משה זריהן ושני עדים: הרבנים משה אלבאז ולוי נחמני, 6, אלול, 5706 (ו' באלול תשי"ו, 1946).

⁹⁶ הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל: נולד בירושלים לרב יוסף רפאל עוזיאל שהיה נשיא בית הדין הרבני של הקהילה הספרדית בירושלים. התייתם מאביו בגיל 14. זמן מה למד אצל הרב יחיא צארום, ראב"ד התימנים בירושלים. למד בתלמוד תורה דורש ציון ובישיבת תפארת ירושלים. נישא בגיל 13, וכבר בגיל 20 התמנה לרב בישיבת תפארת ירושלים. ב-1911 התמנה לרב הקהילה הספרדית ביפו. במלחמת העולם הראשונה הוא הוגלה על ידי התורכים לדמשק בשל פעילותו הציבורית ומחאתו נגד רדיפת היהודים, אך הורשה לשוב לארץ עוד בטרם הגיע הצבא הבריטי. ב-1919 נתמנה לנשיא תנועת המזרחי ואף ייצג אותה בוועידת העולמית באמסטרדם. ב-1921 מונה לרבה של קהילת סלוניקי. ב-1923 חזר לארץ לתפקיד הרב הספרדי הראשי של תל אביב-יפו. מ-1939 עד 1953 שימש ראשון לציון והרב הראשי הספרדי של ארץ ישראל.

⁹⁷ ארכיון עיריית תל-אביב, חטיבה: 8, מכתב מהרב בן-ציון עוזיאל לבית דין צדק דק"ק מערבים יצ"ו, ג' במנחם-אב התרצ"א, מספר תיק: 1043/א.

בית הדין היה בקשר עם הרב עוזיאל כשימש בתפקיד הראשלי"צ. ב-1940 הרב מאיר-חי אליקים שלח מכתב לרב עוזיאל בעניין ירושה של דוד אביטבול מקזבלנקה. הרב אליקים הציג את בעיית הירושה כך: חתנו של אביטבול, מימון אוחיון, היה נושה בחמיו. אביטבול נאלץ למכור את נכסיו לממשלה אך לא הספיק לקבל את כספו כיוון שנפטר. פטירתו הביאה את חתנו למשפט ירושה בינו לבין בנו של אביטבול, אברהם-שלום. מימון סבר שלא הגיעה לו ירושה, היות שאמו חיה ודרה בירושלים ונישאה על פי מנהג התושבים, כלומר תושביה היהודים הוותיקים של מרוקו ולא על פי מנהג מגורשי ספרד שהגיעו למרוקו כשלהם מנהגים אחרים, לכן כל הירושה הייתה כפופה לאמו עד יום פטירתה. הרב אליקים ציין שאמו של אברהם נפטרה בירושלים, ואוחיון המשיך את תביעתו בבית המשפט הממשלתי. לדברי אברהם, לא היה לאמו כסף, ואילו אוחיון סבר שהיה לה סכום כסף ועל כן ביקש הרב אליקים מהרב עוזיאל לפנות לחכמים המערבים כדי לבדוק אם מרים האם השאירה אחריה דבר מה.⁹⁸ בית דין מערבים שלח לרב עוזיאל את התשובה הזאת בעניין הנפטרת: האם מרים לא סידרה צוואה לפני פטירתה, לא נכתב כל הסכם פשרה עם אברהם בנה, ואם כן, אפשר שההסכם היה אצל אברהם, והיא לא השאירה פרוטה אחרי פטירתה, ואפילו הרב יצחק שלוש דאג להוצאות פטירתה.⁹⁹ הרב עוזיאל שלח מכתב לרב אליקים לאחר בירור הדברים עם המערבים, ומלבד הדברים שנאמרו הוסיף הרב עוזיאל עוד נתונים על המשפחה, ולדבריו, מר אביטבול עלה לירושלים עם אשתו ולאחר כמה שנים חזר לקזבלנקה והשאיר את אשתו ללא כלום. לאחר פטירתו של אביטבול נשלחו לאלמנה סכומים פעוטים באמצעות יעקב שמעוני ששימש אפוטרופוס של אביטבול, ומכאן הסיק הרב עוזיאל שטענת היורש שלאמו היו 136,000 פרנקים הייתה שקרית. הרב עוזיאל הוסיף פסק הלכה בדבר תשלום חובות של המנוח על-ידי יורשו. לדבריו, הבן היורש היחיד חויב לשלם את חובות אביו, ואם האב הוריש כסף או שווה-כסף, וההתחייבות של המוריש הייתה על-פה, הרי בעל החוב לא היה יכול לקחת כסף מהיורשים, שמא האב פרע את חובו. אשר לאביטבול – החתן שהיה בעל החוב לא תבע את חובו בחיי המנוח, ולכן, לדברי הרב עוזיאל, יש הוכחה שהמנוח פרע את הסכום באמצעות הנדוניה, או שחותנו מחל לו, ולכן היורש היה פטור מלשלם את חובו. הרב עוזיאל הוסיף שאם התברר לפני בית הדין בקזבלנקה שהמנוח לא פרע את חובו, וחתנו סבר שנשאר רכוש למנוח, הרי כדי לפרוע את החוב היה על היורש להישבע שאביו לא הוריש מאומה, ולכן היורש לא היה חייב לפרוע את חובו מכספו.¹⁰⁰

בית הדין של המערבים נתן עדות על רווקות. במכתב לרבנות הראשית בתל-אביב יש עדות בדבר רווקותו של יעקב בוחבוט, שלא היה לו קשר נישואין בירושלים.¹⁰¹ בתיק בית הדין יש עדות על רווקות מבית הדין

⁹⁸ ארכיון מדינת ישראל, חטיבה: 140, ארכיון הרב עוזיאל, התכתבות לפי נושאים, מכתב מהרב משה-מאיר חי אליקים לרב עוזיאל, אדר א', שנת י'תרנ"ג שפתי' לפרט גדול (1940). מספר תיק: פ-1/887.

⁹⁹ שם, מבית דין צדק מערבים לראשון לציון בן-ציון מאיר חי עוזיאל, שעליו חתמו הרבנים שמואל עזראן, יוסף שלוש, ושלום-מרדכי אזולאי, כ"ב אד"ש, תר"צ. מתוכן המכתב עולה שהוא נשלח גם לרב אליקים מקזבלנקה.

¹⁰⁰ שם, מהרב עוזיאל לרב משה מאיר, י"ב אייר תרנ"ו, 20.5.1940, עמ' 1-2.

¹⁰¹ ארכיון עיריית תל-אביב, חטיבה: 8, תיק מספר: 712.

בקזבלנקה. במכתב מבית הדין של עדת הספרדים בטבריה יש עדות על רווקות של בחורה ששמה רחל קובי בת מכלוף-יהודה קובי.¹⁰²

בית הדין נתן עדות על מקום הולדת פלוני/פלונית ועל תאריך הלידה. הנה תעודה המתארת עדות זו:
נתברר לנו אנחנו בית דין על פי עדות אנשים נאמנים שהעלמה אסתר בת מסעוד ואעקנין נולדה בעי"ת [בעיר תהילה]] מראקיש (מארוקו) ושנותיה 18 שמנה עשר ולפי שען העידו העדים הננו חותמים שמותנו, ירושלים כ"ח חשוון תר"ץ, 1/12/1929, בית דין מערבים ירושלים.¹⁰³

במכתב מישי-ציון בן דוד אוחיון, סנדלר במקצועו, שהתגורר במלאח בפאס, נכתב מכתב לבית הדין בדבר עדות על לידתו בירושלים. אביו עזב את ירושלים ושב לפאס בלי שהסדיר את האזרחות הפלשתינאית של ישי-ציון, ולכן פנה הוא לממשלת פלשתינה ואל הסתדרות הלידה שטיפלה בתעודות הלידה, וטען שהוא לא הופיע ברשימות שהיו בידי הרשויות. לכן ביקש ישי-ציון למצוא בעזרת בית-הדין של המערבים בירושלים את תאריך לידתו ומקום הולדתו כיוון שחפץ בכל מאודו באזרחות הפלשתינאית. הוא ביקש מבית הדין שידווח לו על תוצאות הטיפול בעניין. על מאמציו של ישי להשיג את האזרחות אפשר ללמוד עוד ממכתב שתרגם לצרפתית מתרגם יהודי ששמו רפאל אביטבול. בית הדין הצליח למצוא את תאריך ושנת לידתו מ-1923.¹⁰⁴ במכתב אחר ששלח רחמים-יוסף אזולאי מקהיר (Cairo) לרב יוסף שלוש מובאת בקשה לסרטיפיקט על שנת לידתו ב-1896 ומקום לידתו בירושלים בשביל הקונסול בקהיר.¹⁰⁵

בית הדין העיד על התנהגות מוסרית של אנשים ועל אורח חיים דתי ועל אנשים חסרי-כול שהשאירו אחריהם משפחה מרובת ילדים ופנה בבקשה לכל המעוניינים לעזור למשפחה.¹⁰⁶
על פעילות בית הדין אפשר ללמוד גם מציון המכתבים שכתב דוד ואעקנין, מזכיר בית הדין. הוא ציין את תמצית המכתבים מיום מ-1922 ועד 1924.¹⁰⁷

לבית הדין של המערבים הייתה סמכות להסמיך שוחטים. מעדות של פלוני שלמד שחיטה בשנות ה-20 המאוחרות עולה שהיה הסכם בין הערבים ליהודים בדבר לימוד מיומנויות שחיטה בבהמות שנטרפו, ולאחר שהמתלמדים התאמנו בכמה שחיטות הם הוסמכו לשוחטים. תעודת השחיטה נכתבה על קלף, ובה

¹⁰² תיק בית הדין של העדה המערבית ללא סיגנטורה, מכתב מדאר לבדא (קזבלנקה), שעליו חתמו חברי בית הדין – הראב"ד חיים-דוד בן-סוסאן, והרבנים שמואל מרציאנו ושמעון-חיים בן-הרוש, 20.10.1947 וגם מכתב מטבריה, המזכיר: בכור-יהודה עקנין, י"ט באלול תש"ה.

¹⁰³ שם, חתומים: הרבנים שמואל עזראן, יוסף-יצחק שלוש ושלוש-מרדכי אזולאי, כ"ח, חשוון תר"ץ.
¹⁰⁴ שם, מישי-ציון בן דוד אוחיון לבית דין צדק מק"ק המערבים, י"ג בתמוז תש"ד. תרגום המכתב לצרפתית: Abitbol Raphael pour Beth-Din, Marocaine, Algérien et Tunisien District Health Office Serge Buildings Jerusalem. האישור נשלח מ- Senior Medical Officer to Yeshay-Sion Ben David Ohayon, 26 FEB 1945. אישור בית הדין של המערבים על תאריך לידתו שעליו חתמו הרבנים שמעון אשריקי, אליהו לעגיימי ויעקב בן-עטר, כ"ו בניסן תרפ"ג.

¹⁰⁵ שם, מכתב מ-Azoulay Joseph to Grand Rabbin Chlouch Joseph, Caire, le 22 Octobre 1946.
¹⁰⁶ שם, 'תעודה למעוניינים', שעליה חתם הרב יוסף שלוש, חבר בית הדין, ז' באייר תש"א. בעניין עדות על התנהגות ושמירה על אורח חיים מסורתי ראו שם, 'תעודה', ירושלים, ב' בכסלו תש"ז.

¹⁰⁷ אמת"י, תמצית מכתבים של ועד העדה המערבית בירושלים, תרפ"ב-תרפ"ד (1922-1924), מספר תיק: Inv. 2485.

היו חתומים דייני בית הדין של המערבים – הרב אבורביע, הרב אזולאי והרב עזראן.¹⁰⁸ משה דהאן סיפר בעדותו על ערבים שבאו לערוך משפט בדיני ממונות על פי ההלכה היהודית בבית דין של המערבים.¹⁰⁹

4. בית הדין של העדה הספרדית בחברון

בית הדין בחברון נוהל על ידי חכמים ספרדים, למערבים לא היו דיינים ומורי צדק בחברון. בתקופת מחקרנו שימש הרב מנחם סלימן מני (1850-1924)¹¹⁰ ראב"ד בחברון. ראשית כהונתו ב-1906 בתפקיד 'החכם באשי', וסופה בשנת פטירתו. לאחר פטירתו מונתה מועצת רבנים, וחבריה שימשו חברי בית הדין של העדה הספרדית. במשרת הראב"ד שימש הרב חנוך חסון רבנו (1867-1929),¹¹¹ שנרצח במאורעות 1929, וסגנו, הרב מאיר פראנקו (1866-1930)¹¹² ושמואל קשטיל (1860-1929),¹¹³ זקן הדיינים ששימש גם ראש ועד העדה הספרדית.¹¹⁴

מדברי דוד אבישר (1896-1963),¹¹⁵ מבניה של הקהילה הספרדית בחברון ולימים איש חינוך אפשר ללמוד על מקום בית הדין, שלפני תקופת מחקרנו שהיה בישיבת החיד"א, ואליו הגיעו דרך השער החדש דרך קמרונות אפלים, והוא היה עם שאר מוסדות העדה, ועל פעילות בית הדין הזה – דיני ממונות, אישות וענייני העדה.¹¹⁶

בראשית ימי המנדט היה המצב הכלכלי של הקהילה היהודית קשה, לכן בית הדין עסק גם בפנייה לתורמים מחו"ל. בין התורמים היו יהודי מראכש שבמרוקו. במכתב מהרבנים הראשיים של חברון לראשי הקהילה במראכש יש בקשה לעזרה לעניינים מיהודי חברון לפני חג הפסח. על המכתב חתמו הרב חנוך חסון רבנו והרב מאיר-שמואל קאשטיל.¹¹⁷

לרבני חברון היה קשר עם הרב אברהם אביכזר שהתגורר במצרים. במכתב משנת 1919 הוזכר הרב אביכזר בדבר פרות הקדש שנשלחו מנא-אמון לתלמוד תורה בחברון.¹¹⁸

¹⁰⁸ מירי פאר, מסכת חיינו של רבי עזרא עטייה, המורה, ירושלים, עמ' 149.
¹⁰⁹ המדור לתיעוד בעל פה (לעיל, הערה 25, פרק ב), ריאיון עם משה דהאן, 3.12.1971.
¹¹⁰ הרב מנחם סלימן מני: נולד בעיראק, וב-1856 עלה לארץ ישראל והתיישב בחברון, ושם התחנך ונעשה רבה הראשי של חברון מ-1905 עד 1924.

¹¹¹ הרב חנוך רבנו חסון: נולד בחברון, שד"ר חברון, דיין בבית הדין בחברון, מעסקני העדה הספרדית ומפעילי ההסתדרות הציונית.

¹¹² הרב מאיר פראנקו: נולד בירושלים, מחשובי רבני חברון. לאחר מאורעות תרפ"ט הוא היה הרב היחיד שנשאר בבית הדין, שימש ראש הכוללות של חברון ורב העדה הספרדית.

¹¹³ שמואל קשטיל: נולד בחברון, שד"ר חברון, חבר בית הדין, ראב"ד ונשיא העדה היהודית כולל יהודים אשכנזים בחברון, נרצח במאורעות תרפ"ט.

¹¹⁴ משה-דוד גאון (לעיל, הערה 28, חלק א, פרק מבוא), עמ' 197. בעמ' 195-197 יש טבלה של רבני חברון לדורותיהם. על אודות רבנים אלו ראו אצל עודד אבישר (לעיל, הערה 23, חברון, פרק מבוא), עמ' 138, 140.

¹¹⁵ דוד אבישר: נולד בחברון עסקן ציבורי ציוני מטעם הספרדים ואיש חינוך.
¹¹⁶ שם, עמ' 173; על דוד אבישר ראו שם, עמ' 166-167.

¹¹⁷ אמתיי, מספר תיק MA/MR/3, מכתבים מגופים ספרדיים, בעיקר ועד העדה המערבית (1903-1922), ג' באדר א' תרע"ט. מכתב נוסף באותו עניין מהרב מני לרב שלמה אבן-חיים, ח' בטבת תר"ף (תר"פ).

¹¹⁸ אוע"ס, חברון, מספר מכל ותיק: 6219/5, מכתב מהרבנים הראשיים של חברון למר שמואל לופו, נשיא ועד העדה הספרדית, כ"ט בטבת תרע"ט.

5. בית הדין של העדה הספרדית ובית דין מאוחד לספרדים ולאשכנזים בצפת

מרדכי הרוש סיפר שבית הדין הספרדי בצפת שכן בין הסמטאות, ליד בתי הכנסת אבוהב ואלשיך, וציון שהיה שם גם בית מדרש.¹¹⁹ עדותו של הרוש זהה למפה מ-1930 שהביאה מיכל בן-יעקב במחקרה על המערבים, במפה היו נכסים השייכים לספרדים. עוד צוינו במפה תלמוד תורה ספרדי ומוסדות הקהילה, שהיו ממערב לבית הכנסת אלשיך ומדרום-מערב לבית הכנסת אבוהב. המבנה קיים עד היום בסמטת אבוהב.

בבית הדין שמש מ-1906 ועד 1927 הרב ישועה וואעישי ממרוקו שהיה הרב ראשי. לאחר פטירתו הורכב בית הדין משלושה דיינים: הרבנים יהושע פאלאג'י מתורכיה, ציון הכהן ועזרא הכהן – שניהם מפרס.¹²⁰ לאחר זמן היה ראב"ד ישמעאל הכהן (1851-1929),¹²¹ ובמסמכים אחרים משנות ה-30 נזכרים הדיינים יוסף הכהן ושמעון שבתאי (1866-1951).¹²² אחרי הרב פאלאג'י שימש ראב"ד הרב אהרון בן-שמעון. לאחר זמן נהיה בית דין זה לבית דין צדק הכללי של הרבנות הראשית בצפת והגליל העליון, כלומר בית דין מאוחד לאשכנזים ולספרדים.

להלן כמה תעודות המעידות על פעילות בית הדין, כגון מתן תעודות נישואין.¹²³

בתעודה מ-1934 פסק בית הדין לטובת אישה שבעלה עזב אותה ונסע לאמריקה ולא שלח לה כסף למחיה. בית הדין חייב את הבעל לפרנס את אשתו ובנותיו על ידי נתינה של שלושה פאונד לחודש. הרבנות הראשית לארץ ישראל אישרה את חתימות הרבנים בבית הדין ואת פסק הדין.¹²⁴

הרב אברהם אביכזר מאלכסנדריה שלח מכתב לרב אברהם-ליב זילברמן (1890-1948)¹²⁵ בדבר סכום כסף שהגיע לאלמנה מצפת. הוא ביקש להחתיים את האלמנה על קבלת כסף שהשאיר לה אחיה מאלכסנדריה אחרי פטירתו.¹²⁶

בתי הדין הכלליים בצפת נתנו הכשר לבעלי תעשיית הגבינות, ביניהם מערבי אחד מבני משפחת קדוש.¹²⁷ בבית הדין הכללי בצפת שכלל רבנים אשכנזים וספרדים היה דיון בעניין חליבת הפרות בשבת, ובהסכם

¹¹⁹ ריאיון עם מרדכי הרוש; המפה ממייכל בן-יעקב (לעיל, הערה 16, פרק מבוא), עמ' 140א.

¹²⁰ משה-דוד גאון (לעיל, הערה 28, חלק א, פרק מבוא), עמ' 176.

¹²¹ הרב ישמעאל הכהן: נולד בפרס ועלה בגיל 13 עם אביו שנפטר בדרך, והוא נשלח לדודו בעיראק, ועמו עלה לארץ ישראל והתיישב בצפת, שימש שד"ר צפת במגרב, מצרים והודו, רב בתורכיה ומ-1920 אב"ד בצפת. נרצח במאורעות תרפ"ט.

¹²² הרב שמעון שבתאי, מתוך ריאיון עם שלמה שביט מירושלים, בנו של חכם שבתאי, 21.2.2007, ירושלים. צילום של תעודה חתומה על-ידי חכם שבתאי אצל גבריאל קדוש, שד"רים מצפת בארץ פרס, חיפה תשס"ג, תמונה רביעית בין עמ' 116-117.

חכם שבתאי היה דיון, רב ומנהל תלמוד התורה בצפת. בשנות ה-30 עבר מצפת לתל-אביב ושימש אב"ד עם הרב בן-ציון מאיר עוזיאל. נישא לאסתר בוחבוט, בתו של הרב שלום בוחבוט מירושלים, שנספה במלחמת העולם הראשונה.

¹²³ אמות"י, צפת, בית הדין הספרדי, תרס"ז-ת"ש, מספר תיק: IL/sa/II/2, על התעודה חתום: הרב ישועה וואעישי, י"ט בשבט תרפ"ה.

¹²⁴ ארכיון מכון בן-צבי ירושלים: תיק ארץ ישראל, כתב יד 106, מספר 30: פסק הדין של בית דין לעדת הספרדים, חתומים: הרב ישועה פאלאג'י, יוסף הכהן, שמעון שבתאי. באותה תעודה יש אישור של הרבנות הראשית, חתומים: הראשון לציון יעקב מאיר והמוזכיר ברוך יעקב, צפת, י"ד באדר תרצ"ד.

¹²⁵ הרב אברהם-ליב זילברמן: נולד בצפת. מ-1918 שמש רבה הראשי של הקהילה היהודית הכוללת ספרדים ואשכנזים בעיר צפת.

¹²⁶ אמות"י, מספר תיק: IL/saxi/3, צפת, חומר פרטי, הרב חיים סתהון, תר"ע-תרפ"ח, מכתב מהרב אברהם אביכזר לרב זילברמן אברהם-ליב, י"א בסיוון תרפ"א.

¹²⁷ שם, IL/sa/x/5, מכתב מתעשיית הגבינות למשרד הרבנות בתי דין צדק הכלליים, שעליו חתמו הרבנים אריה-ליב זילברמן, אפרים וינגוט, ישמעאל הכהן ויהושע פלג'י, צפת, ט' באייר תרצ"א.

שהושג עם תעשייני הגבינות נאסר על התעשיינים היהודים לחלוב את הפרות בשבת אלא לשכור נכרי לשם כד.¹²⁸

6. בית הדין של העדה הספרדית ובית הדין המאוחד לספרדים ולאשכנזים בטבריה

יצחק שפירא יצחק מתאר את מקום בית הדין הספרדי בטבריה בשנת 1946, ואלה דבריו :

סמוך לים עודנו עומד על תלו בית הכנסת העתיק, בן המאה, שנבנה ע"י [על-ידי] ר' [רב] חיים אבולעאפיה, בו שוכן כבוד בית הדין הספרדים מורכב משלושה דיינים מומחים.¹²⁹ מהתיעוד בעל פה יש גם חיזוק לאסמכתא בדבר מקום בית הדין.¹³⁰

על פעילות בית הדין אפשר ללמוד מתעודות שונות. שמו של בית הדין הספרדי בטבריה היה 'בית דינא רבא לעדת הספרדים יראה כהן בהר ציון בעיר הקודש טבריה תיבנה ותכונן'. בתקופת המנדט התאחד בית הדין עם בית הדין האשכנזי, ושם בית הדין הוסב לשם 'הרבנות המאוחדת בית דין צדק ספרדים ואשכנזים בעיר הקודש טבריה תיבנה ותכונן'.

הרבנים ששימשו דיינים היו מערבים. משה-דוד גאון הזכיר את שמואל בן-קיקי (1842-1919),¹³¹ ששימש דומ"צ וראב"ד ונפטר בזמן מלחמת העולם הראשונה.¹³² אב בית הדין היה הרב אליהו ילוז, שהחליף את הרב יעקב סקלי (1838-1923),¹³³ ועמו הרבנים מכלוף שטרית ויעקב-חי זריהן. לאחר פטירת הרב ילוז היה אב"ד הרב זריהן. ברבנות המאוחדת שימשו ראשי בית הדין הרב זריהן והרב אשר-זאב ורנר (1894-1958).¹³⁴ הרב מאיר ואעקנין שימש אף הוא דין ברבנות המאוחדת.

בית הדין הספרדי מינה דיינים¹³⁵ והיה בקשר עם הגולה בעניינים משפטיים. במכתב מ-1922 לרב שאול סתהון (1851-1930),¹³⁶ הרב של בואנוס-איירס (Buenos Aires), נזכר מערבי ששמו שמעון בוזאגלו שעזב את ביתו לפני יותר מ-11 שנים, ומשפחתו חיפשה אחריו. מן המכתב עולה שבוזאגלו בא לדרום אמריקה כדי למצוא פרנסה, אך אשתו לא יכלה להתמודד לבד עם חיי המשפחה בארץ ישראל, ולכן הרב סתהון התבקש למצוא אותו ולשכנע אותו לחזור למשפחתו.¹³⁷

¹²⁸ שם, מכתב שעליו חתמו הרבנים אברהם-ליב זילברמן, אהרון בן-שמעון ואפרים וינגוט, ח' באלול ת"ש.

¹²⁹ יצחק שפירא (לעיל, הערה 67, פרק ג), עמ' כט.

¹³⁰ על מקום בית הדין במפה מתקופת המנדט ראו עודד אבישר (לעיל, הערה 23, טבריה, פרק מבוא), עמ' 146; ריאיון עם יצחק סמאג'א ועם חיים אוחנה.

¹³¹ הרב שמואל בן קיקי: נולד ברבאט, עלה לארץ ישראל והתיישב בטבריה ויצא לשליחות במגרב החיצון.

¹³² משה-דוד גאון (לעיל, הערה 28, חלק א, פרק מבוא), עמ' 212, הערה 4.

¹³³ הרב יעקב סקלי: נולד בטבריה. שמש דיין ואב"ד בבית הדין בטבריה ויצא לשליחות בצפון אמריקה, תורכיה והודו.

¹³⁴ הרב אשר זאב ורנר: נולד בירושלים, וב-1912 העתיק מגוריו לטבריה. ב-1915 יצא לשליחות מטעם טבריה לקפריסין, מצרים וארצות הברית גם ב-1934 היה בארצות הברית כדי לגייס תרומות לטבריה בעקבות השיטפון בעיר ב-1934. עם שובו משליחותו התמסר לתפקידו – רב ודיין בקהילה האשכנזית של טבריה.

¹³⁵ משה עובדיה (לעיל, הערה 79, פרק ב), עמ' 100, נספח 1. תעודת הסמכתו של הרב יעקב-משה טולידאנו שעליה חתמו חברי בית הדין, הרבנים אליהו ילוז, מכלוף שטרית ויעקב-חי זריהן, י' במרחשוון תרפ"ו; מלבדו היו בבית הדין חברים אחרים, בהם הרבנים חיים סמאג'א ויעקב ויעקנין. ראו: יצחק אלפיה (לעיל, הערה 78), בהקדמה.

¹³⁶ הרב סתהון שאול: נולד בחלב, חבר בית הדין בעיר ורב בעינטב (Aintab), ב-1913 נסע לבואנוס איירס ושימש שם רב הקהילה ואב"ד. חיבר את ספר דבר שאול, ירושלים תרפ"ח.

¹³⁷ ארכיון מכון בן-צבי, ירושלים: תיק ארץ ישראל, כתב יד 104 מספר 45: מכתב מבי דינא רבא (בית דין הגדול) לעדת הספרדים לרב שאול סתהון, שעליו חתמו הרבנים אליהו ילוז ויעקב-חי זריהן, ו' במרחשוון תרפ"ב. על אודות הרב סתהון ראו ירון הראל, 'היצירה התורנית בסוריה ולבנון בשנים 1750-1950', פעמים 86-87 (תשס"א), עמ' 110.

מכתב אחר מ-1935 בדבר ירושה מהרב דוד פראטו (1882-1951),¹³⁸ הרב הראשי של אלכסנדריה, עולה שהאב נסע לטפל בענייני הירושה בטבריה, אבל משפחתו במצרים הזדקקה לו, היות שאחד הבנים חלה, והאקלים של מצרים לא עזר לו להתרפא, ולא היה להם רישיון כניסה לארץ ישראל. הרב פראטו ביקש מהרב זריהן לדבר עם האב ואחיו כדי להשיג בהקדם את הרישיון.¹³⁹

בית הדין המאוחד של הרבנות המאוחדת נתן המלצות למוסדות, למשל המלצה להקמת בניין תלמוד תורה של הרב רפאל ביבאס מחוץ לעיר העתיקה, כיוון שהמבנה הקודם נשרף בימי מאורעות 1929.¹⁴⁰ ב-1945 הרבנות המאוחדת בטבריה הצטרפה למחאות של הציבור נגד פגיעה במסורת היהודית. בתעודה של הרבנות המאוחדת נאמר שבתי הדין הצטרפו למחאה המונית של תושבי טבריה על חילול שבת של 'חברת אגדי', שהפעילה את שרותיה בחג השבועות ובשבתות. במכתב ביקשו התושבים מכל היכול למנוע את חילול השבת לפעול למען מניעת חילול השבת. בעיניהם חילול השבת הביא לצרות בעם ישראל, ומי שחילל את השבת נחשב לכופר בתורה כולה. במכתב מצורפים שמות של תושבי טבריה שמחו נגד חילול השבת, רבים מהם מערבים.¹⁴¹

7. ועדי העדות

8. ועד העדה המערבית בירושלים

במחצית השנייה של המאה ה-19 הפריד הרדב"ש בין העדה המערבית לעדה הספרדית. בתחילה הוא ארגן את ענייני העדה, אבל בשל הנטל עליו החליט הרדב"ש להקים את ועד העדה ובו שבעה חברים, שכינוים היה 'שבעת הנרות'.¹⁴²

במכתבים של ועד העדה ממלחמת העולם הראשונה ואחריה עולה שכינויו היה 'ועד נבחר ונימוסי מעדת המערביים בעה"ק ירושלים תונב"א'. ב-1915 היו חברי הוועד הרב נחמן בטיטו (1846-1915),¹⁴³ שניהל את העדה מ-1899, אברהם מרסיאנו והרב אליהו לעגיימי.¹⁴⁴ במכתב משנת 1918 נזכרים ארבעה חברי הוועד ולא שבעה כפי שהיה בימי הרדב"ש: הרבנים יוסף-חיים הכהן, אליהו לעגיימי, שמעון אשריקי ויעקב בן-עטר. אלה שימשו גם דיינים בבית הדין, כנזכר לעיל.¹⁴⁵

¹³⁸ הרב דוד פראטו: רבה של אלכסנדריה ומ-1945 רבה של רומא (Rome).

¹³⁹ שם, כתב יד 226, מספר 13, מכתב מהרב דוד פראטו לרב יעקב-חי זריהן, ה' בתשרי תרצ"ה.

¹⁴⁰ אמות"י, ארכיון עבו מספר תיק: P/119, חתומים: הרב יעקב-חי זריהן והרב אשר-זאב ורנר – ללא תאריך. הבניין הוקם ב-1933 בשכונת מואריס.

¹⁴¹ ארכיון מדינת ישראל, מספר חטיבה 140, הרבנות הראשית, ארכיון הרב עוזיאל, התכתבות כללית, 18.6.1945-31.7.1945, פ-885/7, מחאה המונית ורשימה של המוחים, ח' בסיוון תש"ה, מכתב המחאה של הרבנות המאוחדת, שעליה חתמו הרבנים יעקב-חי זריהן, מאיר ואעקנין, ואשר-זאב ורנר, כ"ט בסיוון תש"ה.

¹⁴² אברהם אלמאליח (לעיל, הערה 3, פרק מבוא), עמ' 56-60.

¹⁴³ הרב נחמן בטיטו: נולד במראכש, עלה עם הוריו לארץ ישראל והתיישב בירושלים. מראשי העדה המערבית בירושלים וממלא מקום החכם באשי והראשון לציון.

¹⁴⁴ אוע"ס, מכל 6/6208, תעודה מט' באדר התרע"ה.

¹⁴⁵ אוע"ס, מספר מכל ותיק: 6/6208, תעודה מח' בתמוז תרע"ח, ובה חתימות חברי הוועד.

במקצת מכתבים מימי המנדט נקרא הוועד 'ועד עדת המערבים', ובצרפתית ציינו את ועד הקהילה של המרוקנים בירושלים ולא את שאר ארצות המגרב. במכתבים אחרים של ועד העדה משנת 1923 ו-1926 ציינו בצרפתית ובעברית את 'ועד הקהילה של המרוקנים, אלג'יראים ותוניסאים',¹⁴⁶ בתעודות משנות ה-30 נמנו עם ועד העדה יוצאי ארצות נוספות מצפון-אפריקה, וכותרת המסמכים של הוועד נכתבה כך: 'ועד עדת המערבים בירושלים, יוצאי מרוקו, אלג'יריה, תוניסיה, טריפוליטניה ומצרים'.¹⁴⁷

בתעודות השד"רים משנות ה-20 יש שמות של עוד חברים בוועד העדה: שלמה עמיאל¹⁴⁸ ואהרון עמיאל (1949-?).¹⁴⁹ בתעודה של הבחירות לוועד העדה משנת 1925 נראה ששלמה נבחר לראש הוועד, ואהרון – לסוכן הוועד.¹⁵⁰

ממכתבים משנת 1923 עולה שמזכיר העדה היה דוד ואעקנין,¹⁵¹ ובשנת 1927 הרב יוסף-יצחק שלוש, ששימש מזכיר.¹⁵²

ב-1929 הודיע יו"ר ועדת הבחירות לוועד העדה, הרב שמואל עזראן, למושל מחוז ירושלים על קיום בחירות ומנה יהודים מרוקנים, אלג'יראים, תוניסאים וטריפוליטנים עם חברי ועד העדה הנוכחים שהיו אמורים לבחור בוועד חדש. לדברי הרב עזראן, הוועד הקודם התפטר, והבחירות היו ב-12 במרס 1929 בשעה 18:00 בבית הכנסת של העדה המערבית ברחוב ממילא. הרב עזראן ביקש מהמושל לשלוח בא-כוח מטעמו בשעת פתיחת הקלפי ושוטר שישגיח על הסדר בעת פתיחת הקלפי.¹⁵³

בפרטי-כל אספת הוועד החדש הודה אברהם אלמאליח שנבחר לנשיא העדה ליו"ר ועדת הבחירות ולחברי הוועד על עבודתם. הוא ביקש מכל חברי הוועד לבחור את הוועד הפועל-הגוף המעשי שבתוך העדה, תפקידו היה לתת דין וחשבון כספי של העדה, לאשר כספים למטרות העדה ואת מועצת העדה. באותו מעמד הרב אביכזר שחזר ממצרים לאחר פרישתו ממשרתו הציבורית שם נבחר על-ידי ועד העדה לנשיא כבוד.

ואלה ששת חברי הוועד הפועל שנבחרו: הרב שלום אזולאי, הרב עמרם אבורביע, יוסף אדהאן, משה דהאן, אליהו עמיאל, יצחק צבע (1897-1991).¹⁵⁴ ושמונת חברי המועצה: הרב אליהו דנאן, שהודיע באספה הראשונה על התפטרותו בעקבות זקנה וחולשה, הרב סעיד הכהן,¹⁵⁵ הרב יהודה חדאד, שמואל אלעלוף,

¹⁴⁶ שם, תעודה מיום כ"ו בתמוז תרפ"ג ותעודה מיום כ' בכסלו תרפ"ז.
¹⁴⁷ למשל, ועד העדה המערבית, תיק מכתבים משנת תרפ"ט – ללא סיגנטורה, המכתבים מטבת תרצ"א, כ"ב באלול תרצ"ד, ב' בטבת תש"ז.

¹⁴⁸ ועד העדה המערבית, תיק השליחים – ללא סיגנטורה; ריאיון עם הרב אברהם שלוש, כפר-סבא, לדבריו, עמיאל היה מעשירי ירושלים ונכבדיה, ומקום קבורתו בהר הזיתים.

¹⁴⁹ הנ"ל, אהרון עמיאל נמנה עם עשירי ירושלים, ומקום קבורתו – ליד בית החולים 'שערי צדק'. על מצבתו חקוקה הכתובת הזאת: 'אשרי איש ירא את ה' פ.נ. [פה נקבר] הישיש הנכבד עוסק בצרכי ציבור אוהב התורה ולומדיה ר' אהרון עמיאל בן מסעודה נפטר בשם טוב ביום ד' תשרי בשנת תש"ט תנצבה'.

¹⁵⁰ שלמה דיין (לעיל, הערה 27, פרק מבוא), עמ' 426.
¹⁵¹ ועד העדה המערבית (לעיל הערה 147), מכתב מיום כ"ו בתמוז תרפ"ג.

¹⁵² שם, מכתבים מיום כ' בכסלו תרפ"ז ומ-1927.5.4.
¹⁵³ שם, מכתב מהיו"ר שמואל עזראן למושל מחוז ירושלים, 11 מארץ (מרס) 1929. מהמכתב עולה שבית הכנסת של העדה שימש לפעילות הציבורית של ועד העדה, כגון בחירות לוועד.

¹⁵⁴ יצחק צבע נולד בעיר צפרו שבמרוקו, עלה עם הוריו לירושלים בשנת תרפ"א, שימש מזכיר ועד העדה מ-1929 עד 1980. על הביוגרפיה של צבע יש בידי צילומים של מסמכים על משפחתו ותולדות חייו. המקור – בידי נכדו, עופר צבע. תאריך הולדתו ופטירתו לקוחים מתוך תקציר על משפחת צבע מ-1991.14.12.

¹⁵⁵ הרב סעיד הכהן: מרבני ועד העדה המערבית בירושלים. על שליחותו מטעם ועד העדה ראו בפרק הדין בשד"רים.

ישראל זאווי, ¹⁵⁶ יצחק דהאן, יצחק אברהם די הלוי ויצחק די-אבילא במקום הרב דנאן שפרש מוועד העדה נבחר הרב יוסף שלוש, שהיה המועמד אחריו. ¹⁵⁷

מספר קולות הנבחרים היה 16: ¹⁵⁸

מספר הקולות שקיבלו	שמות הנבחרים
371	הרב אברהם אביכזיר
377	האדון אברהם אלמאליח
373	הרב עמרם אבורביע
353	הרב אזולאי שלום
335	אברהם די יצחק הלוי
322	יוסף דהאן
318	יצחק די אבילה
292	ישראל אזאווי
277	משה דהאן
272	יצחק צבע
(163) 244	הרב אליהו דנאן (ובמקומו הרב יוסף שלוש)
231	אליהו עמיאל
217	הרב יהודה חדאד
213	הרב סעיד הכהן
189	האדון יצחק אדהאן
183	שמואל אלעלוף

מהנתונים כאן למדים שהוועד הורכב מרבנים וגם מממערבים שלא נמנו עם שומרי תורה ומצוות. כך עולה משמות האנשים בטבלה ומתמונה של חברי הוועד (נספח שני, עמ' 236) שבה הופיעו כמה מהנבחרים ללא סממנים דתיים – עדות לשינוי בהרכב האנושי של העדה מאז ימי הרדב"ש.

באקפת הוועד החדש הראשונה עסקו בשאלות שנותרו מימי הוועד היוצא וקבעו את אקפות הוועד לימי ראשון אחר הצהריים. ¹⁵⁹

בפרטי-כל של אקפת חברי ועד העדה מ-5 ביולי 1929 דנו בנכסי העדה שהוצרכו להירשם כ'מולק' – בעלות מלאה על רכוש, בפרט נכסי דלא ניידי, כדי לפטור אותם ממסים ממשלתיים. ואלה נכסי הכולל: הבניין החדש שנרשם כהקדש – מקום שהוקדש לצורכי העדה, חצר עזרת ישראל (נמצא קושאן בשני העתקים: האחד בתור 'מולק' והאחר בתור 'הקדשי'), חצר בימין משה מונטיפיורי הרשומה כ'הקדשי', חצר רבי מאיר עובדיה הרשומה כ'מולק' (לוועד העדה היה קושאן רק על מחצית החצר) וחצר ג'וראת אל ענאב (לא היה לוועד קושאן, אבל הוא קיבל העתק מלוי קדוש. גם על החצר בנחלת שבעה לא היה קושאן). ¹⁶⁰

מדין וחשבון על פעולות הוועד החדש מ-1929 אפשר ללמוד על פעילות הוועד לסילוק חובות קודמים. עוד צוינה בו אחת הפעולות החשובות של הוועד – רכישת הקרקע של בית העלמין לוועד העדה בהר בזיתים. ¹⁶¹

¹⁵⁶ ישראל זאווי (או אזאווי) היה חבר ועד העדה ומקורב ליצחק דאבילא. לא הצלחתי למצוא פרטים ביוגרפיים עליו מלבד תמונה שלו עם דאבילא, ובה צוין שם הרחוב שזאווי התגורר בו – רחוב תחכמוני (מתוך אוסף פרטי של דאבילא).

¹⁵⁷ פרטי-כל: ועד העדה המערבית, תיק ללא סיגנטורה בשם בית ר' מאיר עובדיה, פרטי-כל הבחירות לוועד עדת המערבים בירושלים, עמ' 4.

¹⁵⁸ עיבוד שלי (מ"ע), מתוך: שם, עמ' 3 ופרטי-כל בצרפתית מ-19 בפברואר 1929; תמונה של חברי הוועד הופיעה

בעיתון: 1. *L'avenir Illustré, 'La communauté juive marocaine en Palestine', 1 Avril 1933, p. 1.* ועד העדה המערבית, תיק ללא סיגנטורה בשם בית ר' מאיר עובדיה, פרטי-כל לוועד עדת המערבים בירושלים, עמ' 4.

¹⁶⁰ שם, פרטי-כל מיום רביעי, 5.7.1929.

¹⁶¹ ועד העדה המערבית (לעיל, הערה 147), פעולות הוועד הנכחי שנבחר בחדש אדר ב' תרפ"ט, עמ' 1-2.

בדו"ח צוין הארגון של העדה וההנהלה שהורכב מן הנכבדים שברבני העדה וסוחריה. הם פעלו בוועד העדה בהתנדבות ואף תרמו לה מהונם. עוד צוינה בניית הבניין הגדול שהוקם ברחוב סנט-יוליאן.¹⁶²

בדו"ח אף צוינו תמיכות מצד ועד העדה: **'ביקור חולים'** – לעניים החולים ועזרה לבית החולים; **'עזר בתים'** – למי שלא היה בידו כסף לשלם שכר דירה במלואו. העדה עזרה במימון שכר הדירה; **'עזר יולדות'** – לנשים שהיה צורך להוביל לבית החולים או להביא מיילדת לביתן; **'עזר כלה'** – ליתומות ובנות עניים לפני חתונתן; **'צדה לדרך'** – לעניים שהיו זקוקים לדמי נסיעה; **'תמיכה חודשית'** – לאלמנות העניים, לאנשים חלשים פיזית ולזקנים; **'עזרה לתפילין'** – לבני העניים שלא יכלו לרכוש טלית ותפילין.¹⁶³

ב-20 בספטמבר 1932 נשאל אלמאליח על-ידי ועד העדה שאלות על תולדות הוועד, הרכבו, מטרותיו, פעולותיו, נכסים וקרנות שברשותו, תקציב הוועד וקשריו בארץ ישראל ובחו"ל.¹⁶⁴ אלמאליח השיב שהוועד נוסד בשנת תר"ך (1860) ומנה 15 חברים. בוחרי הוועד היו בוגרים מגיל 20 שנה ומעלה, פקידי הוועד עבדו ללא שכר מלבד המזכיר והשמש, תקנות הוועד לא הודפסו, הוועד אושר על-ידי הממשלה, פעולות הוועד היו בעיקר תמיכה בעניי העדה או במי שנזקק לעזרה, ולדברי אלמאליח, היו כ-2,500 נתמכים בני העדה המערבית. אלמאליח ציין שלא היה תקנון לוועד, אך במסמכי ועד העדה מצאתי את התקנון שממחיש את אחד מציוני הדרך שלו. אלמאליח ערך את התקנון, היות שבתיקוני התקנון הופיע כתב ידו.¹⁶⁵

אלמאליח ציין עשר חצרות, מקצתן רשומות על שם העדה ומקצתן על שם גבאים שהיו ממונים על הנכסים. תקציב הוועד בכל שנה נע בין 1250 ל-3000 לירות ארץ-ישראליות. הכנסת הכוללת הייתה מהשד"רים, שקיבלו 35%-40% מפרות שליחותם.¹⁶⁶

בתיקי ועד עדת המערבים יש תעודות הממחישות את פעילות ועד העדה. מהפרטי-כל של הנהלת ועד העדה המערבית שכללה את הוועד הכללי שמנה 13 חברים והשתתף בישיבת ועד העדה פעם בחודש והוועד הפועל שמנה שבעה חברים שנפגשו לישיבת עבודה פעם בשבוע למדים על פעילות ענפה למען המערבים בירושלים, ומלבד הדברים שנזכרו לעיל עסקו בעזרה במימון מוסדות חינוך שבהם היו תלמידים מערבים ויחידים בלימודים, עזרה לחתנים, מימון משכורות של מורים בתלמוד התורה והחזקתו, קופת תפארת ישראל

¹⁶² תוכן טקס קבלת הפנים ליריית אבן הפינה לבניין עדת המערבים בירושלים מיום ח' בכסלו תרצ"ג, במרכז העולמי למורשת יהדות צפון אפריקה בירושלים (צולם מוועד העדה המערבית). בטקס שנערך במלון אמדורסקי נכחו קונסול צרפת בירושלים, הויקונט דומאל, הראשון לציון הרב יעקב מאיר, מנחם אוסישקין מטעם קק"ל, די"ר חיים ארלוזורוב מטעם הסוכנות היהודית, יצחק בן-צבי מטעם הוועד הלאומי, אברהם פרנקו בשם עיריית ירושלים ועוד רבנים ואנשי ציבור מירושלים.

¹⁶³ שם (לעיל, הערה 152), עמ' 3.

¹⁶⁴ שם, תיק ענייני ועד העדה (לעיל, הערה 20), שאלון מ-1932.20.2.

¹⁶⁵ שם, 'תקנות ועד עדת המערבים בירושלים', עמ' 1-7. התקנון במלואו מופיע בנספח החמישי (ללא תאריך). ייתכן שהוא נערך בשנות ה-30, היות שבשאלון הנזכר לעיל נשאל אלמאליח גם בדבר התקנון של העדה והוא השיב שהן לא נדפסו). בפרטי-כלים משנות ה-30 יש דיון בעניין התקנות, למשל: ועד העדה המערבית (לעיל, הערה 433), פרטי-כל מיום רביעי, כ"ה בסיוון תרצ"ה, עמ' 26-27, וישיבה של ועד העדה בביתו של הרב אברהם אביכזר בדבר אישור התקנות ומסירתן למושל מחוז ירושלים בפרטי-כל מיום שלישי, ז' במנחם-אב תרצ"ה, עמ' 31. את סעיפי התקנון ערכתי שלא על-פי הטייטה: שגיאות כתיב תוקנו, כתיב חסר הומר בכתיב מלא, וראשי התיבות פורקו. באוסף של יצחק דאבילא שבידי יש ארבעה עמודים בלויים של התקנון.

¹⁶⁶ שם, שם.

שמטרתיה היו עזרה לחכמים מערבים או לאלמונתיהם, תשלום משכורות לדייני בית הדין, הלוואות כספיות, עזרה במימון נסיעה לחו"ל, קשר עם השד"רים, טיפול בבית העלמין ושיפוץ מצבות של מנהיגי העדה (בהן מצבתו של הרב אלעזר הלוי בן-טובו), נתינת רישיונות קבורה, טיפול בהקדשי העדה והחזקתם, חלוקת קמחא דפסחא לעניי העדה בירושלים ומחוצה לה, עזרה בחיפוש מקומות עבודה, רכישת קרקעות ומכירת קרקעות, בקשות לפטור ממס של נכסי העדה (כגון הקרקע בכפר סילוואן שנועדה לקבורה) ותשלום מס 'הווריקו' – מס רכוש ממשלתי על קרקעות (למשל בבית צפאפא. אי-תשלום היה יכול להביא להשתלטות ערבים על הקרקע), טיפול במס הגאבילה (שחיטה), עזרה כספית למוכתר – ראש שכונה שהיה נציגה בפני השלטון, עזרה בשיפור מצב השכונות, בקשה לקרוא לאחד הרחובות בממילא על שם הרדב"ש, חכירת בית הכנסת על שם הרדב"ש, בחירות לוועד העדה ותקנון לבחירות, סידור תקציב העדה, טיפול בהקדשים במרוקו ובהודו, העברת כספים ממרוקו, קבלת פנים לאורחים ממרוקו שהגיעו למכביה-כינוס של אגודות הספורט השייכות לתנועת ספורט ציונית 'מכבי' ספורט, תמיכה במעפילים ממרוקו, אירועים לכבוד נכבדי העדה ואישי ציבור, הסדר עניינים (בעיקר כלכליים) עם ועד העדה הספרדית ותרומה לוועד המאוחד ליהודי פולין.¹⁶⁷

במכתב מ-1937 מוועד יהודי ירושלים-ועד שהוקם ב-1919 וכלל בתוכו את כלל יהודי ירושלים שדאגו לתושביה היהודים בענייני קבורה חינוך והקמת שוק יהודי לוועד הכללי של עדת המערבים הודיע הוועד ליהודי ירושלים על המצב העגום בעיר העתיקה, ולשם כך הוקם ועד מכל העדות והשכבות למען החזקת היישוב היהודי בעיר העתיקה. חברי ועד העדה המערבית שהיו פעילים בוועד ליהודי ירושלים היו הרבנים יוסף שלוש, ששימש חבר המועצה וחבר הוועד הפועל, ושולם אזולאי, ששימש חבר מועצה.¹⁶⁸

ב-1938 התכנסו חברי ועד העדה וקהל מהעדה המערבית לאספה בבית הכנסת סאיודוף במחנה יהודה כדי לדון במצב העדה. באספה סקר היו"ר אלמאליח את פעולות ועד העדה שנבחר לאחר מאורעות 1929, את המצב הקשה ששרר בעיר העתיקה והשפעתו על עניי העדה, את הטיפול בחובות הוועד הקודם, עזרה לתלמידי המערבים להתקבל לבית הספר של כ"ח, תקציב, טיפול בקרקע של בית העלמין שהביא הצלחה רבה לוועד כיוון שהקרקע נרשמה על שם העדה המערבית, ייסוד הבניין המרכזי שנבנה במקום בניין ישן (יצוין שבבניין הישן היה בית כנסת, וחכמי המערבים התירו את הריסתו ובמקומו ביקשו להקים בית כנסת

¹⁶⁷ ועד העדה המערבית (לעיל, הערה 147): פרטי-כלים מיום רביעי, י"ח בכסלו תרצ"ד, עמ' 1-4; יום שני כ' בשבט תרצ"ד, עמ' 7; יום שני, י"ט בתמוז תרצ"ד, עמ' 9; יום שלישי, ה' באב תרצ"ד, עמ' 10; יום רביעי, כ' במנחם-אב תרצ"ד, עמ' 11; יום רביעי, כ"ז באב תרצ"ד, עמ' 13; יום שלישי, כ"ד באלול תרצ"ד, עמ' 14; יום רביעי, ז' בכסלו תרצ"ה, עמ' 16-17; יום שלישי, כ' בכסלו תרצ"ה, עמ' 18-19; יום שלישי ט' באדר א' תרצ"ה, עמ' 23; יום חמישי, י"ז באדר ב' תרצ"ה, עמ' 24; יום שלישי, ו' בניסן תרצ"ה, עמ' 25; יום ראשון, כ' בתמוז תרצ"ה, עמ' 29-30; יום רביעי, כ"ז באלול תרצ"ה, עמ' 32; יום שני, כ"ב במרחשוון תרצ"ו, עמ' 34-35. בעניין בחירות לוועד העדה הוחלט באספה שעל כל נבחר היה לשלם מס; רשימת הבחירות תהיה כללית; נתמכים לא היו בעלי זכות בחירה; מספר הנבחרים היה 16; ועדת הבחירות הורכבה מתלמיד חכם, מבעל בית, מפקיד ומפועל. יום רביעי, י' בניסן תרצ"ו, עמ' 36; 6.6.1937, עמ' 49; יום ראשון ג' במנחם-אב תרצ"ז, עמ' 51; יום ראשון, י"ב באדר א' תרצ"ח; יום ראשון, 30.7.1939, עמ' 1; יום שני, 25.9.1939, עמ' 1; יום חמישי, ה' ניסן תש"ה, עמ' 2-1; יום ה' בתשרי תש"ו, עמ' 1; דו"ח של ועדת הכספים שע"י ועד עדת המערבים בירושלים מיום ה' באדר א' תש"ו ומיום כ"ח בתשרי תש"ח, עמ' 1-4; ו' בתשרי תש"ז, עמ' 1; כ"ב בתמוז תש"ז; יום ראשון, ח' באלול תש"ז, עמ' 29.

¹⁶⁸ שם, מכתב מוועד יהודי ירושלים העתיקה לוועד הכללי לעדת המערבים, כ"ה בסיוון תרצ"ז.

אחר עד שתושלם הבנייה ויהיה בית כנסת חדש), עניין הבחירות והשפעת מאורעות 1936 (אי-קיום בחירות לוועד). בסקירתו של אלמאליח בדבר הבחירות נתגלעו ויכוחים בין יוסף סקרן, יו"ר 'התאחדות המערבים', לוועד העדה בדבר הבחירות. הוא סבר שהבחירות היו צריכות להיות בחירות יחסיות – הצגת מועמדים של האגודות השייכות למערבים בירושלים על ידי כלל הבוחרים ומספר כללי של הנבחרים מהאגודות מתחלק לפי היחס של מספר הקולות השייכים לכל אגודה כאשר בתוך העדה המערבית נוספו שתי האגודות: 'אגודת עזרת אחים יששכר וזבולון והתאחדות המערבים'. בסוף האספה הוחלט למנות ועדה שתטפל בבחירות ותורכב מיו"ר 'התאחדות המערבים' ויו"ר 'יששכר וזבולון'.¹⁶⁹

ב-1946 נבחר הוועד הכללי של המערבים, שהורכב ממערבים חילוניים ומערבים דתיים בתוכם הרבנים.¹⁷⁰ ברשימה של ועדות העדה השונות מופיעות 'ועדת בית עלמין', 'ועדת שכירות ובניין', 'ועדת הכספים והתקציב', 'ועדת הסיוע', ועדת הייצוב' שדאגה ליציבות העדה, 'ועדת הרבנים', 'ועדת המפקד', 'ועדת התקנות וועדת הביקורת'.¹⁷¹

ב-1946 נפתחה קופת הברזל של העדה בנוכחות חברי ועד העדה. בקופה נמצאו הפרטים: שטר הקדש של חצר זוהרא טבול בברכת ממילא, קושאן מזבאטא (Ceuta) על שם שמואל בן דוד הרוש מ-27.7.22, קושאן חצר גוראת אלענאב מיהודה אדהאן והצהרה מ-25.3.36, חוזה מבית הכנסת של ה'צוף-דב"ש', צוואת הקדש של יהודה אטרג'מאן, קבלות 'הווריקו', חוזה מחצר בתי מחסה ליד חמאם אל-עין, מכתבי המושל התורכי לרב העדה המערבית, קבלות, חוזים ושטרות שזמנם עבר, חשבון השד"ר עמרם אבורביע שלהלן אדון בו בפרק העוסק בשד"רים, הקדש התנור בכפר וורגיאג'את (Ouarzazate) שליד מראכש, מכתבי הרב יעקב מאיר (1857-1939)¹⁷² בדבר הקדש לעקרי, קושאן מ-18.11.24 בחצר מונטיפיורי בימין משה, חוזה עם שומר בית העלמין, פרטי-כל מוועדת מועצת בליליוס שלהלן מוזכרת בפרק הדין ביחסי המערבים והספרדים, חשבונות בניין ממילא, קושאן רובע החצר בעזרת ישראל, הקדש בית הכנסת 'זכור לאברהם', חוזה שכירות וערבות בנקאית, קושאן הקדש לעגיימי בבתי מילנר מ-5.1.1944, מכתבים בעניין הקדשים ברבאט ושטר הקדש ויטנברג.¹⁷³

ב-1946 נפתחה המגרה העליונה של קופת הברזל, ונמצאו בה מעטפות שבתוכן תכשיטים של נשים מערביות, אצבע כסף לספר תורה (מורה באצבע) ומעטפה שבה כתב התחייבות של דוד אבוטבול מ-1922.¹⁷⁴ בדיווח על פעולות ועד העדה בספר 'המורה לצדקה' ב-1928 וב-1929 יש רשימה מפורטת של הכנסות העדה

¹⁶⁹ שם, פרטי-כל האספה בבית הכנסת סאידוף, יום שני, כ"א בסיוון תרצ"ח, עמ' 69-76. אגודת 'עזרת אחים יששכר וזבולון לעדת המערבים בירושלים' נוסדה בכסלו תרצ"ח, נועדה לעזור לבני העדה המערבית בירושלים מבחינה חומרית, חבריה שילמו מס חברות. הנשיא היה בן-שושן, ובוועדה הכספית שימש מרדכי בואינוס.

¹⁷⁰ שם, מכתב לבני עדת המערבים בירושלים בדבר נבחריו ועד העדה, י"ד במרחשוון תש"ו (אין תאריך על התעודה); שם, רשימה של מועמדים מיום שני 2.4.1945.

¹⁷¹ שם, רשימת הוועדות השונות (לפי ההרכב בישיבות המועצה).

¹⁷² הרב יעקב מאיר: נולד בירושלים. מרבני הספרדים בירושלים וממנהיגיהם, שד"ר, רבה של סלונקי, הרב הראשי הספרדי – הראשון לציין, בתקופת השלטון הבריטי.

¹⁷³ על אודות משה ויטנברג, שבתי זכריה (לעיל), הערה 31, פרק ב), עמ' 57-73.

¹⁷⁴ ועד העדה המערבית (לעיל), הערה 147, פרטי-כל, בעניין פתיחת קופת הברזל שבמשרד ועד העדה המערבית בירושלים, ט"ז באלול תש"ו וכ"ב אלול תש"ו.

ממחצית השקל, חיטי דפסחא, קבוצת המצה, שכירות חצרות הכולל, כתובות, שד"רים, הקדשות ונדבות מחו"ל.¹⁷⁵

ממצאים בדבר פעילות ועד העדה מעלים שעיקר הפעילות היא עשייה למען העדה עד ערב מלחמת השחרור ואף בתקופות שהיהודים היו מאוימים על ידי הערבים. למשל, בעתות סכנה באו יצחק צבע והרב שלוש לעיר העתיקה וחילקו את כספי התמיכה של העדה המערבית לעניי העדה בעיר העתיקה. לעדה הצטרפו אגודות חדשות שמטרתן הייתה לתרום לבני העדה תרומה חומרית וחינוכית.¹⁷⁶

9. ועד העדה הספרדית בחברון

בחברון היה ועד עדה ספרדי, ומערבים לא שימשו בו. הוועד כלל את ראש הרבנים – 'ראש הרבנים והוועד הכללי לעדת ספרדים ביר הקודש חברות תיבנה ותכונן'. חברי הוועד היו רבנים ועסקני ציבור שדאגו לצורכי הקהילה – מתן צדקה וחלוקת מצות לעניי הקהילה והחזקת מוסדות החינוך.¹⁷⁷

במכתב של הרבנות הראשית מ-1934 יש רשימה של נכסים השייכים לעדה הספרדית. הרבנות הגדירה את הנכסים הקדשים למטרות חסד. הם ציינו בית דו-קומתי ובו שישה חדרי מגורים וחדרים נוספים בכל קומה. המבנה שימש בית ספר לילדי העדה, מרפאה ומקום תפילה. בית אחר שימש תלמוד תורה ושיבה, ובית אחר שימש דירה לעניים.¹⁷⁸

הוועד היה בקשר עם הערבים, ובעניין היחסים בין היהודים לערבים יש תעודה מ-8.3.1935 המעידה על חילול בית קברות היהודי ועל גזל של אדמת בית העלמין בידי ערבי שדר סמוך לבית הקברות. חברי הוועד הלאומי – אברהם אלמאליח ונציג העדה הספרדית חכם חיים בג'איו (1873-1960)¹⁷⁹ פנו לפקיד המחוז, עבדאללה קרדום, ודנו אתו בדבר בית העלמין. הם החליטו לדון בדבר משפט והקמת גדר לבית העלמין.¹⁸⁰

10. ועד העדה הספרדית בצפת

בתעודה משנת 1917 יש תקנות של כולל העדה הספרדית הצפתית הנחלק לשלושה חלקים: א) תקנון הוועד, ובו שישה סעיפים הממחישים את ניהול החשבונות של הוועד; ב) תקנון השד"רים, ובו חמישה סעיפים הדנים בחובות השד"ר וזכויותיו להלן, בפרק הדין בשד"רים; ג) תקנון העדה, ובו שמונה סעיפים

¹⁷⁵ המורה לצדקה (לעיל, הערה 1), תרפ"ט עמ' 1-4; הקדשים (שם), תרפ"ה. בהקדמה יש שמות של אנשים שהיו ממונים על הקדשים של ועד העדה המערבית במרוקו: הרב אפרים אנקאווא מסלא (סאלי), שהשתדל בהקדש של מסעוד לוסקי; הרב יקותיאל ברדוגו מרבאט והאדון בן-ציון חיות, שהשתדלו בהקדש של אברהם ברגילון; הרב סיניור יחיא אזאגורי, שהשתדל בהכנסות בית כנסת בקזבלקה שהקדיש מימון עמיאל והקדש בפאס על שם אברהם אסולין, שהמשתדלים עבורו היו הרב אבנר הצרפתי והרב יחידיה מונסינגו.

¹⁷⁶ ועד העדה המערבית (לעיל, הערה 147), פרטי-כל מ"ב בטבת תשי"ח, עמ' 1.
¹⁷⁷ למשל, אצ"מ, חטיבה – מוסדות חינוך במושבה יהודה, מכתב לוועד הלאומי לכנסת ישראל מהרבנות הראשית וכוללות ספרדים 'מגן אבות' בדבר הגדלת תקציב החינוך, כדי שיוכלו להחזיק את גן הילדים הספרדי, י"ח בתשרי תרצ"ז, מספר תיק: J17/454; וראו צילום של תעודה בדבר חלוקת מצות אצל עודד אבישר (לעיל, הערה 23, חברון, פרק מבוא), עמ' 73, צילום תעודה ובה נוסח החלטה לחלוקת מצות בחג הפסח לעניי חברון, על התעודה חתמו רבנים וחברי הוועד: מנחם מני סלימאן, חיים בג'איו, אברהם חסון, יחזקאל-יוסף קמר ויחזקאל גבאי, ו' בניסן תרפ"ט (תר"פ).

¹⁷⁸ תעודה שנשלחה כמכתב: שם, אצ"מ: חטיבה 23: מושל מחוז ירושלים, מספר תיק: 4842/11-1 מס רכוש עירוני – פטור, וואקף יהודי חברון, 1934. Exemption – Urban Tax Jewish Wakf Hebron.

¹⁷⁹ הרב חיים בג'איו: נולד בחברון, שד"ר חברון, ומפעילי העדה הספרדית בה, מורה ומחנך, לאחר מאורעות תרפ"ט שימש כממלא מקום של הרב הראשי בחברון.

¹⁸⁰ אצ"מ, חטיבה: הוועד הלאומי של כנסת ישראל, התכתבות טבריה, תרצ"ב-תש"ב, מספר תיק J1/4447, דיווח לחברי ההנהלה – ללא תאריך, אבל מתוכן הדיווח אפשר להניח שהתאריך היה מרס 1935.

הדנים בכמה עניינים: שד"רים, חלוקת פרות הקדש מונטיפיורי – קרן על שם מונטיפיורי שחולקה בין ארבע ערי הקודש, חלוקת מצות, חלוקת כסף בחג הסוכות והזכאים לקבל סיוע מקופת הוועד.¹⁸¹

בתעודות הופיע ועד העדה בשם 'בית הוועד הכללי לעדת ק"ק הספרדים בעיה"ק צפת ת"ו', ולימים – 'ועד עדת הספרדים בצפת'. ועד אחר שטיפל בענייני העדה נקרא 'ועד רבני עדת הספרדים בעיה"ק צפת תובב"א'.¹⁸² ההבדל בין שני הוועדים היה שברוב השנים ועד רבני העדה הוא שניהל את העדה הספרדית, וממכתב מ-1945 ששלח הרב שמעון חי הרוש (1893-1973) מצפת לנשיא עדת הספרדים בירושלים בין 1939 ל-1947 נראה שקמו מתוך העדה הספרדית שני אנשים שהביאו להיפרדות של ועד רבני הספרדים ולהקמת ועד עדת הספרדים. לדבריו, הם לא העבירו כספים לנצרכי העדה.¹⁸³ בפנייה מ-1940 של חברי העדה הספרדית לרב עוזיאל התלוננו שמצב העדה היה ירוד, לא הייתה הנהגה גשמית ורוחנית, לא תלמוד תורה ולא מי שידאג לעניים ליתומים ולא למנוות. הם הודיעו על הצורך לבחור ועד שיורכב מתשעה חברים כדי לארגן מחדש את ענייני העדה, היות שהייתה קבוצה קטנה שהשתלטה על הכנסות העדה ועשתה בכספי העדה ככל העולה על רוחה. לכן הם בקשו מהרב עוזיאל להכיר הכרה חוקית בחברי הוועד במכתב רשומים שמות חברי הוועד, ובהם מערבים.¹⁸⁴

בהנהגה של הספרדים בצפת היה רוב של מנהיגים ממוצא מערבי, ואלה שמותם: הרבנים ישועה וואעיש, שמעון שבת, חיים אדרעי (1853-1930),¹⁸⁵ משה הלוי (1896-1992),¹⁸⁶ שמעון חי הרוש,¹⁸⁷ שלמה אוחנא, סעדיה אוחנא (?-1970), דוד-חי מכלוף אדרעי (1888-1932)¹⁸⁸ ויצחק ממן (1884-1929).¹⁸⁹ חברים ממוצא אחר ששימשו בתפקידים ציבוריים בעדה הספרדית: אבא מאיר כהן, יהודה-חיים ענתבי (1878-1949),¹⁹⁰ הרבנים עזרא-חיים כהן רחמים הכהן.¹⁹¹

¹⁸¹ אוסף אפרים ואלעזר בן-שמעון. שני דפים בכתב חצי קולמוס משנת תרע"ז המציינים את התנאים והתקנות של כולל העדה למשך שלוש שנים, על הדפים חתמו 12 חברי הוועד רבנים וחכמים: רחמים הכהן, רפאל מנשה ענתבי, יוסף הכהן, בכור בן-שמעון, עזרא חיים, אהרון בן-שמעון, שמעון הרוש, ציון כהן, דוד?, סעדיה אוחנא, מכלוף אדרעי ונעים שחרור. מחצית מחברי הוועד היו מערבים.

¹⁸² אוע"ס, מספר מכל ותיק: 6214/10 – ועד עדת ספרדים, צפת, י"ט באלול תרפ"א; י"ט באלול תרפ"ז, וג' באייר תש"ה.

¹⁸³ ארכיון בית המאירי, צפת, מספר מכל ותיק 0.3.02, אישים: אוחנא שלמה, מכתב מהרב שמעון חי הרוש לדוד אבולעפיה, י"ג אלול תש"ה.

¹⁸⁴ שם, מספר מכל ותיק: ק.10.10 – קהילה ספרדית, תכתובת, מכתב לראשון לציון הרב עוזיאל, מחברי הוועד, חכם יוסף כהן, חכם יהודה ענתבי, חכם רבנו שאקי, מאיר עבו, בנימין זרנוני, ראובן נסים, נוריאל הררי, מאיר פרגון ואהרון הפינקא, 10.10.1940.

¹⁸⁵ הרב חיים אדרעי: תלמיד חכם, חבר בית הדין וסגן הראב"ד. לאחר מלחמת העולם הראשונה שימש יו"ר ועד הרבנים בצפת.

¹⁸⁶ ריאיון עם שאול הלוי מצפת, בנו של משה. משפחת הלוי הגיעה מאלג'יריה לפני הרעש של שנת 1837. משה היה חבר ועד העדה הספרדית, עסק בגאולת קרקעות, ומשנת 1934 עבד בעיריית צפת.

¹⁸⁷ הרב שמעון חי הרוש: מפעילי ועד העדה הספרדית, שד"ר מטעם מוסדות שונים. על שליחותיו ראו בפרק הדין בשד"רים.

¹⁸⁸ הרב דוד חי מכלוף אדרעי: נולד בצפת, מורה ודיין בטשקנט, שד"ר ומייסד סניפים של המזרחי. נפטר בהיותו במסע למרוקו.

¹⁸⁹ יצחק ממן: נולד בצפת. ממספקי המים לצפת ומפעילי העדה הספרדית; פרטים ביוגרפיים על מקצת הדמויות קיבלתי מראיונות עם מרדכי הרוש ורפאל כמס מצפת. הנה הפרטים: עזרא-חיים הכהן הגיע מעיראק והיה חכם, שוחט ומוהל. הוא הביא מעיראק ספרי תורה שנמצאים עד היום בבית הכנסת של 'חברת זוהר' בנו, פרג' הכהן, היה מוכתר בצפת עד קום המדינה; רחמים הכהן, שמוצאו פרסי, היה חכם ופעיל בוועד העדה הספרדית; אבא מאיר כהן, פרסי אף הוא, גר ברחוב האשכנזים, והוא ובנו סלים היו נגרים; סעדיה אוחנא, צפתי שעבר לתל-אביב, סחר בבדים ולמד בישיבת מירון, התגורר ליד בית הכנסת של 'חברת זוהר' והיה מפעילי ועד העדה הספרדית.

¹⁹⁰ יהודה ענתבי: נשיא ועד העדה הספרדית בצפת, מחנך בצפת ובמושבות הגליל התחתון, חבר העירייה בצפת וסגן יו"ר של ועד הקהילה לכנסת ישראל בארץ ישראל.

¹⁹¹ ראינות עם מרדכי הרוש ורפאל כמס, צפת.

ועד העדה טיפל בכספי התרומות למתחם הרשב"י, ענייני האר"י ועזבון מונטיפיורי,¹⁹² בחלוקת מצרכים לחגי ישראל,¹⁹³ בקשרים עם 'התאחדות הספרדים העולמית',¹⁹⁴ בחינוך ילדי הספרדים הוועד שלח רשימה של תלמידי תלמוד תורה ספרדים בצפת על פי בקשת התאחדות הספרדים, מפני שבביקור של באי-כוח ההתאחדות בחג הסוכות הובטחה לוועד עזרה לתלמוד תורה מהממשלה.¹⁹⁵ מלבד זאת דאג הוועד לשלוח שד"רים עליהם אדון בפרק השישי. וכמו כן הודיע על קושי בפעילות למען התאחדות הספרדים. הנה קטע מדבריו:

בתשובה על מכתבכם שהגיעו אלינו, ובפרט מכתבכם האחרון זמנו י"א טבת הננו להשיב כי פה עיה"ק צפ"תו, רב [רוב] יושביה דלים ואביונים והם טרודים בצערם, להביא לחם לביתם, ולכן לא מצאו הדברים הד בלבם ובכן כעת לא נמצא בקהלינו אנשים אשר נתעוררו לקול קריאתם לכן אמרנו ימים ידברו בע"ה והיה זה שלום.¹⁹⁶

ממכתב ששלח הראש"צ, הרב יעקב מאיר, לראש הוועד של הקהילה היהודית בצפת שכלל את כל הקהלים בצפת הרב משה פדהצור (1889-1973)¹⁹⁷ עולה שהרב דוד-חי אדרעי, שהיה בא-כוחו של ועד העדה הספרדית בצפת, דן עמו בעניין קרקע שהייתה סמוכה לחצר הרשב"י. הרב מאיר יידע את הרב פדהצור שעניין הקרקע היה אמור להיבדק במשרד הרבנות הראשית בירושלים.¹⁹⁸ במכתב למחלקת המסים של ממשלת ישראל ציין הרב עוזיאל שלושים ושלושה נכסים של עדת הספרדים על פי בקשת רבני העדה ופרנסיה והוסיף שהנכסים שימשו הקדשים, ופרותיהם היו למען עניי עדת הספרדים. הנה רשימת הנכסים:¹⁹⁹

¹⁹² אוע"ס: מספר מכל ותיק 6214/10, ועד עדת ספרדים צפת, מכתב לחברי הסתדרות היהודים העולמית מוועד רבני עדת הספרדים, עליו חתמו הרבנים והחכמים ישועה וואעיט, שמעון שבת, עזרא-חיים הכהן (לא זיהיתי את החתימה, מ"ע) וחיים אדרעי, י"ט באלול תרפ"ז. מכתב לאלהו אלישר מרבני עדת הספרדים בצפת – שמעון חי הרוש, שלמה אוחנא וסעדיה אוחנא, י"ח בכסלו תש"ח, בדבר קבלה של כסף לבניין הרשב"י ולבניין בית כנסת ובית מדרש של האר"י. על עזבון מונטיפיורי ראו ארכיון מדינת ישראל, חטיבה 140: מספר תיק: פ-885/5, קבלה על פרות הקדש מונטיפיורי לעדה הספרדית מהרב עוזיאל, ט' באלול תש"ד, שעליו חתמו הרבנים שמעון הרוש, שלמה אוחנא וסעדיה אוחנא.

¹⁹³ שם, מכתב מבית הוועד הכללי לעדת הספרדים לראשון לציון, הרב יעקב מאיר, בדבר מכירת הדסים. עליו חתמו הרבנים ישועה וואעיט, שמעון שבת וחיים אדרעי, ו' בתשרי תרפ"ד; וראו ארכיון מדינת ישראל, חטיבה 140: מספר תיק: גל-11645/9, לשכת הרבנים הראשיים עוזיאל ונסים – מועצה דתית בטבריה, צפת, 1940-1941. ראו: ארכיון בית המאירי בצפת, מספר מכל ותיק: ק.10.10, קהילה ספרדית תכתובת, הכנסות מחג הפסח עם שמות של בני הקהילה הספרדית, וביניהם מערבים משנת תר"ץ-תרצ"א, תרצ"ב ותרצ"ג.

¹⁹⁴ ארכיון בית המאירי בצפת, שם, מכתב לוועד התאחדות עולמית של היהודים הספרדים בירושלים מוועד העדה הספרדית של צפת, שעליו חתמו יצחק ממון, יהודה ענתבי ודוד-חי מכלוף אדרעי, כ' בשבט תרפ"ז.

¹⁹⁵ שם, מכתב להתאחדות הספרדים מוועד העדה הספרדית, שעליו חתום יצחק ממון, כ"א במרחשוון תרפ"ז.

¹⁹⁶ שם, מכתב לוועד התאחדות הספרדים בירושלים ממזכיר הוועד הכללי לעדת הספרדים בצפת, שעליו חתום: מזכיר, י"ז בטבת תרפ"ה.

¹⁹⁷ הרב משה פדהצור: נולד בצפת, מן הדמויות הדומיננטיות בהנהגת העיר, גואל אדמות בגליל, יוזם סלילת הכביש ממירון לצפת וראש הקהילה והעירייה בצפת.

¹⁹⁸ אוע"ס: מספר מכל ותיק 6214/10, ועד עדת ספרדים, צפת, מכתב מהראשון לציון יעקב מאיר למשה פדהצור, 7.10.1926,

¹⁹⁹ כ"ט בתשרי תרפ"ז. ארכיון מדינת ישראל: מכתב להנהלת מחלקת המסים לממשלת ארץ ישראל מהרב בן-ציון מאיר חי עוזיאל, כ"ד בסיוון תש"ו. יש לציין שמשנת תרפ"ז התמנו לאפוטרופוסים של נכסי הספרדים בצפת אהרון בן-שמעון, משה מזרחי, יהודה ענתבי, מכלוף-דוד אדרעי ומירקאדו מאמאן. בשנת תרצ"ה נפטרו השניים האחרונים, והנותרים ניהלו את הקדשי צפת. ראו עוד בעניין זה: אוסף אפרים ואלעזר בן-שמעון, שני מכתבים: הראשון – מן האפוטרופוס של הרבנות הראשית לארץ ישראל, חתומים: בנימין אלקוציר, בן-ציון קואיניקה ואברהם פילוסוף, י"ח בסיוון תרצ"ה. השני מעו"ד יוסף-חי פאניז"ל לרב אהרון בן-שמעון. פאניז"ל סידר את עניין אפוטרופוסות ההקדשים בכ"ב בחודש רחמים (אלול) תרצ"ה.

	הערכה	גוש	חלקה
חנות	2	7	69
"	4	-	71
"	2	-	72
"	3	-	79
בית	6	-	88
חצר	5	-	106
תנור (יותר מ-20 שנה)	2	-	183
תנור	4	-	212
בית (גרה בו אלמנה חינם)	1	8	6
חנות	4	9	40

11. ועד העדה הספרדית בטבריה

הוועד של העדה הספרדית בטבריה נקרא, 'ועד הכללי לכוללות עדת הספרדים ישמרהו צורו וגואלו בעיר הקודש טבריה' וגם 'ועד הכללי לעדת הספרדים בעיר הקודש טבריה תיבנה ותכונן' ששניהם למעשה אותו ועד. לאחר מלחמת העולם הראשונה אנו מוצאים שמות של חברי הוועד הכללי לעדת הספרדים, שרובו הורכב ממערבים: הרב אליהו ילוז, הרב יעקב-חי זריהן והרב יהודה טולידאנו.²⁰⁰ עוד חברי ועד: הרב יעקב ואעקנין (1872-1947),²⁰¹ הרב משה יפרח (?-1934),²⁰² הרימ"ט,²⁰³ הרב ברוך טולידאנו שהיה מזכיר ועד העדה הספרדית,²⁰⁴ חיים אלחדיף (מוצאו ספרדי, 1860-1927),²⁰⁵ שהיה ראש הוועד לכוללות הספרדים, נתן כהן (? ומכלוף בן משה שטרית).²⁰⁶

ועד העדה טיפל בנזקקים לאחר המלחמה (הם הובאו לעיל, בפרק הדן במערבים לאחר המלחמה). הוועד דאג לטיפול במתחם קבר ר' מאיר בעל הנס, שנודעה לו חשיבות רבה בכלכלת הספרדים בטבריה, ודאג לשלוח שד"רים לחו"ל לאיסוף תרומות.²⁰⁷ ראשי עדת הספרדים פעלו בקול קורא לזכר הרמב"ם לבניית בית כנסת וישיבה בסביבת קבר הרמב"ם ולגאולת קרקעות ערביות בשכונת מימוניה.²⁰⁸ בקול הקורא הופיעו שבעה מנהיגים ספרדים, מתוכם שישה מערבים, בהם הרב חיים סמאג'א (1881-1952).²⁰⁹

²⁰⁰ אווע"ס, מספר מכל ותיק 6207/5, עדת הספרדים, טבריה: חתימות חברי הוועד על תעודה משנת תרס"ד (1920).
²⁰¹ הרב יעקב ואעקנין: עסק בקבלה והיה חבר בבית הדין בטבריה.
²⁰² הרב משה יפרח: נולד בטבריה והיה אחד מחכמיה ודייניה שעסק בפעולות למען עניי העיר. נהרג בעת השיטפון של 1934 בטבריה.
²⁰³ משה עובדיה (לעיל, הערה 79, פרק ב), עמ' 27-29.
²⁰⁴ על אודותיו שם, עמ' 19-20.
²⁰⁵ הרב חיים אלחדיף: נולד בטבריה. שד"ר טבריה ומנהיג העדה הספרדית.
²⁰⁶ נתן כהן לא מופיע אצל אבישר. הוא חתום עם חברי הוועד בתעודות בעניין קבר רבי מאיר בעל הנס. ראו את חתימתו: המכון לתצלומים וכתבי יד של בית הספרים הלאומי, ארכיון משה-דוד גאון (לעיל, הערה 45, פרק ב) תעודה מז' בכסלו תרפ"ה.
²⁰⁷ נראה שמוצאו מערבי, היות שאבישר ציין שם של חכם יצחק הכהן (1859-1902), שהגיע ממרוקו ונפטר בטבריה.
²⁰⁸ יש עשרות תעודות בעניין קבר רמב"ה. למשל: אמת"י, מספר תיק: Debdu-Tiberias, MA/DB/4, תעודה מא' באלול תרפ"ג; וראו שם: מספר חטיבה ותיק P110/19, ארכיון הרב יעקב-משה טולידאנו, מכתב לבנימין י' כהן מכוללות רבי מאיר בעל הנס בדבר איסוף כספים ממרוקו, עמ' 1-2, כ' בחשוון תשי"ח, חתום על המסמך: הרב ברוך טולידאנו.
²⁰⁹ אווע"ס, מספר מכל ותיק: 6336/1466 – טבריה, 'קול קורא לזכר הרמב"ם', מראשי עדת הספרדים בטבריה, עמ' 1-6, תחילת שנות ה-30, היות ששנת תרצ"ה הוזכרה בעמ' 5.
²⁰⁹ הרב חיים סמאג'א: נולד בטבריה, שד"ר טבריה. ב-1942 התמנה לרב הראשי לטבריה מטעם הרבנות הראשית לארץ ישראל.

מהנתונים שעלו בפרק למדים שהמערבים השתלבו בחיי הרוח, כגון תפילה מעורבת עם שאר העדות הספרדיות והמזרחיות ובנייה ואחזקה של בתי הכנסת. כאן עולה השאלה כיצד ייתכן שהמערבים בירושלים לאחר פירודם מהספרדים והיחסים הגרועים ששררו בין שתי העדות במאה-19 השתתפו בחיי הרוח בבתי כנסיות אחרים עם יהודים מבני העדות הספרדיות והמזרחיות. שתי סיבות היו לתופעה זו: האחת – העתקת מגורים של המערבים לשכונות אחרות בירושלים והתערות בחיי החברה של אותן שכונות שבהן התגוררו יהודים בני העדות האחרות. סיבה אחרת היא שרוב המערבים לא עסקו בעניינים הפנימיים של הוועד אלא רק השתתפו בבחירות ועל כן לא היו מעורבים בתככים ובקנוניות שנוצרו בין ועדי העדות בירושלים, ולא נמצא במחקרנו ממצא המעיד על תעמולה עדתית שמנעה מהמערבים או הספרדים ושאר העדות המזרחיות להתפלל בבתי הכנסת של העדות האחרות.

אשר להנהגת היהודים המערבים בארבע ערי הקודש – בירושלים היה ועד עדה מערבית שכלל רבנים ועסקני ציבור, וכך נשמר קמעא הייחוד של מבנה ההנהגה, היות שרבנים היו בעלי תפקידים בוועד העדה, אבל היו גם מערבים חילונים שהשתתפו בהנהגת העדה. כאן יש לשאול כיצד עדה שדאגה להנהגה דתית מקבלת לשורותיה מנהיגים חילונים שנמנו עם מובילי העדה. ייתכן שמענה לשאלה זו הוא פתיחותם של רבני העדה והשלמה עם המציאות הסובבת שיש לקבל גם את המערבי החילוני להנהגת העדה כדי לקדם את ענייני העדה. אחד מן החילונים אף היה נשיא העדה – אברהם אלמאליח, שאימץ את תרבות צרפת והיה פעיל בארגונים חילוניים.

בשאר ערי הקודש הייתה מנהיגות של רבנים ועסקני ציבור ספרדים ומערבים ולא צוינו חילונים. בחברון הייתה הנהגה ספרדית, ובטבריה ובצפת היו המערבים דומיננטיים בהנהגת הקהילה הספרדית. מהפרק למדים שרוב הפעילות הציבורית של כל ועד עדה הייתה למען בני עדתו, ומקצתה למען בני עדות אחרות. הדבר התבטא בעיקר בתרומות לארגונים שונים.

מתמיכתו של ועד העדה המערבית בירושלים באורחי המכביה למדים על ההשתתפות של הוועד בקידום המפעל הציוני ועידודו.

מהאמור על בתי הדין למדים שבארבע ערי הקודש ניתנה אוטונומיה לבתי הדין העדתיים, ואפילו בצפת ובטבריה היו בתי דין משותפים לכל העדות – ספרדים, מערבים ואשכנזים, והם יכלו לדון בעניינים שונים, אבל יש שהאחריות עליהם הייתה בידי הרבנות הראשית לארץ ישראל. התערבות הרבנות הראשית בעניינים שונים מלמדת על מגמה לאחד את כלל בתי הדין ולהכפיפם למוסד אחד, שראשיתה בתקופת השלטון הבריטי. בכל זאת, כאמור, עדיין ניתנה אוטונומיה לבתי דין עדתיים, אולי בשל קרבת בני העדה לרבנים, וכך יכלו רבני העדה לפתור מגוון בעיות שהמערבים נזקקו להן, וכך נמנעה טרחה יתרה לרבנות הראשית. מלבד זה בתי הדין הכניסו רווחים לקופת העדה ממתן שירות לבני העדה, ואילו לא ניתנה להם אוטונומיה, ייתכן שהיו מאבקים בין בית הדין העדתי לרבנות הראשית.

פרק ה: חיי הכלכלה של המערבים

עד כה נזכרו תמיכות הוועדים בעניים, ביתומים ואלמנות ובנוקקים המערבים מצד ועד העדה המערבית בירושלים והוועדים הספרדיים בשאר ערי הקודש. להלן נבדוק כיצד התפרנסו המערבים בכוחות עצמם ללא הזדקקות לתמיכה כלשהי מאחד הוועדים, ואם התחולל שינוי במשלחי היד של המערבים בהשפעת השלטון הבריטי.

1. ירושלים

בימי המנדט חל גידול במספר התושבים היהודים בעיר, והמלאכה והתעשייה התפתחו. ליהודי ירושלים היו הזדמנויות להשתלב בעבודות השונות במפעלי התעשייה והמלאכה.¹ ב-1918 לאחר מלחמת העולם הראשונה ותחילת השלטון הבריטי בארץ ישראל התפרנסו 119 מערבים מהמקצועות האלה:

מספר בעלי המקצוע	שם המקצוע
4	אופים
1	אורגים
1	בעל בתים (פרנסה משכר דירה)
1	בעלי כספים (מלווה בריבית)
2	חייטים
16	חכמים
1	חלבנים
1	חלפנים
5	חנוונים
1	כורכי ספרים
1	מוכרי ביצים
3	מוכרי ירקות
3	מוכרי לחם
1	מוכרי עופות
1	מוכרי עיתונים
1	מוכרי תה
2	מוכתרים (ראשי השכונות)
1	מכוננים
1	מלמדים
1	מסגרים
1	משרתים
1	מתקני מזרנים
5	נגרים
2	נפחים
6	סבלים
1	סוחרים
1	סופר סת"ם
15	סנדלרים
1	סרסורים

¹ שמואל אביצור, 'המלאכה והתעשייה היהודית בירושלים לפני קום המדינה, משלהי התקופה העות'מאנית ועד תום המנדט הבריטי', בתוך: יהושע בן-אריה (עורך), 'ירושלים מימי הבית השני ועד העת החדשה, ירושלים תשמ"א, עמ' 212-228. המאמר הופיע גם אצל מנחם פרידמן (עורך), פרקים בתולדות היישוב היהודי בירושלים, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 266-285.

3	עגלונים
1	עושי שמיכות (יצרני שמיכות)
1	פועלים
3	פחחים
1	פקידים
1	צבעים
5	צורפים
5	קבצנים (קוטלגו כמתפרנסים מקיבוץ נדבות)
5	קצבים
1	רוכלים
1	רצענים
1	שומרים
9	תורנים
3	תנורנים

מהטבלה למדים שבראש המקצועות היו חכמים, והמערבים עסקו במסחר זעיר ובמקצועות האופייניים לתקופה ולראשית השלטון הבריטי. הטבלה מייצגת מקצועות של בני היישוב הישן, ביניהם המערבים, וכאן יש להסיק ששינוי מקצועות המערבים בראשית השלטון הבריטי לא היה ניכר. עוד למדים מכאן על התערבותם בחיי הקהילה באמצעות המוכתרים – מנהיגי שכונות, שביניהם היו שני מערבים. המערבים התפרנסו אף מנכסי דלא נידי ומהלוואה בריבית ומקיבוץ נדבות. ב-1918 צוינו שמונה ילדים ושתי ילדות שעסקו באומנות, וחמישה ילדים ושתי ילדות בעבודות שונות.² כאן יש להסיק שלמרות חדירת מסגרת חינוכית לגווניה בירושלים עדיין הוצרכו ילדים לעבוד ולעזור בפרנסת המשפחה.

ממפקד האוכלוסים בירושלים ב-1939, רשימות של מערבים בתיקי ועד העדה הספרדית והראיונות אפשר ללמוד על פרנסות (כולל מקבצי נדבות שהוגדרו גם הם בעלי פרנסות) ומשלחי יד. יש לציין שלא כולם התפקדו ב-1939, לכן אי אפשר לתת מספרים מדויקים של כל בעלי המקצוע בתחום מסוים, אבל אפשר לדלות פרטים על מקצועות המערבים: חלבן, רועה צאן, משק בית, סנדלרים, גפירים (נוטרים ושוטרים) במשטרה הבריטית, מוכרת ממתקים, פקידה בבית הספר האיטלקי, רפדים, משרתת במסעדה, לומדים בישיבה וכלי קודש, פועלים בבתי דפוס, חייט לבגדים ישנים, מסגר, עיוור מקבץ נדבות, מבקשת נדבות, פחחים, מוכרת במרכז המסחרי, עובד בחנות מכולת, עובד במוסך של חברת האוטובוסים 'המקשר', נגרים, עובד במסעדה, עובד במלון, סוחרים, שוחטים, מצחצח נעליים, פקידים, פעילי ציבור, מורים, קבלנים, פועלים, בעלי בתי דפוס, סוחרי ספרים, כובסות, מבשלות, מניקות, מנקות, תופרות, שד"רים, עיתונאים,³

² ההסתדרות הציונית (לעיל, הערה 44, חוברת א, פרק ג), עמ' 18.
³ אצ"מ (לעיל, הערה 56, פרק ג); אע"י ירושלים, מספר מכל 1108, תיק: מהנדס העיר (מנדט); ריאיון עם פלוני, 7.3.2005, רעננה, ריאיון עם שלמה ברוש (הרוש), ראשון לציון; ריאיון עם רפאל אביטל (אבוטבול), ירושלים. הוא ציין את משפחת עמיאל, שעסקה במסחר של כלי מטבח; ראיונות עם הרב אברהם שלוש, כפר-סבא, ישעיה חרוש, ביתן אהרן וסימה הלפרון, ירושלים. על משפחה מוגרבית, משפחת בן-קיקי מחיפה ב-1926, שגרה בירושלים והתפרנסה מחנות מכולת, ראו: העמותה לתולדות חיפה, ריאיון עם משה בן-קיקי, שסיפר על אביו יליד מרוקו ופרנסתו בירושלים, 3.6.02, 10.6.02 על מקבצי נדבות מערביים ראו אצל יעקב יהושע, ילדות בירושלים הישנה, ב, ירושלים תשל"ט, עמ' 170; ראו תמונות משנות השלושים של סוחרים וסנדלר בירושלים אצל אלי שילר, 'תמונות וטמונות, חיי יום בירושלים בשנות השלושים בצילומים נדירים', אריאל 101-100 (תשנ"ד), עמ' 280, 282-283; ראו ועד העדה המערבית: תיק ענייני ועד העדה (לעיל, הערה 14, פרק ד) ובו רשימה של בעלי מקצוע מערבים מימי המנדט ותיק מכתבים (לעיל, הערה 12, פרק ד), מכתב מיוסף אלישר לנשיא העדה

רופא,⁴ עורך דין, סגן מנהל בנק 'קומרסאל דה פלשתין',⁵ השכרת דירות, מבשל במרכז המסחרי לצבא הבריטי ורואה חשבון.⁶ מערבים התגייסו לצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה בשל המצב הכלכלי הקשה.⁷

מנתונים נוספים ב-1948 על אודות מקצועות המערבים בעיר העתיקה נראה שהם עסקו במקצועות האלה: מתקן תיקוני בית, שמש, מלמדים, סופר סת"ם, עובדות בבתי חולים, עובדות מסעדה, בעלת מסעדה, מבשלת בישיבה, ירקנית, עוזרת לאחות אורטופדית, פקידה, מנהלת בית, מלצרית, פועלת בבית חרושת, מערבית ומערבי שעברו מירושלים והפכו לחברי קיבוץ, נגר, פועלים, בן ישיבה, חכם, גנן, מכונאי, מסגר, חרט, יוצק מתכת, עושה מטאטאים, פקיד.⁸

שמואל סקרון סיפר שאביו עסק בחייטות ובעיקר תפר בגדים לדתיים-חרדים אשכנזים. חנותו הייתה בשכונת זכרון משה. שמואל סיפר בזיכרונותיו על החליפה שאביו תפר לקיסר חפש, היילה סילאסי, בזמן שהותו בירושלים בין 1936 ל-1941.⁹

שבתי זכריה ציין סוחר מערבי בעל מכולת ושמו 'יעיש מ-1932 בשוק החדש שהיה ברחבה של הרובע הנוצרי'.¹⁰

מהנתונים למדים על רכישת מקצועות נוספים של כמה מהמערבים בתקופת השלטון הבריטי, וכמה מהם היו בעלי מקצועות חופשיים. מכאן למדים שהמערבים השתלבו במקצועות יוקרתיים יותר במקצועות מסורתיים שהיו אופייניים ליישוב הישן, וכמה מהנשים הצטרפו למעגל העבודה.

ממפקד של ועדת מפקד העדה המערבית, כנראה משנת 1946, שבראשה עמד יוסף שקרון, למדים על מקצועות של 368 משפחות מערביות שהתפקדו. סך כל מספר הנפשות המתפקדות – 1569 נפש, מתוכן 568

המערבית בעניין השוחטים, כ' בטבת תש"ז; ריאיון עם יחזקאל גבאי, ירושלים, נכדו של אלמאליח, נשיא העדה ובנה של לבנה גבאי לבית אלמאליח שעסקה בהוראה; מרים אלוף, בתו של שמואל אלעוף, ממנהיגי העדה המערבית בירושלים, הייתה מורה בבית לבנות של גב' חנה שפיצר ובאוניברסיטה בירושלים. לדברי אברהם אלמאליח, היא הייתה ספוגה ברוח דתית לאומית, ואת חינוכה קיבלה בבית הספר של המזרחי בירושלים; אברהם אלמאליח, 'מרים אלוף', המשקיף 2608 (תשרי תש"ח), עמ' ג; למשל, ריאיון עם יעקב בן-עזרא, נתניה, שסיפר על אביו עזרא יוחנן (1875-1947), שהיה מקבלני האינסטלציה בירושלים שביצעו את עבודות הנחת קו צינור המים מעין פארה לירושלים ומראש העין לירושלים. הוא ציין עוד מערבים שהיו שותפים בהנחת הצינור, בהם עקיבא אזולאי, ששימש פועל ומנהל עבודה אצל אביו יוחנן בימי המנדט ולאחר מכן מפקח על קו צינור המים (Pipe Ranger) לירושלים, ודוד אפאלאו; ריאיון עם מאיר סודרי, כפר-סבא שציין את מרדכי אלמשעלי שהיה קבלן בנייה, ואת אביו של מאיר שהיה בנאי אצל מרדכי. עוד ציין את בתי הדפוס של אליהו ויצחק אביקסיס, בית דפוס של יצחק צבע ובית דפוס של עמרם איטח; ריאיון עם הרב דוד שלוש, נתניה, שציין את אביו, הרב יוסף והרב עמרם אבורביע שסחרו בספרים, ויש קטלוג של מוצרי בית המסחר שלהם שנוסד בשנת תרנ"ו. ואלה דברי ההקדמה בקטלוג: 'מבית המסחר הגדול של ספרי תורה תפילין ומזוזות ומגילות וטליתות וציציות ושופרות וסכיני שחיטה ואבני השחזה וסדורי תפילה ועוד ספרי קודש'. ראו בהרחבה את הקטלוג ועלויות המוצרים בפרנקים אצל עמרם אבורביע ויוסף-יצחק שלוש, קטלוג, ירושלים תר"צ, עמ' 1-12. ראיונות עם לבנה כהן, מנשה פסו (פנסו), ירושלים, אסתר אזולאי וחיים בן-עטר, מבשרת ציון שציין את דודו, חיים בן-עטר, עורך עיתון 'החרות'.

4 אברהם אלמאליח, 'יד"ר אברהם אבושדיד', דָאָר הַיּוֹם קכ"א (באדר תרצ"א), עמ' 2; דוד תדהר (לעיל), הערה 33, כרך א, פרק מבוא), עמ' 470.

5 ריאיון עם דבורה פרוינד, ירושלים; דוד תדהר (לעיל), הערה 33, כרך יט, פרק מבוא), עמ' 558.

6 אצ"מ, חטיבה J4, מפקד האוכלוסייה בירושלים תרצ"ט (א"י), מספרי תיקים: J4/55, No. 12601, J4/57, No. 12601, No. 6600 J4/64II.

7 על גיוס לצבא הבריטי בשל קשיי פרנסה ראו ריאיון עם יצחק ועקנין, ירושלים.

8 אע"י ירושלים, אוסף חוברות, מספר דיואי J3051.45 חנה הלנה טהון, למען הילד והנער, שלושים משפחות מערביות בעיר העתיקה של ירושלים, ניסן-סיון תש"ח, עמ' 31-34.

9 ריאיון עם שמואל סקרון, כפר-סבא.

10 שבתי זכריה, סוחרים ובעלי מלאכה יהודים בירושלים העתיקה בעבר, ירושלים תשס"ב, עמ' 253.

בעלי מקצועות. הטבלה שלהלן משקפת את כלכלת רוב המערבים בירושלים בשלהי השלטון הבריטי בארץ

ישראל. להלן טבלת המקצועות ומספר בעלי המקצוע בכל תחום:¹¹

מספר בעלי המקצוע	שם המקצוע
17	רבנים
7	מורים
90	פקידים
2	מהנדס
1	שען
20	מדפיסים
16	חייטים
30	סוחרים
11	חנוונים
8	צורפים
4	בנאים
23	מכונאים ונהגים
6	חשמלאים
4	חלבנים
4	חקלאים
3	כורכים
35	פחחים ומסגרים
25	שרברבים
20	נגרים
28	סנדלרים
33	שוטרים ונוטרים
8	רפדים
5	ספרים
1	סיידים
1	אופים
2	זגגים
6	קצבים
3	ירקנים
60	פועלים
60	משק בית
35	תופרות

מהמפקד עולה שלא חל שינוי ניכר במקצוע של הרבנים המערבים, ואם ב-1918 היו 16 בעלי מקצוע רבני שכונו חכמים, הרי בשלהי המנדט הבריטי נוסף רב אחד. אבל במקצוע הפקידות הייתה עלייה ניכרת מפקיד אחד ב-1918 ל-90 פקידים. בשאר המקצועות חל גידול נוסף מלבד ירידה במקצוע האופים. אם כן, מ-1918 ועד 1946 גדל מספר בעלי המקצוע בקרב המערבים בירושלים כמעט פי 5, והשלטון הבריטי זימן להם מקצועות חדשים, כגון שירות במשטרה הבריטית ופקידות במשרדי הממשלה. מהנתונים הנוספים עולה שמערבים מהעיר העתיקה נהיו לחברי קיבוץ, והעוני ששרר בעיר העתיקה הביא כמה מן המערבים לחפש מקומות קיום אחרים.

¹¹ הטבלה עובדה על ידי (מ"ע). בדו"ח אין תאריך, אבל הוא נמצא בין תעודות בארכיון של ועד העדה המערבית משנת תש"ו, ויו"ר הוועדה נבחר בט"ז במרחשוון תש"ו, לכן ייתכן שהמפקד נעשה בשנה זו.

2. חברון

מנתוני מפקד יהודי ארץ ישראל ב-1918 אפשר ללמוד על משלחי היד של המערבים בחברון לאחר מלחמת העולם הראשונה:¹²

שם המקצוע	מספר בעלי המקצוע
אומנים	4
בעל אכסנייה	1
חייטים	2
חמר	1
חנוונים	1
מלווים בריבית	6
מקח וממכר	8
רוכלים	1
תופרים ותופרות	1
משרתים ומשרתות	1

הטבלה מלמדת על מקצועות מסורתיים של כמה מהמערבים הקשורים בעולמו של הכלכלי של היישוב הישן. בכל זאת מוצאים מערבי בעל אכסנייה, כלומר שהתפרנס מנכס דלא נייד. נתון זה מלמד על יחודיות המערבים שנמנו עם בני הארץ הוותיקים, ולכמה מהם היו נכסים שנהפכו לעסקים כגון בעל האכסנייה.

בביוגרפיות של מערבים שנרצחו במאורעות 1929, צוינו יעקב גוזלן (1884-1929) – צורף כסף וזהב;¹³ משה גוזלן (1910-1929) – סיים את לימודיו והיה אמור לעבוד באחד המשרדים בירושלים. הוא כתב בקשות לבית המשפט;¹⁴ יצחק אבושדיד (1907-1929) – חייט,¹⁵ יצחק אבו-חנה (1859-1929) – לומד תורה ומלמד;¹⁶ אליהו אבושדיד (1874-1929) – סוחר.¹⁷

עמרם דרעי עסק בצורפות ונתמך במשך חודשיים, ושלוש שושנה שימש נפח. הוא דר בשכונת זכרון יוסף בירושלים לאחר שנטש את חברון בשל מאורעות תרפ"ט, והוצעה לו אף עבודה בחקלאות.¹⁸ ברשימה אחרת של משפחות יהודיות שרצו לחזור לחברון ב-1931, צוינו משה אבוזגלו – סוחר; שלמה גוזלן – סוחר; יצחק גוזלן – צורף.¹⁹

במסמכי העדות של משפטי מאורעות 1929 הופיעו עדים ממוצא מערבי שהוצגו כך: משה אבוזגלו – Owner of a shop in the village of Dura (בעל חנות בכפר דורא), ויצחק גוזלן – Son of Raphael Gozlan, Silversmith (בן רפאל – צורף).²⁰

¹² ההסתדרות הציונית (לעיל, הערה 44, חוברת א, פרק ג), עמ' 37.

¹³ אבא-צבי ברזין, יזכר עם ישראל את קדושי אב תרפ"ט, ירושלים תר"ץ, עמ' 162-163.

¹⁴ שם, עמ' 164; עודד אבישר (לעיל, הערה 23, חברון, פרק מבוא), עמ' 422.

¹⁵ אבא-צבי ברזין (לעיל, הערה 13), עמ' 172.

¹⁶ שם, עמ' 181.

¹⁷ שם, עמ' 193. וראו קטע עיתונות ובו אזכור החללים, שלצד כמה מהם צוין משלח ידם: זאב זיבוטינסקי (עורך ראשי), יזכור עם ישראל את קדושי וגיבוריו שהרוו בדמם את אדמת המולדת, גליון רפ"ז, יום ב', כ"ז באב התרפ"ט, עמ' 1; עודד אבישר (לעיל, הערה 23, חברון, פרק מבוא) שם בספרו, צילום העמוד הראשון של 'ד'אר היום' בעמ' 421.

¹⁸ אצ"מ, J1/3431, סיכום דיון במצב פליטי העיר העתיקה ופליטי חברון בירושלים, 1936-1937. הארכיונאית מסרה לי פרטים על אודותם, אך לא יכולתי לעיין בתיק בפרוטרוט, היות שהוא עדיין תיק חסוי.

¹⁹ שם, חטיבה: המחלקה המדינית S25, מספר תיק: 4472, המאורעות בחברון, 'רשימת המשפחות המוכנות לשוב לחברון' (ללא תאריך).

בחברון לא השתנו מקצועות המערבים ממלחמת העולם הראשונה ובמשך תקופת השלטון הבריטי. כאמור, היישוב היהודי בחברון התמעט בשל מאורעות 1929, ואף מערבים שרצו לחזור לחברון מירושלים נשאר עם המקצועות הקודמים, ובכל זאת גם לכמה מהמערבים בחברון זימן השלטון הבריטי מקצועות אחרים כגון פקידות, אבל מקצוע כזה דרש הגירה לירושלים.

3. צפת

ב-1918 היו בצפת שבעה בתי אב של המערבים, וסך הכול 28 נפשות. הם עסקו בעבודות האלה:²¹

מספר בעלי המקצוע	שם המקצוע
7	אומנות (אחת בת של מערבים)
5	כלי-קודש
5	מקח וממכר
1	טוחנים (בת של מערבים)
1	עבודות שונות (בת של מערבים)

ברשימה אחרת תושבי צפת מ-1918-1921, ביניהם מערבים, היו בעלי המקצועות האלה:²²

מספר בעלי המקצוע	שם המקצוע
3	חייטים
1	נפחים
1	רופא שיניים

מרישום תושבים בצפת משנות ה-40 נזכרים עוד מקצועות של המערבים:²³

מספר בעלי המקצוע	שם המקצוע
1	בעל מכונית ומוסך
5	נהגי מכוניות משא קטנות
1	גלנטריה
3	ירקנים
1	מוכר כל מטבח
1	מוכר משקאות חריפים
1	מוכרי נפט
2	מסעדנים
4	נגרים
3	סנדלרים
1	ספרים
1	תעשיין גבינות

מהתיעוד בעל פה עולה שמקצועות נוספים של המערבים היו עורכי דין, נוטרים,²⁴ שד"רים, משק בית שכלל

אפייה וכביסה, מוביל ומוכר סחורות,²⁵ זבלנים, סבלים, פקיד בממשל, מגדת עתידות, מייצרת גבינות,²⁶

מנהל הטאבו של צפת ובעלי סוכנות נסיעות.²⁷

²⁰ שם, חטיבה: הוועדה המשפטית (אחרי מאורעות תרפ"ט), מספר תיקים: L59/147, L59/148; ראו גם: ארכיון מכון ז'בוטינסקי, מספר תיק: כ-6/1/12, אוסף מאורעות תרפ"ט, ארכיון בן-ציון בן-אהרון, משפט השוד של חנות שלמה גוזלאן, 1930-1929.

²¹ ההסתדרות הציונית (לעיל, הערה 44, חוברת ב, פרק ג), עמ' 25.

²² אצ"מ, חטיבה ומספר תיק: J30/3, ועד הסיוע, ועד העיר ליהודי צפת 1918-1921, רשימה של אנשים מצפת.

²³ ראו את הרשימה בארכיון בית המאירי, צפת, 'רשימת התושבים בצפת תעסוקתם ומקצועותיהם', שנות ה-40. המקור שמור בארכיון, מספר תיק: D19672, עמ' 5-4.

מהנתונים לעיל יש להסיק שבצפת חל גידול במקצועות המערבים מ-1918, וכמו בירושלים המערבים מצאו מקומות פרנסה במסגרות של השלטון הבריטי בארץ.

4. טבריה

בטבריה ב-1918 היו 82 בתי אב של המערבים, וסך הכול 262 נפש. המערבים, בכלל זה בניהם ובנותיהם, עסקו במקצועות האלה:²⁸

מספר בעלי המקצוע	שם המקצוע
21	אומנות
3	איכרים
9	כלי קודש
2	מורים
26	סוחרים
6	עבודות שונות (לא הוגדרו)
3	פועלים
2	תורנים

מרישום תושבים מטבריה בין 1918 ל-1921 למדים על עוד מקצועות של מערבים:²⁹

מספר בעלי המקצוע	שם המקצוע
1	חיטים
1	חכם
1	חמרים
1	נגרים
1	נפחים
1	סבלים
1	סנדלרים
1	רוכלים

מהתיעוד בעל-פה של ותיקי טבריה עולה שהמערבים עסקו בעבודות האלה: בעל תנור (בערבית קראו המערבים לתנור פ'רנה),³⁰ סנדלרים, מתקני נעליים, חייטים, סוחרים, בעל בית דפוס,³¹ פחחים, ספחים, מגהצי טרבושים, מסגרים, נגרים, ירקנים, מוכרי דסקית, צורפים, קבלנים לחומרי בניין, מבשלות, תופרות, מורות, אחראים על קבר הרמב"ם והרמב"ה, שד"רים של הכולל הספרדי בטבריה וכוללים של

²⁴ מאיר טולידאנו אחיו של הרימ"ט, טברייני שעבר לצפת ושימש עורך דין; ארכיון בית המאירי בצפת, מתוך תמליל ריאיון עם אברהם ושמואל הרוש (מלל מקלטת וידיאו), צפת (ללא תאריך), עמ' 5.

²⁵ ארכיון בית המאירי בצפת, מתוך תמליל ריאיון של אברהם אוחנה, 31.12.1979, 15.1.1980, צפת. בריאיון סיפר על סבתו, מלכה, שהתפרנסה ממשק בית.

²⁶ ראינות עם עצמונה פינקלשטיין ועם אריה סימנה, צפת.

²⁷ ריאיון עם שמעון קובי, צפת שציין את אביו יחיאל (1903-1998), ששימש מנהל הטאבו של צפת.

²⁸ ההסתדרות הציונית (לעיל, הערה 44, חוברת ב, פרק ג), עמ' 13.

²⁹ אצ"מ, חטיבה ומספר תיק: J30/3, ועד הסיוע, ועד העיר ליהודי צפת 1918-1921, רשימה של אנשים מטבריה.

³⁰ ריאיון עם עמנואל שיטרית, טבריה.

³¹ ריאיון עם יצחק סמאגיא. בעניין בית הדפוס ציין יצחק את בית הדפוס של אביו, מאיר סמאגיא. בידי יש צילום רישיון החזקת בית הדפוס מטעם ממשל פלשתיין – Government of Palestine, מאוקטובר 1937, באדיבותו של יצחק.

ערים אחרות, רבנים, שמקצתם שימשו דיינים, מנהל תלמוד תורה, נוטרים, רופא שיניים, פקידים ודייג.³² שמעון דהאן שימש עורך דין וראש עיריית טבריה ואף מזכירו היה מערבי ששמו קובי מרדכי (1988-1913).³³

בטבריה כמו בירושלים וצפת חל גידול בתעסוקה של המערבים שתי הטבלאות הראשונות מבטאות את מקצועות המערבים לאחר מלחמת העולם הראשונה בהן צוינו מקצועות האופייניות ליישוב הישן. והתיעוד בעל פה מוסיף ידיעות חדשות על אודות מקצועות נוספים של המערבים שזימן להם השלטון הבריטי מלבד המקצועות שבהם עסקו בעבר. יש לציין שמקצועות המערבים בארבע ערי הקודש היו מקצועות שבהם עסקו גם שאר היהודים והנכרים בארץ ישראל.

מן הנתונים שהובאו בפרק למדים שהמערבים בארבע ערי הקודש הצליחו לרכוש לעצמם מקצועות אחרים מלבד ההמשך בקיום כלכלי באמצעות מקצועות מסורתיים המתאימים ליישוב הישן. וכאן נשאלת השאלה באיזו מידה הצליח השלטון הבריטי להשפיע על מקצועות המערבים. התשובה לשאלה עולה מתוך הנתונים שהבאתי לאורך כל הפרק, ועל כן יש לציין שהשלטון הבריטי הביא לריבוי משלחי היד של המערבים שהשתלבו בענפי כלכלה שונים אבל לא במידה רבה, ורוב המערבים המשיכו להתפרנס ממקצועות האופייניים ליישוב הישן. כאן עדות להמשך ייחודם של כמה מהמערבים שנמנו עם וותיקי הארץ ועם זאת על השתלבותם של כמה מהמערבים בחיי הכלכלה שזימן להם השלטון הבריטי.

עוד שאלה העולה מהפרק היא מי מן המערבים הצליח לרכוש מקצועות יוקרתיים כגון עורכי דין, רופאים ורואי חשבון. האם מערבים השתייכו לפרולטריון או למעמד הגבוה? כמה מהנתונים שהופיעו בפרק מלמדים שהמערבים מבני המעמד הגבוה של היהודים המערבים הצליחו לרכוש מקצועות יוקרתיים, בהם אברהם אבושדיד, בנו של אחד מעשירי העדה המערבית. נתונים אחרים לא נמצאו, אך צוינו עורך דין ורופא ללא שמות בעלי המקצוע, לכן לא ניתן לקבוע לאיזה מעמד היו שייכים. לעומת המקצועות היוקרתיים כמה מהמערבים שהשתייכו לפרולטריון הצליחו למצוא מקומות פרנסה שזימן להם השלטון הבריטי ללא השכלה בסיסית או אקדמאית, ובמשך הזמן התקדמו כמה מהם במקומות עבודתם ואף הובילו מבחינה מקצועית.

³² עליזה כהן, רסיסי חיים, לוד תש"ס, עמ' 44-45; ראיונות עם חיים אוחנה, טבריה ועם אדל ממן, אשדוד, שימשה מורה באליאנס טבריה, ובריאיון ציינה את משה עבו, רופא שיניים מטבריה; ריאיון עם בלפור סאמון, טבריה; שם משפחתו של הדייג מעיד על היותו ממוצא מערבי: אזואלוס, על אודותיו ראו מוריס צמח, סיפורים טבריינים, תל אביב 2007, עמ' 63.

³³ עודד אבישר (לעיל, הערה 23, טבריה, פרק מבוא), עמ' 292; ריאיון עם רפאל קובי, 4.6.2008, טבריה. על אודות שמעון דהאן ראו עוד יעקב אבואלעפיא, 'שמעון דהאן ז"ל, ראש עיריית טבריה, איש טבריה', הד המזרח 29 (סיון תש"ז), עמ' 14.

פרק ו: קשרי המערבים עם יהודי התפוצות

בפרק נבדוק כיצד התבטאו קשריהם של המערבים עם יהודי התפוצות – שד"רים, מנהיגים, רבנים ומורים שהיו בשליחות בגולה, מה היו המניעים של השליחים להגיע לגולה, ואם הצליחו להשיג את מטרותיהם במהלך השליחות. עוד נבדוק אם תפקיד השד"רים היה רק לגבות כספים, או שמא הוטלו עליהם תפקידים נוספים, ועם אלו קשיים הוצרכו להתמודד בזמן שליחותם, ולאילו אזורים נשלחו השד"רים. אשר למנהיגים, רבנים ומורים שיצאו לשליחות בגולה, נבדוק לאילו קהילות הם הגיעו ומה הייתה מידת השפעתם על הקהילות שהיו באחריותם?

1. שליחים מארץ ישראל, שלוחי דרבנן – שד"ר

רוב המחקרים מלמדים על שד"רים מערבים שיצאו לשליחויות במאה ה-19, ואילו במאה ה-20 לא נעשה מחקר מקיף על אודותם. פרק זה בא לבחון את מוסד השד"רים ופעילותם למען ועדי העדות של המערבים ושל הספרדים בארבע ערי הקודש. יש לציין שבאותם ימים נאלצו שד"רים להישאר בגולה בעקבות מלחמת העולם הראשונה, וכך ניצלו. בין שתי מלחמות העולם המשיכו שד"רים בתפקידם עד ערב מלחמת העולם השנייה, ולאחר המלחמה החלו קמעא בחידוש מוסד השד"רות.

2. שד"רים מערבים וספרדים בשליחות ועד העדה המערבית בירושלים

במאה ה-19 שלח הרדב"ש שד"רים לשליחות מטעם הכולל המערבי בכוחות עצמם וללא תלות בוועד העדה הספרדית. משנות ה-60 של מאה זו החל לגדול מספר השד"רים המערבים שיצאו לשליחות מטעם הכולל, ואפשר ללמוד על הכנסות של השד"רים משנת 1913.¹ יש עשרות תעודות ומכתבים הממחישים את פעילות השד"רים של ועד העדה המערבית, מטרות שליחותם והאזור שאליו נשלחו, חלקם נותנים תאור מלא אודות השליחות וחלקם רק מידע מועט על שליחות מסוימת.

תקופת שליחותו	שם השד"ר
1914	הרב ישועה פרץ
1919-?	הרב שמעון ואעקנין
1925-1918	הרב אברהם ארוימי
1925-1924	הרב שמעון חי הרוש
1921	הרב אברהם חי ווזאן
1924-1921	הרב שמואל מזרחי
1923-1921	הרב חיים קסוס
1924-1922	הרב יוסף יצחק שלוש
1924	הרב רפאל עזריאל
1923	הרב מרדכי אוחנא

¹ יעקב ברנאי (לעיל, הערה 4 פרק מבוא), עמ' 33-34, 51-52; מיכל בן-יעקב (לעיל, הערה 16, פרק מבוא), עמ' 205-206; שאול זיו, 'תעודות חדשות לתולדות קהילת המערבים בירושלים', בתוך: משה עמאר (לעיל, הערה 14, פרק מבוא), עמ' 172-187; הנ"ל, 'שלוחי רבנן מ"ארבע ארצות ל"מגרב"', שבט ועם א (תשל"א), עמ' 267-273; ראו הכנסות של השד"רים: אברהם-חי בן אמוזג, מרסיאנו אברהם, חמוי מנשה, ח"י דרעי ואשכנזי אצל: המורה לצדקה (להלן, הערה 1, פרק ד) תערי"ג (תרע"ג), עמ' 7.

1928-1923	הרב נתן רופא
1927-1924	הרב שלום מרדכי אזולאי
?-1927	הרב שמעון שבתאי
1927-1925	הרב רפאל מזרחי
1931, 1926	הרב מרדכי אוחנא
1927-?	הרב יעקב ברדוגו
שנות ה-20, 1930-1928	הרב ציון אוחנא
1930-1926	הרב נסים דאנון
1928-1929	הרב יוסף הכהן
1930	הרב יהודה אלעזר
1932-1930	הרב יעקב חי לובאטון
1932	הרב פ'רסקו אברהם
1935-1933	הרב סעיד הכהן
1934-1933	הרב עמרם אבורביע
1937-1934	הרב שלמה הכהן סקלי אזאגורי
1937	הרב אברהם עמיאל
1938-1937	הרב שלום מלכא
1939	הרב נעים שחרור

ב-1914, ערב מלחמת העולם הראשונה, שלח כוללות המערבים את השד"ר ישועה פרץ. מטרת שליחותו הייתה איסוף כספים כדי לפדות את הקרקע של בית העלמין בהר הזיתים. לכולל המערבי הייתה בעיה עם בית העלמין, היות שגויים השתלטו על הקרקע שרכש הכולל המערבי במאה ה-19. לרוכשים לא היה קושאן שהעיד על החזקה של הקרקע, לכן לכולל לא הייתה בְּרָה לפדות את הקרקע בתשלום נאות.²

ב-1919 קיבל השד"ר הרב שמעון ואעקנין³ מטבריה שטר התחייבות מוועד העדה, ובו התחייבות הוועד לשלם את שכרו של ואעקנין לשליחותו במרוקו. מהשטר נראה שוועד העדה העריך את פועלו של השד"ר למענם.⁴

בין 1918 ל-1925 שלח השד"ר אברהם ארוימי מכתבים מקזבלנקה לוועד העדה בדבר איסוף תרומות והעברתן לירושלים. ב-1918 בישר ארוימי לוועד על הגעתו של יוסף קורקוס שדר תקופה מסוימת בירושלים וחזר למרוקו ועל השמועה שרצונו לבנות בית כנסת במרוקו, שמפרותיו תיהנה העדה המערבית.⁵ ב-1924 יצא לשליחות השד"ר הרב שמעון חי הרוש מצפת מטם ועד העדה לאלג'יריה דרך מרוקו. בהגיעו למרוקו חיכה הרוש לרישיון מטעם השלטון, כדי לקבל אישור למלא את שליחותו. לדבריו, יחיא זגורי (1878-1959)⁶ סבר שהרב שלום אזולאי שהיה באותה עת גם שד"ר מטעם ועד העדה המערבית דרש רישיון לשליחותו, ולכן היה עיכוב בתשובה לבקשתו של הרוש. מלבד זאת הרוש דרש את המגיע לו מוועד העדה מפרות שליחותו באוג'דה (Oujda) להרוש הייתה גישה לקופה של הקהילה היהודית במעסכאר (Mascara)

² המכון לתצלומים וכתבי יד של בית הספרים הלאומי, איגרות שד"רים, חטיבה 199⁴, מספר 335, על האגרת של הרב פרץ חתמו חברי כוללות המערבים, הרבנים נחמן בטיטו, מכלוף חזן, יוסף אלמאליח, ושמואל בוחבוט, סיוון תרע"ד.

³ הרב שמעון ואעקנין: נולד בטבריה. בנו של הרוב דוד ואעקנין ששימש דיין וראב"ד בטבריה. מחיבוריו: ילקוט דוד, ירושלים תר"ץ; דור"ש סמוכים, חלק ראשון, דור"ש נעוץ סמוכים, חלק שני, ירושלים תרצ"ג.

⁴ ועד העדה המערבית, תיק שליחים ללא סיגנטורה, כתב פשר בין ועד העדה לשמעון ואעקנין, ללא סיגנטורה, י' במנחם (אב), תרע"ט, על כתב הפשר חתמו הרבנים חיים-יוסף הכהן, אליהו אלעגימי, שמעון אשריקי ויעקב בן-עטר. שמעון ועקנין היה בנו של הרב דוד ועקנין, שהיה ראב"ד בטבריה ונפטר בשנת תרנ"ז.

⁵ אמתיי, מיקרופילם מספר: HM2/777, עמ' 8-26.

⁶ זגורי שימש ראש הקהילה היהודית בקזבלנקה מ-1907, ומ-1919 שימש גם מפקח העניינים היהודיים מטעם הפרוטקטורט הצרפתי עד 1934.

באלג'יריה, שממנה היו נדבות לטובת המערבים. לאחר זמן הצליח הרוש להגיע לאלג'יר ולהקים קופות חדשות לטובת המערבים מהן היה נהנה בעתיד. להרוש היו קשיים מצד הקונסיסטוריה (Consistory, Consistoire)⁷ לקבל רישיון לשליחותו בעיר בלידה (Belida) באלג'יריה. הכנסותיו של הרוש לוועד היו 10,774 גרוש מצרי.⁸

ב-1921 יצא השד"ר הרב חי-אברהם וואזאן לשליחות מצרים כדי לקבץ נדרים-התחיבות של אנשים לתרום לוועד העדה ונדבות-תרומות שאנשים תרמו מרצונם הטוב. סך הכל פירות שליחותו של וואזאן היו 7,400 גרוש מצרי.⁹ יש לציין שבמצרים היו פליטים מערבים שגלו בעת מלחמת העולם הראשונה, ולכן הקהילה היהודית במצרים הכירה את גודל מצוקת המערבים וחשיבות התרומה לוועד העדה.

בשנת 1921 שהה השד"ר שמואל מזרחי בקזבלנקה ושלח מכתבים לוועד העדה בדבר שליחותו במוקו. המכתבים מלמדים על קשיים של מזרחי בדבר איסוף הנדבות, ולכן ביקש את עזרת ועד העדה, כלומר ראשי הוועד נדרשו לשלוח מכתבים לראשי הקהילות במוקו בדבר שליחותו של מזרחי כדי לקדם את השליחות.¹⁰ ההכנסות של מזרחי לוועד היו 36,361 גרוש מצרי.¹¹

בראשית שנות ה-20 יצא השד"ר חיים קסוס לשליחות לעדן ולהודו כדי לאסוף את כספי הנדרים, נדבות וקופות הצדקה של העדה המערבית. מלבד זאת הטילו עליו לייסד קופות צדקה נוספות בבתי הכנסת של בעדן והודו. ממקור נוסף שנכתב בשפה האנגלית, היות שהשד"ר קסוס יצא לשליחות לעדן ולהודו, שבהן הקהילות היהודיות הושפעו מהקולוניאליזם הבריטי, ולכן התקשורת אתם הייתה באמצעות שפה זו. אפשר לדלות פרטים נוספים על מטרת השליחות של קסוס. ועד העדה סבר שהיו חובות ממלחמת העולם הראשונה, יוקר המחיה עלה, ולא היה מי שיתמוך בכ-2000 חכמים, תלמידי חכמים, עניים ואלמנות ועולים חדשים שהגיעו לארץ ישראל וביקשו עזרה מוועד העדה, אך בקשתם נדחתה. בידי קסוס היה שטר מכירה וקבלה של קניית חלקת קבורה בתוך בית העלמין בהר הזיתים, מכאן למדים שתפקידו כשד"ר היה גם למכור חלקות אדמה של ועד העדה המערבית לשם קבורה בירושלים ולהכנסה נוספת לוועד.¹² הכנסותיו של קסוס לוועד היו 7,150 גרוש מצרי.¹³

⁷ קונסיסטוריה: גוף המנהל קהילות יהודיות של מחוז או מדינה. יהודים במדינות שתחת השפעה צרפתית עשו שימוש במונח בתחילת המאה ה-19, כאשר התנועה לשוויון מדיני דרשה יצירה של גוף מייצג שיוכל לנהל משא ומתן רשמי עם הממשלה בשם היהודים, וכאשר הרצון לרפורמה בין המעמדות המשכילים תבע הקמת גוף שיקבל אחריות ליישם החלטות דתיות.

⁸ אמת"י, מיקרופילם מספר HM2/777: מכתבים אל ועד העדה המערבית, 1918-1928 עמ' 12c-27c; וראו מיקרופילם מספר HM2/779, עמ' 30b-42a, ובדבר פרות שליחותו: המורה לצדקה (לעיל, הערה 1, פרק ד), תרפ"ד, עמ' 19, תרפ"ה, עמ' 3. אמת"י, מיקרופילם מספר: HM2/779, עמ' 28-39, המורה לצדקה (לעיל, הערה 1, פרק ד), תרפ"א, עמ' 3.

⁹ אמת"י, שם, עמ' 42a-63; על הקהילה היהודית בהודו ראו אצל משה פלבר, יהדות הודו, תשנ"א, ירושלים עמ' 11-12.

¹⁰ המורה לצדקה (לעיל, הערה 1, פרק ד), תרפ"ב, עמ' 8, תרפ"ג, עמ' 13, תרפ"ד עמ' 19. הרב דוד עובדיה ציין ששמואל מזרחי ביקש עזרה מהרב שמעון ישועה עובדיה בשנת 1936. הרב מזרחי ציין שזקנו היה מהעיר מִפְנָאס. ראו: דוד עובדיה, קהלת צפרו מרוקו, הקהלה והשד"רים, ה, ירושלים תשנ"ב, עמ' שו-שח.

¹² ארכיון מכוון בן-צבי בירושלים, כתב יד 83, מספר 7, כתב השד"רות לחיים קסוס, תשרי תרפ"ב, שעליו חתמו הרבנים וראשי הוועד שמעון אשריקי, אליהו לעגיימי, יעקב בן-עטר, דוד עמוס, אברהם אלמאליח, משה-חי בן-נאים, אברהם לוי וישועה בן-שושן; או"ע"י, ועד עדת המערבים (1922-1947), מספר מכל ותיק: 6323/1285, רק ציון שנה – תר"פ, שבודרך כלל על שנה זו הוסיפו את השנה המדויקת. על התעודה חתומים הנ"ל; זמנו של שטר המכירה משנת תר"פ, עליו חתמו. על פרות שליחותו של קסוס ראו המורה לצדקה (לעיל, הערה 1, פרק ד), עמ' 3, תרפ"ב, עמ' 8, תרפ"ג, עמ' 13.

¹³ אמת"י, מספר מיקרופילם: HM2/777, עמ' 69a-b-67a-68a; ועל פרות שליחותו: המורה לצדקה (לעיל, הערה 1, פרק ד), תרפ"ה, עמ' 3, 8.

הרב יוסף שלוש יצא לשליחות למערב החיצון ב-1922.¹⁴ ועד העדה פנה לקהילת נאבל (Nabeul) שבתוניסיה בבקשה לקבל באופן נאה את השד"ר שלוש ולאפשר לו לקבץ נדבות, כי שבע שנים לא הגיע שד"ר לקהילה זו. מטרת השליחות הייתה לכלכל את תלמידי החכמים, יתומים, אלמנות ועניים מרודים.¹⁵ מספר 'המורה לצדקה' אפשר לדלות פרטים על פרות שליחותו של הרב שלוש בין השנים 1922-1924, שהיו בסך הכל 26,924 גרוש מצרי.¹⁶ בסוכות 1924 שהה הרב שלוש בקזבלנקה ופנה אל השד"ר חנניה אזולאי וביקש ממנו לצאת לשליחות מטעם ועד העדה המערבית לבואנוס איירס וברזיל. אזולאי שלח מכתב לעדה בדבר הסכמתו להיות שד"ר המערבים בדרום אמריקה כדי לעזור למערבים לבנות בתי כנסת ובתי מחסה לעניים בעקבות יוקר המחיה שמנע מהם לעסוק בבנייה ושכלול נכסי העדה. בדבר שליחותו של אזולאי לא נמצאו ממצאים המעידים אם אכן שליחותו יצאה לפועל.¹⁷

ב-1922 שלח פקיד העדה המערבית במראכש, הרב שלמה בן-חיים, שד"ר לכפרים בסביבות מראכש, את הרב יי נחמיאס, שאסף 2500 פרנק.¹⁸

ב-1923 שלח השד"ר הרב מרדכי אוחנא מכתב לוועד העדה באלכסנדריה בדבר הגעתו למצרים ופגישתו עם הרב אברהם אביכזר שחתם לו על פנקס הנדבות. אוחנא ציין שהגיע שד"ר מחברון ובא אף הוא להחתיים את הרב אביכזר על פנקס השד"רות. לדעת אוחנא, לא היה ראוי שהרב אביכזר יאשר את שליחות שד"ר חברון דבר שפגע בשליחותו, אך לדברי הרב אביכזר, השד"ר מחברון היה ראוי לאסוף את התרומות. ולכן אוחנא ביקש מהרבנים שמעון אשריקי ואליהו אלעגיימי לפנות לרב אביכזר בעניין אי-הצדק לתת אישור לשד"ר חברון כדי לאסוף נדבות בו זמנית עם שד"ר המערבים דבר שגרם למיעוט ההכנסות של ועד העדה.¹⁹ בהמשך שליחותו הודיע הרב אוחנא לרב שמעון אשריקי על קשיים נוספים בשליחותו שנבעו ממחסור באכסניות, התמודדות עם חלק מהקהילות היהודיות במצרים שלא קבלו אותו בסבר פנים יפות, שד"רים נוספים כמו שד"ר הפרסים מירושלים, שד"ר חברון והרב אבוחצירה ששמותיהם הפרטיים לא צוינו, קיבצו אף הם נדבות לכוללים ולצורכיהם הפרטיים. אוחנא ציין את רצונו להיות שד"ר בתוניס ואת צערו על העברה של סכומים פעוטים מהנדבות לוועד העדה. הסכומים הללו אפילו לא צוינו ברישומי ההכנסות של הוועד.²⁰

ממכתב של כוללות ועד העדה ליוסף נורי מראשי הקהל היהודי בערביסטאן (Arabistan) נראה שוועד העדה לא שלח שד"ר לאזור ערביסטאן 14 שנה בעקבות מלחמת העולם הראשונה. הם ביקשו ממנו לדאוג

¹⁴ שלמה דיין (לעיל, הערה 27, פרק מבוא), עמ' 421-422.
¹⁵ מכון בן-צבי, ירושלים: תיק ארץ ישראל, ירושלים עדת ק"ק מערבים, כתב יד 83 מספר 25.
¹⁶ המורה לצדקה (לעיל, הערה 1, פרק ד), תרפ"ב, עמ' 8, תרפ"ג, עמ' 13-14, תרפ"ד, עמ' 19; וראו את התכתבויותיו של הרב שלוש, אמת"י, מספר מקרופילם: HM2/777, עמ' 88-102.
¹⁷ שם, מכתב חנניה חביב אזולאי לרב שמעון אשריקי, א' חול המועד סוכות תרפ"ד, וראו מכתב נוסף מו' בחשוון תרפ"ד, עמ' 2a-1.
¹⁸ על אודות חביב חנניה ראו אצל משה-דוד גאון (לעיל, הערה 28, פרק מבוא, חלק ב), עמ' 34.
¹⁹ המורה לצדקה (לעיל, הערה 1, פרק ד), תרפ"ב, עמ' 8.
²⁰ אמת"י, מיקרופילם מספר: HM2/779: מכתבים אל ועד העדה המערבית 1921-1927, מכתב מהרב מרדכי אוחנא לרב שמעון אשריקי ולרב אליהו אלעגיימי, 22 בכסלו תרפ"ג.
שם, יום ד' סדר יתרו עמ', עמ' 5a-b.

לשד"ר הרב נתן רופא, בנו של הרב דוד נתנאל מטבריה, לקבוע קופות ולסדר לו אכסניה נאה. מתעודות של השד"ר נתן רופא שנשלחו לוועד העדה לידי הרב יעקב בן-עטר מ-1923-1924 ומספר 'המורה לצדקה' עד שנת 1928 אפשר ללמוד על ביקורו של רופא בקהילות היהודיות באזור ערביסטאן ובפרות השליחות. כספי שליחותו הועברו לוועד העדה באמצעות הרב שלום מלכא מטבריה, הכנסותיו של רופא לוועד היו 7,273 גרוש מצרי ו-3971.7 גרוש ארץ ישראלי.²¹

מהכנסות השד"רים ב-1924 מוצאים שהרב רפאל עזריאל (1874-?), העביר תרומה של קופת צדקה ממלילה בצפון מרוקו, סכום הכסף היה 179 גרוש מצרי.²²

הרב שלום-מרדכי אזולאי מרבני העדה המערבית יצא לשליחות במרוקו מטעם ועד העדה. במכתב לרב אשריקי ב-1924 דיווח על מצב שליחותו. הוא שהה בעיר אספי (סאפי - Safi) לאחר שביקר בערים מאזאגן ואזימור (Azimur) שלאורך האוקיינוס האטלנטי. משלוש הערים אסף אזולאי 2,300 פרנקים, ולדבריו, בעיר אספי שהיו חייבים חמש נדבות וחצי למערבים, אך הסוכן סבר שתקציב הנדבה היה רק 40 פרנקים – פחות ממה שקיבלו בעבר. אזולאי הוסיף שהיו צעירים שלא רצו לתרום ואף הגיעו למצבים של אלימות פיזית ומילולית מכאן נראה שחלק מאנשי הקהילה היו נגד מתן תרומות לארץ ישראל.

הרב אזולאי ציין שבסאפי היה יהודי ששמו רפאל בן-סוסאן מטנג'ר, שהתעשר והיה בעל צדקה, ולאחר פטירתו שלח אחיו את כספו לטבריה כתרומה. שד"ר הספרדים מירושלים באספי אברהם פינטו תבע אותו בפני בית הדין במוגדור (Mogador), כיוון שלדבריו לא היה שד"ר מטבריה, הרב אזולאי סבר שהכסף היה שייך לעדה המערבית, הוא המתין לפסק הדין בדבר הכסף מבית הדין במוגדור.²³ במכתבים אחרים של הרב אזולאי לא היו עדויות נוספות על פרשה זו, אבל מהמקרה למדים על ניסיון השד"רים לגייס כמה שיותר כספים לכולל שיצאו בשליחותו. הרב אזולאי המשיך לקזבלנקה, ושם פגש את שד"ר העדה המערבית מאלג'יר שהיה זקוק לרישיון כדי להתחיל בשליחותו באוג'דה.²⁴

הרב אזולאי לא הצליח לגבות את הנדבות של קזבלנקה, ולכן משם המשיך בשליחותו לכפרים באזור סטאת (Setatt) ומזאב (Mzab).²⁵ מהכפרים חזר הרב אזולאי לקזבלנקה, ושם ביקש מוועד העדה המערבית לשלוח לו קבלה על 7,000 פרנקים שאסף עד כה עבור העדה. בקזבלנקה נפגש עם זגורי, וזה יידע אותו בדבר הימצאות שליח מטעם קרן היסוד שנוסדה ב-1920 בלונדון ותפקידה היה לשמש כזרוע כספית של הנהגת היישוב שמימנה את העלייה, הקליטה, הביטחון וההתיישבות של היהודים בארץ ישראל, שליח קרן היסוד

²¹ אמות"י, מספרי מיקרופילים: HM2/929, עמ' 104, HM2/777, עמ' 87-70; HM2/779, עמ' 64a, 68, 120; המורה לצדקה (לעיל, הערה 1, פרק ד), תרפ"ג, עמ' 13, תרפ"ד, עמ' 13, תרפ"ה עמ' 3, תרפ"ו, עמ' 41, תרפ"ז, עמ' 77, תרפ"ח-תרפ"ט, עמ' 3; שלמה דיין (לעיל, הערה 27, פרק מבוא), עמ' 413-415.

²² הרב עזריאל: חתנו של הראשון לציון הרב יעקב מאיר, יצא לשליחות מטעם מוסדות שונים; המורה לצדקה (לעיל, הערה 1, פרק ד), תרפ"ד.

²³ אמות"י: מיקרופילים מספר: HM2/777, מכתב מהרב שלום-מרדכי אזולאי לרב שמעון אשריקי, אספי, ד' [כ] אב רחמן, תרפ"ד, עמ' 5a-b; על שליחותו של הרב אברהם פינטו ראו: אברהם חיים, 'שליחותו של הרב אברהם פינטו למרוקו ממזרח וממערב ב (1980), עמ' 171-203, אברהם חיים לא הזכיר את תביעתו של פינטו כלפי הרב אזולאי.

²⁴ שם: מהנ"ל לרבנים שמעון אשריקי ואליהו אלעגיימי, כ"ו באב רחמן תרפ"ד.
²⁵ שם: הנ"ל, 16 אלול, תרפ"ד, עמ' 7a-b.

אסף תרומות לקרן. בעיני הרב אזולאי היה השליח לרועץ, ומלבד זאת החלה הקהילה היהודית בוואזאן (Wazan) לאסוף תרומות לתיקון הקבר של רבי עמרם בן דיוואן. שליחים אלו הקשו על הרב אזולאי באיסוף תרומות למערבים. הוא החליט להגיע למוגדור וכפֿייה, לפני ששליח קרן היסוד היה אמור להגיע לאזור. הרב אזולאי ביקש מהמערבים לשלוח מכתבים למאיר בוטבול ממראכש, שהיה גבאי העיר, ולשלמה בן-חיים ממראכש בדבר גביית תרומות מהכפרים באזור מראכש. אזולאי התבקש מהרב שלוש לבדוק הקדש שהיה על שם בן לענקרי, ומפרותיו הייתה העדה אמורה ליהנות. ההקדש היה במראכש, ולדבריו היה נתון בידי בית הדין של העיר ובית הדין הגדול של היהודים. כנראה כוונתו לקונסיסטוריה ולא לקונסול צרפת, ולכן את העניין היה צריך להפנות לבתי הדין היהודיים.²⁶

הרב אזולאי הגיע למוגדור, ושם פנה לבית הדין בדבר הקדש סאפי שנזכר לעיל, על שם המנוח רפאל בן-שושן, שהיה סלע מחלוקת בין הספרדים למערבים. הרב אזולאי אף אסף תרומות במוגדור.²⁷ הוא חזר לקזבלנקה, ומשם המשיך בשליחותו במרוקו הצרפתית והספרדית. לפי המכתב האחרון שיש בידינו מ-1927 נראה שאזולאי שהה בצפרו, והכנסותיו לוועד היו 37,861 גרוש מצרי.²⁸

בהכנסות של 1925 קיבל הרב שמעון שבתי מצפת דמי קדימה על שליחותו למרוקו. מתעודת השד"רות שלו משנת 1927 עולה ששליחותו הייתה לדרום אמריקה, פורטוגל וצפון מרוקו, ומטרתה לאסוף תרומות להכנסת כלה, תלמוד תורה, עזרה בשכר דירה וחלוקת מצות לחכמים ועניי העדה. הכנסותיו לא צוינו בדיווחי הכנסות הוועד מלבד דמי הקדימה שצוינו לעיל.²⁹

רפאל מזרחי היה שד"ר לאלג'יריה ותוניסיה. בהכנסות של ועד העדה מ-1925 צוינו פרות שאסף בערים קונסטאנטין ותוניס, ובהכנסה לשנת 1927 הופיעה שארית ההכנסה משליחותו של מזרחי. הכנסותיו לוועד היו 7,718 גרוש מצרי.³⁰

מתעודה שנמצאה בוועד העדה עולה שבשנת 1926 חתם השד"ר הרב מרדכי אוחנא על חוזה שליחותו לאלג'יריה ותוניסיה.³¹

בהכנסות של שנת 1927 הופיע השד"ר הרב יעקב ברדוגו, וועד העדה ערך אתו פשר על פי מה שנכתב ב'ספר המורה לצדקה; אבל מלבד פרט זה לא נמצאו פרטים נוספים אודות שליחותו, ההכנסה ממנו הייתה כ-2,000 גרוש מצרי.³²

²⁶ אמת"י, מיקרופילם מספר: HM2/779 מכתב מהרב שלום-מרדכי אזולאי לרבנים שמעון אשריקי, אליהו אלעגיימי ושמואל עזראן, כ"ו במרחשוון תרפ"ה עמ' 6a-b; על שד"רים שהגיעו לוואזאן לפני תקופת מחקרנו ראו בהרחבה: דניאל אלבו, קהילה יהודית ביחר קדושה לאיסלאם: קהילת וואזאן בין השנים 1780-1920, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, 2009, עמ' 189-206.

²⁷ שם, מכתב מטו"ב בכסלו, תרפ"ה עמ' 8a-b.
²⁸ שם, עמ' 10-23; על פרות שליחותו ראו המורה לצדקה (לעיל, הערה 1, פרק ד), תרפ"ד, עמ' 20; על תאריך חזרתו לארץ ישראל ושהייתו בצפרו ראו דוד עובדיה (לעיל, הערה 11), עמ' קסא.

²⁹ המורה לצדקה (לעיל, הערה 1, פרק ד), תרפ"ח (תרפ"ח), עמ' 3. וראו: אמת"י, מיקרופילם מספר: HM2/779, עמ' 90-94; וראו את שטר השד"רות בוועד העדה המערבית, תיק שליחים (לעיל, הערה 4).

³⁰ המורה לצדקה (לעיל, הערה 1, פרק ד), עמ' 3, 41; וראו מכתבים לוועד העדה: אמת"י, שם, עמ' 58-59.

³¹ ועד העדה המערבית, תיק מכתבים (לעיל, הערה 12, פרק ד), אין תאריך בראש התעודה, אבל בתחתית התעודה צוינה שנת תרפ"ו.

בתעודה של ועד העדה, שזמנה כנראה מאמצע שנות ה-20 עולה שהשד"ר הרב ציון אוחנא³³ יצא לשליחות במצרים.³⁴

בתעודה ששלח ועד העדה לחיים לכראייף³⁵ מהעיר מכנאס במרוקו באמצעות השד"ר ציון אוחנא ב-1929 נזכר המשבר הכלכלי העולמי שהשפיע על יוקר המחיה.³⁶ מלבד זאת ב-11 ביולי 1927 הייתה רעידת אדמה בעצמה של R6.2 מאגניטודה (מידת האנרגיה שמחוללת את הרעש). הרעש שהחל בים המלח ופגע בכל חלקי ארץ ישראל וגם בחלק מעבר הירדן היה חמור מאוד. באזורים הללו נהרגו בין 300 ל-500 נפש. בתים ניזוקו במידה רבה מאוד. בירושלים ניזוקו 175 בתים. בין 1927 ל-1928 היו רעידות אדמה במהלך 16 חודשים ברציפות.³⁷ וועד העדה התלונן על נזק רב שנגרם לכולל העדה מרעידות האדמה. בשל כך החליט הוועד לשלוח למכנאס (Meknes) את השליח הרב ציון אוחנא. ועד ההעדה כינה אותו 'הרב הכולל בישראל' מתוך רגשי כבוד והערכה כלפיו. אוחנא היה אחד השד"רים המעולים, ועליו סמכו לא רק בני עדתו אלא גם גופים אחרים. מטרת שליחותו הייתה לאסוף כספים למען תיקון הכולל בעיר העתיקה ולתמיכה בנצרכים. מפנקס שליחותו של הרב אוחנא בין השנים 1928-1930 עולה שהוא נתן דיווח מדויק על מקומות שליחותו במרוקו וסכום התרומות שהצליח לאסוף לוועד העדה היה 16,001 גרוש ארץ ישראלי.³⁸

בספר 'המורה לצדקה' צוינו גם השד"רים נסים דאנון ויוסף הכהן. אזור שליחותו של הרב דאנון לא פורש, אבל פרות הכנסות שליחותו צוינו והן 15,604 גרוש מצרי ו-21,621 גרוש ארץ ישראלי.³⁹ ממכתב של הרב משאש לרב נסים דאנון נראה שהרב דאנון היה שליח של כולל המערבים ב-1929 לאלג'יריה. הרב דאנון היה צריך להמתין לנשיא הקהילה כדי לקבל את הנדבה של המערבים. מהמכתב נראה שהרב משאש התפלפל אתו בדברי תורה שהמשיכו גם במכתב נוסף באותו חודש.⁴⁰ משה-דוד גאון ציין שהרב דאנון יצא לשליחות מטעם המערבים בראשית שנות ה-30, אבל ממסמכי ועד העדה למדים על הכנסותיו של הרב דאנון כבר ב-1926. על אזור שליחותו ציין גאון שהרב דאנון היה במרוקו, וב-1930 נגדעה שליחותו בספקס

³² המורה לצדקה (לעיל, הערה 1, פרק ד), תרפ"ח, עמ' 41.

³³ הרב ציון אוחנא: מרבני צפת, שד"ר צפת של מוסדות למערב הפנימי ומדינות אחרות. הוא היה נצר לרב סלימאן אוחנא. לא ידועים פרטים רבים אודותיו מלבד אצל משה-דוד גאון (לעיל, הערה 28, חלק ב, פרק מבוא), עמ' 26.

³⁴ שלמה דיין (לעיל, הערה 27, פרק מבוא), עמ' 418. ייתכן שהתעודה מאמצע שנות ה-20, היות שהתחומים הם חברי ועד העדה משנים אלו, בהם שלמה עמיאל, שמואל אלעלוף, ישועה בן-שושן, אהרון עמיאל ויצחק הלוי.

³⁵ חיים לכראייף, מראשי הקהילה במכנאס, ראש הקהילה מ-1923; וראו: בית הכנסת על שם חיים אלכריף בספרו של יוסף טולידאנו, ניהי בעת המלאח, ירושלים 1984, עמ' 206.

³⁶ אמת"י, מספר תיק MA/P/17, אב תרפ"ט; תעודת שד"רות נוספת של ציון אוחנה ללא תאריך, אבל יש לשער שהיא מסוף שנות ה-20, ומטרת שליחותו מצולמת אצל שלמה דיין (לעיל, הערה 27, פרק מבוא), עמ' 417-418; תמונות של מבנים שנהרסו מהרעש ראו אריאל, 'אוסף תמונות נדיר מהרעש של 1927', אריאל 55-56 (תשמ"ח), עמ' 128-132. המשבר הכלכלי בארצות הברית השפיע על כלכלת העולם כולו ואף הביא לעליית הנאצים לשלטון.

³⁷ דוד עמירן, 'רעידות-אדמה בארץ-ישראל', קדמוניות כט (תשנ"ו), עמ' 53, 58-60; ראו גם נתן שלם, 'הרעשים בירושלים', רבעון לחקר ירושלים ותולדותיה ב (תשי"ט), עמ' נג-נד.

³⁸ אמת"י, מספר מיקרופילם HM2/930, פנקס ההכנסות מתרומות ונדבות בקהילות מרוקו של מר ציון אוחנא, שד"ר ועד העדה המערבית ירושלים, תרפ"ח-תר"ץ (1928-1930); וראו המורה לצדקה (לעיל, הערה 1, פרק ד), תרפ"ז, עמ' 41, תרפ"ח תרפ"ט, עמ' 3.

³⁹ שם, הכנסה מתרפ"ז, עמ' 77.

⁴⁰ יוסף משאש, אוצר המכתבים, ירושלים תשכ"ח, ב, עמ' סא-סב.

(Sfax) בתוניסיה בעקבות מחלה. הרב יוסף הכהן היה שד"ר במצרים, ופרות שליחותו מ-1928-1929 היו 3,325 גרוש ארץ-ישראלי.⁴¹

ב-1930 נחתם הסכם שליחות בין השד"ר הרב יהודה אלעזר לוועד העדה המערבית בדבר שליחותו למצרים. בהסכם התחייב הרב אלעזר ללכת לשליחות בעצמו ולא למנות תחתיו שליח אחר מכאן למדים שכאשר שליח התחייב ללכת בשליחות העדה היה אסור עליו למנות שליח אחר תחתיו אלא באישור הוועד, ההתחייבויות הנוספות של הרב אלעזר היו לצאת לשליחות לכל המאוחר בכ"ב במרחשוון, להשתדל ולהתאמץ באיסוף התרומות, והשד"ר יקבל 40% מפרות השליחות, וועד העדה יקבל 60% לאחר ניכוי ההוצאות. אם הצליח לייסד קופות נוספות, הוא היה נהנה מהרווח שלהן. השד"ר היה צריך להכין דו"ח של ההכנסות והוצאות שליחותו, וועד העדה היה צריך לדאוג לשד"ר ביצירת קשר עם העיתונות ועם ראשי העדות באמצעות מכתבים כדי לקדם את שליחותו.⁴²

באותה שנה נחתם הסכם שליחות בין השד"ר הרב יעקב-חי לובאטון לוועד העדה בדבר שליחות לסוריה, ערביסטאן, הודו ופרס. בהסכם נכתבו הסעיפים האלה: תקופת שליחותו 1930-1932; אסור היה לשלוח שד"ר של העדה למקומות שליחותו; בגמר שליחותו, אם לא מילא את תפקידו, חובתו למסור רשימה של התורמים, הנאה מקופות חדשות במשך חמש שנים, כלומר במידה והרב לובאטון הצליח להקים קופות חדשות באזור שליחותו לטובת הוועד אזי הייתה לו הנאה מהן במשך חמש שנים, ודו"ח בדבר הכנסות והוצאות השליחות. יש לציין שהוצאות השליחות היו על חשבוננו. ממכתב מ-1932 נראה שהרב לובאטון חזר משליחותו ללא הכנסות לוועד ועם חוב שלש 300 לירה ארץ ישראלית.⁴³

ב-1931 יצא השד"ר הרב מרדכי אוחנא למרוקו הספרדית והצרפתית, הכנסתו לוועד הייתה 172,440 פרנקים.⁴⁴

ב-1932 נחתם הסכם שליחות בין הרב אברהם פריסקו לוועד העדה בדבר שליחותו למצרים. הוא התחייב לצאת בחודש שבט, וסעיפי ההסכם היו כשל השד"ר הרב יהודה אלעזר.⁴⁵

מפנקס ההוצאות וההכנסות של הרב סעיד הכהן נראה שהוא יצא לשליחות ב-1933, חזר לירושלים ושוב יצא בשנת 1934-1935. הרב הכהן אסף כספים בקהילות היהודים באלג'יריה ותוניסיה. לטריפולי הוא לא

⁴¹ על אודותיו: משה-דוד גאון (לעיל, הערה 28, חלק ב, פרק מבוא), עמ' 214-215.
⁴² ועד העדה המערבית בירושלים, תיק שליחים (לעיל, הערה 4), טו"ב במרחשוון תר"ץ, על ההסכם חתמו הרב אברהם אביכור, אברהם אלמאליח והשד"ר יאודה [יהודה] אלעזר.

⁴³ שם, י"ד באב תר"ץ, חתומים: הנ"ל. וועד העדה המערבית, תיק מכתבים (לעיל, הערה 12, פרק ד) מכתב מהרב לובאטון לרבני ועד העדה המערבית, טבת תרצ"ב. ייתכן שלובטון היה סורי, ולכן שליחותו הייתה לאזור מוצאו. גאון לא הזכיר אותו אבל הזכיר חכמים מארס צובא שלהם אותו שם משפחה, משה-דוד גאון (לעיל, הערה 28, פרק מבוא, חלק ב), עמ' 317-318.

⁴⁴ ועד העדה המערבית בירושלים, תיק שליחים (לעיל, הערה ד), חשבון הכנסת השד"רות של הרב מרדכי אוחנא. וראו פנקס שליחותו המקורי בוועד העדה המערבית ובאמת"י, מספר מיקרופילם HM2/1292, 1931-1933. מהצלבת המקורות בעל הפנקס בארכיון לא היה ידוע לארכיונאים, ועתה איתרנו את שמו של בעל הפנקס הרב אוחנא מרדכי.

⁴⁵ ועד העדה המערבית בירושלים, תיק שליחים (לעיל, הערה 4), כ"ו בטבת תרצ"ג, חתום: אברהם פריסקו.

הצליח להגיע כיוון שנשלח שד"ר אחר, לכן הוא דרש מוועד העדה לפצותו על הבטחתם לתת לו את השליחות בטריפולי ודרש את שכר כתיבת פנקס השליחות.⁴⁶

לרב הכהן היה תפקיד נוסף בשליחותו – העברת מידע לוועד העדה. לכן בזמן שהותו באלג'יר (Algiers) ראה צורך לייצע את ועד העדה בדבר פטירתו של אחד היהודים העשירים באלג'יר, שעוררה מחלוקת בעניין קבורתו בין הספרדים למערבים בירושלים כלומר האם הנפטר היה אמור להיקבר בחלקת ועד העדה הספרדית בהר הזיתים או בחלקת ועד העדה המערבית בהר הזיתים, בעניין דנתי בפרק העוסק בקשרי המערבים עם ועד העדה הספרדית בירושלים.⁴⁷

ב-1933 נכתב הסכם לשליחות מטעם ועד העדה ושהכיל את הסעיפים המקובלים בין השד"ר הרב עמרם אבורביע לוועד העדה בעניין שליחותו למרוקו הצרפתית והספרדית. בהסכם אחר הודה הרב אבורביע לוועד בעניין שליחותו, שמטרתה היו איסוף כספים של הוועד במרוקו ותרומות נוספות למען בניית הבניין החדש של ועד העדה. בהסכמתו ציין את העניינים האלה: ההוצאות על חשבוננו; מתנות-כספים שנתנו לו באופן אישי במהלך שליחותו כמו נדבות ועבור חזנות היו צריכות להתחלק בינו לבין ועד העדה; בלאי של בגדים שעליהם התחייב להוציא שמונה גרושים ארץ-ישראליים; ייסוד הקדשים וקביעתם והנאה מפרותיהם במשך חמש שנים; התחייבות לצאת לשליחות ולא לקבל עליו שליחות ממוסדות אחרים; התחייבות למלא דו"ח של כל צורכי השליחות. הרב אבורביע התחייב לתת לוועד העדה 65% מהכנסתו.⁴⁸ מפנקס שליחותו, נראה שהרב אבורביע החל את שליחותו בצפון מרוקו, משם המשיך לאורך חוף האוקיינוס האטלנטי, ומשם נכנס לפנים הארץ. פרות שליחותו הסתכמו ב-9,490.75 פרנקים לאחר חשבון עם ועד העדה נשאר לוועד 62,090 לירה ארץ ישראלית ותשעים מיל.⁴⁹ בזמן שליחותו של הרב אבורביע שלח ועד העדה מכתב לרב יעקב כלפון מטיטואן בדבר הודעתו של הרב אבורביע על רצונו של הרב כלפון להקדיש לעדה המערבית מחיר של מגרש בשכונת בית וגן שהיה בבעלותו ואכן מדו"ח שליחותו של הרב אבורביע נראה שהמגרש נמכר ב-84,000 לירה ארץ ישראלית.⁵⁰

ב-1934 קיבל הרב סעיד הכהן מכתב המלצה לשליחותו לתוניסיה ואלג'יריה. לשליחותו היו שתי מטרות: האחת איסוף התרומות הרגילות שכל השד"רים נהגו לאסוף באלג'יריה ותוניסיה, והאחרת – איסוף תרומות נוספות עבור הבניין החדש של העדה המערבית שבו היה גם בית כנסת שהועתק למקום אחר עד סיום הבנייה. הנה קטע מדברי ועד העדה בתעודת ההמלצה בעניין חשיבות המטרה השנייה:⁵¹

⁴⁶ שם, שם.

⁴⁷ שם, מכתב מוועד העדה המערבית לראשי העדה באלג'יר, כ"ו בסיוון תרצ"ג.

⁴⁸ שם, שם ז' באלול תרצ"ג.

⁴⁹ שם, כ"ב במרחשוון תרצ"ד, 31.10.1934, עמ' 3.

⁵⁰ שם, מוועד עדת המערבים בירושלים לרב כלפון יעקב, י"ג בשבט תרצ"ד.

⁵¹ אוני"ס מספר מכל ותיק: 6326/1285, ועד עדת הספרדים 1922-1947, שד"רים ועד עדת המערבים. בתיק יש עוד תעודה של שליחות הרב סעיד הכהן ללא תאריך. רק השנה מצוינת – תר"ץ, ללא הוספה של השנה המדויקת וחתימות חברי ועד העדה האלה: הרבנים אברהם אביכזר, יוסף-י' שלוש, שלום אזולאי, עמרם אבורביע, יהודה חדאד ואנשי הציבור אברהם אלמאליח, מרדכי לוי, משה אדאהן, אליהו עמיאל, יצחק דאבילא ויצחק ע' (עמרם) צבע.

באנו בכתב זה לבקש מרו"מ [מראשים ומנהיגים] לעמוד נא עם הרב הנז' בכחו הטוב ובהשפעתו על חברים הסרים המשמעתו [למשמעתו] לתרום תרומה גדולה בעין יפה לבנין מקדש מעט הזה במקום המקודש על ארצנו ועל נחלת אבותינו, ולא לתת כמו שרגילים לתת לשאר שלוחים, דלא ראי זה כראי זה מכל הצדדים וד"ב [ודי בזה].

על-פי פנקס פירוט הכנסות והוצאות שליחותו, סך כל התרומות שאסף היה 90,604.95 פרנק, וסך כל הוצאותיו – 16,611.71 פרנק.⁵²

בין 1934 ל-1937 יצא לשליחות מרוקו מטעם וועד העדה הרב שלמה הכהן סקלי אזאגורי, מפנקס שליחותו נראה שמצבן הכלכלי של הקהילות היהודיות במרוקו היה קשה, דבר שגרם לרב אזאגורי קשיים בעת שליחותו. הכנסותיו לוועד היו 49,334 פרנקים.⁵³

ב-1937 נחתם הסכם בין הרב אברהם עמיאל מירושלים לוועד העדה בדבר שליחות לערי מרוקו הספרדית והצרפתית. בהסכם היו 13 סעיפים, מהם הדומים להסכמים עם שד"רים קודמים אחרים, מהם שונים, כגון: פיצוי הדדי של 50 לירות ארץ-ישראליות אם אחד הצדדים היה מפר את החוזה.⁵⁴

ב-1937 נתן ועד העדה מכתב לרב שלום מלכא, ובהם התבקשו ראשי קהילות ללא ציון שמות הקהילות לעזור לרב מלכא בשליחותו.⁵⁵ מחשבון שליחותו למדים שהרב מלכא היה באלג'יריה ותוניסיה, הוא שלח מכתב ממכנאס לוועד העדה בדבר הצער שנגרם לו מריבוי השד"רים באזור ובכללם שד"רים שהגיעו מרומניה ומפולניה.⁵⁶ בדיווח החשבון הכללי של שליחות הרב מלכא הוזכרו מטרות שליחותו: איסוף התרומות וייסוד קופות חדשות ואיסוף תרומות לבניין החדש של ועד העדה. הרב מלכא ביקר בקהילות בתוניס (Tunis) ובסביבותיה, באלג'יר ובקונסטנטין (Constantine). הכנסתו הכללית לוועד העדה הייתה 71,453 פרנקים.⁵⁷

ב-1939 נחתם הסכם בין הרב נעים שחרור לוועד העדה בדבר שליחות למרוקו ובפרט לאזור הפרוטקטורט הצרפתי. לצד חתימתו של שחרור חתם הרב ישועה פאלאגי מצפת. הרב פאלאגי חתם כעד על שטר הפשר ושימש גם מתווך בשליחותו.⁵⁸ ועד העדה קיבל מקדמה של 50 לירה ארץ ישראלית מהרב שחרור באמצעות הרב פאלאגי, וכמו כן הוועד אישר את ה-40% שהיה על הרב שחרור לקבל משליחותו ו-60% אחרים ניתנו לוועד, על שליחותו אין עדויות נוספות.⁵⁹

52 שם, שם.
53 אמת"י, מספר תיק: Iny 4373, MA/42, פנקס השד"ר הרב שלמה הכהן סקלי אזאגורי תרצ"ד-תרצ"ז, עמ' א-מב.
54 שם, שטר הסכם, ו' באלול תרצ"ז, חתום: אברהם אלמאליח.
55 שם, כ' כסלו תרצ"ח.
56 שם, מהרב שלום מלכא לוועד עדת המערבים, 20 [כ'באב תרצ"ח].
57 שם, 'חשבון כללי משליחות ערי תוניס, אלג'יר וקוסטאנטין שמסר לן מר שד"ר לן הרב הכולל כמוהר"ר שלום מלכה הי"ו, ללא תאריך, ייתכן שהדיווח משנת תרצ"ט, היות שיש מכתב של הרב מלכא מכ"א בסיוון תרצ"ט לוועד העדה בעניין עזרה של הוועד בשליחת מכתבים לראשי הקהילה בתוניס בדבר הגעתו של הרב מלכא לאזור.
58 שם, שטר פשר, ח' במרחשוון תרצ"ט. משפחת שחרור נמנית עם המשפחות המערביות של צפת.
59 שם, הסכמים מי"ב במרחשוון תרצ"ט וכ' בטבת תרצ"ט.

מבדיקת השד"רים של ועד העדה המערבית נראה שערב מלחמת העולם הראשונה שלחו שד"ר אחד, ובין שתי מלחמות העולם נשלחו 26 שד"רים. אין מידע מוחלט על חלק מפעילות השד"רים, היות שחסרים מקורות על אודות שליחותם.

מלבד השד"רים שיצאו מטעם ועד העדה היו רבנים מערבים המעורבים במתן המלצה לשליחות שד"רים שיצאו מטעם מוסדות אחרים. למשל, בין החתומים על המלצה של השד"ר יהושע-יהודה כהן מיוון שנשלח ב-1929 על ידי הקרן הקיימת לישראל למרוקו היה הרב אברהם אביכזר, נשיא הכבוד של ועד העדה המערבית. מכאן למדים על עידוד רבנים מערבים לשלוח שד"ר מטעם מוסד ציוני שדאג לגאול אדמות בארץ ישראל וליישבן.⁶⁰

3. שד"רים מערבים בשליחות ראש הרבנים והוועד הכללי לעדת ישראל ספרדים בחברון

שם השד"ר	תקופת שליחותו
הרב יעקב חי ברדוגו	1921-1924, 1928-1931
הרב חביב דוד עמאר	1920
הרב אברהם חי בן אמוג	1920
חביב-דוד עמאר	שנות ה-20
הרב שלמה אוחנה	1930-?
הרב נסים ועקנין	1935-1937
הרב שמעון חי הרוש	1928-?
הרב משה חמוי	1937-?
הרב שלמה עמאר	1936

עודד אבישר ציין שמונה שד"רים בין 1921 ל-1935, שיצאו בשליחות הוועד הכללי לעדת הספרדים בחברון,⁶¹ ומחציתם היו מערבים, ואלה שמותם: הראשון הרב יעקב-חי ברדוגו (1882-1942),⁶² שיצא לשליחות במגרב ב-1921. מכתב השליחות שלו מלמד על השבר שבו הייתה שרויה העדה הספרדית בחברון בעקבות מלחמת העולם הראשונה. הם ציינו שתשע שנים לא נשלח שד"ר לגולה, לכן נשלח הרב ברדוגו במגמה לאסוף את התרומות של הקופות והנדירים עבור השנים שחלפו. במכתב מ-1921 התבקש הרב ברדוגו לאסוף את התרומות מהעיר ארזילה (Arzila) בצפון מרוקו. הרב ברדוגו שהה שלוש שנים בשליחותו ובשנית יצא לשליחות ב-1928 למשך שלוש שנים.⁶³

⁶⁰ דוד כהן, 'שליחותו של י"י כהן לקהילות מרוקו הספרדית והצרפתית (1929/30)', מקדם ומים ג (תש"ן), עמ' 1.

⁶¹ עודד אבישר (לעיל, הערה 23, חברון, פרק מבוא), עמ' 220.

⁶² הרב יעקב בירדוגו: רב מטבריה ושד"ר, על אודותיו ראו משה עמאר (עורך), מים עמוקים, מקוה המים ושושנת העמקים, ירושלים תשל"ח. ספרים אלו חיברו הרב יהודה בירדוגו, יעקב בירדוגו והרב יעקב-חי זריהן. במאמר על רבני משפחת בירדוגו ציין הרב משה עמאר את הביוגרפיה של הרב יעקב-חי בעמ' 120, סא, 121, סב, קסז.

⁶³ אבישר ציין את שם משפחתו של השד"ר בורדוגו (השם הנכון הוא ברדוגו, בלי האות וי"ו). על שטר שליחותו ראו את שטרות השליחות: אצ"מ, מספר תיק: AK4/1, תעודות על חברון ועל הפעילות הציבורית של מנשה מני (1910-1948), שטר שד"רות לרב חי-יעקב ברדוגו, הפנייה של ראש רבני חברון והוועד הכללי לעדת הספרדים עליו חתמו הרבנים חסון רבנו, מאיר פראנקו וראש הרבנים, הרב מ' סלימן מני. השטר הופנה לדוד בן-נאים בשנות ה-20 של המאה ה-20. השטר השני היה עבור הרב יוסף הלוי מהעיר ארזילה [ארזילה], ט"ו באב תרפ"א. הרב דוד עובדיה ציין שהרב בירדוגו היה בצפרו בשנת תרפ"ב והוסיף פרטים ביוגרפיים עליו, כמו מקום הולדת אביו, הרב יהודה, שנולד במכנאס, והולדתו של הרב יעקב-חי בטבריה. ראו: דוד עובדיה (לעיל, הערה 11) עמ' רכג-רכה.

השני הרב שמעון חי הרוש מצפת יצא לשליחות למגרב ב-1928. מכתב שליחותו לטריפולי למדים על מטרת השליחות, שהייתה עזרה כלכלית לכולל הספרדי-הוועד הכללי. הרב הרוש היה ב-1929 בתוניס, ⁶⁴ השלישי הרב שלמה אוחנה (?-1885) יצא לשליחות ב-1930 להודו. לדבריו יצא לשליחות שלוש פעמים להודו עבור צפת (להלן נדון בשליחותו בצפת) ופעם אחת עבור חברון. מעדותו על שליחותו מטעם הוועד הכללי בחברון עולה שהרב אוחנה ביקש מהרב פרנקו מחברון לצאת לשליחות בהודו. הרב פרנקו הבטיח לרב אוחנה 40% מפרות השליחות. לדברי הרב אוחנה היה מזל לקהילה בחברון, היות שבבומבי (Bombay) לא רצו לתרום לחברון, ורק בזכות נוכחותו של הרב אוחנה במקום הסכימו לתרום. לפיכך דרש הרב אוחנה 50% מפרות השליחות. הרב אוחנה חזר לצפת, אך הרב פרנקו נפטר, והרב בג'איו שהתמנה לרב במקומו אמר לרב אוחנה שעליו לקבל 40% בלבד, הכנסותיו של הרב אוחנה לוועד הכללי לא צוינו. ⁶⁵

השד"ר הרביעי היה נסים ועקנין ב-1935 לערי הבלקן. בשטר הפיטורין-שטר המעיד על סיום השליחות ופיטורי השד"ר, לאחר סיכום השליחות מצד הוועד הכללי נכתב שהוא היה בנו של הרב שמעון ועקנין מטבריה. הרב חיים בג'איו מחברון כתב שהשליח מסר לו דו"ח על שליחותו בערי הבלקן ומסר את כל הכסף שהגיע לוועד משליחותו במשך שנתיים עד 1937, לא צויין סכום הכסף שהועבר לוועד ולא שכרו של הרב ועקנין. ⁶⁶

שד"רים מערבים נוספים יצאו לשליחות מטעם הרבנות הראשית של כוללות הספרדים בחברון, שהוא הגוף הרבני של הוועד הכללי לעדת הספרדים בחברון ושאישר לא הזכיר אותם: הרב חביב-דוד עמאר בשנות ה-20. אזור שליחותו לא הוזכר. מטרת שליחותו הייתה קיבוץ נדבות למען חברון. ⁶⁷

הרב אברהם-חי בן אמוזג (1860-1930) ⁶⁸ מרבני טבריה יצא לשליחותו ב-1920. לא צוין אזור שליחותו אלא רק השם משה שהיה מארח את השד"רים ואליו הופנה מכתב השליחות. תוכנו כמו מכתב השליחות של הרב בירדוגו. הרב בן אמוזג יצא לשליחות לאחר תקופה ארוכה שוועד העדה בחברון לא שלח שד"רים בעקבות מלחמת העולם הראשונה. נראה ששליחותו הייתה למרוקו, היות שבשו"ת הרב בן אמוזג ציין את העיר תארדונאת (Taroudant) במרוקו, וצוין שהשאלה נשאלה בעת שליחות מצווה לארצות הקודש.

⁶⁴ עודד אבישר (לעיל, הערה 23 חברון, פרק מבוא), צילום שטר השליחות: שם, עמ' 226.
⁶⁵ ארכיון בית המאירי בצפת, מתוך תמליל ריאיון של שלמה אוחנה (ללא תאריך), עמ' 6.
⁶⁶ המכון לתצלומים וכתבי יד של בית הספרים הלאומי, איגרות שד"רים, מספר תיק: 4°199/332, שטר פיטורין מהרב חיים בג'איו לרב נסים ועקנין, יום שבת, א' בחודש מרחשוון שנת י'ולו אתן 'את הארץ' (חשוון תרפ"ז). הרב יוסף ילזו ציין שלבנו של הרב דוד ואעקנין מטבריה קראו שמעון.
⁶⁷ ארכיון מכון בן-צבי ירושלים: חברון אוסף מנשה מני, כתב-יד 102, מספר 6, שטר שליחות מהרבנות הראשית של כוללות הספרדים לרב חביב-דוד עמאר עליו חתמו הרבנים חסון רבנו, שמואל קשטיל ומאיר פראנקו, שנות ה-20.
⁶⁸ הרב אברהם חי בן אמוזג: נולד בטבריה והיה מחכמיה, שד"ר, וכינויו היה חבר, כלומר בקי שנחשב מדקדק בדיני טומאה וטהרה, תרומות ומעשרות. ריאיון עם אהרון אמוזג, יהוד, חוקר תולדות משפחת אמוזג; הנ"ל, 'בני אמוזג', ברית 23 (תשס"ה), עמ' 45-58.

שליחותו הראשונה של הרב בן אמוזג הייתה ליוון בשלהי המאה ה-19, ניתן להניח ששליחותו השנייה הייתה במגרב.⁶⁹

משלושה מכתבים ששלח הרב שלמה עמאר לרב אהרון בן-שמעון, מראשיה ורבניה הספרדים של צפת, אחד מ-1936 והאחרים מ-1937, נראה שהרב עמאר היה שד"ר לאלג'יריה מטעם 'כוללות מגן אבות בחברון' השייך לוועד הכללי לעדת הספרדים בחברון. הרב עמאר דיווח על אודות תלאותיו בשליחותו לאנגליה וצרפת בשל אי קבלת פנקס שד"רים מהוועד הכללי בחברון שטען שאין צורך בפנקס, היות שהיה ידוע מה שקרה בחברון, כלומר מאורעות 1929. אבל לרב עמאר התברר שהפנקס היה חשוב במילוי שליחותו, היות שללא הפנקס לא תרמו הקהילות היהודיות כספים. הרב עמאר חזר לתמושנט (Temouchen) שבאלג'יריה והיו לו הוצאות רבות, ועל כן ביקש להתמנות לשד"ר באזורים אחרים של אחד הוועדים הספרדיים בחברון או בצפת. התביעה על הוצאותיו כשד"ר חברון הגיעה עד לראשון לציון, הרב יעקב מאיר. לדברי עמאר, הרב חיים בג'איו מחברון לא בא לקראתו בדבר החזרת הוצאותיו ואף מסר דברי שקר עליו. במכתב השלישי דיווח הרב עמאר לבן-שמעון שלתמושנט הגיע הרב משה חמוי (?-1887) ממוצא מערבי, שד"ר חברון,⁷⁰ ומכאן למדים שהיה שד"ר מחברון באלג'יריה. הרב עמאר סיפר לו על יחסיו עם הוועד בחברון ואף הראה לו את המסמכים המעידים על צדקתו. הרב חמוי הציע לו לשלוח מכתב לראב"ד של עדת הספרדים בירושלים, וחמוי הציע בעצמו גם לשלוח מכתב כדי לעזור לעמאר להשיג את מבוקשו.⁷¹ לא נמצאו עדויות לתוצאות מקרה הרב עמאר, אבל מהתכתבות עם הרב בן שמעון נראה שהרב עמאר היה שד"ר חברון שנקלע עם הוועד בחברון למשבר ואי אמון.

4. שד"רים מערבים בשליחות ועד העדה הספרדית בצפת

שם השד"ר	תקופת שליחותו
הרב שמעון חי הרוש	1913, 1936, 1947
הרב משה עמאר	1914-1919
הרב שמואל הכהן סקלי	1916
הרב אהרון בן שמעון	1921-1922, 1924
הרב שלמה אוחנה	1924, 1927-?, 1938-1939
הרב דוד עמאר	שנות ה-30
הרב ציון אוחנה	?
הרב אליהו הלוי	1937-1938
הרב משה מכלוף אדרעי	1938

ב-1913 ערכה כוללות הספרדים בצפת – ועד העדה הספרדית, את חלוקת השליחויות של השד"רים לאזורים האלה: מרוקו, תוניסיה, אלג'יריה ולוב, ערביסטאן, בוכארה ומצרים. ברשימות הופיעו שישה

⁶⁹ אצ"מ, מספר תיק: AK4/1, מכתב השליחות מרבני חברון והוועד הכללי לעדת הספרדים לסיניור משה בדבר השד"ר הרב אברהם-חי בן אמוזג, חי בטבת תרפ"א. המכתב מופיע גם בארכיון מכון בן-צבי, ירושלים, כתב יד 102, מספר 4. ראו את השו"ת בספרו: אברהם בכל, ירושלים תרצ"א, עמ' נ-נב.

⁷⁰ על אודותיו ראו משה-דוד גאון (לעיל, הערה 28, חלק ב, פרק מבוא), עמ' 259.

⁷¹ אוסף אפרים ואלעזר בן-שמעון, מכתבים משלמה עמאר לרב אהרון בן-שמעון, תמושנט, ח"י [י"ח] באייר תרצ"ו, כ"ו בשבט תרצ"ז, א' בניסן תרצ"ז, תמושנט.

שד"רים מערבים וגם שד"רים ספרדים,⁷² אבל נראה ששליחותם לא יצאה לפועל בעקבות מלחמת העולם הראשונה, ורק לאחריה החלו מקצתם לצאת לשליחות.

הרב שמעון-חי הרוש יצא לשליחות מטעם כולל צפת. את תאריך השליחות הוא לא ציין, אבל מדברי בנו אברהם עולה ששליחותו הראשונה של אביו הייתה ב-1913.⁷³ הרב שמעון-חי הרוש יצא לשליחות ב-1936 לתוניסיה.⁷⁴ ב-1947 יצא לשליחות ברחבי ארץ ישראל מטעם מתפללי בית הכנסת האר"י כדי לאסוף תרומות לבניין בית הכנסת ותיקונו.⁷⁵

ערב מלחמת העולם הראשונה יצא הרב משה עמאר לשליחות בפרס מטעם ועד העדה, ואליו התלווה בנו, דוד. הם שהו בפרס עד 1919, ובמהלך שהותם הצליחו לגייס תרומות ולהביאן לצפת.⁷⁶

ב-1916 קיבל שמואל הכהן סקלי כתב שד"רות מטעם כוללות הספרדים – ועד העדה הספרדית בצפת. על השטר יש 67 חתימות של חברי ועד העדה הספרדית. איזור שליחותו היה פורטוגל ומרוקו. מטרות שליחותו היו איסוף נדבות לנוקקי העדה בצפת ואיסוף תרומות זכר למחצית השקל לצפת-תרומות שנהגו לתרום למוסדות שונים. במקום מחצית השקל שנהגו לתרום לבית המקדש לצורך קרבנות ציבור תרמו את מחצית השקל לוועד בצפת. נראה מכאן שמלבד תרומות רגילות שאספו הש"דרים מצפת הם נהגו לאסוף תרומות של מחצית השקל וכך הגדילו את הכנסות קופת הוועד.⁷⁷

הרב אהרון בן-שמעון יצא לשליחות לערי אלג'יריה – ווהראן (Oran), קונסטנטיין ואלג'יר, ב-1921-1922, והכנסותיו לוועד היו 2028 פרנקים. ב-1924 נראה שהרב אהרון בן-שמעון היה במצרים. הוא קיבל המלצה לאסוף נדבות ונדרים של קופת רשב"י השייכת לוועד העדה הספרדית בצפת, וממנה היו הכנסות לוועד מרבה של מצרים, הרב מסעוד-חי בן-שמעון.⁷⁸

ב-1924 יצא הרב שלמה אוחנה לשליחות, ובמשך שנה לא ציין את אזור שליחותו, אבל מהמשך דבריו עולה ששליחותו הייתה בהודו. רבני צפת נדהמו ששד"ר צעיר זה הביא להם 600 לירות במקום 250 לירות שהשד"רים היו מביאים בדרך כלל לצפת. בזכות הצלחתו יצא לשליחות נוספת בוהראן.⁷⁹ מדבריו עולה שהצלחתו באה לו בעקבות הידיעות שהגיעו לתושבי ווהראן בדבר המצוקה ששררה בארץ ישראל. הוא אסף תרומות שלא נגבו במשך שמונה שנים. לדברי הרב אוחנא, כאשר הוא הגיע לוהראן אחרי שליחותו של הרב אהרון בן-שמעון, הוא לא הצליח לגבות אפילו עשירית משגבה הרב בן-שמעון. הרב אוחנא רצה להיעשות

⁷² אוסף אפרים ואלעזר בן-שמעון, תעודה ובה רשימת חלוקת השד"רים לאזורי השליחות, אב תרע"ג. ממספור שני דפי התעודה נראה שהתעודה מתוך פנקס מסוים.

⁷³ ארכיון בית המאירי בצפת, מתוך תמליל ריאיון של אברהם הרוש, 18.1.1998, חיפה, עמ' 2.

⁷⁴ ארכיון מכון בן-צבי, ירושלים, בקלסר שמסרו למכון בני משפחתו של עווד אבישר לאחר פטירתו. הקלסר ללא סיגנטורה.

⁷⁵ ארכיון בית המאירי בצפת, מספר תיק 16. א, תיק אישי של שמעון הרוש, שטר שד"רות, סיוון תש"ז. רוב החתומים על השטר היו ממוצא מערבי.

⁷⁶ גבריאל קדוש (לעיל, הערה 122, פרק ד).

⁷⁷ המכון לתצלומים וכתבי יד של בית הספרים הלאומי, אגרות שד"רים, מספר תיק: 4°199/338, תרע"ו.

⁷⁸ אוסף אפרים ואלעזר בן-שמעון: פנקס שד"רות השליחות לאלג'יריה, תרפ"א-תרפ"ב, ותעודה של סיום השליחות וסכום הכסף שהרב אהרון אסף לכוללות צפת בסך הכל, כסלו שנת אתפא"ר (תרפ"ב), עליו חתמו הרבנים ישועה וואעישי, שמעון שבת, חיים הכהן עזרא, אדרעי וחתומה של רב שקשה לזהות ומכתב המלצה מהרב מסעוד-חי בן-שמעון לרב אהרון, כסלו תרפ"ד.

⁷⁹ ארכיון בית המאירי בצפת, מתוך תמליל ריאיון של שלמה אוחנא, ללא תאריך, עמ' 3.

בוהראן לשד"ר עצמאי, אבל ועד העדה בצפת ביקש ממנו לחזור לצפת ולהמשיך לצאת לשליחות להודו מטעם צפת. הוא חזר לצפת, ולאחר שלושה חודשים יצא לשליחות בהודו ובסינגפור כדי להביא תרומות להמשך בנייה ושכלול של מתחם הרשב"י. בעקבות שליחותו ובהשתדלותו נבנה בור מים וחלק מבניין הרשב"י.⁸⁰ לבד מזה במכתב ששלח הרב יוסף משאש (1892-1974)⁸¹ לעיר אוג'דה במרוקו, לרב יחיא נג'רי [נזרי] (?-1960),⁸² נאמר שהשד"ר שלמה אוחנא היה בשליחות במגרב במרחשוון תרפ"ז. הרב נג'רי שאל לשלמו, והרב משאש ענה לו על הרב אוחנא, השד"ר מצפת, ותלאתיו במהלך שליחותו. הרב אוחנא פנה בימי שליחותו בשאלה הלכתית לרב משאש בדבר תקנה של יבמה שלפני יבם.⁸³ הרב שלמה אוחנא אף יצא ב-1938 לתוניסיה וחזר ב-1939.⁸⁴

בתעודה מ-1927 עולה שוועד העדה לא שלח שש שנים שד"רים מטעמו, אבל לפי הממצאים במחקר נראה שהיו שד"רים שיצאו לשליחות בשש השנים.⁸⁵ בשנות ה-30 יצא לשליחות מטעם הוועד דוד עמאר, ובשטר השד"רות צוינה מטרת שליחותו: איסוף תרומות. הוועד אף הזכיר את גודל הצרות שפקדו את העדה הספרדית בצפת בעקבות מאורעות 1929.⁸⁶ באותן שנים פנה לראשי קהילות יהודיות ששמן לא הוצג במכתב והציג את האסון שפקד את צפת בעקבות מאורעות 1929 ו-1936 וציין את הביזה על ידי הפורעים בישיבת 'זוהר הרקיע' ו'רשב"י' ואת המצב הרוחני והחומרי הקשה של בני הקהילה. בעקבות המצב החליט ועד העדה לשלוח את השד"ר אליאו הלוי פרג' (כנראה אליאו הוא אליהו הלוי שיצוין להלן) לאסוף תרומות.⁸⁷

בתיק השד"רים בארכיון בית המאירי יש תעודות שד"רות של השד"רים המערבים האלה: אליהו הלוי (1895-1978), שיצא ב-1937-1938 לשליחות באלג'יריה מטעם ישיבת בר יוחאי אחרי שליחותו של השד"ר ציון אוחנה, ומכלוף-משה אדרעי שיצא לשליחות ב-1938 באלג'יריה להרחבת מתחם קבר הרשב"י.⁸⁸

⁸⁰ שם, עמ' 3-6.
⁸¹ הרב יוסף משאש: נולד במכנאס, ב-1924 שימש רב באלג'יריה וב-1940 חזר לעירו והיה בה חבר בית הדין הרבני, ראש בית הדין במרוקו לענייני שררה, ומ-1965 – רבה של העיר חיפה.
⁸² הרב יחיא נזרי: שד"ר העיר טבריה בעת מלחמת העולם הראשונה. הוא לא חזר לארץ ישראל. נפטר במרוקו, ובני משפחתו עלו לארץ בשנות ה-60.
⁸³ יוסף משאש (לעיל, הערה 40, חלק ב), עמ' כו, ל, לב-לג.
⁸⁴ ארכיון מכון בן צבי, קלסר של עודד אבישר ללא סיגנטורה.
⁸⁵ ארכיון משה-דוד גאון (לעיל, הערה 45, פרק ב), חטיבה 4795, מספר תיק: 69I – ארצות הקודש צפת, מכתב מהוועד לשמואל אלעלוף, כ"ה בסיוון תרפ"ז.
⁸⁶ גבריאל קדוש בספרו (לעיל, הערה 122, פרק ד). נראה שהשליחות הייתה בשנות ה-30, כיוון שהרבנים החתומים על התעודה כיהנו בשנים אלו.
⁸⁷ ארכיון בית המאירי בצפת, מספר תיק קהילה ספרדית, ק. 01.01, ללא תאריך אבל מתוכן המכתב נראה שהמכתב נכתב אחרי פרעות תרצ"ו.
⁸⁸ ארכיון בית המאירי בצפת, מספר תיק שד"רים: ק. 08; על אליהו הלוי ראו מנחם כהן, סיפורי צפת (לעיל, הערה 44, פרק ד), עמ' 156.

5. שד"רים מערבים בשליחות ועד העדה הספרדית בטבריה

תקופת שליחותו	שם השד"ר
1912-נשאר במרוקו	הרב מאיר חי אליקים
1914	הרב אליהו ראובן בן-קיקי
?	הרב יעקב בן צורי
1914	הרב יחיא נזרי
1920-1918	הרב אליהו ילוז
1931, 1918-1914	הרב חיים אסמאג'יא
1921-1915	הרב יוסף אבוטבול
1916-?	הרב יוסף חיים אבוטבול
1922	הרב יעקב ואעקנין
1925	הרב דוד נזרי
1935-1926	יעקב חי בירדוגו
1926	הרב מרדכי אוחנא
1926, 1925	הרב ישראל תורגימן
1935	הרב שלמה ילוז
1935	הרב מאיר אסמאג'יא
1935	הרב חיים בן קיקי
1938	הרב יחיא ילוז
1938	הרב שמעון ואעקנין

בתקופת מחקרנו ציין אבישר את השד"רים המערבים האלה: הרב מאיר-חי אליקים, שיצא ב-1912 לשליחות למרוקו, ובעקבות מלחמת העולם הראשונה נשאר שם. ב-1914 יצא הרב אליהו-ראובן בן-קיקי לשליחות במרוקו ובאלג'יר אך נפטר בפירות, ומחליפו היה הרב יעקב בן-צורי.⁸⁹

הרב יחיא נג'רי יצא לשליחות ערב מלחמת העולם הראשונה מטעם כוללות הרמב"ה, ובעקבות המלחמה נשאר במרוקו עד יום פטירתו. וזה תיאורו במכתב ששלח לו הרב יוסף משאש ב-1919: 'הרב השד"ר, חכם חרשים, קדש קדשים, כמוהר"ר יחיא נג'רי ישצ"ו'.⁹⁰

הרב אליהו ילוז יצא לאחר מלחמת העולם הראשונה לשליחות במצרים בעקבות חובות הכולל בטבריה בשל המלחמה. הוא ביקש מהכולל לשלוח מכתבים לאנשים ממצרים כדי ששליחותו תצלח, ובפרט מכתבים לידידיו, רבנים מערבים מנהיגי הקהילה במצרים, משליחותו חזר ב-1920 ובאמתחתו קרוב ל-2,000 לירות מצריות.⁹¹

הרב חיים אסמאג'יא יצא פעמיים לשליחות: ב-1914 לתוניס, ובה שהה בימי מלחמת העולם הראשונה והתמנה לשד"ר כל הקופות שבהן היו תרומות. ב-1918 נתן הרב אסמאג'יא בתוניס הסכמה לספר חידושים על הש"ס ועל טור אורח חיים. ב-1931 יצא הרב אסמאג'יא לשליחות במערב הפנימי – בתוניסיה, ובמזרח – עירק, תימן, הודו ובוכרה.⁹²

⁸⁹ עודד אבישר (לעיל, הערה 23, פרק מבוא), עמ' 192, 285, 290.

⁹⁰ יוסף משאש (לעיל, הערה 40, חלק א), עמ' קכא.

⁹¹ חיים-יוסף ילוז (לעיל, הערה 95, פרק ב), עמ' 74. פוזיילוב ציין את הרב דוד-יחיא ילוז שיצא כשד"ר לבוכרה מטעם כוללות טבריה או כשד"ר עצמאי. אין תשובה חד משמעית בעניין זה, אבל מדבריו נראה שיתכן שיצא מטעם הוועד הספרדי בטבריה. ראו: גיורא פוזיילוב (לעיל, הערה 32, פרק מבוא), עמ' 264.

⁹² נכדו של הרב חיים, יצחק סמאג'יא, סבר שבימי המנדט היה סבו גם בתוניסיה. כך עולה מריאיון עם יצחק סמאג'יא, טבריה. אבישר הזכיר את סבו כשד"ר לתוניס (לעיל, הערה 23, פרק מבוא), עמ' 286. הרב דוד עובדיה ציין את הרב חיים סמאג'יא ואת מראהו החיצוני, שכנראה הותיר עליו רושם טוב, ראו: דוד עובדיה (לעיל, הערה 11), עמ' תנד-תנה. על ההסכמה לספרו של הרב דנה, שלמה דנה, שלמי תודה, תוניס 1918, בהקדמה.

בין 1915 ל-1921 היה הרב יוסף אבוטבול (1855-1921)⁹³ בשליחות בעירק, בתימן, בהודו, בבוכרה ובצפון אפריקה.

ב-1916 היו השד"ר הרב יוסף-חיים אבוטבול ושד"ר טבריה, הרב יוסף הכהן דוויק, בשליחות בתורכיה ובארצות אירופה.⁹⁴

ב-1922 קיבל הרב יעקב ואעקנין מטבריה מכתב שליחות לתוניסיה וללוב כדי לאסוף תרומות עבור קופת רמב"ה ועבור תרומות לעניי העדה ותלמידי החכמים.⁹⁵

ב-1926 ביקשו רבני טבריה והרב ביבאס מהרב יעקב-חי ברדוגו לצאת לשליחות לארצות הברית בשביל תלמוד תורה ספרדי בטבריה. בארצות-הברית הוא שהה שנתיים, ובמרוקו – שבע שנים. ב-1925 יצא השד"ר דוד נזרי (?-1930)⁹⁶ לשליחות לעירק ולתימן, והרב ישראל תורג'מן (?-1880)⁹⁷ מחכמי טבריה לאלג'יריה. ממכתב לוהראן ששלח הרב משאש, רבה של תלמסן (Tlemcen), לרב תורג'מן, ובו כינהו 'שד"ר מארץ הקודש מטבריה', נראה שב-1925 נכח הרב תורג'מן באלג'יריה. הרב משאש הצטער על שהתרומות לטבריה היו מועטות למרות השתדלותו. הוא בירך את הרב תורג'מן בברכת הצלחה בהמשך שליחותו. ב-1926 יצא הרב תורג'מן לסוריה. ב-1934 יצאו הרב שלמה ילוז והרב מאיר אסמאג'א לשליחות בתוניס, באלג'יר ובתאפילאלת. ב-1935 שהה השד"ר חיים בן-קיקי (1887-1935)⁹⁸ בשליחות בעדן ובהודו. ב-1938 יצאו הרב יחיא ילוז והרב שמעון ועקנין לשליחות באלג'יר, בתוניס ובמרוקו.⁹⁹

ב-1925 נתן בית דין צדק מוגדור תרומות לשד"ר יעקב ואעקנין. נראה שהוא קיבל ארבע נדבות, כסף הקדשים – נכסים במרוקו שמהכנסותיהם נהנה ועד העדה ותרומה עבור קופת רבי מאיר בעל הנס. חכמי בית הדין באצורא ביקשו לעזור לשד"ר ואעקנין ולתרום בעין יפה.¹⁰⁰

ביקול קורא' מ-1926 נראה שהשד"ר הרב מרדכי אוחנא יצא לשליחות בקהילות היהודים דוברי הלדינו – תורכיה והבלקן, לקיבוץ תרומות לגמר הבנייה של בית המדרש על שם רבי מאיר בעל הנס.¹⁰¹

ב-1927 שלח הוועד הכללי מכתב ליעקב בן-טולילא. לא נזכרו פרטים על אודותיו ומקום מושבו, אבל במכתב צוין שהוועד הכללי ביקש מבן טולילא לדאוג לרווחתו של השד"ר הרב שמעון ואעקנין. הסיבות

⁹³ הרב יוסף אבוטבול-אביטבול: נולד בטבריה ולימים היה לאחד מרבניה.

⁹⁴ אבישר (לעיל, הערה 23, טבריה, פרק מבוא), עמ' 192.

⁹⁵ ארכיון מכון בן-צבי, ירושלים, מספר כתב יד: 63, מספר 5, שטר לשד"ר יעקב ואעקנין מהוועד הכללי לעדת הספרדים בטבריה. בשטר 13 חתימות של חברי הוועד.

⁹⁶ הרב דוד נזרי: נולד במרוקו. נמנה עם חכמי טבריה, נפטר בעת שליחותו בעיראק ובתימן.

⁹⁷ הרב ישראל תורג'מן: נולד בטבריה, הוריו עלו לארץ ישראל מפאס, בשנים תרע"ד-תרפ"א היה רב בבוכרה ותורקסטאן, לאחר מלחמת העולם הראשונה חזר לארץ ונמנה מבין חכמי טבריה; על הרב ישראל תורג'מן ראו יוסף משאש (לעיל, הערה 40), עמ' רלב.

⁹⁸ הרב חיים בן קיקי: נולד בטבריה. מזכיר הרבנות בטבריה, נפטר בעת שליחותו בעדן.

⁹⁹ עודד אבישר (לעיל, הערה 23, טבריה פרק מבוא), עמ' 192. יש רשימה של שד"רים מטבריה מ-1040, בהם שד"רים מערבים. ראו שם, עמ' 189-192.

¹⁰⁰ ארכיון מכון בן-צבי, ירושלים, מספר כתב יד: 63, מספר 6, שטר לשד"ר יעקב ואעקנין, חתומים: ראב"ד אצורא, אברהם ו-סוסאן, דוד כנאפו ומשה ו' סמחון, תפר"ה (תרפ"ה); וראו: המכון לתצלומים וכתבי יד של בית הספרים הלאומי, איגרות שד"רים, מספר תיק: 4°199/236.

¹⁰¹ אוע"ס, מספר מכל: 6325, תיק טבריה, 1920-1947. תודה רבה שלוחה למורתני, ד"ר ניבי גומל מן המחלקה לחקר הלדינו, ללשון עברית ולשוונות שמיות באוניברסיטת בר-אילן, על הערותיה הדקדוקיות לתעודה זו הנמצאת בנספח הרביעי.

לשליחות היו חובות, מיעוט הכנסות וירידת הערך של הפרנק. תפקידו של ואעקנין היה ליידע את בן-טולילא על הצרות שפקדו את קהילת טבריה ולאסוף תרומות שהיו שייכות לקופת רמב"ה.¹⁰² מן האמור לעיל למדים על הקשרים של המערבים עם התפוצות באמצעות שד"רים, ומתוך מכתבים בין הנהגת המערבים לשד"רים נודע על שד"רים נוספים שלא היו ידועים במחקרים אחרים. המניע העיקרי של השד"רים לצאת לשליחות לא היה אידיאולוגי אלא אמצעי פרנסה עיקרי. בפרק גילינו שתפקידם היה לא רק איסוף כספי תרומות אלא גם ייסוד קופות חדשות, בדיקה של הקדשי המערבים בגולה ומכירת חלקות קבורה. שד"רים ששימשו מורי הלכה ומכתבים ששלחו השד"רים מחו"ל לשולחיהם שופכים אור על מצב הקהילות היהודיות באזור שליחותם. הקשיים של המערבים בעת השליחות היו תלאות הדרך, ריחוק מהבית לשנה ואפילו כמה שנים שגרמו מדי פעם נתק מהבית בארץ, מפגש עם שד"רים שיצאו לשליחות מטעם ארגונים אחרים שפגעו בהכנסות של השד"רים המערבים, קבלת אישור לביצוע השליחות מטעם השלטון המקומי שדרש המתנה במשך זמן מסוים. יש שד"רים שבמהלך השליחות הוצרכו להתמודד עם מחלוקות שנוצרו ביניהם לשולחיהם, ופעמים שההכנסות היו מועטות, והיה עליהם לדווח לשולחיהם. בכל זאת הצליחו רוב השד"רים להעביר תרומות לוועדי העדות בארבע ערי הקודש ולבצע את המשימות שהוטלו עליהם.

עוד למדים מכאן על אזור שליחות שד"רים מערבים ושד"רים ממוצא אחר שנשלחו מטעם המערבים לארצות המגרב (מרוקו, אלג'יריה, תוניסיה, לוב ומצרים), לפורטוגל, לתורכיה ושאר ארצות הבלקן, לסוריה, לערביסטאן, לתימן ועדן, לעיראק, לפרס, לבוכרה ולארצות אמריקה הצפונית והדרומית. מכאן יש להסיק שהמרחב הגיאוגרפי של פעילות השד"רים התפרס לכמה יבשות.

6. שליחות רבנית של רבנים מערבים

הרב אהרון-רפאל בן-שמעון (1848-1928) שנולד בסאלי אשר במרוקו ועלה ב-1854 לירושלים עם אביו הרדב"ש שימש בשנותיו האחרונות מנהיג רבני במצרים אליה הגיע ב-1890 לאחר שליחותו השנייה כשד"ר במרוקו מטעם ועד העדה המערבית בירושלים ולאחר בקשה של הקהילה היהודית בקהיר ממנו לכהן בכיסא הרבנות של הקהילה. בתחילה היה הרב בן שמעון ראב"ד במצרים והרב הראשי של קהיר מ-1890 ועד 1921. תפקידו היה פיקוח על מוסדות החינוך של הקהילה, לימוד תורה, הנהגה רבנית שכללה מציאת פתרונות לבעיות הלכתיות מורכבות ומתן תשובות לחכמים שבסביבתו. הרב בן-שמעון אף שימש נציג היהודים בפני שלטונות מצרים. ב-1921 חזר לארץ ישראל. ב-1917 הרב בן-שמעון הוציא את ספרו 'בת נעות המרדות' שהכיל שני חלקים. הראשון נקרא 'אם במרד' והשני – 'אם במעל'. הרב התבקש על-ידי כמה

¹⁰² ראו המכון לתצלומים וכתבי יד של בית הספרים הלאומי, אגרות שד"רים, מספר תיק: 4^o199/332, מכתב מהוועד הכללי לכוללות עדת הספרדים טבריה לסיניור יעקב בן-טולילא, א' באדר א' תרפ"ז.

חכמים ללקט ולערוך ספר בעניין דיני מורדת. מטרת הספר הייתה לדון בדיני מורדת ולקבוע דינים שהורו וקבעו מה דין מורדת וקביעת המושג מורדת, וכיצד היה לנהוג בבעלה בעניין המזונות והגירושים.

ב-1919 הוציא הרב בן-שמעון את ספרו 'שער המפקד', שהוא המשך פועלו ההלכתי במצרים, שראשיתו מ-1908. הספר דן בארבעת חלקי השולחן הערוך. החלק הראשון על 'אורח חיים' הודפס בשנת 1908, והחלק השני, 'אבן העזר', הודפס ב-1919. לדברי הרב בן-שמעון, החלק הראשון ב'אבן העזר' הכיל אוסף של מנהגי ירושלים והוספות שהושמטו, והוא הגיה, ביאר והוסיף. בחלק השני של הספר (מדף ע"ז) ביאר הרב בן-שמעון כל תיבה הקשורה בגט, ואם נפלה טעות באחת התיבות, הוא תיקן וסידר אותה. הוא סידר את נוסח הגט על-פי מנהגי ירושלים ואת נוסח הכתובה, אף הוא על-פי מנהגי ירושלים, כדי שלסופר ולמעתיק הכתובה יהיה נוח לערכה בשלמות. ¹⁰³ באחרית ימיו שהה בתל-אביב, נפטר והובא לקבורה בהר הזיתים. ¹⁰⁴

אחיו, הרב מסעוד בן-שמעון (1869-1925) הגיע אף הוא מירושלים למצרים ושימש מזכיר ומנהל ענייני הקהילה של אחיו. לאחר חזרתו לארץ החליף אותו הרב מסעוד בתפקיד רבה הראשי של קהיר. הוא כתב ספר בערבית הדין בדיני ישראל, ובו הוכיח לבתי הדין במצרים שדיני ישראל מבוססים על תורת ישראל. בזכות תרגומו נתנה ממשלת מצרים תוקף חוקי לחיבור זה, וכך פסקי הדין של הרבנות במצרים קיבלו הכשר חוקי מצד הממשלה. הוא אף באר את ספר ההלכה 'שולחן ערוך' על ארבעת חלקיו. הרב בן-שמעון הוציא לאור במצרים את ספרו 'שם חדש', שתוכנו אוסף שמות של אנשים ונשים מכמה ספרים ושמות שנפוצו בימיו. הוא אסף אותם, ערך אותם והעלים על הכתב. מטרתו הייתה להקל על הדיינים שעסקו בגיטין והיו צריכים פרטים מדויקים של בעלי הדין כדי לסדר את הגט. ¹⁰⁵ ב-1919 הוציא הרב בן-שמעון חוברת שכותרתה 'אל-טהארה' בערבית יהודית, ופירושה 'הטהרה'. בחוברת יש עניינים על טהרת הבית והמשפחה, בפרט בכשרות משקאות ומאכלים, נישואי תערובת, נידה ועניין הטבילות במקווה טהרה. החוברת יועדה לקהילה היהודית נוה שלום באל-עבאסיה (El-Abasia). ¹⁰⁶ הרב מסעוד נפטר והובא לקבורה בקהיר. ¹⁰⁷

הרב אברהם אביכור ב-1892 יצא לשליחות מטעם ועד העדה המערבית בירושלים, הוא עבר בשליחותו דרך אלכסנדריה, שבה התבקש על ידי הרב אליהו חזן (1845-1908) ¹⁰⁸ אב"ד באלכסנדריה לשמש סופר ומזכיר

¹⁰³ רפאל-אהרן בן-שמעון, בת נעות המרדות, ירושלים תרע"ז, עמ' שער, הקדמה, חלק ראשון-שביעי, עמ' ו-קנט; הנ"ל, שער המפקד, ירושלים תרע"ט, עמ' שער, הקדמה, הלכות קידושין, א-כ, הלכות כתובות, כ-לג והלכות גיטין, לד-קכט; צבי זוהר, 'היצירה ההלכתית והתורנית במצרים במאותיים השנים האחרונות', פעמים 86-87 (תשס"א) עמ' 194-195.

¹⁰⁴ ראו משה-דוד גאון (לעיל, הערה 28, חלק ב, פרק מבוא), עמ' 680; משה עמאר (לעיל, הערה 30, פרק מבוא), עמ' 297-299; גרייבסקי פנחס, דיוקנאה דירושלים, א, ירושלים תשי"ג, תמונות של דמויות מירושלים ביניהם תמונתו של בן-שמעון ומערבים נוספים, ללא מספר עמודים.

¹⁰⁵ מסעוד-חי בן-שמעון, שם חדש, מצרים תרע"ז, שער, הקדמה, עמ' עד, עה-עז.
¹⁰⁶ מסעוד-חי בן-שמעון, אל טהארה, ראש השנה, סנת 5679 (1919, תרע"ט), עמ' א-י. על היצירה של חכמי מצרים, שמקצתם היו מערבים, ראו שם, צבי זוהר, עמ' 175-213. זוהר ציין שני ספרים עיקריים של מסעוד-חי בעמ' 196-198, מסעוד-חי בן-שמעון.

¹⁰⁷ משה-דוד גאון (לעיל, הערה 28, חלק ב, פרק מבוא), עמ' 681; שלמה דייך (לעיל, הערה 27, פרק מבוא), עמ' 95-104; דוד תדהר (לעיל, הערה 33, כרך יט, פרק מבוא), עמ' 5640.

¹⁰⁸ הרב אליהו חזן: נולד בתורכיה. עלה לארץ ישראל והתיישב בירושלים, שימש בחייו סופר בית הדין, חבר וראב"ד של ועד העדה הספרדית בירושלים, שד"ר, רב ראשי בטריפולי שבלוב ובאלכסנדריה שבמצרים.

בית הדין של הקהילה. מ-1908 הרב אביכזר שימש אב"ד באלכסנדריה ומ-1923 ראב"ד.¹⁰⁹ הוא עסק בסיוע למגורשי ארץ ישראל בימי מלחמת העולם הראשונה באמצעות מתן אספקה חומרית למגורשים וטיפול בגיטין. הוא טיפל גם בצורכי השד"רים שהגיעו למצרים.¹¹⁰

הרב אביכזר העביר את תרומות הקדש של אליהו נחמד ממצרים לתלמוד תורה ספרדים בירושלים.¹¹¹ כשהרב עוזיאל היה רבה הראשי של תל-אביב-יפו, הוא פנה לרב אביכזר בבקשה לעזור ולהשפיע במצרים בעניין איסוף תרומות ליהודים הצירקסים, שבא-כוחם אסף במצרים. לאחר הרעש בירושלים ב-1927 ביקש ועד עדת הספרדים בירושלים מהרב אביכזר עזרה חומרית, היות שהמבנים של ההקדשים ותלמוד התורה נהרסו, ולכן רבו הוצאות תיקון המבנים. ועד העדה שיבח את הרב אביכזר על עזרתו התמידית לירושלים ותושביה. עוד ביקש ממנו הוועד להשתדל ולהשפיע על ועד הקהילה במצרים לתרום כספים למען עניי ירושלים.¹¹² במצרים הוציא הרב אברהם אביכזר את ספרו 'דברי ימי ישראל' – Histoire Juive, מבריאת העולם ועד גלות ספרד בשני כרכים. הוא סקר את ההיסטוריה של העם היהודי בכל תקופה. תוכן העניינים הובא בחלק השני דווקא. לאחר כל נושא היו שאלות על הנושא, לדוגמה, בסעיף הדין בחורבן ירושלים שאל הרב אביכזר את השאלות האלה:

מתי עלה נבוכדנצר על ירושלים? [ירושלים] כמה שנים היתה [הייתה] ירושלים במצור? מה עשו לצדקיהו? את מי הפקיד מלך בבל על שארית הגולה? מה עשו לא? מה עושים בני ישראל לזכרונו? [לזיכרונו] מדוע צמים בעשרה בטבת? בשבעה עשר בתמוז ובתשעה באב?

ב-1921 הוציא הרב אביכזר במהדורה שישית את ספרו 'העברי' – ספר לימוד ראשית דעת שפת עבר'. מטרת הספר הייתה להדריך את המורים בבית הספר 'עמילי תורה' באלכסנדריה כיצד ללמד את תלמידי המחלקה הראשונה של בית הספר את האל"ף-בי"ת. להלן המלצתו של הרב אביכזר למורים בדבר הלימוד ההתחלתי, שהופיעה בסעיף הראשון:

אל המורה (1), תחילת כל ילמד הילדים מעשה הכתיבה כדי שיוכלו להעתיק את כל אשר ילמדו, וזה סדר לימוד הכתיבה בראשונה ילמדו לרשום צורות קוים שוכבים כזה _ _ _ _ ואח"כ קוים עומדים כזה ||| | ואח"כ צורת ר ר ר ר ר ר. ומעתה יהיה נקל להם להעתיק כל אות הכתוב לפניהם כי שורש רוב האותיות היא אות ר כמו א ה ח כ ל מ ס פ צ ק ר ת.

בהמשך הספר יש הוראות כיצד ללמד את שאר האותיות. מפעלו החינוכי של הרב אביכזר בעת שליחותו במצרים היה חיבור ספרי לימוד שראשיתו ב-1904 והמשכו בתקופת מחקרנו.¹¹³

¹⁰⁹ שלמה דיין (לעיל, הערה 27, פרק מבוא) עמ' 326-338; משה-דוד גאון (לעיל, הערה 28, חלק ב, פרק מבוא), עמ' 18. ¹¹⁰ אמות"י, מספר תיק: 8365, Inv. פנקס העתקי מכתבים יוצאים של הרב אברהם אביכזר, אב"ד קהילת אלכסנדריה, עמ' 15, 16, 18, 22, 25-26, 31-32, 40-41, 52, 61-62, 66-69, 75, 80.

¹¹¹ אוע"ס, הרב אברהם אביכזר, 1944-1921, מספר תיק: 6224/13, מכתב מהרב אביכזר לנשיא ועד העדה הספרדית יוסף אלישר, 1929.

¹¹² שם, מכתב מוועד העדה לרב אביכזר, כ"ו באדר התרפ"ח. ¹¹³ הנ"ל, עברי, ספר לימוד ראשית דעת שפת עבר, למחלקה הראשונה, בבית הספר עמילי תורה, מהדורה שישית, אלכסנדריה תרפ"א, עמ' א-ב; שלמה דיין (לעיל, הערה 27, פרק מבוא) עמ' 328.

ב-1929 חזר הרב אביכזר לירושלים פרטים אודות פעילותו בירושלים צוינו בחלק מהמחקר, נפטר ב-1945 בירושלים.¹¹⁴

הרב חיים ממאן (1858-1925) נולד בטבריה שימש רב בלאראש (Larache) ובקזבלנקה, וב-1923 חזר לטבריה, נפטר לאחר מחלה קשה בטבריה.¹¹⁵

הרב מאיר ואעקנין שימש רב ראשי לעדה הספרדית יוצאי ארם-צובא בניו-יורק (New-york) מ-1914 ועד 1920, ושם ייסד תלמוד תורה ו'חברת שערי צדק' שעסקה בלימודים תורניים. הנה קטע מדברי ראשי העדה בניו יורק בדבר פועלו של הרב ואעקנין: 'וכך אמרו עליו ראשי העדה בניו-יורק, שאילולא בא לשם ר"מ [רבי מאיר] ואעקנין היו מתבוללים ח"ו [חס וחלילה] בין הגויים והוא הצילם'. בהמשך הדברים נאמר שתפקידו של הרב ואעקנין היה להציל את העדה ולא רק לאסוף כספים לטובת תלמוד תורה והרמב"ה.¹¹⁶ על פעילותו התורנית-הלכתית של הרב ואעקנין אפשר ללמוד מתוך תשובותיו ההלכתיות לשאלות שדן בהן בזמן שהותו בניו-יורק ולאחר חזרתו לטבריה:¹¹⁷

בסימן ד' נשאל הרב ואעקנין בדבר לימוד בגילוי ראש והשיב שלימוד תורה צריך בכיסוי ראש, לכן מי שחשקה נפשו בלימוד תורה היה צריך לחבוש לראשו מגבעת קטנה תמיד. בסימן ה' נשאל הרב ואעקנין שאלה נוספת בדבר חזן מהעדה הפורטוגזית שהתפלל בבית הכנסת של 'קהילת שערי צדק' ולא ביטא היטב את האותיות ח"י"ת וקו"ף בעת התפילה, וכידוע, אצל הספרדים אם החזן לא מבטא היטב את האות ח"י"ת, הקהל לא יוצא ידי חובת תפילה. הרב ואעקנין השיב שהיה אסור למנות את החזן דרך קבע, ואם הגיע חזן טוב ממנו, יש למנות אותו.¹¹⁸

בסימן ז' נשאל הרב וואעקנין על-ידי הרב יעקב קצין (1900-1994),¹¹⁹ רב העדה הספרדית של יוצאי ארם-צובא בניו-יורק, בדבר שותפות של יהודי עם גוי, אם מותר לגוי לפתוח חנות בשבת. הרב וואעקנין לא התיר, כיוון שהיתר כזה יכול לגרום מכשול לרבים.¹²⁰ בסימן ח' נדרש הרב וואעקנין לעניין שימוש בשעון שבת בניו-יורק במקרה שהשעון סודר מערב שבת אך כבה בליל שבת. מדברי הרב נראה שהיה היתר להשתמש בשעון, אבל הוא התייעץ עם הרב יעקב חי זריהן, וזה השיב לו בשנת 1929 שהדין פשוט ומותר היה להשתמש. הרב זריהן לא האריך בדבריו, כיוון שלדבריו לא הייתה זו שעת הכושר, והדבר היה פשוט להלכה. בהקדמה לספרו של הרב וואעקנין ציין הראשלי"צ, הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, בעניין זה שלא היה לו זמן לעיין בעומקו של עניין אבל לא מחה בידי המתירים.¹²¹ בסימן ט' ציין הרב וואעקנין תופעה של

¹¹⁴ ארכיון עיריית תל-אביב, חטיבה 8, מספר תיק: א 1041, מכתב מהרב עוזיאל לרב אביכזר, ג' בשבט תרפ"ט.

¹¹⁵ על הרב ממאן, עודד אבישר (לעיל, הערה 23, פרק מבוא), עמ' 302.

¹¹⁶ מאיר ואעקנין, זכרון מאיר, ב, תל אביב תשנ"ח, עמ', ח-ט; ראו גם על אודותיו אצל דוד תדהר (לעיל, הערה 33, כרך יד, פרק מבוא), עמ' 4462.

¹¹⁷ מאיר ואעקנין, ויאמר מאיר, ירושלים תשכ"ח, עמ' ט-יב.

¹¹⁷ שם, עמ' טו-יח.

¹¹⁸ שם, עמ' טו-יב.

¹¹⁹ הרב יעקב קצין: נולד בירושלים, עסק בקבלה, ייסד את ישיבת המקובלים גן הלבנון, דיין בבית הדין של העדה הספרדית בירושלים. ב-1932 יצא לשליחות בניו יורק ונשאר שם בתפקיד רב קהילת יוצאי סוריה.

¹²⁰ שם, עמ' טו-יח.

¹²¹ שם, בהקדמה ועמ' יח-כ.

נסיעה של יהודים ספרדים חרדים תופשי תורה ומצווה, כדבריו, בשבת באמצעות הטרמוואי (חשמלית). הרב וואעקנין היה עד לתופעה זו בהגיעו לניו-יורק ב-1914. לדבריו, היה אסור להשתמש בחשמלית בשבת, כיוון שלשימוש בה היו כמה תנאים: הנהג היה צריך להיות גוי, החשמלית הייתה צריכה לנוע על-ידי כוח חשמלי ולא בהמות, הנסיעה צריכה להיות בתוך התחום, את כרטיס הנסיעה צריך לקנות בערב שבת, וגוי היה צריך לטלטל את הכרטיס מבית היהודי ועד התחנה. הרב וואעקנין סבר שלא הכול יכלו לעמוד בתנאים הללו, ולכן אסר את השימוש בחשמלית.¹²²

הרימ"ט החל את פעילותו הציבורית בטנג'יר ב-1925 ועסק בה עד 1929. הרימ"ט השיב לשאלות הלכתיות שנשלחו אליו אף מספרד, מגיברלטר ומקושטא (איסטנבול). מלבד תפקידו הרבני בלט הרימ"ט בתפקידו החינוכי. בימי כהונתו הוקם בטנג'יר סמינר לרבנים (Seminario Rabinico), שנקרא 'תורה וחיים', ומטרתו הייתה להכשיר רבנים ושוחטים במרוקו. הסמינר חיפה על הרושם השלילי שהיה לקהילה היהודית בטנג'יר בתחום היהדות, שנבע מהחינוך האירופי-קולוניסטי, קרי חינוך צרפתי וספרדי. מועצת המנהלה של הסמינר הוציאה כרוז ללא תאריך בעניין התפוררות החינוך התורני וההיסטורי של העם היהודי ובדבר מטרת הסמינר להחזיר עטרה ליושנה וביקשה לגייס כוחות ומשאבים עבור המפעל.¹²³ תפקידו של הרימ"ט בסמינר היה מנהל וסגן נשיא המועצה המנהלתית. הרימ"ט ראה בלימוד השפה העברית חשיבות עליונה. כמו כן ראה חשיבות בלימוד השפה הערבית במצרים העצמאית.

הרימ"ט הוסיף לפעול למען ארץ ישראל מטנג'יר, ובשאלה שהופנתה אליו בדבר מצוות ישוב ארץ ישראל ולימוד טכסיסי מלחמה לשם הגנה מפני אויבי היהודים השיב הרימ"ט לאחר עיון מעמיק שמצוות כיבוש הארץ הייתה קבילה בימיו, בפרט לאחר 'הצהרת בלפור', שהייתה הכרה מצד הבריטים בדבר האחזות היהודים בארץ ישראל. עוד קבע כי רבני דורו והדורות שקדמו לו טעו בחשיבות ההגנה מפני אויבי ישראל, בפרט אחרי מאורעות 1929 שבהן נהרגו יהודים שחונכו להיות פסיביים ולא להגן על עצמם מפני פורעים. לדעתו, חובה ללמוד טכסיסי מלחמה, שכן הגנה היא מלחמת מצווה.

ב-1929 הגיע הרימ"ט למצרים. בתחילה שימש בקהיר אב בית הדין וסגן הרב הראשי של הקהילה היהודית (1929-1933). לאחר מכן שימש אב בית הדין ורבה הראשי של הקהילה היהודית באלכסנדריה (1933-1942). על סדר יומו הציבורי של הרימ"ט אפשר ללמוד מדף טיוטה שכתב בדבר סדר העבודה ברבנות באלכסנדריה מימי קודמו, הרב דוד פראטו. בדף הטיוטה נאמר שהרב הראשי חתם על תעודות, מכתבים לחוץ לארץ, פנקסים יומיים של בתי הדין, אישר כתובות. בדיני ירושות בחן הרב הראשי את הבקשות, ולאחר מכן היה בית הדין מסדר את התשובה, והרב הראשי היה חותם. השתתפות הרבנים בחתונות ובלוויות היו על פי המעמד החברתי. החתונות והלוויות של פשוטי העם ערכו חכם לא בעל משרה של רב

¹²² שם, עמ' כ-כד.
¹²³ על הקהילה היהודית בטנג'יר ראו Sereles M., A History of the Jews of Tangier in Nineteenth and Twentieth Centuries, New-York 1991

¹²³ יעקב משה טולידאנו, ים הגדול, קהיר תרצ"א, סימן צז, עמ' קפ.

ראשי אלא חבר הרבנות ושל המעמד הבינוני והרב הראשי, ואת אלה של המעמד הגבוה הרב הראשי של מצרים והרב הראשי של אלכסנדריה. בסידורי הצוואות טיפלו מסדרי הצוואה והרב הראשי היה מאשר את פסקי הדין של הצוואות על-ידי חתימה. בדיני אישות חתם הרב הראשי על תעודות הגירושין. בסכסוכים בין בני זוג טיפלו הרב הראשי של מצרים והרב הראשי של אלכסנדריה.

בתי הדין היהודיים במצרים היו חלק ממערכת בתי הדין הממלכתיים, לכן חכמי מצרים נדרשו לשנות את דרכי ניהול בתי הדין היהודיים ולהתאימם לנורמות המקובלות במערכת המשפט המצרית. לפני פסקי הדין היה משא ומתן בהשתתפות הרב הראשי, עורך-הדין, השופט, ולעתים עורך דין כיועץ.

הרימ"ט נאלץ להתמודד עם המערכת המשפטית במצרים, ובפרט בדיני אישות, ירושות וצוואות. בחגי ישראל דרש הרימ"ט דרשות בבית הכנסת על שם אליהו הנביא.

ב-1937 הגיע למצרים הרב הראשי האשכנזי החדש לארץ ישראל, הרב יצחק הלוי הרצוג (1889-1959),¹²⁴ ואליו התלוו הרימ"ט ואישיים נוספים מהקהילה היהודית. בביקורי הרב הראשי של מצרים הרב חיים נחום (1872-1960)¹²⁵ אצל מלכי מצרים הצטרף הרימ"ט כבן לוויה.

ממצרים המשיך הרימ"ט בפעילותו למען היישוב היהודי בארץ ישראל ובגולה. ב-1932 הוא התרה בפני אנשים בארץ ישראל בדבר מצוקתם החומרית של יהודי פקיעין בגליל העליון. הוא דרש מיצחק בן-צבי (1884-1963)¹²⁶ ומאברהם-מנחם אוסישקין (1863-1941),¹²⁷ חברי הנהלת הוועד הלאומי, לשקם את היישוב היהודי בפקיעין. מלבד זאת הציע לאוסישקין לפתח את העיר טבריה לשם תיירות.¹²⁸

ב-1934 דיווחו רבני טבריה – יעקב-חי זריהן, מכלוף שטרית ויעקב ואעקנין לרימ"ט על עלייתם לקברו של רבי מאיר בעל הנס לשם לימוד והזכרת נשמות.

ב-1937 במצרים כתב הרימ"ט תזכיר לועדת פיל. בתזכיר יש דיון בשאלות מורכבות הנוגעות לארץ ישראל, כגון התנגדות הערבים ליהודים, טענות הערבים כלפי היהודים ובעלותם בארץ ישראל, עזרת הערבים במלחמת העולם הראשונה, ערמומיות הערבים נגד היהודים, העסקת פועלים ערבים אצל יהודים, שאלת הקרקעות בארץ ישראל והעלייה אליה.¹²⁹ הרימ"ט הציע לבצע תהליך של 'קנטוניזציה', כלומר חלוקה של

¹²⁴ הרב יצחק הלוי הרצוג: נולד בפולין. דוקטור לספרות, רב באירלנד ומ-1936 הרב הראשי האשכנזי לארץ ישראל עם הרב עוזיאל.

¹²⁵ הרב חיים נחום: נולד ביוון, ובהיותו נער עלה לארץ ישראל עם הוריו, והם התיישבו בטבריה. למד באיזמיר ובקושטא, ועם השלמת לימודיו הגיע לפריס, הוכתר לרב והיה מורה להיסטוריה וחכמת ישראל. בשליחות "כל ישראל חברים" נסע לכוש, ובשובו התמנה למלא את מקום החכם באשי בקושטא ולאחר מכן נעשה ראש רבני תוגרמא. לאחר מלחמת העולם הראשונה עזב את תפקידו. הוא הגיע לפריס, ושם מילא תפקידים ציבוריים ומדיניים. ב-1925 הוזמן לשמש ברבנות בקהיר לאחר פטירתו של הרב רפאל אהרן בן שמעון, רבה הראשי של קהיר. הרב חיים נחום היה רבה הראשי של קהיר ולאחר זמן רבה הראשי של הקהילה היהודית בכל מצרים. נפטר עירי ויעיוור בעיניו.

¹²⁶ יצחק בן צבי: נולד באוקראינה. פעיל ציבור ציוני, חוקר תולדות ארץ ישראל ותולדות יהודי המזרח, ב-1957 שימש נשיא מדינת ישראל.

¹²⁷ אברהם מנחם-אוסישקין: נולד בבלארוס, פעיל ציוני, יו"ר הקרן הקיימת לישראל ונשיא הוועד הפועל הציוני; בעניין פנייתו של הרימ"ט ראו יעקב משה טולידאנו, 'לצדקה והנה צעקה', ד'אר היום רכ"ז (אייר תרצ"ב), עמ' 2.

¹²⁸ ארכיון מכון בן-צבי, ארכיון הרב יעקב-משה טולידאנו: מכתב של הרימ"ט לאוסישקין, כ"ו בשבט ת"ש.

¹²⁹ אמת"י, ארכיון הרימ"ט, תיק: P 110/26, התזכיר בהרחבה, ללא תאריך; משה עובדיה, 'תכנית החלוקה של ארץ ישראל (1937) באספקלריה של הרב יעקב משה טולידאנו', פעמים 122-123 (תש"ע), עמ' 177-191; ראו גם על פעילותו הציונית אצל צבי זוהר, 'גלות וציונות מדינית', בתוך: אבי שגיא, דב שורץ (עורכים), מאה שנות ציונות דתית, א, רמת-גן תשס"ג, עמ' 189-179.

ארץ ישראל למחוזות, כאשר לדעתו היה אמור להיות מחוז ערבי בשכם, ג'נין ונצרת, ומחוז יהודי באזור תל אביב ומושבותיה, ומחוז מעורב בערבים ויהודים מארצות האיסלאם.

ב-1932 הכריזו הרימ"ט ובית דין צדק באלכסנדריה על תענית ציבור של רשות בשל מקרי המוות הרבים ובשל האירועים שפקדו את יהודי גרמניה הנאצית. ב-1939 ערב מלחמת העולם השנייה חיבר הרימ"ט תפילה הכוללת פרקי תהילים, משניות ותפילה מיוחדת למען יהודי גרמניה הנאצית.¹³⁰

הרב נסים-בנימין אוחנה (1882-1962) נולד באלג'יריה ועלה עם הוריו לירושלים. ב-1911 שימש רבה של קהילת הספרדים של יהודי סוריה בניו-יורק, ובין השנים 1915-1919 שימש רב קהילת יהודי מלטה (Malta), ומשנה זו ועד 1947 שימש רב קהילת פורט-סעיד (Port-Said) שבמצרים. הוא נלחם בגילויי המודרנה.¹³¹ ב-1935 הזמין הרב חיים נחום את הרב אוחנה לכהן במשרת אב"ד בקהיר וסגן ראש רבני מצרים. שליטתו של הרב אוחנה בכמה שפות – עברית, ערבית, צרפתית, אנגלית, איטלקית וספרדית עזרו לו לנאום בפני צירי מדינות שונות והשלטונות במצרים. בעת מלחמת העולם השנייה דאג לחיילים מארץ ישראל שהגיעו למצרים ולפעולות למען הציונות בארץ ישראל.¹³²

בשנות ה-30 מצא הרב בן-ציון מאיר עוזיאל את הבחור יהונתן אסולין משיבת פורת יוסף ראוי לשמש במשרת שוחט ובודק, בעל תפילה ומורה בקהילה היהודית בדרום-אפריקה בזכות כישוריו אלו, אבל אסמכתאות נוספות בדבר שליחותו של אסולין לא נמצאו ולכן ייתכן שלא יצא כלל לשליחות.¹³³ ב-1944 נזקקה הקהילה היהודית בטריפולי למנהיגות רבנית. הנהלת הוועד הלאומי הציעה את הרב שלמה ילוז מטבריה, וכך כתבה :

הננו מציעים לפנכים [לפניכם] בזה למטרה זאת את הרב שלמה ילוז מטבריה. המועמד הוא ספרדי, בגיל יותר מארבעים שנה, תלמיד חכם חשוב, מוסמך להוראה מהרבנות הראשית לא"י [לארץ ישראל], יודע את השפות הדרושות לכם, ואם אינו די מנוסה באיטלקית, אבל מכיוון שהוא ספרדי ויודע ספרדית (ספניולית), קל יהיה לו להתאמן גם בשפה זו בזמן קצר.

שלא כתיאור הוועד הלאומי בדבר שליטתו של הרב ילוז בשפות שונות, הרב ילוז העיד שידע אנגלית וערבית ברמה טובה ומעט צרפתית. את השפה הספרדית (ספניולית) לא הזכיר כלל.¹³⁴ בהכנה לשליחות הרבנית ביקש הרב ילוז מהוועד הלאומי לבדוק שהוצאות הנסיעה לטריפולי (Tripoli) בלוב יהיו על חשבון הקהילה, לבדוק אם קיימת ספרייה תורנית ראויה לשימוש הרב, שירותי תקשורת – טלפון ושמש, כדי לשרת את הקהילה טוב ככל האפשר. הרב ילוז שאל גם בדבר לבושו של הרב – אם יהיה

¹³⁰ משה עובדיה (לעיל, הערה 79, פרק ב), עמ' 31-35.
¹³¹ על אודותיו, אליהו-רפאל מרציאנו (לעיל, הערה 31, פרק מבוא), עמ' 30. על התמודדותו עם שאלות הלכתיות ראו נסים אוחנה, **נאה משלב**, ירושלים תשי"ט, חלק אורח חיים, סימן לג, עמ' פג-פד, סימן לו, עמ' פו-פז.
¹³² דוד תדהר (לעיל, הערה 33, כרך ב, פרק מבוא), עמ' 729.
¹³³ ארכיון עיריית תל-אביב, מספר מכל ותיק: א 5310/8-1050, המועצה הדתית, תיקי הרב בן-ציון מאיר חי עוזיאל, מהרב עוזיאל להנהלת הוועד הלאומי, י"ב באדר תרצ"ו.
¹³⁴ ארכיון מדינת ישראל, חטיבה: קהילות יהודיות – קהילת יהודי טריפולי, מספר מכל ותיק: גל-6253/16, מכתב מהרב משה אוסטרובסקי, מהנהלת הוועד הלאומי, לי' פרג'ון, א' בטבת תשי"ה.

עליו ללבוש גלימה או כובע וחליפה, והתעניין בדמוגרפיה של הקהילה היהודית בלוב.¹³⁵ תשובות לשאלותיו של הרב ילזו נמצאות במכתב לוועד הלאומי מיצחק חביב יו"ר קהילת ישראל בלוב. לדבריו, הקהילה הסכימה לשלם את הוצאות הנסיעה לרב ילזו ובני משפחתו. ספרייה הייתה קיימת בבית הדין ובמידה היו חסרים ספרים היה ניתן להשיג מישיבות שונות שהיו קיימות בטריפולי. הקהילה הסכימה לתת שרותי טלפון לבית ולמשרד של הרב ילזו לאחר הסכמת המשרד ממשלתי ושמשי שער לרב בביתו ובמשרד. לגבי הלבוש נאמר שכדאי לרב ילזו להיות מצוייד בגלימה ומצנפת להן יזדקק מידי פעם, אבל הלבוש היום יומי היה כובע וחליפה. ובדבר הדמוגרפיה, הקהילה היהודית בטריפולי ובחמישה עשר כפרים מנתה כ-30,000 נפש.¹³⁶

הרב ילזו ראה בשליחותו אידיאל, ולהלן דברים שכתב לרב משה המאירי אוסטרובסקי (1886-1947)¹³⁷ מהנהלת הוועד הלאומי:

כידוע לכת"ר [לכבוד תורתו] קבלתי על עצמי את הרבנות בטריפולי לא מטעמי פרנסה כי ב"ה [ברוך השם] גבר עלי חסדו ופרנסה לא חסר לי באה"ק [בארץ הקודש]. קבלתי את הדבר משום שראיתי בו שליחות גדולה ואולי מן השמים הניחו לי מקום לתקן ולשקם ולהחזיר ל[ה] את עטרת התורה ליושנה וכ[ד]ברי מרן הרב הראשי עזיאל שליט"א במכתביו אלי תמיד בענין זה.

ערב יציאתו לשליחות בדק הרב ילזו את מצב הקהילה היהודית בלוב. בבדיקתו מצא קהילה במשבר בשל מלחמת העולם השנייה. הילדים למדו בתלמוד תורה, ומספרם היה כ-2500. הם היו ללא מנעלים, ומלבושיהם היו קרועים. הרב ילזו ביקש מהרב אוסטרובסקי לדאוג שארגונים יהודיים כמו הגיוניט- (American Jewish Joint Distribution Committee), או הקונגרס היהודי העולמי באמריקה והמזרחי העולמי ידאגו לצרכים רוחניים וחומריים להקהילה.¹³⁸ הרב ילזו הגיע לטריפולי ב-1946, לאחר פטירת הרב הראשי בטריפולי. הרב ילזו דאג לשלוח ילדים שסיימו את התלמוד תורה ללמוד בחינוך תורני ששילב גם לימודים כלליים בישיבת 'נווה שלום' של רשת 'אוצר התורה' שנוסדה ב-1947 בזמנת הרב ילזו ובעזרת הקהילה היהודית בטריפולי ומוסדות יהודיים בארץ ובחו"ל.¹³⁹

ב-1918 שלח הרב יוסף משאש מכתב לרב משה מאיר חי אליקים שהיה שד"ר של ועד העדה הספרדית בטבריה ובשל מלחמת העולם הראשונה נאלץ להישאר במרוקו. במכתב הרב משאש מברך את הרב אליקים 'שיהיה רועה נאמן בקהילתו'.¹⁴⁰ ב-1918 שימש הרב אליקים דיין במוגדור, וב-1924 התמנה לאב"ד בקזבלנקה.¹⁴¹ הרב חנניה חביב אזולאי בר פלוגתא של הרב אליקים יצא בחוברת שנקראת 'מגן הדת' נגד

¹³⁵ שם, מכתב מהרב ילזו לרב אוסטרובסקי, י"ח בתמוז התש"ה.
¹³⁶ שם, מכתב מיצחק חביב לוועד הלאומי לכנסת ישראל, ו' אלול, תש"ה.
¹³⁷ הרב משה המאירי אוסטרובסקי: נולד בבלארוס, פעיל ציבור במזרחי וציר המזרחי בקונגרסים הציוניים, חבר אספת הנבחרים והנהלת הוועד הלאומי וראש המחלקה לארגון הקהילות בארץ ישראל מטעם הוועד הלאומי.
¹³⁸ שם, מכתב מהרב ילזו לרב אוסטרובסקי, ט"ו בחודש תמוז תש"ו.
¹³⁹ עירית אברמסקי-בליי, פנקס הקהילות, אנציקלופדיה של היישובים היהודיים למן היווסדם ועד לאחר שואת מלחמת העולם השנייה, לוב, תוניסיה, ירושלים תשנ"ז, עמ' 74; יעקב חגי-לילוף, תולדות יהודי לוב, בת-ים תש"ס, עמ' 113-114.
¹⁴⁰ יוסף משאש (לעיל, הערה 40, חלק א), עמ' קכ.
¹⁴¹ משה-דוד גאון (לעיל, הערה 28, חלק ב, פרק מבוא), עמ' 55. על הרב אליקים לא נכתבה ביוגרפיה מקיפה.

מינוי הרב אליקים לראב"ד בקזבלנקה. הרב אזולאי התלונן בפני יחיא אזאגורי, ראש הקהילה היהודית במרוקו, שהרב אליקים לא נולד במגרב ולא היה שייך למגרב, אלא הגיע מטבריה כשד"ר, ורק בזכות כושר הדיבור שלו הצליח להגיע לתפקידו.¹⁴²

על פעילותו של הרב אליקים בבית הדין אפשר ללמוד ממכתבי הרב יוסף משאש. למשל, במכתב מ-1928 ביקש הרב משאש מהרב אליקים לטפל בנישואי הבחור אלמאליח שהיה רש ומסכן ושלח לו סכום כסף עבור הוצאות הטיפול בנישואיו. במכתב אחר מאותה שנה ביקש הרב משאש מהרב אליקים לסיים את הטיפול בעניין אלמאליח ועניין אחר הקשור בחיפוש אחרי מסעוד מִיִּמון ממרכאש, שנטש את משפחתו, ולרב משאש הגיעה שמועה שהוא היה בקזבלנקה, באזור הפעילות המסחרית של העניים. במכתב מ-1929 העיד הרב משאש על משה בן-יעקב בן-ויצו כאיש פנוי לאחר פטירת אשתו ובעניין אחר ביקש הרב משאש מהרב אליקים לחפש אחר שלמה טבול שעזב את ביתו, והיו שמועות על הגעתו לקזבלנקה. הרב משאש ביקש למצוא אותו כדי לעכב אותו או לשלוח אותו לביתו על-ידי הממשלה או לחייבו לשלוח גט פיטורין. ממכתב אחר שנשלח כעבור חודש עולה שהרב אליקים מצא את טבול, והרב משאש ביקש ממנו לכתוב גט כריתות והנחה אותו כיצד לכתוב את הגט, היות שהיו מנהגים שונים בכתיבת גיטין מעיר לעיר שבה התגוררו יהודים באלג'יריה. ב-1930 שלח הרב משאש מכתב לרב אליקים בדבר עגונה, ובו ביקש לבדוק בחברה קדישא של קזבלנקה שם של פלוני שהיה היבם, היות שנודע לרב משאש שהבעל נפטר. ב-1939 שלח הרב משאש מכתב לרב אליקים ובו נדונו שני נושאים: האחד – התרה של אישה מכבלי העיגון, והאחר – כיתוב על חבילות מצות בכתב אשורי: 'מצות כשר לפסח בהשגחת בית דין צ'אר אל-ביצ'א יע"א' [יבנה עירנו אמן] (קזבלנקה). הרב משאש סבר שאנשים השתמשו בעטיפות שעליהן כיתוב זה למלאכות בזויות, אף שלדבריו היה בזה איסור. לכן ביקש מהרב אליקים לדאוג שהסוחרים לא יכתבו כלום על גבי חבילות המצות, באותה שנה ביקש הרב משאש לברר בעניין מכלוף בן דאווד, אם היה פנוי, כיוון שהגיע לתלמסאן ורצה להתחתן עם יתומה.¹⁴³ מבחינה היסטורית התכתובת של הרב משאש עם הרב אליקים ממחישה את הפעילות והקשר של שני בתי דין האחד באלג'יריה בראשותו של הרב משאש והשני בקזבלנקה בראשותו של רב מערבי מטבריה הרב אליקים. מתוקף תפקידו וסמכותו הוא כתב הסכמות לכמה ספרים.¹⁴⁴ הרב אליקים משמש דוגמה לרב מערבי מטבריה שהגיע למשרה רמה בקזבלנקה, למרות מתנגדים סביבו שהיו ממרוקו כמו הרב חנניה חביב אזולאי.

¹⁴² חנניה חביב אזולאי, ספר מגן הדת, ג'רבה תרפ"ה, עמ' 57-59. הרב אזולאי היה רב במעבר לתוניס – Grand Rabbin de Passage en Tunis, ובקזבלנקה; הרב יוסף משאש דחה את דברי אזולאי. ראו: יוסף משאש (לעיל, הערה 40), עמ' רלא. ¹⁴³ יוסף משאש (לעיל, הערה 40, חלק ב), עמ' מ, מב-מג, ס-סא, סד, פ, רלו, רמה, רמח-רמט. ¹⁴⁴ שמואל עמאר, דבר שמואל, קזבלנקה ת"ש, עמ' א; מסעוד הכהן, פרחי כהונה, כאזאבלאנכא תש"ח בהקדמה, עמ' ב-ג; ברוך אסבאג, מנחה בלולה, כאזאבלאנכא תש"ה, עמ' 1-2 ובספרו מנחה בלולה, כאזאבלאנכא תרצ"ז, עמ' 2-4.

7. שליחות חינוכית של מערבים

משה דהאן (1890-1978) נולד בשכונת מחנה ישראל בירושלים. בחייו שימש כאיש חינוך, טוען רבני, סוחר בנכסי דלא נידי ונשיא ועד העדה המערבית. ב-1913 דהאן נסע מירושלים לבולגריה, ושם שימש מורה לעברית עד שנת 1921.¹⁴⁵

אליהו בחבוט (1906-1955), נולד בירושלים למד בתלמוד תורה ספרדים ובבית המדרש למורים של המזרחי. בחבוט לימד עברית בין 1928 ל-1934 בטרפולי, ובין 1934 ל-1938 – בתוניס.¹⁴⁶

משה-חיים בן-מלכא (1909-?), נולד בירושלים, עסק בחינוך ולימד בכ"ח בירושלים. ב-1932 יצא מירושלים לשליחות חינוכית בהוראת העברית בתוניסיה עד 1934. במכתב מ-1937 לעו"ד מ' גאנס בספקס נראה שהנהלת הוועד הלאומי לא יכלה לשלוח איש חינוך לספקס משתי סיבות: האחת – המורים העברים שהוסמכו להוראה בירושלים לא רצו לעזוב את ארץ ישראל, כיוון שהם מצאו עבודה בתחום, והשנייה אחרת – המשכורת בארץ ישראל הייתה גבוהה מהמשכורת שהוצעה בספקס. במכתב הוזכר עוד שכן-מלכא לא רצה לחזור וללמד שוב בתוניסיה, היות שהיה לו ניסיון מר שם.¹⁴⁷ מ-1937 עד סוף שנות ה-40 שימש בן-מלכא מורה לעברית בטנג'יר.¹⁴⁸ מתולדות חייו עולה ששליחותו החינוכית בצפון אפריקה הייתה כרוכה בקשיים, כיוון שהשלטונות עקבו אחרי פעולותיו, היות שהוא נשא את דברה של ארץ ישראל והציגונו. מלבד שליחותו החינוכית הקים בן-מלכא מוסדות לארגון פליטי השואה שהגיעו מאירופה הכבושה על-ידי הנאצים לטנג'יר.¹⁴⁹ בן-מלכא פרסם מאמרים בכתב העת 'עם וספר' של 'הברית העברית העולמית', במאמרו דיווח בן-מלכא על התפתחות העברית בטנג'יר. ממאמר שלו ב-1945 עולה שהעברית החלה להכות שורשים בין יהודי טנג'יר, ואפילו יהודים שעד כה לא התעניינו בשפה ויהודים מתבוללים החלו להתעניין בה. בן-מלכא ציין את הצורך לשים לב לשגיאות העבר ולניסיון שנרכש בלימוד הלשון והתרבות העברית כדי להציל את היהודים מטמיעה בחברה הנכרית. בן-מלכא אף הגדיל לעשות כשבדק את מצב התרבות העברית באזור החסות הספרדית, ובהגיעו לקהילה היהודית בטיטואן הרצה בפני הנוער היהודי על הלשון העברית כציון דרך לתחיית האומה.¹⁵⁰

מאיר די-אבילא (1878-1957) נולד בירושלים והתחנך בתלמוד תורה בעיר העתיקה, בבית הספר 'דורש ציון' ובכ"ח, שימש מורה לעברית וחזן בבית כנסת במצרים.¹⁵¹

¹⁴⁵ משה-דוד גאון (לעיל, הערה 28, חלק ב, פרק מבוא), עמ' 718; ריאיון עם דבורה פרוינד, ירושלים.

¹⁴⁶ על אודותיו, חיים סעדון תוניסיה, עמ' 97.

¹⁴⁷ אצ"מ, חטיבה: הוועד הלאומי של כנסת ישראל, אלמאליח, 1935-1937, מספר תיק: J1/2985 מהנהלת הוועד הלאומי שנציגה אלמאליח לעו"ד גאנס, 6.6.37.

¹⁴⁸ חיים סעדון, (לעיל, הערה 146), עמ' 95.

¹⁴⁹ ועד העדה המערבית בירושלים, תיק ללא סיגנטורה, מכתב המלצה של נשיא ועד העדה המערבית עקיבא אזולאי להענקת תואר יקיר ירושלים למשה בן-מלכא, 18.11.1983. למכתב מצורף עמוד שבו תולדות חייו של בן-מלכא קמעא ותיאור קצר של פעילותו בצפון אפריקה.

¹⁵⁰ משה-חיים בן-מלכא, 'התפתחות העברית בטנג'יר', עם וספר (תש"ה), עמ' 67-70. ראו עוד על פעילותו וביקורתו על קהילת יהודי טנג'יר אצל מיכאל מ' לסקר, ישראל והעלייה מצפון אפריקה, ירושלים תשס"ז, עמ' 62.

¹⁵¹ דוד תדהר (לעיל, הערה 33, כרך יט, פרק מבוא), עמ' 5679.

ב-1927 יצאו ד"ר יעקב מלול (1892-?) מצפת ואשתו עליזה לבית ווזאן (1895-?), שנולדה בטבריה לשליחות חינוכית בעירק. תפקידו של מלול היה לנהל ולייעל את החינוך היהודי בעירק. מלבד הניהול לימדו בני הזוג מלול בבית הספר במשך שנתיים את השפה העברית והערבית.¹⁵²

רנה-אליהו אלמאליח (1908-?), בנו של נשיא העדה המערבית בירושלים אברהם אלמאליח, היה ב-1928 בשליחות מטעם כ"ח בפאס במשך שנה אחת. הוא לימד בבית הספר 'אם הבנים'. מטרת בית הספר הייתה לחנך ללימוד התורה. תפקידו של אלמאליח מטעם כ"ח היה ללמד ב'אם הבנים' את העברית כשפה חיה ולא רק כשפת קודש. ב-1934 התמנה אלמאליח למנהל בית הספר 'סלים טראב' בבירות, הוא ערך שינויים בתכנית הלימודים על-ידי הדגשת לימוד השפה העברית והבאת מורים מארץ ישראל, כדי להחדיר לבית הספר את התרבות העברית ואלה השפיעו על החינוך העברי בו. הוא עצמו היה מורה בכיר לעברית ובוחר בבחינות הבגרות לעברית בבית הספר הצרפתי בבירות שהכיר בשפה העברית כשפה חיה. ב-1943 קיבל אלמאליח את עיטור 'קצין האקדמיה הצרפתית' על תרומתו החנוכית והתרבותית, וממשלת לבנון את אות הכבוד (Le Mérite Libanais). ב-1946 התמנה אלמאליח למנהל ומפקח ראשי של בית הספר הגדול של כ"ח בבירות. לאלמאליח היו קשרים עם השלטונות ועם העדה המרונית, וכך הצליח לעזור ליהודי סוריה ולבנון וליהודים מאירופה להגיע לארץ ישראל בעלייה בלתי ליגאלית. הוא שימש גם איש ציבור ב'ילשכת בני ברית'¹⁵³ ונציג 'הסוכנות היהודית'.¹⁵⁴ בפעילותו הציבורית של אליהו אפשר לראות המשכיות של עיסוק בחינוך לאומי עברי של אביו, היות שאביו אברהם שימש בין 1910 ל-1913 מנהל ומארגן החינוך בקהילה היהודית בדמשק ומוזכיר ועד העדה הספרדית בדמשק.¹⁵⁵

אדל ממן (טולידאנו) מטבריה הצטיינה בלימודיה, ולכן נשלחה בגיל 15 ללמוד את מקצוע ההוראה בבית הספר למורים 'École Normal Oriental' בוורסאי עד 1932. משנה זו ועד 1933 לימדה בבית הספר של כ"ח לבנים ברבאט בשפה הצרפתית, וכמחנכת – את מקצועות היסוד לכיתה הראשונה. לדבריה, היה שם מורה מיוחד לעברית. אדל ציינה עוד כמה מורים ממוצא מערבי שהיו במסלול הלימודים שלה ולמדו במרוקו, בהם עליזה אלמאליח מירושלים, שהייתה במרוקו מ-1929 ועד 1933, ואחיה שמואל (סמי) אלמאליח מ-1930 ועד 1934 ואת מרים וחנה ממן מצפת בסוף שנות ה-20 ותחילת שנות ה-30.¹⁵⁶

¹⁵² שם, כרך ב עמ' 697, כרך יד, עמ' 4450.
¹⁵³ בני ברית: ארגון יהודי שנוסד ב-1843 בני יורק ומטרתו הייתה לאחד את עם ישראל, לפתח את ההשכלה בקרב היהודים ולעזור לנזקקים, כן ליצור גשר בין יהודים ולא יהודים.

¹⁵⁴ דוד תדהר (לעיל, הערה 33, כרך ט', פרק מבוא), עמ' 3367-3368. על 'אם הבנים' ראו אורלי זגורי-אוחנה, "אם הבנים", "אוצר התורה" והחינוך היהודי במרוקו, בין השנים 1860-1960, עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה 1989, עמ' 23-40.

¹⁵⁵ משה עובדיה, אברהם אלמאליח, פעילותו הציבורית בדמשק ותרומתו להיסטוריוגרפיה היהודית של הקהילה היהודית בסוריה (כתב יד). על פעילותו בסוריה נשאתי את דבריי בכנס בין-לאומי מטעם אוניברסיטת בר-אילן, הפקולטה למדעי היהדות והמרכז לחברה, תרבות וחינוך במורשת יהדות ספרד על שם אהרון ורחל דהאן, בעניין יהודי סוריה: היסטוריה, זהות ומורשת, מאי תשס"ז.

¹⁵⁶ ריאיון עם אדל ממן, טבריה; על החינוך היהודי במרוקו כולל כ"ח בתקופה הקולוניאלית ראו מיכאל מ' לסקר, 'מוסלמים ויהודים במרוקו: השווה והשונה בהשפעת החינוך והתרבות הצרפתיים במרוקו הצרפתית 1912-1956', תעודה ד (תשמ"ו), עמ' 253-259; הנ"ל, 'החינוך היהודי במרוקו', פעמים 9 (תשמ"א), עמ' 78-99.

הרב רפאל עבו (1913-1982)¹⁵⁷ נולד בצפת והתחנך במוסדות הדתיים של טבריה. ב-1940 החל את פעילותו הציבורית בעדה הספרדית בטבריה. ב-1947 פעל בשליחות מוסדות אוצר התורה במוקו, ותפקידו היה להקים מוסדות תורניים במקומות החסרים מוסדות כאלה.¹⁵⁸ הרב עבו שימש גם נציג לא רשמי של העיר טבריה, כעולה ממכתב ששלח לו הרב רפאל בביאס. במכתב ביקש הרב ביבאס מהרב עבו להשתדל באיסוף תרומות לתלמוד התורה בטבריה, שבו למד והתחנך עבו.¹⁵⁹

מן האמור למדים על שני דורות של רבנים ומורים מערבים: עם הדור הראשון נמנים המערבים שנולדו במחצית השנייה של המאה ה-19 ופעלו גם בתקופת מחקרנו, ועם הדור השני נמנים מערבים שנולדו בעשורים הראשונים של המאה ה-20. מניע השליחות של כמה מהם היה בקשה של קהילה יהודית שאתה נפגשו בשליחות מסוימת להישאר בה ולשמש בתפקיד מנהיגותי-רבני. לכמה שליחים היו קשרי משפחה שעזרו להם למצוא מקום עבודה בקהילה יהודית, וכמה מהם נשאו בקהילה יהודית מסוימת בשל אירועים היסטוריים שפקדו את ארץ ישראל כגון מלחמת העולם הראשונה, ושם שימשו בתפקיד רבני. לצד רבנים ששימשו בתפקידים רבניים בקהילות יהודיות היו גם מורים ומורות מערבים שפעלו בשליחות חינוכית. המניע של כמה מהם היה ההשפעה של כיי"ח שדגלה בתרבות צרפת והשפיעה על עולמם המקצועי. אכן, נמצאו מורים ומורות ששימשו בקהילות יהודיות דוברות צרפתית ואפילו לא לימדו עברית. מורים והמורות שהושפעו מכיי"ח מצאנו מורים מערבים שהיו בשליחות ללא קשר לכיי"ח ולימדו עברית בקהילות השונות. משנות ה-30 ניכרת מגמה של מורים מערבים, שאחד מהם היה מנהל בית ספר, לחזק את לימוד השפה העברית בבתי הספר היהודיים.

האם על פי האמור ניתן לראות בשליחותם של רבנים ואנשי חינוך מערבים תרומה לחיזוק הקשר בין היהודים לארץ ישראל וליהדות? אפשר להסיק שבפעילותם של הרבנים ואנשי החינוך ניכרת ההשפעה על היהודים. הם היו חוט מקשר בין הגולה לארץ ישראל. רבנים אף נדרשו לבעיות הלכתיות, בין השאר היה עליהם למצוא פתרונות הלכתיים נוכח המודרניזציה, והיו חכמים ומורים שחינכו למורשת התרבות העברית ואף מתחו ביקורות על קהילות מסוימות שלא פעלו די כדי לחנך את ילדי ישראל על פי התרבות היהודית. אנשי החינוך הנחילו את התרבות העברית, ואף מורים שלא לימדו עברית בעצם נוכחותם בגולה הייתה בשורה מארץ ישראל.

מהפרק למדים עוד על מידת הייחודיות והשתלבות של המערבים. יש לציין שהיו רבנים ואנשי חינוך מן היישוב היהודי בארץ ישראל ששימשו בתפקידים רבניים וחינוכיים בגולה,¹⁶⁰ ועל כן ניתן לראות

¹⁵⁷ הרב רפאל עבו: רב ראשי ואב בית הדין הרבני הגדול שבערי ישראל ותל אביב, וחבר בית הדין הגדול. ¹⁵⁸ אמתיי, חטיבה RP100, במבוא של פירוט ארכיון הרב רפאל עבו. את חברת 'אוצר התורה' ייסד בניו-יורק יהודי ממוצא סורי. החברה דגלה בחינוך ששילב לימודים תורניים עם לימודים כלליים.

¹⁵⁹ שם, מספר חטיבה ותיק: P110/19, מהרב רפאל ביבאס לרב רפאל עבו, ב' בתמוז תשי"ז, עמ' 1-2, ד' במנחם-אב תשי"ז, עמ' 2-1, ודרשה בעניין נדבה לטבריה של הרב עבו מל' בתשרי תשי"ח.

¹⁶⁰ למשל, חיים סעדון (לעיל, הערה 146), עמ' 95, 191, ציין שב-1926 שימשו יהודים ממוצא אשכנזי שעלו לארץ ישראל מרוסיה, בהם יעקב גלילי ואהרון דובניקוב, מורים שליחים מארץ ישראל בתוניסיה, ואשר מזרחי, יהודי ירושלמי, איש חינוך ופיטן ממוצא ספרדי, היה בשליחות מטעם הרבנות בתוניסיה במלחמת העולם הראשונה וב-1929.

בשליחותם של הרבנים ואנשי חינוך מערבים לא דבר יוצא דופן משאר העדות היהודיות האחרות אלא המשך לייחודיות של רבנים ואנשי חינוך מערבים ששימשו בגולה ונמנו עם אנשי היישוב הישן, אבל כמה מהם, בעיקר בני הדור השני של הרבנים ואנשי החינוך המערבים, הלכו והשתלבו בחינוך העברי ודגלו בהנחלת התרבות היהודית, ובזה התבטאה ההשפעה של הציונות בחינוך הלאומי.

פרק ז: קשרי המערבים עם סביבתם

בפרק נבדוק את הקשרים והיחסים של המערבים והספרדים במישורים האלה: יחסים בין ועד העדה הספרדית ובין ועד העדה המערבית ומפגש הפסיפס האנושי במעגל החיים החברתי של מערבים, ספרדים בוני עדות המזרח. עוד נבחן את הקשרים של המערבים עם היהודים האשכנזים והחברה הנכרית הסובבת אותם בארבע ערי הקודש.

1. קשרי המערבים עם ועד העדה הספרדית ועדות אחרות בירושלים

במאה ה-19 השתייכו המערבים לוועד העדה הספרדית שפרסה את חסותה על היהודים הספרדים דוברי הלדינו, על יוצאי צפון אפריקה ועל בני עדות המזרח. הרדב"ש, שעלה מרבאט ב-1854, פעל להפריד את המערבים מוועד העדה הספרדית ולהקים להם ועד משלהם. לפעולתו היו כמה מניעים: תחושת קיפוח של המערבים מצד הספרדים על-ידי מיעוט מתן תרומות מחו"ל, רצון לפעילות עצמאית במילה, שחיטה וקבורה, גביית מסים פנימיים על-ידי החכם באשי-ראש הרבנים שהיה הסמכות הדתית העליונה ונציג היישוב כלפי השלטון העות'מאני, התנשאות של הספרדים על המערבים, שנראו בעיניהם פחותים וגידול העדה. לבסוף הוקם ועד העדה רשמית ב-1860. הפירוד מהספרדים חייב את שתי העדות לחתום ביניהן על הסכמים וכתבי פשר.¹

יעקב ברנאי ציין את סוג הפירוד בין שתי העדות מהמאה ה-19, שהתאפיין בהסכם חלוקת כספים, רשות לשלוח שד"רים מטעם העדה המערבית רק באישור של הספרדים, מינוי ראב"ד למערבים וכפיפות לחכם באשי.² ב-1860 נחתם הסכם פשר בין הספרדים למערבים. כתב הפשר האחרון הוא מ-1912, ולא מצאנו פשר נוסף בימי המנדט, אבל בהמשך הדברים נראה שכתב הפשר מ-1912 שימש יסוד להמשך היחסים בין הספרדים למערבים ואף המשיך להיות בר-תוקף בימי מלחמת העולם הראשונה ובימי המנדט. ההסכמים הללו השפיעו על טיב היחסים בתקופת מחקרנו, ולהלן נבדוק מה היה טיבם.

בפשר מ-1912 יש 17 סעיפים המתארים את ההסכמים בין הוועדים, וזה תוכנם:

- א. הכנסות כוללות הספרדים מחו"ל ומארץ ישראל, שמהן קיבלו המערבים 9% לאחר כמה ניכויים.
- ב. המערבים יקבלו סכום מההכנסות מחו"ל כדי לשלם מסים ממשלתיים ו-9% מהקדשי השר מונטיפיורי-בתי ההקדש של מונטיפיורי במשכנות שאננים

¹ עוזיאל חזן (לעיל, הערה 8, פרק ד), עמ' 18-19; ראו גם אצל י"נ מזרחי (מו"ל. המחבר – כנראה מאיר לניאדו), בדור יורד, קובץ מאמרים בשאלות השעה של העדה הספרדית בירושלים, ירושלים תרצ"ה, עמ' 50-54; משה-דוד גאון, 'עדות בירושלים', מחברת (אלול תשט"ז), עמ' 158; נתן אפרתי, העדה הספרדית בירושלים, ת"ר-תרע"ז (1840-1917), ירושלים 1999, עמ' 34-35; רחל שרעבי (לעיל, הערה 10, פרק מבוא), עמ' 31-33; Burstien M., Self Government of the Jews in; Kolatt I., 'The Organization of Jewish Population of Palestine and the Development of its Political Consciousness Before World War I', in Maoz M. (ed.), Studies on Palestine during the Ottoman Period, Jerusalem 1975, pp. 188-189, pp. 211-214; יעקב ברנאי (לעיל, הערה 4, פרק מבוא), עמ' 31.

- ג. 9% של הקדשות שהוקדשו לקרן הקיימת לישראל במשך עשר שנים של כתב הפשר ושמנו את פירותיהם בבנק או שקנו בהן קרקע נתנו למערבים.
- ד. מפרות הקדש מונטיפיורי, שממנו נהנו במידה שווה האשכנזים והספרדים, ניכז 175 ליש"ט, ומהם נהנו גם המערבים. מהכסף שנשאר מ-175 הליש"ט קיבלו המערבים 16%.
- ה. מפרות ההקדש של נסים שמאמה (1805-1873), יהודי עשיר מתוניסיה שהוריש חלק מהונו לתושבי ארץ ישראל.³ מהקדשו קיבלו המערבים שמינית מהרווחים שהגיעו לספרדים.
- ו. אשר לקרקעות השייכות לשני הכוללים – כל כולל היה נהנה ממה ששייך לו מלבד פרות השכירות במשך עשר שנים, שהוא זמן תוקף הפשר.
- ז. כל הכנסה מצורכי מצווה, כגון מכירת קברים ופרות הקדשים הייתה מחולקת לשני הכוללים.
- ח. על קבורת עניים מבני המערבים בהר הזיתים היה על ועד העדה המערבית לשלם 15 נאפוליון לשנה, ועל מערבים בני המעמד הבינוני והעשיר היה משא ומתן בדבר קבורתם, וצוין סדר ההלוויה, שבו נשאו כתפים משתי העדות את הנפטרים למקום קבורתם. לנשיאת הנפטרים הספרדים היו שמונה חברים ספרדים ושני מערבים, ולנשיאת הנפטרים המערבים היו שישה חברים מערבים וארבעה ספרדים.
- ט. הסדר הכנסות תלמודי התורה של המערבים והספרדים וקבלה של תלמידים מערבים לתלמוד התורה של הספרדים. הכנסה של תלמוד תורה הייתה שייכת לעדה המנהלת אותו. מהכנסות בית התמחוי קיבלו עניי המערבים 62.5 גרוש בכל ראש חודש בשביל כיכרות לחם, שש קדרות תבשילים ולפעמים תבשילי בשר.
- י. אשר להכנסות ממוסדות הישיבות של הכוללים וההכנסות של מוסדות חינוכיים חדשים – הן היו שייכות לכל כולל בנפרד.
- יא. המערבים היו צריכים לתת 25% לספרדים מההכנסות שצוינו בסעיפים א-ב.
- יב. למערבים היה אסור לשלוח שד"ר נהוג כלומר שד"ר שהיה לו אישור לצאת לשליחות בזמן מסוים, אלא בהסכמה של ראשי הכולל הספרדי.
- יג. הספרדים ביקשו מהמערבים לא להכביד עליהם, וכל ענייני קהילת המערבים היו צריכים להיות בהשגחתם, וכיוצא בזה בית הדין בהנהגת הרב נחמן בטיטו.
- יד. המערבים התחייבו לכתוב במכתבים יוצאים לחו"ל על תמיכת הספרדים במערבים ולהוסיף דברים על העוני ששרר בשני הכוללים כדי להגיע לדרישה של תרומות נוספות לכוללים. עוד צוין כאן עניין ההידברות עם עולים נכבדים שעלו לירושלים.
- טו. המערבים התחייבו לחתום על כל שטר קבלה, קול קורא ועניינים נוספים שדרשו הספרדים.
- טז. הסדר חשבונות בין שני הכוללים.

³ נסים שמאמה: נולד בתוניס ונפטר באיטליה. שימש קאיד (ראש) היהודים ושר הכספים בתוניסיה. ברח לאיטליה, ולאחר פטירתו התנהלו מאבקים על ירושתו.

יז. אם כוללות הספרדים יפנו למקורות הכנסות חדשים כגון שד"רות באמריקה וברוסיה, יהיה עליהם להגיע להסכם שותפות עם המערבים. ואם לא הגיעו להסכם, הם נשאו בידי הספרדים. בסעיף נאמר עוד שהפשר יהיה למשך עשר שנים, ולאיש היה אסור לחרוג ולפרוץ גדר בכתב הפשר.

למערבים היו שש הערות על כתב הפשר: בקשה של המערבים מהספרדים לתת לעניי המערבים לדור חיים בבתי מונטיפיורי-משכנות שאננים, נוסח דו"ח הכנסות מהשליחים והחלק שניתן לספרדים בספר 'המורה לצדקה' של המערבים, ביורור תוקף הפשר, תשלום חובות של המערבים בשלוש השנים של כתב הפשר, הסכמים על הוצאות והכנסות ודרישה שמנהלי הכוללים ישבו וידונו אם להיכנס לשותפות אם לאו. בדבר השד"רים שלא יצאו לשליחות בזמן שהיו אמורים לצאת דרשו המערבים מהספרדים לדון יחד ולהגיע להסכם. הספרדים הציגו למערבים את התיקונים שהתאפיינו בדיוקי יתר בסעיפים שעליהם העירו המערבים, ואכן שני הצדדים הגיעו לפשרות ולהסכמים.⁴

להלן תחומי המגעים בין ועד העדה הספרדית ובין ועד העדה המערבית לאחר חידוש כתב הפשר מ-1912: הסדרים כספיים בין שני הוועדים: ⁵ ב-1922 הוחלט בעניין חידוש הפשר מ-1912,⁶ יידוע של המערבים את הספרדים בדבר נבחרי המערבים לוועד העדה המערבית ולהפך,⁷ עזרה לנזקקים⁸ ותלמידי חכמים,⁹ שיתוף פעולה בבחירות לוועד הקהילה בירושלים,¹⁰ עזרה במימון משלחת שנסעה לבקר במחנות הסגר של מעפילים בקפריסין,¹¹ פעולה של רבני העדות של המערבים והספרדים נגד חילול שבת.¹²

ב-1930 הייתה ישיבה משותפת שהוגדרה 'ישיבה מיוחדת' בין שתי העדות. מטרתה הייתה לשמוע טענות ותביעות של המערבים. בישיבה נכחו מצד המערבים הרב יוסף שלוש, אברהם אלמאליח ומשה דהאן, ומצד

⁴ אוע"ס, מספר מכל ותיק: 6208/6, עדת המערבים, 'ועד עדת הספרדים בירושלים, כתב פשר בין ועד עדת הספרדים ובין ועד עדת המערבים בירושלים משנת תרע"ג, עמ' 1-4; ראו גם: ארכיון משה-דוד גאון (לעיל, 45, פרק ב), חטיבה 4795, מספר תיק 114.

⁵ ארכיון מכון בן-צבי, ירושלים: תיק ארץ ישראל, כתב יד 83 מספר 30, עדות: ק"ק מערבים, מכתב מוועד נבחר ונימוקי עדת המערבים, חתומים: הרבנים אליהו אלעגיימי, נחמן בטיטו, שמעון אשריקי, אברהם מרציאנו ויעקב בן-עטר – לראשי הספרדים הרב משה פראנקו והאדון אהרון-חיים ואלירו, כ"ב באדר תרע"ד; כתב יד 83 מספר 31, עדות: ק"ק מערבים, מכתב מוועד עדת המערבים, חתום: הרב יוסף הכהן, לחברי ועד הספרדים ולנשיא שמואל לופן, כ"א בתמוז תר"ף; אוע"ס, מספר מכל ותיק: 6323/1285, פנקס פרטי-כלים מספר 257, י"ד בתמוז תרע"ח, ועד עדת המערבים, ועד עדת הספרדים. פנקס פרטי-כלים מספר 249, ט' באייר תרפ"ב. ישיבת ב"ב הספרדים והמערבים, כ"ז בסיוון תרפ"ב, עמ' א-ב. מספר מכלים ותיקים: 6286/1089, פנקס ועד העדה הספרדית. נושא הדברים היה הרב אלקוצר, פרטי-כל מ"ג בתמוז תרפ"ב, 6323/1285, רשימה של באי-כוח שתי העדות – מצד הספרדים הרבנים בנימין אלקוצר, נחמן אנגיל וברוך נפתלי, ומצד המערבים – הרבנים שמעון שריקי, אליהו לעגיימי והאדון משה-חי בן-נאים, כ" בתמוז תרפ"ב. מספר מכל: 6286, הוועד הכללי לעדת הספרדים בירושלים, דין וחשבון מקופת העדה, תרפ"א-תרפ"ב. י"ח בתשרי תרצ"א; לאלישר, ו' חשוון תרצ"א מתוכן המכתב מובן שהמערבים שלחו את המכתב למרות שלא צוינה במפורש המילה מערבים במכתב נוסף צוינו פרטים מלאים המכתב היה מאברהם אלמאליח ליוסף אלישר, ו' חשוון תרצ"א.

⁶ אוע"ס, מספר מכל ותיק: 6286/1089, פנקס של ועד עדת הספרדים, פרטי-כלים, תרפ"ב.

⁷ שם, מספר מכל ותיק: 6323/1285, מכתב בנדון לד"ר יצחק לוי. נבחרי הוועד היו הרבנים יעקב בן-עטר, שמעון אשריקי, אליהו אלעגיימי, עמוס דוד, ישועה בן-שושן, והחברים של ועד העדה אברהם אלמאליח, משה-חי בן-נאים, אי קארילא וא' לוי, א' בשבט תרפ"א. מעדת המערבים לאליהו אלישר, כ"ג בשבט תש"ז, 13.2.1947; תיק ענייני ועד העדה המערבית ללא סיגנטורה, מאלישר לאלמאליח, ג' באדר תש"ז, 23.2.1947.

⁸ אמות"י, מספר מיקרופילם: HM2/777 – מכתב מוועד עדת הספרדים לוועד עדת המערבים, חתום: הנשיא ש' לופן, כ' בטבת תרפ"ב, עמ' 166. מכתב משי' לופן לוועד עדת המערבים, כ' אדר תרפ"ב, עמ' 169.

⁹ אוע"ס, מספר מכל ותיק: 6323/1285, מכתב מהוועד הכללי לעדת מערבים לעדת הספרדים, כ"ח בתשרי תרפ"ח.

¹⁰ שם, מנשיא ועד עדת הספרדים לוועד עדת המערבים, ניסן תש"ג; על ועד הקהילה והתפתחותו ראו אצל קובי כהן-הטב, 'מעורבות ועד הקהילה בירושלים בהתפתחותה של העיר, 1917-1948', קתדרה 82 (תשנ"ז), עמ' 111-134.

¹¹ אוע"ס, מספר מכל ותיק: 6323/1285, מאליהו אלישר לוועד העדה המערבית, י"ט במרחשוון תש"ח, 2.11.47.

¹² מירי פאר (לעיל, הערה 108, פרק ד), עמ' 176-178.

הספרדים – הרב יוסף אלישר¹³ והרב ברוך נפתלי¹⁴. בפרטי-כל הישיבה לאלמאליח היו שתי טענות בדבר קיפוח המערבים מצד הספרדים: האחת – מס הגאבילה, שלדעתו המערבים היו צריכים ליהנות מהכנסותיו על פי מספר הנפשות, והאחרת – עניין בית העלמין. לדברי הרב שלוש, המערבים פנו לספרדים בעניינים הללו שהיו כלולים בפשר בין שתי העדות, ולכן בדרישת המערבים לא היה חידוש. אלישר סבר שהיחסים בין שתי העדות פסקו היות שעניין השחיטה היה כרוך בהוצאות מרובות לספרדים, ובית העלמין היה שייך להם. ולכן לא היה טעם לדרישות המערבים, אלמאליח סבר בתמיהה שבית העלמין נקנה מכספי היהודים במגרב. דהאן הוסיף שרוב ההכנסות של הספרדים היו מהמגרב, אך הוא היה פרגמטי ולכן חיפש הסדר בין שתי העדות לעתיד שלא נכלל בפרטי-כל. הרב שלוש הוסיף שהמערבים אוספים כסף רק למערבים, ואילו הספרדים פורסים את חסותם על העדות, לכן הגיע למערבים חלק מהכנסות הספרדים. אלישר אמר שהם שמעו את דרישות המערבים ושאל מה יעשו המערבים אם הספרדים לא ייענו לדרישותיהם. אלמאליח ענה שהמערבים ישלחו שוחטים לבית המטבחיים ויקברו את מתיהם בבית העלמין. נראה שהוא התכוון למה שנאמר בתחילת הפרטי-כול, שהכספים לרכישת בית העלמין הגיעו מהמגרב. בהמשך ניסח משה דהאן את דרישות המערבים: האחת – עניין בית העלמין. אם אחד מהמערבים קנה ארבע אמות של קרקע מחברה קדישא של הספרדים וסיים לשלם את חובו בחייו, על הספרדים היה לשלם 50% מתשלום קונה הקבר. אם בעל החוב נפטר לפני סיום תשלום הקבורה, היה על קרובי משפחתו להגיע לסיכום התשלום עם ועד העדה המערבית. ועדי שתי העדות התחייבו שלא למכור קברים למי שלא מבני שתי העדות. על הספרדים הוטל להגיש דו"ח הכנסות למערבים ולזכות אותם ב-20% מההכנסות. הדרישה השנייה אחרת – עניין מס הגאבילה. ועד העדה הספרדית התחייב לשלם 20% מההכנסות למערבים ולקבל שני עובדים מערבים, אחד לבית המטבחיים ואחד לבית העלמין, ואת משכורתיהם ישלמו הספרדים. עוד דרישה הייתה עניין החלק שהגיע למערבים מפרות הקדשים שהיו משותפים לשני הוועדים.¹⁵

בית העלמין-אחד מתחומי המגע המרכזיים בין שני הוועדים היה בית העלמין שהוזכר לעיל. החזקה על הקבורה בהר הזיתים הייתה בידי החברה קדישא של הספרדים. מקליפת המכתבים בין שתי העדות בדבר בית העלמין עולה מתח ביחסים וברצון לשלוט על מוסד החברה קדישא. במכתב מ-1922 עולה שהיה אי-סדר בחברה קדישא שהורכבה מרוב עובדי חברה קדישא ספרדים ומיעוט עובדים מערבים.¹⁶ בשנה זו תבעו

¹³ הרב יוסף אלישר: חבר ועד העיר בירושלים מ-1918, חבר הוועד הפועל של ועד העדה הספרדית, נשיא הוועד וסגן יו"ר המועצה הדתית בירושלים בשנות ה-30, חבר הנהלת חברת הקדישא של הספרדים ובית החולים משגב לדך.

¹⁴ הרב ברוך נפתלי: חבר הוועד הפועל של ועד העדה הספרדית, גובר הוועד, חבר הנהלת בית החולים משגב לדך ומנהל ישיבת המקובלים בית אל.

¹⁵ אוע"ס, מספר מכל ותיק: 6323/1285, 'העתק פרטי-כל מהישיבה המשותפת שהייתה בבית כנסת של העדה המערבית והעדה הספרדית ביום י"א חשוון תרצ"א (ישיבה מיוחדת)'. העתק נוסף של הישיבה מופיע בתוך 'זכרון דברים', י"א במרחשוון תרצ"א.

¹⁶ שם, מכתב לוועד עדת המערבים משי' לופו, כ' בטבת תרפ"ב, עמ' 167.

הספרדים 150 נאפוליון-מטבע זהב צרפתי מהמערבים עבור קבורה של מערבים בהר הזיתים.¹⁷ ב-1923 שלחו הספרדים למערבים מכתב בדבר אלימות מצד הכתפים המערבים. מהמכתב עולה שהכתפים רצו לחרות קבר במקום מסוים ואיימו על הספרדים בפגיעה פיזית בקברים במקרה של התנגדות מצדם, ואכן אחד מהקברים ניזוק.¹⁸

כאמור, למערבים לא היה בית עלמין משלהם. בשנת 1927 החלו לפעול במרץ לרכוש קרקע בבית העלמין בהר הזיתים, אך רק ב-1930, הייתה למערבים חברה קדישא עצמאית, ועד לשנה זו הם קברו את מתייהם בחלקות העדה הספרדית. יש לציין שב-1933, לאחר משפטים שארכו 33 שנים, זכה ועד העדה המערבית במשפט נגד ערבים שהשתלטו על קרקע בית העלמין בטענה שלא היה בית עלמין מעולם. המשפט הוכרע על-ידי שופט בריטי ושופט ערבי לאחר שוועד העדה הוכיח שהקרקע שימשה בית עלמין שנקברו בו ילדים. ועד העדה דאג לפתוח את הקברים של ארבעת הילדים כהוכחה להימצאות בית העלמין וכך זכה במשפט. הקרקע הושבה למערבים, והם קברו בה את רבי רפאל אלעזר בן-טובו, ממנהיגי ומקימי ועד העדה המערבית במאה ה-19, כלומר המערבים דאגו להעביר את עצמותיו של הרב בן-טובו מהחלקה של בית העלמין הספרדי לחלקה של המערבים וכך יצרו נוכחות משמעותית בבית העלמין עד כדי העברת אחד ממנהיגיהם המרכזיים.¹⁹

ב-1933 פרסם ועד עדת הספרדים סקירה של תולדות היהודים הספרדים בירושלים, ובה מנה את העדות המזרחיות בירושלים, ביניהן עדת המערבים. הוועד ציין את הייחוד של המערבים והוסיף שלא שיתפו פעולה עם הספרדים.²⁰

בשנה זו התאספו ועד עדת הספרדים, חברי ועד חברה קדישא ובית העלמין לישיבת הוועד הפועל שדנה במערבים. לדברי משתתפי הישיבה, הוחלט שלא הייתה זכות למערבים לרשום במכתביהם את שמות עדות היהודים מטריפולי, תוניס, אלג'יר ומצרים, אלא רק לציין את השם 'מערבים'. הספרדים רצו לשלוט ביוצאי הארצות הללו כדי להתפרנס מיהודי המגרב, ולכן לא הסכימו שעדות אלו יכללו עם המערבים אלא רק יהודים שהגיעו ממרוקו. שתי החלטות התקבלו בישיבה: האחת – הספרדים יישאו וייתנו עם בא-כוח

¹⁷ שם, שמואל לופר, ט"ו באייר תרפ"ב, עמ' 173.

¹⁸ אמת"י, מספר מיקרופילם HM2/777, מכתב מוועד עדת הספרדים לוועד עדת המערבים, חתום: הנשיא לופר, ב' באדר תרפ"ג.

¹⁹ ארכיון מדינת ישראל, חטיבה 66, פ-157/7, עו"ד ערבים 1922-1948, עוונני עבד אל-האדי, אדמת בית הקברות של העדה המערבית בירושלים, תביעה שהגיש הרב מחלוף חזן לבית המשפט לקרקעות בירושלים בעניין בעלות באזור בית הקברות בהר הזיתים 1927-1929. עוד אפשר לראות את שרטוט בית הקברות מינואר 1927; וראו את תאריך ייסוד חברה קדישא מערבים: ארכיון ועד העדה הספרדית, מספר מכל נתיק: 6323/1285, מתוך ישיבת הוועד הפועל של ועד עדת הספרדים, ה' בתשרי תרצ"ג, סעיף ה'; וראו על בית העלמין במדור לתיעוד בעל-פה (לעיל, הערה 25, פרק ב), ריאיון עם משה דהאן, 1971. 12. 3, 13-14; על בית העלמין הספרדי בהר הזיתים ראו אצל מירון בנבנשתי, עיר המנוחות, ירושלים 1990, עמ' 57-60. הוא שם דגש על בית הקברות של בית העלמין הספרדי ואף לא הזכיר את חלקת המערבים.

²⁰ ארכיון משה-דוד גאון (לעיל, הערה 45, פרק ב), חטיבה 4795, מספר תיק: 60I, סקירה לתולדות עדת היהודים הספרדים בירושלים ודו"ח מפעולות הוועד למשך ארבע שנים ומחצה, תשרי תרפ"ט-ניסן תרצ"ג, עמ' 5-6.

ממרוקו ולא עם באי-כוח מעדות היהודים של טריפולי, תוניס, אלג'יר ומצרים, כיוון שלדעת הספרדים הם נכללו בתוך העדה הספרדית והשנייה מתייחסת לפשר שבין שני הוועדים.²¹

ב-1933 הגיעו שתי העדות להסכם בוררות בעניין בית העלמין, בעקבות תביעות המערבים כלפי הספרדים. הבוררים שנבחרו היו יצחק בן-צבי שהיה ניטראלי, מצד הספרדים יצחק אלישר ומצד המערבים הרב אברהם אביכזר.²²

להלן דוגמה הממחישה את יחסי ספרדים מערבים ובית העלמין. ב-1933 התבקש עובד החברה קדישא של המערבים על-ידי שמש בית הכנסת משה אבוזגלו לגשת לביתו של נפטר ששמו יוסף חיון מאלג'יר. בהגיעו לבית ביקשה אשת המנוח לקבור את בעלה בבית העלמין של המערבים. בבית העלמין אמר אחד מגבאי הספרדים שהרב יעקב מאיר קבע שהמנוח ייקבר בבית העלמין של האיספניולים. העובד ושניים מגבאי הספרדים פנו לרב מאיר והסבירו לו שהנפטר הוא מערבי ולכן היה ראוי לקברו בבית העלמין של המערבים, אבל הרב מאיר נשאר בדעתו שיש לקברו אצל האיספניולים. גבאי המערבים התנגדו להחלטתו, וגבאי האיספניולים הביאו שוטרים, ואלה החלו בהלוויה מבית הנפטר, אך בבית העלמין פרצו שוב ויכוחים בעניין הקבורה, עד שגבאי הספרדים הסכים לקברו אצל המערבים.²³

ואולם פרשת קבורת יוסף חיון לא תמה, כיוון שהרב מאיר שלח מברק לראשי הקהילות בתוניסיה ובקונסטנטין ואוראן שבאלג'יריה, ומתוכו עולה שהרב מאיר התלונן על המערבים שהוסיפו במכתביהם את שאר העדות במגרב מלבד העדה הקבועה שהייתה רשומה במסמכים – העדה המרוקאית. הרב מאיר סבר ששאר העדות היו כלולות בעדה הספרדית, לכן הוא הזמין את חברי ועד העדה המערבית והעיר להם בעניין זה. הרב מאיר ביקש מראשי הקהילות להחליט עם מי הם הזדהו ונכללו.²⁴

ב-1935 פנה הרב שלוש למשה גאון בעניין בית העלמין והולכת נפטר ששמו אברהם ג'ז, שאת הלווייתו ערכו הספרדים. הם לא יידעו את אחד מחברי החברא קדישא של המערבים בדבר ההלוויה, ועל כך התרעם הרב שלוש, כיוון שגם אם קברו מערבי בבית העלמין של הספרדים, הרי חברה קדישא של המערבים טיפלה בענייני ההלוויה, ובעיני הרב שלוש הספרדי שעסק באותה הלוויה פרץ גדר, ולכן ביקש להסדיר את העניין.²⁵ ב-1942 שלח הרב שלוש לחברה קדישא של הספרדים מכתב בעניין מצבות של שתי נשים עניות מרודות שהכולל המערבי טיפל בהוצאות קבורתן. הרב שלוש ביקש מהחברה קדישא רישיון לבניית מצבות לנשים הללו.²⁶

²¹ אוע"ס, מספר מכל ותיק: 6323/1285, ישיבת הוועד הפועל, ה' בתשרי תרצ"ג.
²² שם, מכתב מהספרדים ליוסף אלישר ולרב מ' יוסף הלוי, כ"ה בטבת תרצ"ג, 1.1933.
²³ שם, י"ד באדר תרצ"ג; ועד העדה המערבית, תיק בית העלמין (ללא סיגנטורה).
²⁴ אוע"ס, מספר מכל ותיק: 6323/1285, מברק מהראשון לציון לראשי הקהילות במגרב מרוקו, ט"ז באדר תרצ"ג, 14.3.1933. הבאתי את המברק של הרב מאיר כיוון שהוא קשור לבית העלמין. יש לציין שבמכתב ששלחו המערבים לספרדים ב"א בתשרי תרצ"ג (אותו מכל ותיק) הם התפלאו על הוויכוח של מוצא המערבים והוכיחו לספרדים שכמה ממייסדי העדה היו ממשפחת בטיטו התוניסאית, והשם מערבים כולל את בני המערב החיצון והפנימי. חתום: אלמאליח.
²⁵ אוע"ס, מספר מכל ותיק: 6208/6, מכתב מהרב אברהם שלוש למשה גאון, כ"ו בטבת תרצ"ה.
²⁶ שם, מכתב מהרב שלוש לחברה קדישא ספרדים, כ"א באדר תש"ב.

2. הקדשים

עוד ביטוי ליחסים הכלכליים בין הספרדים למערבים היה קשרים בין שתי העדות לארצות המוצא של המערבים באמצעות הקדשים-נכסי דלא נידי שנתרמו לשימוש העדה שמהם נהנו שתי העדות ועדות אחרות בירושלים ובמגרב. בתחום זה נתגלעו לא אחת מחלוקות בין העדות בדבר הזכות ליהנות מן ההקדש.

ב-1920 נבחר ועד מבין יהודי צפרו, שנקרא נְמוֹסִי צפרו, הוועד ביקש מהרב חיים-משה אלישר ומוועד העדה הספרדית להשתדל בחלוקת פְרוֹת הַקֶּדֶשׁ ארבע הארצות – ארבע ערי הקודש לעדת המערבים. את ההרשאה להקדש קיבל הרב חיים-שמואל הכהן סקלי, שהיה באותה עת שד"ר צפת במערב הפנימי.²⁷ ב-1932 קיבל אלמאליח מכתב מהספרדים בדבר הַקֶּדֶשׁ משותף לאשכנזים ולספרדים בקזבלנקה. המקדיש היה ברוך צולטאן. על ההקדש נודע לראשלי"צ הרב מאיר מהרב משה מאיר-חי אליקים, רבה הראשי של קזבלנקה. הרב אליקים ביקש מהמערבים ומהרב מאיר לדון יחד ולכתוב הרשאה על-פי חוק לאליהו בן-מויאל כדי להגיע לדיון עם היורשים על-פי חוקי התורה ועל-פי חוקי הממשלה. הרב אליקים הוסיף שהיה אפשר למכור את ההקדש.²⁸ בשנה זו היה בית הדין של עדת הספרדים בקשר עם הרב דוד הכהן ממלילה שבמרוקו הספרדית בעניין בניין שהקדיש לירושלים ימין בן-הרוש, מעשירי העיר. מהמכתב עולה שהיו סכסוכים בין המקדיש לרב עמרם אבורביע. בן-הרוש חשד שאבורביע נהנה מכספי הבניין, ולכן הראב"ד בן ציון קואינקה (1867-1937)²⁹ פנה לרב הכהן כדי להעיד שלרב אבורביע לא הייתה שום הנאה מכספי הבניין.³⁰

הקדש רפאל-אהרון גבאי מכלכותא (Calcutta) שבהודו נועד לסייע לעדות המזרחיות והספרדיות בירושלים מ-1870. מפרות ההקדש נהנו גם המערבים. ב-1938 קיבלו המערבים 530,750 לירת ארץ-ישראליות. ב-1940 פנה אלמאליח לספרדים בעניין עזבון גבאי מכלכותא כדי לדעת מהו החלק שהופרש למערבים מהעזבון, כיוון שביקש לחלק את הכסף בין מוסדות העדה המערבית.³¹

הקדש סימה בליליוס, אישה אמידה מכלכותא שנפטרה ב-1926 בהונג קונג והורשיה את שארית הונה לבית הכנסת בירושלים, הוקדש לנזקקי ירושלים מכל העדות היהודיות שבה. מנהלי העזבון נקראו 'מועצת עזבון

²⁷ יש לציין שהיה הקדש באספי (סאפי) על-שם בן שושן שהזכרתי בשליחותו של שלום אזולאי לעיל, בפרק השד"רים המערבים מטעם ועד העדה המערבית. ראו בדבר הקדש צפרו: ארכיון מכון בן-צבי, ירושלים: תיק ארץ ישראל, כתב יד 105, מספר 5.

²⁸ אויע"ס, מספר מכל ותיק, מספר מכל ותיק: 6208/6, אין חתימה, אבל ברור שהמברק מהספרדים לאברהם אלמאליח, י"ח בשבט תרצ"ב, גם את התנהלות העזבון: מספר מכל: 6247, מועצת עזבון בליליוס, 1936-1949.

²⁹ הרב בן ציון קואינקה: נולד בירושלים. חבר ועד הרבנים לעדת הספרדים והוועד הפועל של העדה הספרדית, מועצת הרבנות הראשית ויו"ר בית הזקנים הספרדי בירושלים.

³⁰ ארכיון מכון בן-צבי, ירושלים: תיק ארץ ישראל עדות ק"ק מערבים, כתב יד 83, מספר 26.

³¹ אויע"ס, מספר מכל ותיק 6242/445, הקדש כלכותא, מכתב מאלמאליח לוועד עדת הספרדים, י"ג בתשרי ת"ש, במברק מדי בסיוון תרצ"ט מחברת 'שערי חסד' לראשון לציון הרב מאיר יש מידע על הקדש כלכותא והסכום שהמערבים קיבלו בשנת תרצ"ח. עוד על ההקדש ראו אצל אברהם חיים (לעיל, הערה 19, פרק מבוא), עמ' 154.

המנוחה סימה בליליוס נייע בירושלים'. המועצה הורכבה מנשיא, שני סגנים וגזבר מעדת הספרדים. מאשרי חוזה ההקדש היו מהרבנות הרשאית לארץ ישראל, בהם הרב אברהם אביכזר.³²

ב-1936 התלונן ועד העדה המערבית בפני מועצת עזבון בליליוס על עיכוב כספים מפרות העיזבון שהיו שייכים לעדה המערבית. לדברי אברהם אלמאליח, הייתה הפלייה בחלוקת הכסף, היות שעדה אחת קיבלה את כל הסכום שהגיעה לה, ואילו עדה אחרת לא קיבלה מאום. הוא ביקש לקבל את הכסף שהגיע לעדה במשך חמישה חודשים. באותו חודש קיבלו המערבים 100 לירות ארץ-ישראליות מעזבון בליליוס.³³

ב-1940 העבירה מועצת העיזבון 50 לירות ארץ-ישראליות למערבים. ועד העדה המערבית התלונן בפני המועצה שוועד העדה הספרדית נהנה דרך קבע מהעיזבון, והוראות העיזבון לא בוצעו במלואן, כיוון שהכספים הועברו למוסדות ולמשרדים. בעיזבון נקבע שקנה המידה למתן תמיכות היה מספר מקבלי המצות לפסח, נוהל שהתקיים בשנה הראשונה של חלוקת העיזבון, ובשנים שלאחר מכן רק ועד העדה הספרדית קיבל את הוצאות המצות בזמן ואף קיבל תמיכות במהלך השנה, ואילו שאר עדות הספרדים לא קיבלו אפילו מחצית מהסכום שהגיע להן בעבור המצות, ואפילו כמה מעניי עדות המזרח השתתפו בהוצאות על המצות. המערבים סברו שהם קיבלו רק מחצית מהוצאות המצות וראו קיפוח מצד הספרדים. להלן קטע מדברי המערבים בעניין ההפליה:

וכאן הבן שואל: האם מן הצדק לקפח את זכותם של העניים במדה נפרזה כזאת, האם לשם זה נמסר עזבון זה לידיכם כדי שנסבול מהפליה איומה זו לרעה? ואנחנו מה נענה ומה נאמר לעניינו המתדפקים על פתחינו יום יום? האם משום כך עזרנו לכם בכל הדרך הקשה אשר עברתם בה עד הגיע הסכום הזה לידיכם, והאם כדאי לאחר שנות שלום בין עדותינו לבוא שוב לידי חכוכים וסכסוכים?

בהמשך דברי הוועד נאמר שלפי השערה הגיעו למערבים 2,000 לירות ארץ-ישראליות. הם הזכירו לספרדים את העזרה שלהם למגביות הספרדים במגרב וצינו שלא יוותרו על החלק שהגיע להם מפרות העיזבון.³⁴

הקדש מאיר טולידאנו מטנגיר: ב-1935 פנה ועד העדה הספרדית לרב מאיר-חי אליקים בקזבלנקה בעניין ההקדש. לדבריהם, פרות ההקדש יועדו לארבע ערי הקודש, והם התפלאו איך לא קיבלו את חלקם, ואילו ועד עדת המערבים כבר הגיע כנראה להסכמים עם העדות בטבריה, בצפת ובישיבת מירון. ב-1936 קיבלו הספרדים 20,000 פרנק מהקדש טולידאנו באמצעות הרב אליקים. הם סידרו לימוד משניות וזוהר לעילוי נשמת המקדיש.³⁵

³² שם, מספר מכל ותיק: 6227/6, רבנות, שטר הקדש של הרבנות הראשית לארץ ישראל, כסלו תרצ"ט. ראו עוד בדבר ההקדש שם, אצל אברהם חיים, עמ' 153-154.

³³ שם, מספר מכל ותיק: 6323/1285, מאלמאליח למועצת עזבון בליליוס, י"ח בתמוז תרצ"ו. אישור על קבלת הסכום משמעון בן-עטר, מזכיר ועד העדה המערבית, למועצת עזבון בליליוס, כ"ב בתמוז תרצ"ו. מהמועצה למערבים: בניסן תרצ"ט, קיבלו המערבים 76,500 לירות ארץ-ישראליות.

³⁴ שם, מספר מכל ותיק: 6208/6, מוועד עדת המערבים למועצת עזבון סימה בליליוס, חתומים חברי הוועד האלה: הרב יוסף-יצחק שלוש, משה מ' דהאן, מרדכי א' לוי, יצחק די-לוי, יצחק צבע, אליהו עמיאל ואברהם אלמאליח, י' במרחשוון תשי"א, 11.11.1940.

³⁵ שם, מספר מכל ותיק: 6243/450, הקדש טולדאנו, שני מכתבים מהספרדים לרב אליקים, י"ז במרחשוון תרצ"ו, ומכתב קבלה מוועד עדת הספרדים לרב אליקים, י"ד בטבת תרצ"ז.

3. יהודים אשכנזים

מהעדויות עולה שהמערבים בתקופת מחקרנו התערו בחיי היישוב היהודי במידה שהשפיעה גם על היחסים בינם ליהודים האשכנזים. ברוב העדויות דובר על חיי הרמוניה שכללו חיים משותפים בחצרות, נישואים, השפעות תרבותיות הדדיות ושיתוף פעולה בבניין הארץ. מעט דובר על הפליה עדתית בין המערבים לאשכנזים. כל אחד היה יכול ללמוד את המנהגים של האחר. כמה מהמערבים אף דיברו בשפת היידיש.³⁶ באחד מהראיונות עם ישעיה חרוש צוין שהאשכנזים היו מכנים את המערבים 'פרענקים' – יהודים ספרדים, והוסיף שהיו שכינו אותם אף 'שחורים'. המרואיין התכוון שהמערבים היו שונים מהאשכנזים וקרובים לתרבות המזרחית, שבעיני האחר שהגיע מארצות אירופה הייתה אחרת. אבל בהמשך הריאיון ציין חרוש שהיו לשתי העדות יחסי שכנות מצוינים, ואף אמו זוהרה דאגה לספק בכל יום שישי מטעמים לשבת למשפחות אשכנזיות עניות ללא תמורה.³⁷

מלבד זאת מערבים בעלי תפקידי מפתח פעלו לקידום מעמד היהודים הספרדים לדוגמה ב-1940 שלח נשיא ועד עדת הספרדים מכתבים לנציגים ספרדים שהיו חברים במוסדות כנסת ישראל, בהם אברהם אלמאליח. במכתב הייתה מחאה נגד המוסדות על שבחרו ברב אשכנזי לעיר העתיקה בלי ידיעת הנציגים הספרדים ששימשו במוסדות. הנשיא ביקש מהם לדרוש הסברים על מינוי הרב האשכנזי ולהשפיע לבחירה של רב ספרדי לעיר העתיקה.³⁸

4. נישואים

על פי מפקד אוכלוסין שנערך בירושלים ב-1939 יש אחוזי נישואים מעורבים. 29% מהיהודים המערבים התחתנו עם יהודים ספרדים, 11% עם יהודים כורדים, 7% עם יהודים לבנונים, 4% עם יהודים עירקים ו-7% עם אשכנזים. סך הכול 135 גברים מערבים ו-120 נשים מערביות התחתנו עם בני העדות האחרות. נישואים עם יהודים תימנים לא צוינו, אך ידוע על נישואים מעורבים של תימנים עם 20 מערביות, כאשר 12 מהן התחתנו לתימנים לא טהורים.³⁹ יש להסיק שהמערבים בתקופת מחקרנו נישאו ליהודים ויהודיות מבני העדות הספרדיות והמזרחיות יותר מבתקופות קודמות ואף ליהודים האשכנזים בשל התערות ומיזוג של כמה מן העדות היהודיות בירושלים וקרבה מנטלית הדדית של מערבים, יהודים ספרדים ובני עדות המזרח.

³⁶ ראיונות עם פלוני, רעננה, יעקב בן-עזרא, נתניה ואברהם מקייס, ירושלים.

³⁷ ריאיון עם ישעיה חרוש, ביתן אהרן.

³⁸ אוע"ס, מספר מכל ותיק: 6336/1464, רבנות, מנשיא ועד העדה הספרדית לעשרה אישים מהציבור הספרדי, ה' בתמוז ת"ש, 11.7.1940.

³⁹ אצ"מ (לעיל, הערה 56, פרק ג) והראיונות. למשל, אמו של מנשה פנסו הייתה מערבית, ואביו שבתאי מהספרדים. ראש משפחת מרדכי משעלי היה מהמערבים, ואשתו במקור מתורכיה; ראו נישואי מערביות עם תימנים בין השנים תרע"ט-תר"ץ, בטבלה אצל ר' כצנלסון, 'נישואי תערובת פנימית בין התימנים בארץ ישראל', מזרח ומערב ו, חוברת כד (תרצ"ב), עמ' 377-386, ובנספחים של המאמר; ראו גם Gurevich D (לעיל, הערה 56, פרק ג), עמ' 26-27.

5. נוצרים

בפסיפס האנושי של האוכלוסייה בארץ ישראל בכלל ובירושלים בפרט העדה הנוצרית דומיננטית בעיקר בקשר של הנצרות לארץ הקודש – Holy Land, ובפרט לירושלים, שנקשרה לביוגרפיה של שליח האל ישו על פי האמונה הנוצרית. במאה ה-19 החלו מעצמות אירופה להעמיק את אחיזתן בארץ ישראל.

מהעדויות עולה שלמעריבים היה קשר עם הנוצרים בעיקר בתחום החינוך המסיונרי, עליו נרחיב בפרק הדין בחינוך המערביים.⁴⁰

בריאוניות צוין שהנוצרים גרו בקצה העיר העתיקה מפיוון שער יפו, ושררו יחסי שכנות טובה בינם לבין היהודים לאו דווקא מערבים שדרו בסמוך אליהם. לחלק המערבים היו קשרים עם נוצרים אמידים, והם נהגו להיפגש במפגשים חברתיים ב-Y.M.C.A. Young Men Christian Association. חלק מהקשרים התאפיינו בעיקר עם ערבים נוצרים שעסקו במסחר, ובפרט בעיר העתיקה.⁴¹

אסתר אזולאי ציינה שיהודיות מערביות התחתנו עם חיילים בריטים וציינה את דודתה שהתחתנה עם קצין בריטי לא ידוע עם היא המירה את דתה. בתחילת שנות ה-20 בילתה אסתר חלק מילדותה אצל דודתה, כשבן זוגה הבריטי שימש קצין משטרה בעזה.⁴²

רות בהלול סיפרה שמשפחתה נהגה לטייל ב-Via Dolorosa – דרך הייסורים של ישו בעיר העתיקה, ובכנסייה שבכרכה בקרבתה-כנסיית סנטה אנה, שלידה נמצאת ברכת בית-חסדא. הם ביקרו גם במנזר בעין אל-פאור-עין מבוע, ששם עסק אביה יוחנן בהנחת קו צינורות המים. רות ציינה שבליל הסדר שהו במחיצתם נוצרים שחוו אתם את ליל הסדר על פי המסורת היהודית.⁴³ מעדותה של רות למדים שלחלק מהמערבים היה עניין בהכרה ובמפגשים חברתיים עם תרבויות אחרות, הם לא ראו איסור בכניסה למבנים דתיים נוצרים, למרות שדתם היהודית אסרה על כניסה למבנים הללו.

6. מוסלמים

מהעדויות שבעל-פה עולה שלחלק מהמערבים היו קשרים עם המוסלמים יותר משהיו להם עם הנוצרים, והם התאפיינו בחיי החברה והכלכלה בירושלים. היחסים היו בתחילה יציבים, אבל עם פרוץ המאורעות בימי המנדט התערערו היחסים.

אסתר אזולאי גדלה בחצר חאלדי, והיא דוברת ערבית מגרבית, ערבית פלסטינאית, יידיש, לדינו ואנגלית. מהראיונות עם אסתר ניכר שהיא הייתה ביחסים טובים ואפילו מעולים עם ערביי העיר העתיקה ואף אהבה את שפתם של המוסלמים השגורה בפיה עד היום. הקשרים של אסתר עם הערבים היו בעיקר בחיי היום-יום. היא תיארה את המפגש של המוסלמיות עם היהודיות בחמאם אל-עין בעיר העתיקה, שמשם היו

⁴⁰ ריאיון עם הרב אברהם שלוש, כפר-סבא.

⁴¹ ראיונות עם אליהו משעלי, נווה מונסון, חיים בן-עטר, מבשרת ציון ורפאל אביטל, ירושלים.

⁴² ריאיון עם אסתר אזולאי, מבשרת ציון, בתיק שכותרתו מכתבים ללא סיגנטורה משנות ה-40 בידי, הממחישים את פעילותו וקשריו של עקיבא אזולאי בעלה של אסתר אזולאי עם המוסלמים שעבדו אתו, למשל חאמיס חליל מאבו גוש.

⁴³ על כנסיית סנטה אנה ובכרכת בית חסדא ראו אליהו וגר, סיורים בירושלים, מדריך למטייל, ירושלים 1991, עמ' 93-94; ריאיון עם רות בהלול, טבריה.

ממלאים מים לפחים. לאחר נישואיה והמעבר לשכונת גבעת שאול נהגה אסתר לארח את ערביי הסביבה וערבים שעבדו עם בעלה בהנחת קו צינור המים לירושלים. היא ציינה שבחג המימונה בשכונת גבעת שאול היו נותנים למוסלמים את מצות הפסח, ובתמורה נתנו המוסלמים ליהודים המערבים חסה, חמאה ופיתות. אסתר ציינה עוד שהיו יהודיות מערביות שהתחתנו עם מוסלמים.⁴⁴

אסתר קדוש סיפרה שלאחר מלחמת העולם הראשונה היא חזרה ממצרים לעיר העתיקה, ושם התגוררה עד למאורעות. היא לא ציינה את שנת המאורעות, ייתכן שהתכוונה למאורעות 1921, היות שהיא ציינה שחזרה ממצרים לאחר חמש שנים, כלומר מ-1914 ועד 1919 הם שהו במצרים, ולאחר מכן שנתיים בעיר העתיקה. משם עברו היא ומשפחתה לגבעת שאול. בזיכרונותיה סיפרה אסתר שמשפחתה גרה בדירה שכורה שהייתה שייכת למוסלמים וציינה שבמאורעות התנפלו המוסלמים על היהודים בסוק אל-עטארין, ומשפחתה ניצלה מהפרעות על-ידי שכנה מוסלמית ועובד עירייה ערבי שמנעו מן הפורעים לשלוח יד במשפחת קדוש.⁴⁵

רות בהלול סיפרה שמשפחתה גרה בשכונת עם משפחת אל-חוסייני, שלימים נהיה אחד מבניה, חאג' אמין, למופתי של ירושלים הנזכר לעיל. היא הוסיפה שלמשפחתה היה חבר מוסלמי ששמו ראשיד, וממנו קנה אביה יוחנן קרקע בירושלים שמחוץ לחומות ובנה את ביתו בן שתי הקומות. לראשיד היה בית קפה ברחוב יפו, ושם בילו הערבים בשעות הפנאי שלהם באמצעות שתיית קפה ועישון נרגילה. רות הוסיפה שאפילו בפרטים האישיים שיתף ראשיד את אביה. הוא אמר ליוחנן שרצונו לשאת עוד אישה, ואביה אמר לו להתייעץ עם אשתו הראשונה, וזו לבסוף הסכימה שראשיד יישא עוד אישה.

רות הוסיפה שמשפחתה נהגה לבלות אצל חבר מוסלמי של אביה שהיה גר בעין כרם. הם נהגו לערוך סעודה בחורשת עצי הזית שכללה קומזיץ, חלבה ופיתות.⁴⁶

יעקב בן-עזרא, אחיה של רות, סיפר שלאחר מלחמת ששת הימים הוא פגש ברובע הארמני איש דת מוסלמי, ולאחר שיחה קצרה עמו גילה יעקב שהמוסלמי הכיר את משפחתו. הוא חיבק את יעקב וסיפר לו על יחסי השכנות הטובה ששררו ביניהם ואפילו ציין את שם סבו ואביו של יעקב.⁴⁷

לבנה כהן סיפרה שמשפחתה גרה באותה חצר עם המוסלמים. אלה גרו בקומה הראשונה, ומשפחתה של לבנה בקומה השנייה. היא ציינה שבימי שישי הייתה עבודה רבה בביתם כדי להכין את השבת. השכנה המוסלמית נרתמה לעזרת ההכנות לשבת ואמרה לאמה של לבנה לשלוח את הילדים אליה כדי שתוכל להכינם לכבוד השבת. לבנה סיפרה שהמוסלמית דאגה לקלח אותה ואת אחיה ועזרה להם לכבס את בגדיהם. היא הוסיפה שבחצר הייתה כנופייה של ערבים שאחד מהם היה מבוקש על-ידי המשטרה

⁴⁴ ראו תקליטור סיור בעיר העתיקה עם אסתר אזולאי, 27.4.2005; על תושביה הערבים של ירושלים ראו עוזיאל שמלץ, 'האוכלוסיה הערבית בירושלים מאז תקופת המנדט הבריטי (1918-1990)', המזרח החדש לד (תשנ"ב), עמ' 6-8.

⁴⁵ המדור לתיעוד בעל-פה (לעיל, הערה 25, פרק ב), ריאיון עם אסתר קדוש, עמ' 3.

⁴⁶ ריאיון עם רות בהלול, טבריה.

⁴⁷ ריאיון עם יעקב בן-עזרא, נתניה.

הבריטית. אחד המוסלמים שהיה שוטר רצה להרוג את המבוקש, אך אביה של לבנה ביקש ממנו להיזהר שמא הילדים יראו את ההרג.⁴⁸

אברהם מקייס סיפר שהיה לו מגע עם המוסלמים בעיקר בסחר הבהמות, היות שהוא היה רועה צאן וייצר חלב, לכן נאלץ אברהם למכור למוסלמים ולקנות מהם בהמות כדי לפרנס את משפחתו. עוד ציין אברהם שהיו יהודיות מערביות שהתחתנו עם מוסלמים.⁴⁹

פלוני סיפר שלמשפחתו היו יחסים טובים עם המוסלמים בעיר העתיקה ומחוצה לה וציין שמשפחתו גרה בחצר חאלדי ברובע המוסלמי. לדבריו, משפחת חאלדי ומשפחת אל-חויסיני היו בקשרי ידידות טובים עם משפחתו. עוד הוא ציין את היחסים עם תושבי דיר-יאסין שגרו בשכנות לתושבי גבעת שאול היהודים. פלוני סיפר שהם היו מתארחים אצל המשפחות הערביות והיו מדברים בשפתם והוסיף את הקשרים של אביו עם פועלים ערבים בעבודה משותפת אצלם. משפחתו נהגה לבקר אצל הערבים.⁵⁰

בהט (חמו) ציון ספר שאביו, חכם מאיר חמו, נהג לנהל עסקים של מכירה וקנייה של נכסי דלא נידי עם המוסלמים וציין שבצאת חג הפסח ותחילת חג המימונה שנהגו המערבים לחגוג בעיר העתיקה קיבלו המערבים מהמוסלמים לחם ודבש ששימשו להם למאכל בחג המימונה.⁵¹

אליהו משעלי סיפר שהיחסים עם המוסלמים היו טובים, ורק פעם בשנה, כשהמוסלמים היו חוזרים מהתכנסות דתית בנבי מוסא, היו מכים בקזקה על דלתות הבתים כדי ליצור אווירה של מתחות ומלחמה.⁵²

מאיר סודרי ציין שאביו, מימון, היה פועל בניין ומבונה של כיפת ישיבת 'פורת יוסף' בעזרת מומחה לכיפות מבית-לחם. לאחר סיום בניית הכיפה ראו המוסלמים שהיא גבוהה מכיפת מסגד אל-אקצה, ובעיני המוסלמי עוד מימי הביניים היה אסור למבנים של זרים להיות גבוהים ממבני דת של מוסלמים, לכן המוסלמים הבטיחו שיהרסו את הכיפה בהזדמנות הראשונה שתהיה בידם.⁵³

דבורה פרוינד סיפרה שלאביה, משה, היו יחסים מצוינים עם הערבים עד כדי המלכתו לאחד מעשרת המוכתרים של הכפר הערבי ליפתא עקב ריב בין חמולות מוסלמיות, ובמשה ראו אדם נייטראלי שיכול לפשר בין הנצים. דבורה ציינה שבתום חג הפסח הביאו הערבים לביתם לחם, זיתים וביצים. אחיה של דבורה, אלי דהאן, חיבר חוברת הדנה בקורות משפחתו, ובה ציין את קשריו של אביו עם האמיר עבדאללה מירדן. אביו יצא לשליחות מטעם 'ההסתדרות הציונית' כדי לנסות לרכוש אדמות בעבר הירדן המזרחי וליישב בהן יהודים. הודות ליחסיו טובים עם האמיר עבדאללה הגיע אתו להסכם בדבר רכישת האדמות, אבל הרכישה לא יצאה לפועל כיוון שהיא הודלפה לבריטים, וחיים וייצמן ויתר על העסקה. אביו עסק

⁴⁸ ריאיון עם לבנה כהן, ירושלים.

⁴⁹ ריאיון עם אברהם מקייס, ירושלים.

⁵⁰ ריאיון עם פלוני, רעננה.

⁵¹ ריאיון עם ציון בהט, נתניה.

⁵² ריאיון עם אליהו משעלי, נווה מונסון.

⁵³ חוברת לציון כנס שני של משפחת סודרי, בן 'פורת יוסף' ב פורת עלי עין, וראה בנים לבנדך שלום על ישראל, ירושלים 1995, עמ' 24. אכן בשנת תש"ח החריבו המוסלמים את הכיפה.

ברכישת קרקעות, והיו לו קשרים עם משפחות מוסלמיות בירושלים כמו משפחת אל-נשיבי, והוא ניהל עסקי קרקעות עם רג'אב אל-נשיבי, ראש עיריית ירושלים. עסקיו עם נשיבי נוצלו גם לפיתוח העיר, היות שנשיבי ביקש מדהאן לקנות את אדמותיו בשמואל הנביא. דהאן התנה את הקנייה בפעולות מצד העירייה – סלילת כביש ברחוב שמואל הנביא ובנייה בשכונת שמואל הנביא.⁵⁴

שלמה ברוש סיפר שהמוסלמים מהעיר העתיקה אמרו על אביו דוד הרוש את המשפט הזה: 'אבוב בערף ערבי אחסן מן ערב', כלומר 'אביך יודע את השפה הערבית טוב מהערבי'. מכאן אפשר ללמוד על טיב היחסים וידיעת התרבות הערבית על-ידי היהודי המערבי מהעיר העתיקה בירושלים.⁵⁵

הרב דוד שלוש סיפר שמפגשו עם המוסלמים היה ברחבת השוק בעת המסחר שהתקיים בין המוכרים לבאי השוק. לדבריו, המפגש עם המוסלמים היה בגדר של כבוד ושמירה על יחסים טובים מחוץ לביתם.⁵⁶ רפאל אביטל ציין שהמוסלמים היו מוכרים את סחורותיהם בשכונת גבעת שאול, ויהודים מערבים נסעו ליישובים הערביים, כגון בית-לחם ובית-ג'אלה, כדי לייצר מזרנים וישנו בהם, ולאחר כמה ימים חזרו לביתם בירושלים.⁵⁷

7. הקונסוליה הצרפתית

מכמה מכתבים למדים על קשרים שהיו למערבים עם הקונסוליה הצרפתית. ועד העדה המערבית שלח מכתב לקונסוליה הצרפתית, ובו נאמר שהוועד מוסר לידיה את חתימת הראב"ד שמואל עזראן וחותרמת בית-הדין.⁵⁸ המשמעות של יידוע הקונסוליה בדבר בית הדין באה ללמד על הקשרים בין ועד העדה לקונסוליה, היות שלכמה מאנשי הוועד הייתה נתינות צרפתית.

במכתב מ-1937 ביקש ועד העדה מהקונסוליה הצרפתית לזרז את קבלת הפיצויים מהממשל בארץ ישראל עבור אלמנת שלמה אלקבץ שנרצח על-ידי ערבי והיה ממוצא מרוקני ולו אזרחות צרפתית. לאחר רציחתו הותיר אלמנה ושני יתומים.⁵⁹

בתעודה מ-1938 ביקש ועד העדה מהקונסול הכללי של צרפת בירושלים לתת פיצויים על פגיעה של מרדכי אוחנה, שנפצע ברמאללה ובעקבות זה השתבשה דעתו.⁶⁰ ועד העדה אף שלח מכתב לקונסול הכללי של צרפת בדבר היעלמות של חבר הקהילה המערבית ששמו בכור כהן, שנשלח לעבודה ברמאללה.⁶¹ מכתב אחר של ועד העדה היה בעניין גברת מזל-טוב אפריאת, ובו נאמר שהוועד ערב שגברת אפריאת תשוב לארץ ישראל עם פקיעת רישיון נסיעתה למצרים.⁶²

⁵⁴ אלי דהאן (לעיל, הערה 30, פרק ב), עמ' 6-13.

⁵⁵ ריאיון עם שלמה ברוש, ראשון לציון.

⁵⁶ ריאיון עם הרב דוד שלוש, נתניה.

⁵⁷ ריאיון עם רפאל אביטל, ירושלים.

⁵⁸ ועד העדה המערבית בירושלים, תיק מכתבים (לעיל, הערה 12, פרק ד), מכתב לקונסוליה הצרפתית של צרפת, כ"ט במרחשוון תרצ"ח, 30.11.1937.

⁵⁹ שם, לקונסול צרפת הכללי, 1.11.1937.

⁶⁰ שם, מכתב בצרפתית לקונסול הצרפתי הכללי של צרפת בירושלים, 15.2.1938.

⁶¹ שם, לקונסול הצרפתי הכללי, 12.9.1939.

⁶² שם, לקונסול הכללי של צרפת, 3.5.1938.

8. חברון

9. יהודים ספרדים ובני עדות המזרח

בחברון הייתה קהילת המערבים קטנה, לכן הייתה כפופה ליהודים הספרדים למרות ההנהגה של ועד העדה הספרדית בחברון, שהורכבה מרבנים ממוצא ספרדי ובבלי. למערבים לא הייתה מנהיגות בחברון. מתוקף מרות ועד העדה הספרדית נהנו המערבים ובני עדות המזרח מכספי החלוקה והתרומות שהגיעו לוועד העדה.

ועד העדה הספרדית בחברון היה במגע עם שד"רים מערבים שיצאו בשליחות ועד העדה הספרדית בחברון, כנזכר לעיל.

10. יהודים אשכנזים

יחסי המערבים עם היהודים האשכנזים בחברון התבטאו בהשתלבות בחיי החברה והכלכלה של יהודי חברון ובעזרה הדדית. בחברון הייתה העדה האשכנזית קטנה. יש לציין שב-1918 מנו היהודים האשכנזים בחברון 256 נפש, והיהודים הספרדים – 444 נפש.⁶³

11. מוסלמים

למערבים ושאר העדות היהודית בחברון היו יחסי שכנות וקשרי מסחר טובים עם המוסלמים, אך אלה החלו להתערער עם התגברות הלאומיות הערבית בארץ ישראל והפרעות ביהודי חברון, ובפרט מאורעות 1929 מבין תושבי חברון הערבים היו שהצילו יהודים, ובין הניצולים היו גם משפחות מערביות. שיח' מחמוד חמירי ועומר בדיר הגנו על משפחת גוזלן, תאפיק שהון הגן על משפחת אבוזאגלו, חאג' דייב אבו-חטאב הגן בביתו על משפחות גוזלן ואבושדיד והציל אותן, וחאפז אל-הרבאווי הציל בתחנת הקמח שלו את משה אבוזאגלו ומשפחתו.⁶⁴

מעדותם של המערבים בדבר המאורעות בחברון אפשר ללמוד על קשריהם עם המוסלמים. בעדותו של מערבי בשם יצחק גוזלן נאמר שלא היה לו כסף לתת לחאג' נימאד. חאג' נימאד דרש את חובו של גוזלן והצהיר שלא יעזוב את החנות עד קבלת חובו. השכנים הערבים אמרו לחאג' לא להיות מוטרד מהחוב, כיוון שידעו שלמחרת היה אמור להיות טבח ביהודי חברון, והמוסלמים עתידים להשתלט על נכסי היהודים. גוזלן חשש ולכן הוא נקט כמה צעדי זהירות: הוא סגר את החנות, ברח לביתו והחליף את לבושו בלבוש בדואי ושהה במקום מחבוא – בכרם הענבים, במשך שבת שלמה. לאחר מכן הגיע המושל לכרם עם שוטרים, וגוזלן נלקח עם משפחתו לתחנת המשטרה.⁶⁵

⁶³ ההסתדרות הציונית (לעיל, הערה 44, חוברת א, פרק ג), עמ' 34. ריאיון עם יוסף עזרא, ירושלים.

⁶⁴ עודד אבישר (לעיל, הערה 23, חברון, פרק מבוא), עמ' 423-424.

⁶⁵ עדותו של יצחק גוזלן באצ"מ, הוועדה המשפטית (אחרי מאורעות תרפ"ט), מספר תיק: L59/148, 6.9.1929. בסוף העדות צוין שעדותו הייתה נכונה.

משה אבוזאגלו היה בעל חנות בכפר דורא שממערב לחברון. בעדותו סיפר אבוזאגלו שביום רביעי נכנס לחנותו מוחמד עבדול-רחים ריאן מהכפר דורא והניף את חרבו נגד אבוזאגלו ואמר להרוג אותו, אך אנשים שישבו בחנות הצילו את אבוזאגלו. ביום שישי נסע אבוזאגלו מדורא לחברון, ובדרך עצרו אותו שני ערבים ואיימו להרגו בפגיונות, אבל שוב הגיעו אנשים מהסביבה והצילו אותו. בשבת הגיע אבוזאגלו לחברון ושמע את הערבים צועקים לטבוח ביהודים. במהלך המהומות ברח אבוזאגלו עם משפחתו וראה שני מכרים ערבים. אחד מהם עבד בתנור של היהודים, ואחד עבד בתחנת הקמח. הם רצו אחריו ואחרי משפחתו וצעקו להרוג אותו. אבוזאגלו רץ עם משפחתו לתוך תחנת הקמח, שבה עבד גימאגיום בן יוסוף שרץ אחריו עם גרזן ואיים להרוג את כל משפחת אבוזגלו. בעל תחנת הקמח הציל את המשפחה מההריגה וסגר את דלתות המטחנה.⁶⁶

חיים אבושדיד ששהה בבית מרפא סיפר שערבי ששמו חאלד אבו-חאלד אמר לו ביום שישי, 23.8.29, בשעה 2 בצהריים, על ההסתה של מנהיגי הציבור הערבים נגד היהודים ועידוד להרוג את יהודי חברון.⁶⁷ מזל מזרחי לבית אבושדיד העידה במשפטי חברון ששמעה וראתה מחלון ביתה את השיח' מרקה אומר לערבים שהגיעה טלגרמה מהמופתי בירושלים בדבר שחיטה של ערבים על-ידי היהודים בירושלים. הוא אמר להם לשחוט את הגברים היהודים ולקחת את הנשים היהודיות ולעשות בהן כרצונם.⁶⁸ המערבים בחברון, כשאר אנשי היישוב היהודי בעיר, דרשו מהנציב העליון בארץ ישראל באמצעות באי-הכוח של יהודי חברון שעמדו בראש הוועד לפליטי חברון להדיח את המושל ואת המפקד הבריטי ולהביאם לדין, לפטר שוטרים ובמקומם להביא שוטרים בריטים ויהודים, להעניש את המועצה המוסלמית שהסיתה את ההמון הערבי, להביא לדין את הפורעים, לשלם על נזקי הרכוש היהודי, להחזיר את ספרי התורה ולשלם על ספרים שנשרפו כליל, לתמוך ביתומים, באלמנות ובפצועים, לשלם כופר נפש עבור ההרוגים כנהוג אצל הערבים, למנות פקידים יהודים בחברון, לתת קרקעות ליהודים ולשמור על חייהם.⁶⁹

12. צפת

13. יהודים ספרדים ובני עדות המזרח בצפת

בצפת הייתה אחדות בין היהודים הספרדים, מערבים ובני עדות המזרח. בני הקהילה הכירו אחד את השני, ואיש לא הזכיר לחברו את מקום המוצא של משפחתו, למשל, לא אמרו 'אתה מרוקאי' או 'אתה תוניסאי'.⁷⁰ מערבים הושפעו מתרבויות אחרות היות והיו נישואים מעורבים לדוגמה אברהם ומרדכי הרוש שאביהם מערבי ואם המשפחה הייתה ספרדיה ממשפחת חכים הספרדית, שמוצאה מתורכיה, ומשפחת

⁶⁶ שם, עדויות A-I, עמ' 1-2.

⁶⁷ שם, שם.

⁶⁸ עודד אבישר (לעיל, הערה 23, חברון, פרק מבוא), עמ' 426-427.

⁶⁹ אצ"מ, הוועדה המשפטית (אחרי מאורעות תרפ"ט), מספר תיק: L59/147, תזכיר לנציב העליון בארץ ישראל מאת קהילת יהודי חברון, ל' במנחם-אב תרפ"ט, 5.9.1929.

⁷⁰ ראינות עם קדוש גבריאל, עצמונה פינקלשטיין, אריה סימנה, שמעון קובי ואליהו שחרור, צפת.

מיוחס מסלוניקי, הושפעו בלימוד הלדינו והתרבות הספרדית.⁷¹ בריאיון אחר סיפר אברהם על השפעת הלדינו במשפחתו, ואלה דבריו :

כשהייתי צעיר דברתי בעיקר לדינו. את התפילות עשיתי בלדינו. את כל התפילות וגם תפילת 'שמע ישראל' וזה היה אודות לסבתא שדיברה לדינו עם האמא, שמה היה בוליסה חכים. אבל מאז השפה נשתכחה, אני שומע ואני זוכר את ההתרגשות שהיתה אוחזת באמא שהיתה שומעת ושרה את שירי הלדינו. בין היתר אני זוכר, (שרצתה להרדים אותנו, שרה את השיר "פונציה פונציה" (בערך ככה – מזמזם...) ועוד שירים יפים, בעיקר שירי ערש.

מהמשך הריאיון עולה שמשפחתם של אברהם ושמואל הייתה דומיננטית בתרבות היהודית הספרדית, אף שאבי המשפחה היה מערבי ואם המשפחה ספרדית. יש להבין שאביהם היה זמן רב בשליחויות בחו"ל, ועיקר גידול והילדים וחינוכם הוטל על האם הספרדייה.⁷²

במסגרת הדתית היה שילוב של הספרדים והמערבים. בבתי הכנסת התפללו בנוסח ספרדי צפתי. הרב שלמה אוחנה תיאר את המנהגים של הספרדים בראש השנה ובשאר הימים הנוראים, למשל מנהג הטבילה במקווה בערב יום כיפור ומנהג המלקות באמצעות רצועה על-ידי הרב או השמש, ובשעת המלקות היו אומרים את הפסוק 'והוא רחום יכפר עוון...' שלוש פעמים.⁷³

יעקב אזולאי רצה לכתוב ספר על צפת מן הצד החברתי ועל הוויי החיים של הספרדים. הוא השתמש במילה 'ספרדי' ולא מערבי או מוגרבי. אזולאי ציין את השפעת החכמים הספרדים, ששימשו לו מודל לחיקוי, על אופן תפילתו.⁷⁴

14. יהודים אשכנזים

היחסים בין המערבים-ספרדים בצפת לאשכנזים התבטאו גם בוועדים של העדות והוועד המאוחד של צפת, שבין חבריו היה רב מערבי, משה עמר.⁷⁵

במסמך התחייבות מ-1923 של שוחט ובודק אשכנזי ששמו יעקב-פנחס פרידמן התחייב פרידמן לשמור על הזכויות של הספרדים במקולין-בית מטבחיים, בעניין חלק מהבשר שהגיע לספרדים, והתחייב שאם היה נזק במקולין כלפי הספרדים, הם יכלו להעבירו מתפקידו ולהחליפו בשוחט ובודק אחר.⁷⁶

בהודעה שהופיעה בעיתון 'דואר היום' בדבר גילוי דעת של הספרדים בעניין אי-קבלה של ספרדים לעבודה במפעל מצות נאלצו המערבים-ספרדים להתמודד בפני בעלי עסקים שלא רצו להעסיק פועלים ספרדים.

⁷¹ ריאיון עם מרדכי הרוש, צפת; ארכיון בית המאירי בצפת, מתוך: תמליל ריאיון של אברהם הרוש, 18.1.1998, צפת.
⁷² שם, אברהם ושמואל הרוש, ללא תאריך.

⁷³ שם, מתוך תמליל ריאיון של שלמה אוחנה, ללא תאריך, עמ' 1-2.

⁷⁴ שם, יעקב אזולאי, 11.8.1979, עמ' 1.

⁷⁵ אמות"י, חטיבה: צפת, מוסדות שלטון יהודיים ובריטיים, ועד היהודים לעיר צפת, תרע"ט-תר"ץ, מספר תיק: IL/sa/VIII/2, הזמנה לאספה של ועד היהודים לעיר צפת, ד' בשבט תרפ"ד.

⁷⁶ ארכיון בית המאירי הצפת, מספר מכל ותיק: ק.10.10, קהילה ספרדית, תכתובת, התחייבות של יעקב-פנחס פרידמן, מנחם-אב תרפ"ג, חתומים רבני האשכנזים וחכמיהם: הרב נחום אתרוג, הרב אברהם-ליב זילברמאן והרב אפרים שרג"א וויינאטט, חודש מנחם-אב תרפ"ג.

לדעת הקהל הספרדי העולמי, מבקשים אנחנו מהקהל הנכבד שלא להזמין מצות מהאחים לודמר צפת, היות והם העליבו את הספרדים ע"י [על ידי] זה שלא רצו לקבל שום פועל ספרדי וגרשו את כל הפועלים הספרדים שהיו נוכחים שם. משה לודמר בעל בית החרושת הודיע בפומבי שהוא מוכן לקבל פועלים ערבים ולא ספרדים. בשם כל הפועלים הספרדים בצפת דניאל הרוס ויהושע מזרחי.

ב-1945 פנו חברי ועד העדה הספרדית, בהם המערבים ועוד יהודים ספרדים לראשל"צ הרב עוזיאל, ליו"ר ועד העדה הספרדית ולמערכת 'הד המזרחי' במברק תלונה נגד בני העדה האשכנזית. הם התלוננו שהאשכנזים רשמו אדמות השייכות לספרדים על שמם, והספרדים חשו שנעשה להם עוול, היות שהאדמות היו שייכות לאבותיהם ולא לאשכנזים שהגיעו לצפת אחריהם. הם ביקשו לפעול בכל האמצעים כדי להחזיר את האדמות לבני העדה הספרדית.⁷⁸ מהנזכר לעיל למדים על יחסים מתוחים בין שתי העדות.

אברהם הרוש סיפר על נישואיו ב-1941 עם בחורה מעדת האשכנזים. הוא רצה לשבור את מיתוס הנישואים בתוך העדה הספרדית, כלומר נישואים של ספרדי לספרדייה ושל אשכנזי לאשכנזייה. לדבריו, הוא היה הצפתי הראשון שנישא לאשכנזייה בימי המנדט. אברהם הדריך בנוער העובד והלומד, שבו הייתה חברה מגוונת של אשכנזים וספרדים והדגיש שרצונו היה להינשא לבחורה אשכנזייה. הצפתים הופתעו מהשידוך, אמו של אברהם קיבלה את רצונו, ואילו אביו, הרב שמעון, התקשה לקבלה, היות שבמשפחתו טרם היו נישואים עם אשכנזיות. גם חמיו של אברהם התנגד בתחילה לנישואים, אבל לאחר שיחה עם הרב הראשי של צפת, הרב זילברמן, ששיבח את הרב שמעון, אביו של אברהם, הסכים חמיו שבתו תינשא לו. הנישואים נערכו בבית הכנסת, והסעודה העיקרית בבית, ונערך נשף לחברים הקרובים במלון ציון, שלא כנהוג באותם ימים, להפתעת הסובבים.⁷⁹ ממקרה אברהם הרוש למדים על החלטה אישית של מערבי בדבר נישואים עם יהודייה ממוצא אשכנזי. אליהו שחרור-פלאגי הזכיר את הנישואים של אברהם כדבר יוצא מן הכלל עד כדי קריעה ושיבת שבעה של הורי הכלה בגלל נישואיה עם ספרדי. הוא הוסיף שהמגע עם היהודים האשכנזים היה בחיי המסחר ובשיחות זה עם זה.⁸⁰

אברהם נשאל בדבר היחסים בין האשכנזים לספרדים בימי המנדט, ואלה דבריו שמביעים גם דעה אישית ולא דעה של כלל הספרים-מערבים:⁸¹

היו יחסים טובים היו יחסים תקינים, אבל אני לא יודע אולי היתה ההרגשה שהאשכנזים קצת בעליונות על הספרדים. ואני בחברה תמיד אמרתי שאני לא מרגיש רגע של נחיתות לב ולשם כך לחסוך את זה הלכה למעשה עשיתי.

⁷⁷ שם, צילום של ההודעה, 'לדעת הקהל הספרדי העולמי, ד"ר היום, י' באדר ב' תרצ"ב.
⁷⁸ שם, מברק לראשון לציון עוזיאל, דוד אבולעאפיה ומערכת 'הד המזרחי'. יש 51 חתימות של ועד העדה הספרדית, כשלוש החתימות של מנהיגי ועד העדה היו של הרב אבא-מאיר כהן, משה-חיים אדרעי והמוכתר של הספרדים, משה הלוי, כ"ז בניסן תש"ה.
⁷⁹ ארכיון בית המאירי בצפת, מתוך תמליל ריאיון של אברהם ושמואל הרוש, ללא תאריך, צפת עמ' 6.
⁸⁰ שם, אליהו שחרור (לעיל, הערה 65, פרק ג).
⁸¹ שם, שם.

אברהם ציין שלאביו הרב שמעון היו יחסים קרובים עם הרב האשכנזי הרב זילברמן. הם היו יושבים יחד שעות ארוכות.⁸²

15. נוצרים

מהעדויות בעל פה והתעודות עולה שלמערכים-ספרדים כמעט שלא היו יחסים קרובים עם הנוצרים אלא בחיי המסחר.⁸³

גבריאל קדוש ציין שבצפת היה מיעוט נוצרי, ושמעון קובי ציין שבין הנוצרים ליהודים היו יחסי איבה ושנאה כמו עם הערבים.⁸⁴ יש לציין ששמעון נולד ב-1934, לאחר מאורעות 1929, ושמע על המאורעות שהתוו לו את דרך חייו באמצעות התנגדות למי שפגע ביהודים בסביבתו, ומקצתם היו גם נוצרים, שעל פי עדותו לפעמים בא במגע אלים אִתם. מלבד המגע בחיי היום-יום עם המיעוט הנוצרי התרחש מפגש נוסף עם הנוצרים בבית הספר של המיסיון, שבו ידובר להלן, בפרק הדין בחינוך.

16. מוסלמים

גבריאל קדוש ציין שחיי היהודים והמוסלמים לפני מאורעות 1929 התנהלו בשקט ובשלווה. מדבריו אפשר ללמוד על היחסים שהיו בין המוסלמים לספרדים ערב המאורעות, ואלה דבריו:⁸⁵

תחילת ההסתה של הערבים נגד היהודים וגם ההפגנות היו ברחוב הערבי. היהודים חשבו כי זה רק תעמולה כדי להוכיח את לאומניותם הערבית. בעיקר הספרדים חשבו כך, שרבים מהם חיו בידידות עם הערבים דברו בשפתם וניהלו איתם עסקים. גם אבי, שהכיר את כל השכנים הערבים ברחוב מעבר לואדי קטן בשמותיהם. ובכול יו כמעט, בוקר וערב ברכו אחד את השני בבוקר טוב וערב טוב. אבי לא חשב שתוך כמה ימים תתחולל הסערה ויהרגו יהודים.

ביום הראשון להפגנת הערבים ביקש ממנו אביו אברהם להביא חלב מכפר מוסלמי הסמוך לצפת. גבריאל מעיד שזאת הייתה הפעם האחרונה שהביא חלב מאותו כפר.

ב-29.8.1929 התאספו המוסלמים במסגד הגדול והתכוננו לערוך הפגנה המונית נגד היהודים. אברהם הציע לבני משפחתו לעבור מהבית לבית הכנסת האר"י, והמשפחה עברה לבית הכנסת. הפרעות מצד המוסלמים החלו, ועוד יהודים נאספו בבית הכנסת. המשפחות התבקשו לשמור על השקט פן ידעו המוסלמים שהם מסתתרים בבית הכנסת. מחלון בית הכנסת ראו היהודים את המוסלמים בזזים את בתי היהודים. בשעות הלילה המאוחרות תפסו שוטרים מוסלמים עמדות על גג בית הכנסת וירו לעבר השכונה המוסלמית. לפנות בוקר התבקשו המשפחות הספרדיות והאשכנזיות לצאת מבית הכנסת והובלו לבניין הממשל (הסראיה), ובו שהו מיום שישי עד יום השבת. כאשר הגיעו חיילים בריטים והמהומה שככה, הורשו המשפחות לחזור

⁸² שם, אברהם הרוש, 18.1.1998, חיפה, עמ' 6-7.

⁸³ אצ"מ, חטיבה: ועד הצירים, מספר תיק: J/30/2, ועד הסיוע וועד העיר ליהודי צפת, רשימת הסוחרים בצפת: סוחרי מכולת יהודים, ביניהם מערבי ששמו משה עבו, וסוחרי מכולת מוסלמים ונוצרים, י"ד בשבט תר"ף, 3.2.1920.

⁸⁴ ריאיון עם גבריאל קדוש; ריאיון עם שמעון קובי, צפת. אליהו אלישר ציין שבתקופת המנדט הייתה שנאה נוצרית. ראו בעניין אליהו אלישר, לחיות עם פלשתינים, ירושלים תשל"ה, עמ' 14-15.

⁸⁵ גבריאל קדוש, חוברת: מראה מקום עם סיפורים כללי, ללא תאריך, עמ' 4.

לבתייהן. גבריאלי ציין שרק עם החזרה לבתים הבינו היהודים את גודל האסון שהשפיע עליו ועל אחרים במהלך חייהם – אי-עמידה ללא ישע מול פורעים והשבת נקם בהם.⁸⁶

אסתר אדרעי סיפרה שעד למאורעות 1929 היו יחסי קרבה בין היהודים למוסלמים. לסבתה הייתה עוזרת בית מוסלמית שאירחה אותם בביתה ברובע המוסלמי – חארת אל-רומאנה. אסתר ציינה שהם ראו את המוסלמים שונים מהיהודים, אבל לאחר ביקורים בביתם בימים רגילים ובחג הרמאדן הוכח לאסתר ולמשפחתה שהמוסלמים היו ככל האנשים. לאחר מאורעות תרפ"ט איבד אביה את הפרנסה, כיוון ששני בתי מלאכתו נשרפו כליל, והוא קיבל פיצוי כספי מהבריטים בעבור הנזק, לכן החליט לעבור לעיר אחרת כדי למצוא פרנסה. בתחילה רצה לעבור לחיפה, אך לאחר שאמה רצתה לגור קרוב להוריה בצפת, הם עברו לטבריה ב-1930.⁸⁷

אברהם אוחנה סיפר שבמאורעות ב-1929 הוא היה בן 8, ושוטרים בריטים באו לביתם ולקחו אותם לסאריה. בדרכם ראו את כל הוונדאליזם של הפורעים וגילו שאחיה של סבתם, יצחק ממון, נרצח.⁸⁸ 'ההתאחדות העולמית של היהודים הספרדים' ביקשה מחכם שאקי פרטים על יצחק ממון, כיוון שאיש ששמו פז ממון מסנטיאגו שבצ'ילה רצה לדעת אם יצחק היה קרוב משפחה שלו. יהודה ענתבי השיב להתאחדות הספרדים במכתב שבתוכו היו פרטים ביוגרפיים על יצחק, שאביו הגיע ממרוקו, ומוצא אמו מאלג'יר.⁸⁹

אברהם הרוש זכר היטב את המאורעות ב-1929. כמו אברהם אוחנה, גם הוא היה בן 8 וזכר את ההליכה לסאריה והמראה של חנות המשקאות השרופה. אחיו שמואל סיפר שמשפחה מוסלמית השגיחה עליהם עד שהגיעו הבריטים ולקחו אותם לסאריה, ובאותה עת היה אביהם בשליחות בחו"ל.⁹⁰ מרדכי הרוש מעיד על ביקורים הדדיים בבתי היהודים והמוסלמים, ולדבריו, יחסי מסחר מעולים עם המוסלמים עד למאורעות 1936.⁹¹

אפרים בן-שמעון סיפר שלסבו, הרב אהרון בן-שמעון, היו יחסים טובים עם המוסלמים, ונכבדיהם כיבדו אותו ואף סיפקו לו פרות וירקות. אפרים הוסיף שבעת המאורעות הורו המוסלמים לא להתקרב לבית של הרב בן-שמעון, ואכן הם פסחו על ביתו בעת רדיפתם אחרי רפאל עבו. המוסלמים רצחו אף את משפחת אונגר – האב אלתר וילדיו אברהם, חוה, בת-שבע ויפה. סבו של אפרים הציל את אחד הילדים.⁹² עצמונה פינקלשטיין סיפרה ששררו יחסים טובים עם המוסלמים. משפחתה מכרה את החמץ בחג הפסח למוסלמים, ובצאת החג הביאו המוסלמים סלסלות מלאות במצרכים שכללו גם חמץ. היא הוסיפה

⁸⁶ שם, עמ' 7-4; ארכיון בית המאירי בצפת, מתוך תמליל ריאיון עם גבריאלי קדוש, 12.12.1980, עמ' 9-11.

⁸⁷ שם, אסתר אדרעי, 6.7.1993, עמ' 12, 22.

⁸⁸ שם, אברהם אוחנה, 31.12.1979, 15.1.1980, עמ' 5; ראו על משפטי מאורעות תרפ"ט, ביניהם משפט רוצחיו של יצחק מאמאן, המשפטים, משפטי מאורעות אוגוסט 1929, א, תל-אביב (ללא תאריך), עמ' 83-96.

⁸⁹ ראו אוע"ס, מספר מכל ותיק: 6214/10, ועד עדת ספרדים צפת, מברק מיצחק אלכסנדרוני לחכם שאקי, כ"ב במרחשוון התר"ץ, 25.11.1929; מברק מיהודה ענתבי להתאחדות הספרדים העולמית, ירושלים, ר"ח כסלו תר"ץ.

⁹⁰ ארכיון בית המאירי בצפת, אברהם ושמואל הרוש, עמ' 3-4.

⁹¹ ריאיון עם מרדכי הרוש, צפת.

⁹² ריאיון עם אפרים בן-שמעון, צפת. על משפחת אונגר ראו נתן שור (לעיל, הערה 24, פרק מבוא), עמ' 254.

שבמאורעות 1936 שחטו המוסלמים משפחות שלמות. סבה, מאיר, שמע רעשים וראה את המוסלמים והחל לצעוק עליהם, ואלה השיבו לו שלא ידאג, מפני שלא התכוונו לפגוע במשפחת עבו, אבל הם רצחו את משפחת אונגר שגרה סמוך למשפחת עבו.⁹³

אליהו שחרור סיפר שמעולם לא הלך לרובע הערבי אבל ציין שבכל שנה היה עובר מוסלמי וצועק 'אסן דעך' באידיש, כלומר לזפת את הגג, כדי שלא יחדרו מים לתוך הבתים או בתי הכנסת.⁹⁴ אריה סימנה סיפר בזיכרונותיו שהמוסלמים קראו לו 'ולאד אל-ערב', כלומר ילד ערבי, והם שייכו אותו אליהם. עוד ציין שהיה ערבי בעל סנדור אלעגיב – ארגז קסמים, שבעזרתו ערך מופעים לילדים ליד בית הספר.⁹⁵

ב-1943 פנו ירקנים מערבים, בהם נפתלי שמול, בכור סרור ויצחק שחרור וירקנים ספרדים מהשוק בצפת למפקח האספקה בדבר אלימות מילולית מצד מוסלמי, כשבאו לקנות ממנו ירקות. המוסלמי הודיע להם שאיש לא ימכור להם ירקות. יוסף הררי אמר לו שיש זכות ליהודים לקנות ירקות, כיוון שהשוק היה שוק כללי. המוסלמי תפס בזקנו של הררי וירק בפניו, לכן יו"ר ועד הקהילה היהודית פנה למפקח האספקה כדי שיטפל בעניין.⁹⁶ מכאן עולה שהיו מתחים בין היהודים למוסלמים בצפת עד ערב מלחמת העצמאות.

17. טבריה

18. יהודים ספרדים ובני עדות המזרח בטבריה

מעדויות בעל פה עולה תמונה של מערכת היחסים בין המערבים בטבריה לספרדים ובני עדות המזרח: אברהם טולידאנו סיפר על חזרת משפחתו מחלב לאחר מלחמת העולם הראשונה בזכות השתדלות הרב הספרדי הראשי לטבריה, הרב חיים-יששכר אבולאעפיה.⁹⁷

בטבריה היו קיבוצים של בני עדות המזרח בכמה אזורים של העיר. בעיר העתיקה התגוררו המערבים, ובשכונת אחווה – היהודים הכורדים. קיבוצים אלו התערו בחיי החברה הטבריינית הספרדית והתפללו בנוסח התפילה הספרדי-ירושלמי.⁹⁸

רוזה גיגי ציינה בזיכרונותיה את היהודים הכורדים שעסקו במסחר וסוחרים ספרדים עשירים שהיו גם מבני משפחת גיגי. עוד ציינה את תהלוכת ספר התורה במתחם רבי מאיר בעל הנס, שבו השתתפו תושבי טבריה היהודים מבני כל העדות.⁹⁹ מהעדויות עולה שבדרך כלל קשרי הנישואים בטבריה בין המערבים בין

⁹³ ריאיון עם עצמונה פינקלשטיין, צפת.

⁹⁴ ארכיון בית המאירי בצפת (לעיל, הערה 65, פרק ג), עמ' 5.

⁹⁵ ריאיון עם אריה סימנה, צפת.

⁹⁶ ראו אמת: מספר תיק: ועד הקהילה העברית בצפת, תרצ"ב-תש"ז, מספר תיק: IL/sa/VIII/7, מברק ממשלה פדהצור למפקח על האספקה, 15 בדצמבר 1943; על התערעות היחסים בין היהודים למוסלמים ראו אצל שמריהו בן-פזי, צפת היהודית בשנים 1947-1948: קהילה במלחמה, ירושלים 2000, עמ' 21-23.

⁹⁷ ראו המרכז לחקר טבריה, תיקי ראיונות, ריאיון עם אברהם טולידאנו, 9.12.1984, טבריה.

⁹⁸ ריאיון עם יצחק סמאגיה, טבריה.

⁹⁹ המרכז לחקר טבריה, תיקי ראיונות: ריאיון עם גיגי רוזה, 19.12.1982, טבריה.

מערבי למערבית, ולכן מוצאים זוגות של מערבי ומערבית, אבל היו גם נישואים מעורבים בין בני עדות המזרח.¹⁰⁰

המערבים בטבריה נחלקו לשתי קבוצות: הפילאללה, שמוצאם היה מתאפיללאלת שבמרוקו, ואחרים שהיו מהמשפחות המיוחסות למגורשי ספרד. בין הקבוצות היו הבדלים עד שהקבוצה השנייה של המערבים לא רצתה להתחבר למערבים הפילאללים, שבעיניהם היו פרימיטיביים ושונים מהם במנהגייהם.¹⁰¹

19. יהודים אשכנזים

לעיל צוינו היחסים בין הספרדים לאשכנזים בדבר שהתבטאו בחלוקת כספי חלוקה מגופים שונים ואת הרבנות המאוחדת של האשכנזים והספרדים בטבריה. מלבד איחוד זה היו לעדות אלו קשרים חברתיים גם בחיי היום-יום. בלפור סאמון ציין שהיו יחסים טובים בין האשכנזים למערבים, ואף כי התפללו בבתי כנסת נפרדים בשל הבדלי המנהגים בין העדות, הייתה עזרה הדדית בהשלמת מניין לתפילה.¹⁰² עמנואל שטרית סיפר בזיכרונוטיו שהאשכנזים החרדים היו מתפללים דרך קבע, והמראה החיצוני שלהם היה שונה משל הספרדי: להם היו פאות וזקנים, ואילו הספרדים היו מגולחים ללא זקן. נראה ששטרית לא התכוון בעניין זה לכלל הספרדים, היות שחכמי טבריה היו בעלי זקנים אבל ללא פאות שהיו לאשכנזים החרדים.¹⁰³

חכמים ספרדים ואשכנזים פעלו נגד בחירות ועד העיר החדש ב-1918, כיוון שנשים השתתפו בבחירות, ולדעתם אין זה רצון העדה בטבריה והדבר אסור מהתורה, ולדבריהם, מנהלי הבחירות עשו כרצונם, והחכמים הודיעו שנבחרו הציבור לא ייצגו אותם.¹⁰⁴

20. נוצרים

בטבריה היו לנוצרים כמה כנסיות: הכנסייה היוונית, הסקוטית, הפרנסיסקנית והמרוניטית.¹⁰⁵ המפגש של היהודים הספרדים-מערבים והנוצרים היה בסמטאות טבריה באמצעות אמירת שלום איש לרעהו. ב-1885 הגיע ד"ר דוד טוראנס (1862-1923) מסקוטלנד לטבריה ונהיה לראש המיסיון בעיר. בתחילה לא התקבל טוראנס בברכה, בפרט על היהודים האשכנזים. ב-1894 נפתח בית החולים הסקוטי, וטוראנס דאג למטבח כשר, ומ-1900-1914 הוא התמסר לעבודותו הרפואית ציבורית וכך נשכחה פעילותו המיסיונרית, ועל ידי זה נהיה מקובל בקהילה היהודית.¹⁰⁶ מערבית ששמה גב' אזולוס סיפרה שהוא עזר רבות ליהודים והוסיפה

¹⁰⁰ שם, ראיונות במסגרת מקבלי עיטור ליקיר טבריה עם יוסף שטרית, משה ואשתו מסעודה לבית אוחנה; שלום קובי ומרגלית (יעיש), חיים מלכא ובת-שבע (כהן-סקילי), חיים-דוד ועקיין ויונה (ביבאס), יוסף אבוחצירה ושמחה (דהאן); יעל בן-שלום התחתנה עם אליהו בן-שלום שמוצאו מחלב (לעיל, הערה 96, פרק ב), עמ' 77.

¹⁰¹ ריאיון עם אדל ממון, אשדוד.

¹⁰² ריאיון עם בלפור סאמון, טבריה.

¹⁰³ ריאיון עם עמנואל שטרית, טבריה.

¹⁰⁴ ראו אצ"מ, דוחות, פרטי-כלים והתכתבות בענייני קהילות בערים השונות בארץ, מכתב מהקהל לחברי האספה המייסדת בירושלים, עליהם חתומים: הרבנים רבנו ח"י אבואלעפאי, יעקב חי זריהן, משה קליערס ושמואל בן-קיקי, ח' בטבת תרע"ט, מספר תיק: L2/205.

¹⁰⁵ על הכנסיות ראו בהרחבה אצל עודד אבישר (לעיל, הערה 23, טבריה, פרק מבוא), עמ' 245-247.

¹⁰⁶ דוד שריד, 'מצוקת היישוב ופעילות המיסיון בטבריה בשנים 1884-1914', מטוב טבריה 2 (תשמ"ג), עמ' 21-26, עמ' 30.

שבאחד הלילות הכיש נחש את אחת הנשים, והיא ועוד כמה אנשים חיפשו אחר רופא ומצאו את טוראנס, וזה טיפל באישה בעבור בגדים שנתן לו בעל האישה.¹⁰⁷

21. מוסלמים

יוסף אבוחצירא סיפר שלאחר מלחמת העולם הראשונה הסתובבו מוסלמים ליד הכנרת ומכרו מים. מקור הפרנסה של המערבים היה מסחר במזון עם כפרי הערבים סביב טבריה. עוד הוסיף אבוחצירא שלאביו של שר המשטרה הראשון של מדינת ישראל, בכור שטרית, הייתה חנות באחד הכפרים של המוסלמים. אדל ממך זכרה את הידידות של סבה, הרב יהודה טולידאנו, עם שכנו המוסלמי ג'מאל מוכר ה'סוס' (מעין משקה), שהיה גר בבית עשוי חמר ליד הרב טולידאנו.¹⁰⁸

הנה קטע מדבריו של מרדכי אוחנא על המוסלמים:¹⁰⁹

היה נהוג בחגים לתת להם מצות ופירות חרוסת, מה שקשור עם חג הפסח והם היו מחזירים בסוף החג פיתות, לבנה, זיתים וכל חג היה לו את משלוח המנות שלו עם המוסלמים, בעיקר היו ערבים שלא הבדלת במובן של זרים.

עמנואל שטרית סיפר על קניות של מצרכים מהמוסלמים. לדבריו, המוסלמים פרסו על גבי מחצלות את מוצריהם שכללו פירות וירקות במקום שנקרא 'חיסבה', ובכל יומיים עברו המוסלמים בין הבתים ומכרו שמן זית.¹¹⁰

יצחק סמאגיא הכיר את נכבדי הקהילה המוסלמית בטבריה וראשיה. לדבריו, בין אנשי הדת היהודים והמוסלמים היו יחסי כבוד הדדי וסובלנות זה לזה. במנשר משנת 1929 נראה שנכבדי טבריה המוסלמים והיהודים הכינו מנשרים שדנו ביחסי שלום ביניהם. בין ראשי היהודים היו מערבים החתומים על המנשרים – הרב יעקב חי זריהן והרב מאיר ואעקנין. תוכן המנשרים היה שמועות שהשלום ביניהם היה עלול לפוג, והם לא רצו שמועות אלו ישפיעו על היחסים ביניהם, וכל צד הבטיח לשמור על השקט ששרר בטבריה בין תושביה היהודים לשכניהם המוסלמים.¹¹¹

מוסלמים השתתפו באירועים של היהודים המערבים. רות בהלול סיפרה שמשפחת בעלה הייתה משפחה מערבית ותיקה בטבריה. לדבריה, חמיה גר בבניין אחד עם מוסלמים. בימי הקיץ עלו הוא, משפחתו והמשפחה המוסלמית לגג הבית כדי ללון שם בשל החום הכבד ששרר בחודרי הבתים. בגג הבית לנה כל משפחה בפינה משלה. רות הוסיפה שציון בהלול (?-1972) היה שותף עם מוסלמים בעסקי סחורות כגון קמח, סוכר ואורז. ציון מכר קמח לבירות ולדמשק, והיה לו בית מלון באל-חמה (חמת גדר) בשותפות עם

¹⁰⁷ המרכז לחקר טבריה, ריאיון עם גבי אזולוס, 13.1.1984.
¹⁰⁸ שם, ריאיון עם יוסף ושמחה אבוחצירא (דהאן), 26.10.83; מוריס צמח (לעיל, הערה 32, פרק ה), עמ' 87; ריאיון עם אדל ממך אדל, אשדוד.

¹⁰⁹ ריאיון עם מרדכי אוחנא, טבריה.

¹¹⁰ ריאיון עם עמנואל שטרית, טבריה.

¹¹¹ ריאיון עם יצחק סמאגיא, טבריה; וראו ארכיון מדינת ישראל, מספר חטיבה ותיק 65, פ-987/49, מנשרים של המופתי בטבריה ונכבדי העיר טבריה, יהודים וערבים לקיים יחסי שלום ביניהם, 28.8.1929; ראו גם יחסי מוסלמים יהודים אצל משה רבי, 'בסמטאות טבריה', הד המזרח מח (ניסן תש"ו), עמ' 10.

מוסלמי ששמו מוסטפא אבודהיס. רות הוסיפה בדבר המימונה שלא נחגה בטבריה כמו בנעוריה בירושלים. לדבריה, בעת המימונה היו הטבריינים כולל מוסלמים מבקרים בקבר הרמב"ם.¹¹² בלפור סאמון ציין שהיחסים עם המוסלמים היו טובים עד לימי המאורעות. הוא סיפר שבקומה העליונה בביתם גר מוסלמי וזכר שב-1946 הכין אחד המוסלמים חומר נפץ וכלי זין כדי לפגוע במשפחתו.¹¹³ מאיר אדרעי, שנולד בטבריה ושימש ראש העירייה בין 1965 ל-1970, סיפר שלא זכר תקופה של קשרים לא טובים עם מוסלמים למרות המאורעות שהתרחשו בטבריה. לדבריו, לרוב יהודי טבריה הייתה מנטליות מוסלמית, והם הכירו היטב את המוסלמים, לכן לדעתו, היהודים היו תקיפים למדי עם הערבים, וכך נמנעו הערבים מלהרים ידם על היהודים. מאיר מוסיף שהיחסים התבטאו גם בעבודה בצוותא במשרדי הממשל. עוד ציין אדרעי שאם הגיע מוסלמי מצפת לטבריה, בדרך כלל הוא היה קשוח מערבי בטבריה, לכן בטבריה דאגו שאותו ערבי יבין את יחסי המוסלמים והיהודים בטבריה כדי להפיג את קשיחותו, והוסיף שמוסלמים היו מעורבים בכל תחומי החיים של היהודים, לדבריו בפסח נהגו היהודים לתת למוסלמים מצות ופרות יבשים, ואילו הם נתנו ליהודים לחם, לבן, זיתים וירקות.¹¹⁴ הנה דבריו של חסאן חמיס, מתושביה המוסלמים של טבריה, בדבר היחסים בין המוסלמים ליהודים. בדבריו ציין חמיס משפחות מערביות:

אני אגיד לך את האמת בטבריה אני זוכר היו יחסים מצויינים, בזמן שהייתה ליהודים חתונה שתינו ושמוחנו איתם, שגדלתי מסעוד בנו של ילזו החכם, הלכנו אצלו הביתה ונתן לנו כבש ואורז מתנה שהייתי בחור ולא היה שום מריבות.

חמיס הזכיר בהמשך הריאיון את ברית המילה שלו ואת השתתפות אברהם וזואן בשמחתו. עוד למדים מדבריו על התנגדותו לפורעים המוסלמים בעת המתיחות ששררה בין שתי העדות.¹¹⁵ מן הדיון למדים על יחסים בין-עדתיים בין המערבים לחברה היהודית הסובבת – ספרדים, מזרחים ואשכנזים, שהתאפיינו בקשרי מסחר, שכנות, מפגשים חברתיים ונישואים, והקשרים עם ועד העדה הספרדית התאפיינו אף בעניינים כלכליים ולאומיים.

עם הנכרים היו למערבים יחסי שכנות ועזרה הדדית, אך בתקופות של מתח ששרר בארץ ישראל בין היהודים למוסלמים ולבריטים סבלו גם היהודים המערבים מצד שכניהם הנכרים, ומקצתם אף נפגעו ברכוש ובנפש מצד ההמון המוסלמי. ועד העדה המערבית בירושלים היה בקשר עם הבריטים ועם הקונסוליה הצרפתית כדי לקדם את ענייני אנשי העדה, שאליה השתייכו מערבים רבים. עוד מצאנו מערביות מעטות שהתחתנו עם נכרים. מהפרק למדים על התערות המערבים עם החברה הסובבת בשגרת

¹¹² יש לציין שאחד מפירושי המילה 'מימונה' הוא שמו של אבי הרמב"ם, מימון, שיום פטירתו היה אסרו חג פסח. ראו: המרכז לחקר טבריה, ריאיון עם רות בהלול, 17.3.1985, וריאיון שלי בטבריה. עוד על פירוש המילה 'מימונה' ואביו של הרמב"ם ראו יצחק יצחקי (עורך ראשי), אסרו חג הפסח בקהילות ישראל, ירושלים תשס"ו, עמ' 80.

¹¹³ ריאיון עם בלפור סאמון, טבריה.

¹¹⁴ המרכז לחקר טבריה, ריאיון עם מאיר אדרעי, 28.6.1983, טבריה.

¹¹⁵ שם, ריאיון עם חסאן חמיס, 12.1.1983, טבריה.

החיים, עדות להשתלבותם בחיי החברה בארבע ערי הקודש. עם זאת כיצד ייתכן שהיו נישואים מעורבים של מערבים עם נכרים בלי שהנהגת המערבים תנקוט פעולה כלשהי למגר את התופעה? מענה לשאלה זו לא מצאנו מחוסר תיעוד, אך ייתכן שתשובה לשאלה זו אפשר לקבל מעדויות שבהן נאמר שמעט מערביות התחתנו עם נכרים, ואת חרפתן נשאו משפחותיהן. אבל הייתה משפחה מערבית מירושלים שאחת מבנותיה התחתנה עם קצין בריטי נוצרי, והמשפחה המשיכה לשמור על יחסים טובים עם בת משפחתם ולקבל את המצב הקיים. מכאן למדים שהנהגה המערבית לא עסקה במניעת התופעה שנשארה במעגל המשפחתי הקרוב.

פרק ח: השתלבות המערבים בכוחות הביטחון בארץ ישראל

כאן נבדוק את השתלבות המערבים בכוחות הביטחון בארץ ישראל ומחוצה לה – בכוחות הביטחון של הבריטים ובהגנה, אצ"ל ולח"י, כמות המתגייסים, תפקידם והמניעים להצטרפותם.

1. הצטרפות לכוחות בריטיים

2. הצבא הבריטי

במלחמת העולם הראשונה מוצאים שני מערבים מירושלים ששירתו בכוח עזר לבריטים באמצעות התנדבות לגדוד העברי. מטרת הגדוד הייתה לעזור לכוחות הבריטים לשחרר את ארץ ישראל מידי העות'מאנים.¹ במלחמת העולם השנייה מוצאים עוד מערבים שהצטרפו לצבא הבריטי ביזמה אישית ובשל קשיי פרנסה ומצוקה כלכלית. כמה מהמערבים הצטרפו לצבא הבריטי עם פרוץ מלחמת העולם השנייה ב-1939, ואחרים ב-1941 וב-1942. מאלה שהתגייסו ב-1942 היו שלאחר כחצי שנת שירות במשטרה הבריטית בארץ ישראל (Police Palestine, Jewish Supernumerary) נשלחו להתאמן בצרפין. וכשהגיעו הגרמנים לאל-עלמיין, נשלחו לשם יחידות הובלה, ביניהן יחידות שמספרן 178, 462 ו-738 שהיו בהן מערבים. יחידות אלה השתייכו ליחידות הציוד והחימוש של הצבא הבריטי שהמשיכו להתקדם לבנגאזי (Benghazi) בלוב. מהראיונות עולה שמערבים ששירתו ביחידות הללו פגשו יהודים ששהו במחנה הריכוז ג'אדו בבנגאזי ששחרר על ידי הבריטים, ובו יהודים רבים. על החיילים, ביניהם מערבים, הוטל לדאוג למחסורם של יהודי המחנה. מלוב המשיכו היחידות לאירופה, וכשנה לאחר המלחמה חזרו כמה מן המערבים ארצה.²

¹ על ההתנדבות לצבא הבריטי ראו יואב גלבר, 'הקמת צבא סדיר מול מחתרת, הקמת הכוח הצבאי של היישוב במלחמת-העולם השנייה', קתדרה 13 (תש"ס), עמ' 150-153; אתר מדינת ישראל, משרד הביטחון, נזכר את כולם, אתר הנצחה לחללי מערכות ישראל, דף יזכור על חיים חזן, ממלחמת העולם הראשונה מצאנו חייל מערבי ששמו חיים חזן בן שמחה ומכּוּף, שנולד ב-1883 במרוקו ועלה לארץ עם משפחתו, והם השתקעו בירושלים ברחוב המוגרבים. חיים התנדב לגדוד העברי, הגדוד ה-40 של קלעי המלך בצבא הבריטי, ולימים נקרא 'הגדוד הראשון ליהודה'. ב-10.6.1919 נפל חיים בעת מילוי תפקידו, ומקום קבורתו בבית העלמין הצבאי של הבריטים בדר-אל-בלח; באתר האינטרנט www.jwimww2.org, לטרוּן – אתר הלוחם היהודי במלחמת העולם השנייה יש מערבי, מסעוד משעלי נולד בירושלים ב-1889, ובגיל 18 התגייס לגדוד העברי וגם למאמץ המלחמתי בזמן במלחמת העולם השנייה בחיל החפרים הבריטי ונפל בגבול פולין-גרמניה.

² פנחס קופל, הפּלוּגוֹת הַעֲבְרִיּוֹת הַהוֹבְלָה בַּמִּלְחָמָה הָעוֹלָם הַשֵּׁנִי, תל-אביב תש"ן, עמ' 21-22; על מחנה הריכוז ג'אדו ראו בהרחבה אצל אברמסקי-בליי (לעיל, הערה 140, פרק ו), עמ' 120-121; על שבויי מלחמה יהודים, הבריגדה היהודית, פלוגותיה ומסלולה מארץ ישראל ועד איטליה דרך לוב, המדבר הערבי ובורג' אל-ערב ראו אצל יעקב ליפשיץ ספר הבריגדה היהודית, תל-אביב, תש"ז, עמ' 28-29, 101-119; על מפגש חיילי הבריגדה היהודית עם יהודי לוב ראו אצל יונה כהן, גּוֹלָה וְאֹוֹלָה, ירושלים תשנ"ב, עמ' 39-44; ריאיון עם יצחק ועקנין, ירושלים, הוא סיפר שהצטרף לצבא הבריטי ב-1942 וציין מערבים אחרים שנשלחו לחיפה כדי לשמור מפני פלישה של הגרמנים לארץ ישראל. ועקנין החליט להתגייס לצבא הבריטי בגלל קשיי פרנסה ומצוקה כלכלית בעיר העתיקה; המרכז לחקר טבריה, ריאיון עם קובי (אלקובי) יעקב, טבריה; פרטים אישיים למקבל עטור 'יקיר טבריה', יוסף אבוחצירה; ריאיון עם בן-ציון עמיר (עמור), ירושלים. ציון עמור, חברו של יצחק ועקנין, התגייס לצבא הבריטי ב-1942 לחיל ההנדסה, ליחידת השדה 738. הוא העיד שיחידתו הייתה במצרים, בלוב ובאיטליה, שבה שהתה היחידה כשנה בוונציה, ולאחר מכן בהולנד, בבליה ושוב באיטליה, ולאחר מכן חזרה לארץ. לדבריו, יהודי טריפולי ובנגאזי קיבלו את החיילים בשמחה, והחיילים אף לימדו את יהודי לוב את השפה העברית וארגנו עבורם מסיבות ופעילויות במועדון 'מכבי'. על חשיבות נוכחות החיילים מארץ ישראל ראו אצל מיכאל לסקר, (לעיל, הערה 150, פרק ו), עמ' 48-49. ציון אלבו (לעיל, הערה 8, פרק ג), עמ' 37-71. בגיל 14 הצליח ציון אלבו להתגייס לצבא הבריטי, אף שגיל הגיוס המינימלי היה 18. לשם כך זייף את גילו וחתומה של אביו. אלבו התגייס ב-1941 ועבר הכשרה של נהגים במחנה צרפין. ב-1942 קיבלה יחידתו, שהייתה יחידת הובלה 178 יהודית-עברית, רכב חדש וציוד מותאם למדבר, כיוון שיחידתו הגיעה לאזורים מדבריים: מצרים, אל עלמיין ולוב. אלבו ציין שבלוב הם הגיעו לגטו היהודי, פרצו את שערי ומצאו בו יהודים מבוהלים ומפחדים שמא גרמנים פושטים על המחנה, אבל להפתעתם גילו יהודי הגטו שהפורצים היו חיילים מארץ

מבין המערבים נמצא גם אחד ששירת בין 1940 ל-1946 בתפקיד נהג בחיל האוויר הבריטי ששהה במצרים.³ מהדברים האמורים למדים שהמערבים שירתו בצבא הבריטי במלחמת העולם הראשונה ובמלחמת השנייה, שבה רובם שימשו ביחידות הובלה, חימוש וציוד.

3. משטרת המנדט ומשטרת היישובים היהודיים

בראשית המנדט הבריטי מוצאים מעט יהודים וערבים רבים שהתגייסו למשטרה הבריטית בירושלים, ביניהם מערבי ששמו אברהם חרוש (1880-1945). תפקידו היה לשמור על תחנות משטרה בימי השלטון הבריטי בעיר העתיקה בירושלים, בקישלה ומחוץ לעיר העתיקה, במגרש הרוסים. הוא היה יוצא לסיורים ברובעי העיר, ובפרט ברובע היהודי, עם שוטר בריטי. ברוך פרומקין מתושבי גבעת שאול סיפר בזיכרונותיו על אברהם חרוש את הדברים האלה:⁴

זכורה לי דמותו של אברהם חרוש במדיו המצוחצחים, דק גו וגבה-קומה היה, בעל הופעה נאה עם כובע 'הקולפאק', הנעליים הגבוהות המבהיקות, החותלות, המעיל וחגורת השוטרים הנוצצת. הייתה לנו משאלת לב להיות שוטר עברי, נציג החוק בארץ ישראל כאשר נגדל, ואברהם חרוש היה בשבילנו דוגמה חיה ועורר בנו גאווה ורצון להיות כמותו.

מדבריו של פרומקין למדים על ההשפעה של היהודים ביניהם מערבים ששירתו במשטרה הבריטית בירושלים על הנוער היהודי הצעיר שרצה להידמות לשוטר העברי. בטבריה ביקש ועד הקהילה מתושבי העיר היהודים להתגייס למשטרה. בעקבות צו הגיוס הצטרפו למשטרה כמה מיהודי טבריה, ביניהם מערבים. גם הערבים והנוצרים הורו לאנשיהם להתגייס למשטרה.

ישראל, שעזרו להם באספקת מזון וביגוד. עוד ציין שהיו חיילים ארץ-ישראלים שנעלמו לכמה ימים, ולאחר זמן נודע לאלבו שהם הבריחו נשק לארץ ישראל. מלוב המשיכה יחידתו למלטה ומשם לאיטליה ולארצות אחרות באירופה; ריאיון עם אליהו משעלי, נווה מונסון ששירת בצבא הבריטי. מעדותו עולה שהתגייס ב-1942 והשתתף בקרבות באל-עלמיין בפיקודו של מונטגומרי. משם הגיעה יחידתו לטריפולי ולאוסטריה וחזרה לישראל. תפקידו היה כוח עזר ללוחמים; ריאיון עם אליהו משעלי, נווה מונסון; אתר מדינת ישראל, משרד הביטחון, נזכר את כולם, אתר הנצחה לחללי מערכות ישראל, דף יזכור על חיים דהאן שנוולד ב-1913 בירושלים, ולאחר הולדת בנו עבר להתגורר בתל-אביב. בפרוץ מלחמת העולם השנייה הצטרף חיים לצבא הבריטי לאחר קריאה של מוסדות היישוב להתנדב וצורף ליחידת נהגים עברית 462 ושירת במצרים ובמדבר המערבי. בשלהי אפריל 1943 התארגנה באלכסנדריה שבמצרים שיירת אניות גדולה בדרכה לאי מלטה כדי לסייע לבעלות הברית בפלישתם לסיציליה. בראש השיירה הייתה האַנְיָה 'ארינפורה', ובה נכחו הנהגים. ב-1.5.1943 גילה את השיירה מטוס סיור גרמני והזעיק מפציצים גרמניים. 'הארינפורה' ספגה פגיעה ישירה, ירדה למצולות ובה 140 מאנשי יחידה 462, וביניהם חיים; ארכיון תולדות ההגנה סימול עדות 198.3, עדותו של קורנל יוסף, 28.2.1956 שסיפר על יוסף ועקנין, יליד הארץ ששירת בצבא הבריטי בפלוגת הובלה ביחידה 462. תפקידו היה להעביר מצרכים מתחנות רכבת ונקלים למחסנים ובסיסים.

³ בעבודת שורשים של אלעד נקלר יש ביוגרפיה של סבו, מיכאל אלבו, שנוולד באלכסנדריה ב-1919. בעבודתו הביא צילום של תעודת השחרור של סבו מחיל האוויר המלכותי (Royal Air Force) ממרס 1946. ריאיון עם בטי לוי, כפר סבא. לדבריה, אביה מיכאל נולד ב-1919. 16.3 באלכסנדריה שבמצרים. בהיותו בגיל שלושה חודשים הגיע ארצה. בגיל 4 נכנס לחדר ללמוד תורה. בגיל 6 החל ללמוד בבית ספר יסודי בירושלים העתיקה "תלמוד תורת הספרדים". כשסיים את בית הספר היסודי, נכנס לבית ספר תיכון איטלקי וסיים בהצלחה את לימודיו. לאחר הלימודים החל לעזור לאביו בבית המלאכה שבו עבד. מאחר שאביו משה היה נוקשה, לא יכול היה להסתגל לעבודה אָתו. בשנת 1936 עזב את בית המלאכה והתגייס להגנה שבה היה פעיל מאוד. משם גייסו אותו ל"פלוגת הלילה המיוחדת של וינגייט" – S.N.S. הוא שירת שם כשלוש שנים ומשם עבר ישירות למלחמת העולם השנייה לחיל האוויר הבריטי. תקופת שירות זו הייתה 1940-1946. בליל 29 בנובמבר 1947 נקרא לסוכנות היהודית ונשלח מטעם כיתת מתנדבים של ההגנה לשמירה במרכז המסחרי בירושלים. בתקופת שירותו הייתה התפרעות של הערבים במרכז המסחרי, והערבים הציתו חנויות והרגו אנשים. לפי פקודת מפקד ההגנה, היה אסור להם לפתוח באש. למרות האיסור קיבל עליו את האחריות וזרק שני רימוני יד בצד המתפרעים והם התפזרו. באותו מקום היה בניין שבו שכנה כיתה של ההגנה, והחביאו בה סליק, והמשטרה הבריטית תפסה אותו ולקחה אותו לחקירה. 24 שעות שהו במשטרה, ולאחר מכן שוחררו בעזרת הסוכנות היהודית.

⁴ סולי שרביט (לעיל, הערה 11, פרק ב), עמ' 77; ריאיון עם ישעיה חרוש, ביתן אהרן.

המתגייסים עסקו במסחר, ומצב המשטרה היה פרימיטבי למדי וללא הדרכה אופרטיבית כיצד על השוטרים לתפקד ולקיים תחנת משטרה בתנאים מינימליים, לכן הוצרכו בכור שטרית מבני המערבים הטבריינים וחבריו להתמודד וללמוד את מקצוע השיטור בכוחות עצמם. לדברי שטרית, בצד האמוני הם ראו סימן גאולה בנוכחות של משטרה בארץ ישראל לאחר 'הצהרת בלפור'. תפקיד השוטרים היה לסייר באזור טבריה, בפרט באזורים הערביים. אחד מהמערבים ששימש פרש בטבריה נשלח להקים תחנת משטרה בצפת. מלבד העבודה השוטפת במשטרה טיפלו השוטרים גם בעניינים תברואתיים כגון שמירה על המים, כדי שאנשי טבריה לא ישתו מים אלא רק לאחר שטיהרו אותם.⁵ מערבי אחר בטבריה ששמו יעקב קובי שימש מזכיר אישי של המפקד הבריטי במשטרת היישובים העבריים והיה אחראי על חמישה גדודים: גדוד 8 בצפון, גדוד 9 בעמק יזרעאל, גדוד 10 בגלבע, גדוד 11 בעמק הירדן וגדוד 12 בגליל העליון.⁶ בתמונה של ראשוני השוטרים בצפת נראים שוטרים עברים בעלי שמות מערביים, בהם פדידה, פרגיון, ועמאר.⁷ מבין המערבים בצפת מוצאים מתנדבים לשורות הנוטרים.⁸ במצבת השוטרים בצפת ב-1939 הופיעו גם שמות של שוטרים יהודים מערבים, וממנה למדים גם על תפקידי המערבים במשטרה: שמעון שחרור, שתפקידו היה לשמור על השכונה היהודית בצפת; יהושע גנון, יהושע שחרור ומשה מכלוף ששמרו על משרדי הממשלה בצפת, כגון המשטרה המחוזית, בית המשפט, הדואר, העירייה, משטרת הנפה, בית קצין המחוז ומוסד המשטרה.⁹ יש להסיק שהמערבים היו מן הראשונים שהצטרפו למשטרה הבריטית. התפקיד המשטרתי של רובם היה סיורים באזורים שהיו סכנה לכלל התושבים, בפרט ליהודים, מפני פורעים ערבים. כמה מן המערבים בטבריה ראו בהצטרפותם למשטרה הבריטית חלק מהגאולה, ולכן יש להסיק שהם דגלו והאמינו בגאולה ובשיבת עם ישראל לארצו ועם זאת היו אקטיביים והתנדבו למסגרות שהשפיעו על התיישבות היהודים בארץ ולא נשאר פסיביים.

⁵ ארכיון תולדות ההגנה, סימול עדות: 143.22, עדותו של בכור שטרית, עמ' 9-14; משה-דוד גאון (לעיל, הערה 28, חלק ב, פרק מבוא), עמ' 667; ארכיון תולדות ההגנה, סימול עדות: 180.3, עדותו של שחרור אברהם, עמ' 1-3. אברהם שחרור מהמערבים בטבריה שבתחילת דרכו במשטרת המנדט שימש פרש, נשלח לאחר זמן להקים תחנת משטרה בצפת בבניין הסקוטי. גם בצפת הוא שימש פרש וסייר בכפרי הסביבה. אברהם שחרור סיפר על כניסת הצבא הבריטי לטבריה ב-1918, ולדבריו הוא היה מעשרת השוטרים הראשונים שהתגייסו למשטרה הבריטית בטבריה, ותפקידו היה לסייר באזור טבריה, בפרט באזורים הערביים עם שוטרים אחרים. לדבריו, השוטרים קיבלו מדי צבא וכובעים אוסטרליים, נשק וסוסים מ'ועד הצירים'. לשחרור הייתה סוסה מלפני מלחמת העולם הראשונה. מצפת חזר לטבריה והמשיך בתפקידו, ומדבריו עולה שנהג לעצור חשודים ואף הצליח למצוא כלי זין אצל כמה מהם, והוביל אסירים לעבר הירדן המזרחי בלבוש ערבי שעזר לו במשימתו.

⁶ המרכז לחקר טבריה, ריאיון עם יעקב קובי (אלקובי), טבריה, יש לציין שגם אחיו אלברט יוצחק שירתו במשטרת היישובים העבריים בטבריה.

⁷ ארכיון תולדות ההגנה, סימול התיק: 11,0009, תמונה של ראשוני השוטרים בצפת במשטרה העברית.
⁸ ארכיון בית המאירי בצפת, מתוך תמליל ריאיון של אברהם אוחנה, 31.12.1979, 15.1.1980, עמ' 6, שהתנדב להיות מן הנוטרים שהגנו על צפת לאחר מאורעות 1936 ותמליל ריאיון של אברהם אוחנה, 31.12.1979, 15.1.1980, עמ' 6, שהיה בגדוד 8 בצפון הארץ והורכב רובו מנוטרים ולאחר מכן בבריגדה היהודית. בהיותו דובר השפה הערבית הוא נשלח לשרת באזור ירדן וסוריה, ותפקידו היה הברחת עולים יהודים מפרס ובנגד לארץ ישראל.

⁹ על חיל הנוטרים וייעודו ראו אצל אי"ש שטיין (עורך), הנוטר העברי, תל-אביב 1946, עמ' 36-37, וראו הוצאת משרד הביטחון (ללא שם מחבר), השוטר העברי בתקופת המנדט, תל אביב תשל"ג. בטבריה – עמ' 32-34. גם עדותו של שטרית על המשטרה בצפת מופיעה בעמ' 43-48, ובסוף הספר יש תמונות של מקנזי, קצין המחוז בגליל, וקצינים במשטרה, ביניהם בכור שטרית; אצ"מ, חטיבה: המחלקה המדינית, מצבת השוטרים בצפת, 1939, מספר תיק: S25/8754.

4. הצטרפות לכוחות היהודיים: ה'הגנה', ה'אצ"ל' וה'לח"י'

מאיר שרביט (שטקל) (1904-1986), מעולי הונגריה, ששימש מפקד ב'הגנה' בירושלים, ציין בעדותו שב-1925 מנו חברי השורה, כלומר ה'הגנה', בין 150 ל-225 חברים בירושלים, ולהלן דבריו על הצטרפות בני עדות המזרח ל'הגנה':¹⁰

מבני הישוב הישן ועדות המזרח היו רק מעטים מאוד עד 1929 זכורה לי אמנם קבוצת כורדים שהצטינו במשמעת ובאמץ לב והתבלטו במקרי מתיחות; מובן שלתפקידים פיקודיים לא הגיעו מפאת חסר השכלה. לאחר מאורעות 1929 הצטרפו עוד יהודים מבני עדות המזרח ל'הגנה', ביניהם מערבים. ב-1936, בתחילת המרד הערבי, תבעו מוסדות היהודים מהשלטון הבריטי לארגן כוחות מגן בנקודות תורפה כדי להגן על היישוב היהודי בארץ ישראל, לימים 'מוסד הנוטרות', שהורכב משוטרים מוספים – גפירים – שוטרים זמניים, שלאחר זמן נהפכו לזרוע ביטחונית מובילה של היישוב היהודי. ב-1938 הוקמה היחידה הגדולה של הנוטרים, יחידת 'משטרת היישוביים היהודיים' – J.S.P.-Jewish Settlements Police.¹¹

כמה מן המערבים בירושלים שימשו בהגנה בתפקידים פיקודיים, בגיוס והדרכה של בני נוער בדבר ארגון ההגנה ויעדיו ובהגנה על עוברי אורח בדרכם לירושלים¹² ועל תושבי השכונות היהודיות בירושלים.¹³ על מערבים אחרים ששירתו ב'הגנה' בירושלים ובטבריה אפשר לדלות פרטים מתיקי הארכיון לתולדות ה'הגנה' שבהם שמות של חברי ה'הגנה' שהתפקדו לארגון.¹⁴

¹⁰ מרכזי נאור, ההגנה, ארגון המגן היהודי של היישוב היהודי בארץ ישראל, תל-אביב 1986, עמ' 22-31; ארכיון תולדות ההגנה, סימול עדות 59.75, עדותו של מאיר שרביט, עמ' 1, ממפקדי ההגנה ומעולי רומניה ששינה את שם משפחתו משטקל לשרביט. יצוין שהשם שרביט שכיח אצל יהודי צפון אפריקה.

¹¹ גרשון ריבלין, לאש ולמגן, תולדות הנוטרות העברית, ישראל 1963, עמ' 15-112; מרכזי נאור, 'היישוב היהודי בשנת 1936', בתוך: הני"ל (עורך), ימי חומה ומגדל 1936-1939, ירושלים 1987, עמ' 6.

¹² סולי שרביט (לעיל, הערה 11, פרק ב), עמ' 11, 67-68. וראו שם, עמ' 89-95, מערבי בולט ששימש בתפקידים אלה היה עקיבא אזולאי מירושלים. ב-1936 הוא היה בין הגפירים הראשונים בירושלים, ופעל בעיקר סביב תושביה הערבים שנתנו בו אמון מלא. יש לציין שלאחר מאורעות 1936 התכנסו נערים בני 14-15 משכונת גבעת שאול בבית הכנסת המרכזי על שם חיים דוקלר, ובפגישה השתתפו מפקדי ה'הגנה' וביניהם אזולאי שהזמין את הנערים לפגישה. רוב הנערים היו בתנועות נוער: צופים, מחנות עולים ובני עקיבא. אזולאי הסביר לנערים על ה'הגנה' ועל עתיד הארגון. הוא היה מפקד הצד המערבי של ירושלים שכלל גם את שכונות בית וגן, יפה נוף, בית הכרם וגבעת שאול ודאג לביצורים ועמדות בגבעת שאול ולאחר זמן הצטרף ל-J.S.P., ותפקידו היה למנוע מהכנופיות הערביות לפגוע בעוברי אורח בדרכם לירושלים. מרחב פעילותו היה עד כפר אוריה. אזולאי היה המדריך הראשון של ילדי שכונת גבעת שאול בכל נושא תורת לחימה, שדאות ולימוד שימוש בנשק. ריאיון עם שלמה חביליו, ירושלים. חביליו, ממפקדי ה'הגנה' הבכירים בירושלים, ציין את עקיבא אזולאי שהיה מפקד איזור גבעת שאול עוד ב-1938 ואת שמואל אדהאן, בנו של יוסף אדהאן, מחברי ועד העדה המערבית, שהיה חבר בתנועת 'מכבי צעיר' ומפקד מחלקה ב'הגנה' בפיקודו של חביליו גם על פעילותו של אזולאי בהגנה בעדותם של יאיר יעקב, יונה בן-ששון, מרכזי קדוש, ירחמיאל עציון, ואוסף אישי ועדויות; ארכיון תולדות ההגנה, סימול עדות: 95.3, עדותו של עקיבא אזולאי, זכרונותיו של עקיבא אזולאי, עמ' 1-2; יצחק אברהמי, רחל ינאית, ירח עציון, ההגנה בירושלים, תר"פ-תש"ז, א, ירושלים תשל"ד, עמ' 74-75.

¹³ [עיתונאי מוקד 81], 'דוד הרוש ז"ל השוטר הראשון בלוד', מוקד 81 (ספטמבר 1994), עמ' 15, 17, 19. יש לציין שיש אי-דיוקים בכתבה. דוד הרוש הצטרף לאחר מאורעות 1929 בחברון לחבורות הנוער שהוקמו במסגרת ה'הגנה' בירושלים כדי להכשיר את החבורות להגנה על העיר העתיקה והשכונות מחוץ לחומותיה. על הרוש הוטל להגן על אזור שכונת ימין משה. הבריטים חשדו בהרוש בפעילות במחותרת הקומוניסטית וכלאו אותו בקישלה. הם ידעו שלהרוש היו סגולות של מנהיגות ולכן הפכו אותו מאסיר לשוטר במשטרה הבריטית, ולימים הגיע לדרגת סרג'נט (סמל) ונחשב בר-סמכא בעיר העתיקה. הערבים כיבדוהו וכינוהו 'שוויש אבו סלימאן'. הרוש הוא דוגמה למערבי שהחל דרכו ב'הגנה' ולאחר מכן היה שוטר במשטרה הבריטית וסוהר בקישלה. הוא שיתף פעולה עם אנשי האצ"ל שפרצו לקישלה כדי לשחרר עצירים מהארגון; ריאיון עם שלמה ברוש, ראשוני לציין. על המשטרה הבריטית ראו יעקב ראובני, ממשל המנדט בארץ ישראל, ניתוח היסטורי מדיני, ירושלים 1993, עמ' 140-160.

שם משפחה ושם פרטי	שנת לידה	שנת הצטרפות להגנה	תפקיד בארגון	מקום התפקדות	מקום ושנת נפילה
אביבי (אבורביע) שלמה	1921	1936	-	ירושלים	-
אבושדיד יהושע	1929	1943	-	ירושלים	גוש עציון 1948
אדרעי מסעוד	1929	1944	-	ירושלים	-
אזולאי אסתר לבית חרוש	1916	1929	-	ירושלים	-
אזולאי שמעון-חיים	1914	1942	-	ירושלים	-
אלמליח דוד	-	1942	-	ירושלים	-
אלמליח מרדכי	1914	1938	-	ירושלים	-
אפללו ראובן	1922	1946	-	ירושלים	-
ארוואץ שלמה ביטון רפאל ¹⁵	-	1944	-	ירושלים	-
ברעם גרציה לבית אלקיים	1916	1932	-	ירושלים	-
חותה מכלוף	1910	1936	-	ירושלים	-
חרוש שלום טולידאנו יצחק ¹⁶	1911	1935	-	ירושלים	-
מוגרבי אברהם	-	1937	יחידת הקשר	ירושלים	-
ממן רפאל ¹⁷	-	1947	שומר	ירושלים	-
	-	שנות ה-40	שירות ידיעות	טבריה	-

¹⁴ ארכיון תולדות ההגנה, כרטסות חברי ארגון ההגנה בירושלים, מספרי תיקים: 2/ירוש/68, 3/ירוש/38, 4/ירוש/68, 5/ירוש/68, 7/ירוש/68, 30/ירוש/68, 44/ירוש/68, 52/ירוש/68, ה/2/ירוש/068/48, מספרי שאלוני חברות בארגון ההגנה, 68/48/2/1.

¹⁵ שם. ב-1947 תפסו הבריטים את מרדכי שיינבוים ואת רפאל ביטון באשמת אחזקה של מקלע ברן בשכונת ימין משה, אך הם הצליחו להשתחרר מהמאסר חטיבה: 31, מספר תיק: 19, אסירים (תיקי עורך-דין גורלי), 26.12.1947.

¹⁶ שם, סימול עדות: 171.5, עדותו של יצחק טולידאנו, עמ' 1-10. לדבריו, תחילת הקשר שלו עם יחידת הקשר ב'הגנה' באמצעות איתות ממגדל. לדבריו, הקשר הביא לחיזוק הקשרים החברתיים בין אנשי טבריה לקיבוצים. טולידאנו עבר לירושלים ב-1937 והצטרף ליחידה של שלושה קשרים שעסקו בקשר אלחוטי. ב-1941 הצטרף לשירות הביון הבריטי במזרח התיכון בתפקיד קשר ונשלח לקהיר והופנה ליחידת ה-Inter Service Liaison Officer, שפעלה בעת מלחמת העולם השנייה. לאחר שלושה שבועות של אימונים החל טולידאנו לשמש שדר ומקליט. התחנה בקהיר שימשה את המטה הראשי של הבריטים במזרח התיכון – Genereal Headquarters. לדבריו, הקשר של 'ההגנה' לא היה רחוק ברמתו מזו של הרשת החשאית של הבריטים. ב-1942 הועבר טולידאנו לטהרן, ושם נפגש עם פליטים יהודים שהגיעו מרוסיה. בתחילת 1945 התבקש טולידאנו להגיע לאחד מאיי יוון, שהיו מוחזקים בידי האיטלקים, אבל לאחר הרצח של וולטר אדוארד גינס, הוא הלורד מוין (1880-1944) ב-1944 על-ידי אנשי לח"י, פנה טולידאנו למפקד הכללי ביוון, ושם נאמר לו על חוסר האמון של הבריטים ביהודים, ועל כן היו לו שתי אפשרויות: להצטרף ליחידות הבריטיות שכללו גם יהודים באיטליה או לחזור לסוכנות היהודית. טולידאנו חזר לארץ והצטרף למנגנון של 'ההגנה' בתפקיד יצרן מכשירי קשר בצפון תל-אביב. באותם ימים הערימו הבריטים קשיים על היישוב היהודי, ולכן טולידאנו ציין שמטרת הקשר הייתה ליצור קשר עם יהדות ארה"ב כדי ליצור תהודה ולהראות לעולם על הנעשה בארץ. לדבריו, הבריטים גילו את השדרים של התחנה ופענחו את כל המברקים וראו בהם הצדקה לפעולות נגד היישוב היהודי

¹⁷ שם, סימול ההרצאה: 80/3710/4, חיים קרְנִי, 'דברים בנושא השי"י בטבריה', אפריל 1999. בהרצאה על יחידת שירות הידיעות של 'ההגנה' הרצה חיים קרְנִי על הפעילות של היחידה לאיסוף חומר מודיעיני על הערבים בטבריה. לדבריו, 'ההגנה' בטבריה הצליחה להתחבר לטלפונים של ראשי הערבים והבריטים בעיר, ובין המאזינים לשיחות הטלפון היה מערבי ששמו רפאל ממן ששלט בעברית, בערבית, באנגלית ובצרפתית. לדברי קרְנִי, ממן הביא תועלת רבה לשירות הידיעות; על השי"י ראו מרדכי נאור (לעיל, הערה 10), עמ' 405-407.

משעלי משה	1930	1946	-	ירושלים
נזרי יוסף	1936	1936	-	ירושלים
עבו נחום ¹⁸	1923	שנות ה-40	מפקד מחלקה	טבריה
עבו שמעון	-	ייתכן בשלהי שנות ה-30	שומר	טבריה
עטיה נסים	1925	1944	-	ירושלים
עטיה שמעון	1916	1936	-	ירושלים
עמאר רפאל	1929	1943	-	ירושלים
צרפתי ויקטור	-	1944	שירות ידיעות	ירושלים
קדוש מרדכי	1922	1938	-	ירושלים
קדוש רפאל	1920	1937	-	ירושלים
קדוש שמעון	-	1936	-	ירושלים
קובי יעקב ¹⁹	-	שנות ה-40	שירות ידיעות	טבריה

¹⁸ שם, סימול עדות: 142.35, עדותו של נחום עבו מטבריה, 13 באוקטובר 1989, עמ' 17-22, שהיה חבר ה'הגנה' בטבריה ועבר קורס מפקדי כיתות ומפקדי מחלקות ב-1945, וב-1947 פיקד על מחלקה מאומנת שערב קום המדינה תפסה עמדות בכל חלקי טבריה. בעדותו על ה'הגנה' בטבריה ב-1938 ציין עבו שהכוח הורכב מ-25 נוטרים בשכר מלא, 100 נוטרים מושבעים ואנשי 'הגנה' מחתרתיים. בטבריה היה רוב יהודי, וסביבה כפרים ערביים עוינים, לכן העיר חולקה לקטעים, כאשר בשכונת קריית שמואל הייתה תחנת נוטרים שבה היה מרוכז נשק כחוק ואמצעי לחימה שהוסתרו במחסנים ובבתים של אנשי ה'הגנה'. כיוצא בזה הייתה שכונת אחווה. בעיר העתיקה היה כוח קטן של ה'הגנה' שהחזיק בכלי נשק פרטיים. השכונות הקטנות – מוארס ומיימוניה, היו שכונות מעורבות שסופחו לשכונות האחרות לצורכי ה'הגנה'. לדברי עבו, בתחילת מאורעות 1936 שלהבו הערבים את ההמון נגד היהודים. ב-1937 החלה הסלמה מצד הערבים שהחלו לירות, וב-1938 גברה ההסלמה עד כדי שרפת בית הכנסת ורצח יהודים. עבו סבר שהתוקפים השיגו את יעדם, ועל כן הוא ואחרים דרשו מיגאל אלון, מפקד הכוחות הנעים של הנוטרים, לנקום בערבים, אך זה השיב שאין זו העת. הערבים המשיכו בפעולות הטרור, ואחת מהן הייתה רצח ראש העיר היהודי, זאכי אלחדיף. ב-27 באוקטובר 1938 פנה עבו שוב לאלון בדרישה להשיב נקם, אך הוא נענה בשלילה, ועל כן החל לזיז פעולות נקם בעצמו. הוא פגע בשני נוסעים באוטובוס ערבי, ובשל כך העביר אותו אלון לכפר תבור, ושם שימש נוטר עד 1939. במאי 1939 נהרג אחיו שמעון בשעה ששמר בעיר העתיקה. אלון קרא לעבו לבצע משימת התנקשות בחאגי יוסף, מראשי הפורעים הערבים, והוא הצליח להרגו. השמועות על ההתנקשות נפוצו בטבריה, ועבו נאלץ לברוח ממנה במסווה של נוטר. הבריטים לקחו את אחיו לבן ערובה, אף שלא הייתה להם ראייה נגדו, ועבו החליט להסגיר את עצמו כדי לשחרר את אחיו. הוא נידון למוות, אבל בגלל גילו הצעיר הומתק דינו למאסר עולם, והוא שהה בכלא שש שנים, עד תום מלחמת העולם השנייה. עם שחרורו חזר לפעילות ב'הגנה'; נחום עב (עבו), המאבק על טבריה, הראשונה לשחרור במלחמת העצמאות, ישראל 1991, עמ' 36-42; על פעילותו בהגנה ראו עוד אצל מאיר הילדסהיימר (עורך), 'שיח לוחמים', מטוב טבריה 7 (תשמ"ט), עמ' 51, 55, 57, 61, 69; על יגאל אלון ראו בהרחבה אצל אניטה שפירא, יגאל אלון: אביב חלדו, ביוגרפיה, ישראל 2004.

¹⁹ יעקב קובי הוזכר גם בתפקידו במשטרה הבריטית בטבריה והיה אחראי על הכנת משכורות של אנשי הגדודים ושימש מתוקף תפקידו וקרבנו למשטרה הבריטית איש שירות הידיעות של ה'הגנה'. קובי שמע את שיחות הסקטור הערבי, היות שמשדרו של מזכיר הנפה של טבריה ומפקדה הסמוי של ארגון הנג'אדה בטבריה היה סעיד יאסין. לקובי היה יתרון, כיוון ששלט היטב בשפה הערבית, ולכן יכול להבין את שיחותיו של יאסין ולהעביר את המידע לאנשי ה'הגנה'. לדברי קובי, מפקדו הבריטי נתן בו אמון מלא, ולפני עזיבתו הודה לו על נאמנותו ונתן לו אקדח ו-100 כדורים וידע אותו על המתרחש בצד הערבי. בפברואר 1948 התרה יאסין בפני יעקב על תקיפה של משוריינוטרים שמשמיתו הייתה להגן על התחבורה הציבורית בטבריה על-ידי הערבים. נהג המשורייני היה אחיו של יעקב, יצחק, ולדברי יעקב, באותו היום החרימו הבריטים את המשורייני. יום אחד הותקף המשורייני, ואחד ממלווי השיריה נהרג, אך יצחק ניצל. הערבים מהכפר לוביה הוסיפו לירות בנוטרים, ואנשי ה'הגנה' באו לעזרתם. בקרב על לוביה גילה יצחק גילה אומץ לב וצוין לשבח בעיתונות. באפריל 1948, כאשר יהודי העיר העתיקה נטשו את בתיהם והלכו לשכונות שמחוץ לעיר העתיקה, התווכח אחיו של יעקב, אלברט, עם אביהם בדבר רצונו ללון בביתם בעיר העתיקה. אלברט שם פעמיו אל העיר העתיקה, אחד מהערבים זיהה אותו, והעבירו ליאסין, וזה ביקש לא לפגוע בו, היות שידע שהוא אח של יעקב. למחרת סיפר יאסין ליעקב שאחיו ניצל ממוות בטוח. על פעילותו הביטחונית ראו בהרחבה: המרכז לחקר טבריה, ריאיון עם יעקב קובי (אלקובי), טבריה. הריאיון מובא גם אצל מרדכי אליאב, מאיר הילדסהיימר ויהושע קניאל (עורכים), 'ריאיונות', מטוב טבריה, 2 (תשמ"ג), עמ' 75-79; אברהם סלע, 'חברה ומסדות בקרב ערביי פלסטין בתקופת המנדט', בתוך: אבי ברלי, נחום קרלינסקי (עורכים), כלכלה וחברה בימי המנדט, 1948-1918, כפר חב"ד 2003, עמ' 291-347.

ירושלים	ירושלים	-	-	-	קובי שמעון
העיר עתיקה 1947					
-	ירושלים	-	-	-	קרואי יוסף
-	טבריה	מכונאי	1942	-	קרטנטי בן-ציון

מהטבלה למדים על גיל ההצטרפות של כמה מהמערבים לשורות ההגנה: גברים מגיל 14 עד 28, ובנות מגיל 13 עד 16. שנות ההצטרפות של כמה מן המערבים להגנה הן 1929-1947, כלומר לאחר מאורעות 1929, בתחילת המרד הערבי ב-1936 ובתחילת מלחמת השחרור.

מהראיונות, העדויות וספרי זכרונות עולים נתונים נוספים על אודות הצטרפותם של כמה מהמערבים להגנה, ואותם נציג בטבלה שלהלן שמתייחסת לערי הקודש.²⁰

שם משפחה ושם פרטי	שנת לידה	שנת הצטרפות להגנה	תפקיד בארגון	מקום ושנת נפילה
אבוטבול רפאל	1931	1947	מלווה שיירות מעטרות לנווה יעקב	-
אדהאן שמואל	-	-	מפקד מחלקה	-
אדרעי מאיר	-	1934	שומר	-
אדרעי אהליאב ²¹	1915	שנות ה-40	מעביר הודעות לשירות הידיעות של ההגנה בצפת	-
אדרעי רפאל ²²	-	שנות ה-40	מפקד הגדנ"ע בצפת	-
אוחנה חיים	1922	שנות ה-30	מעביר אותות	-

²⁰ יהודה לפידות, בלהב המרד, ישראל 1996, עמ' 112-120; ריאיון עם ישעיה חרוש, ביתן אהרן. לדבריו, תפקידו היה להגן על תושבי ירושלים העתיקה מפני התנפלויות ורציחות של היהודים על-ידי ההערבים. לדבריו, שיטת ה'הגנה' הייתה הליכה של שלושה לוחמים שידעו את השפה הערבית היטב. הם היו משחקים באזור הכותל המערבי, ואם היו פרעות מצד פורעים ערבים, הם היו מזהים אותם, עוקבים אחריהם ודואגים לטפל בהם, כדי שלא יחזרו על מעשיהם נגד יהודים חסרי ישע, זקנים נשים וטף; ריאיון עם משה משעלי, ירושלים. משה משעלי הצטרף ל'הגנה' ב-1936, ולדבריו, האימונים של ה'הגנה' היו בהדסה הר הצופים במחנת, כדי שהבריטים לא יתפסו אותם. ב-1947, לאחר הכרזת עצרת האומות המאוחדות בדבר הקמת מדינת יהודית, נשלח משעלי לחזק את ה'הגנה' ברובע היהודי; ריאיון עם יעקב בן-עזרא, נתניה. לדבריו, הוא היה חבר ה'הגנה' שהצטרף לתנועת העם שנוסדה בעקבות הסזון והתנגדה לסזון, כיוון שלדבריו ליהודי היה אסור להסגיר יהודי. בן-עזרא נתפס על-ידי הבריטים מדביק כרוזים, נעצר ונלקח לקישלה. הקונסול הצרפתי התערב, ובן עזרא שוחרר. לדבריו, תנועת העם לא הייתה מסוכנת לבריטים, כיוון שהיא דגלה בהתנגדות לאלים. ריאיון שמואל סקרן, כפר-סבא. לדבריו, בשנות ה-40 הוא שירת בחיל השדה בירושלים שהוקם ב-1939 כדי להגן על היישובים העבריים, ותפקידו – לוחם בעיר העתיקה, ששמר בעמדה של מבנה שמטרתה הייתה למנוע התפרצות של פורעים ערבים; אנדה פינקרפלד, למד הא, ירושלים תשנ"ח, עמ' 71-74 וריאיון עם חיים בן-עטר, מבשרת ציון בן-עטר שהצטרף ל'הגנה' ב-1946, וב-1947 שימש בשירות הידיעות איש קשר של ה'הגנה' בעיר העתיקה לפני כיבושה. אחיו של חיים, יעקב, נפל בעת מילוי תפקידו ב-16.1.1948 במשימה שהוטלה על מחלקת ה'הגנה' שבה שירת יעקב. המחלקה הורכבה מאנשי חיל השדה והפלמ"ח, ומשימתה הייתה לסייע לאנשי גוש עציון הנצור ולתגבר אותו בלוחמים ואספקה, אך משימתם לא צלחה, כיוון שבדרכם פגשו בערבים מהכפר צוריק שכיתרו את המחלקה ונלחמו בה עד נפילת אחרון לוחמי המחלקה; ריאיון עם רפאל אבוטבול, ירושלים, גויס ל'הגנה' ב-1947 וחולל ב-1.2.1948. יחידתו התאמנה בחפציבה, ותפקידו היה ללוות שיירות מירושלים לעטרות ולנווה יעקב.

²¹ אהליאב אדרעי שימש מרכזן בדואר העברי בצפת והעביר הודעות לשירות הידיעות של ה'הגנה', מתוך שיחות טלפון של בריטים וערבים, נפטרו ב-2002 ראו בנדון ארכיון תולדות ההגנה: חטיבה 69, מספר תיק: 83, מתוך קטעי עיתונות של עיתון הארץ, צפת במלחמת העצמאות, 2.10.2002, 'תולדות המדינה מאשנב בית הדואר', 1929-1948.

²² יש לציין שהיו מערבים שפעלו למען ההגנה, אבל לא היו באופן רשמי חברי הגנה, ראו על אחת מהדמויות-אברהם קדוש אצל ישעיהו עשני, בסימטאות צפת, סיפורים-אגדות-פרקי הווי-דיוקנאות עם עיטורים רבים, צפת 1961, עמ' 161-162; על רפאל עבו ראו ארכיון תולדות ההגנה: סימול עדות: 144.46, עדותו של נחום שטרן, 6.8.1978; מהעדויות שבארכיון ה'הגנה' עולה שרפאל אדרעי שימש מפקד הגדנ"ע שהיו שייכים לארגון ההגנה בצפת.

שומר בירושלים	1947	1919	אלבז מיכאל
-	גדני"ע בעיר העתיקה בירושלים	שנות ה-40	אלעד (אזולאי) יוסף ²³
-	מדביק כרוזים	שנות ה-40	בן-עזרא יעקב
-	שירות הידיעות בעיר העתיקה בירושלים	1946	בן-עטר חיים
1948, שיירת הל"ה	לוחם בחיל השדה	שנות ה-40	בו-עטר יעקב
-	פיקוד איתות והדרכה	-	הרוש אברהם ²⁴
-	פיקוד איתות והדרכה	-	הרוש שמואל
-	מדביק כרוזים בצפת	1940	הרוש מרדכי ²⁵
-	הגנה על תושבי ירושלים היהודים בעיר העתיקה	1936	חרוש ישעיה
-	-	1920	מלכא חיים ²⁶
-	הגנה על תושבי הרובע היהודי בעיר העתיקה בירושלים	1946	משעלי משה
-	לוחם במסגרת חיל שדה של ההגנה	שנות ה-40	סקרון שמואל
-	לוחם בצפת	שנות ה-40	עבו צבי ²⁷

²³ שאול תובל, הגדני"ע ברובע היהודי בירושלים העתיקה בתש"ח, ירושלים תשס"ג, עמ' 31-36, 75. ערב כניעת הרובע היהודי במלחמת השחרור שימשו חלק מהמערבים, ובפרט נוער, לוחמים בגדודי הנוער שהתאמנו בארגון ה'הגנה' ושימשו בתפקידים קרביים ולוגיסטיים עם חניכי הגדני"ע נמנו מערבים ששימשו לוחמים ומובילי אספקה בימי המצור על ירושלים. יש לציין שהם המשיכו בפעילותם גם לאחר עזיבת הבריטים את ארץ ישראל.

²⁴ אברהם ושמואל הרוש נמנו עם חברי ה'הגנה' ומנהיגיה בצפת. הם עסקו באיתות, הדרכה ופיקוד, ובשל הקשר של אברהם למשטרת היישובים הוא גם העביר ידיעות ל'הגנה' על הנעשה בתוך משרדו של סגן המושל הבריטי. באפריל 1948 היה שמואל ממובילי כוחות הפלמ"ח בעת שחרור צפת ומעביר ידיעות ממשרד המושל הבריטי בצפת, היות ששימש פקיד ראשי במשרד המושל. על ימי פעילות האחים הרוש בנוטרות ובהגנה ראו בית המאירי בצפת: אברהם ושמואל הרוש (מלל מקלטת וידיאו), צפת, ללא תאריך, עמ' 6-9; אלעד פלד (לעיל, הערה 48), עמ' 121, 125, ציין גם את רפאל אדרעי כמפקד במשמר הנע של ההגנה, עמ' 27.

²⁵ מרדכי הרוש הצטרף לגדני"ע ב-1940 ולאחר מכן ל'הגנה'. לדבריו, האימונים היו בקיבוצים, כמו דפנה, ביריה ועין זיתים, וכללו קרבות פנים מול פנים וירי באקדחים. תפקידו של הרוש ב'הגנה' היה הדבקת כרוזים של ה'הגנה' ולוחם במשמר הנע שעבר מעמדה לעמדה ובדק תנועות חשודות של פורעים ערבים. לדבריו, בצפת הסירו אנשי ה'הגנה' כרוזים של אנשי אצ"ל, אך בדרך כלל היו היחסים בין חברי שני הארגונים בצפת טובים.

²⁶ מרדכי אליאב (לעיל, הערה 20), חיים מלכא ומאיר אדרעי; ריאיון עם חיים אוחנה, טבריה.
²⁷ צבי עבו: נולד בצפת, מבין מורי הדרך של אנשי הפלמ"ח בצפת, עו"ד וראש המחלקה ליהדות באוניברסיטת אולבני בניו יורק. ב-1975 חזר לארץ ישראל ופעל למען צפת ושימור הרובע העתיק. נהרג בתאונת דרכים ב-1976.

-	מפקד משמר העם בצפת	שנות ה-40	1913	עבו רפאל ²⁸
-	משמר העם בירושלים	שנות ה-40	1897	צבע יצחק ²⁹
-	מעביר נשק בצפת	1931/32		קדוש גבריא ³⁰
1948 צפת	מבשלת ללוחמי הפלמ"ח בצפת	1947/48	1916	קדוש רבקה ³¹
-	שירות ידיעות טבריה	שנות ה-40	-	קובי יעקב
-	לוחם בצפת	-	-	רוח משה
-	לוחם בצפת	-	-	שמול ?

מהנתונים למדים שגברים התגייסו מגיל 13 עד 30. אחת מהמגוייסות הייתה מערבית מצפת בשנות ה-30 לחייה. המתגייסים הצטרפו להגנה משנות ה-20 ובעיקר בשנות ה-40 ושולבו בפעילות של ההגנה בתחומי הפיקוד, העורף, מודיעין, תעמולה, לחימה, מטבח וגדנ"ע.

בארכיון 'ההגנה' יש רשימה של חברי אצ"ל מערבים בירושלים שהצטרפו לארגון ב-1946-1947.³²

²⁸ ארכיון תולדות ההגנה, סימול עדות: 80/222/2, עדותו של אלעד פלד, ארגון ההגנה העברי בארץ ישראל, 22.4.1948, עמ' 50; אריה בנדרלי, בנדרלי יוסף, פטריוט צפתי, כפר תבור, תשנ"ח, עמ' 44. תמונה שבה הופיע רפאל עבו כיו"ר מכבי צעיר ב-1932 ראו גם באזכורים של רפאל במחקרו של אלעד פלד, צפת בתש"ח, יומן המערכה, ירושלים 2006, עמ' 72, ריאיון עם עצמונה פינקלשטיין, צפת. לדבריה, משפחתה הייתה ימנית מובהקת. אביה רפאל היה בשירות הידיעות של 'ההגנה' והכיר את השפה הערבית על בורייה, ולכן כאשר הגיעו אנשי הפלמ"ח לצפת לימד אותם רפאל את השפה הערבית; נחום עב (עבו), האגדה ומורשת בית עבו, ללא מקום הדפסה, עמ' 21-22, 51, ועוד פרטים על משפחת עבו מטבריה ופעילותה בהגנה בעמ' 52-63. עם משפחת עבו נמנו ארבעת בניו של שלמה עבו, השומר העברי הראשון בסגירה שנהרג במילוי תפקידו ב-1907; על חיל משמר העם ראו מרדכי נאור, לכסיקון כוח המגן, ההגנה, תל-אביב 1999, עמ' 160-167.

²⁹ בקורות החיים של יצחק צבע, ממנהיגי המערבים, צוין גיוסו למשמר העם, שהיה חלק ממנגנון 'ההגנה' ויועד לקשישים, כלומר לאנשים מגיל 35 ומעלה. תפקידו היה לחלק מים ומזון לתושבי העיר העתיקה בליווי שוטרים בריטים ושמירה במחסומים יצחק צבע (לעיל, הערה 154, ביוגרפיה של צבע, פרק ד), עמ' 3.

³⁰ תמליל ריאיון של גבריא קדוש בחיפה, 5.4.1980, עמ' 16-17, וגם (לעיל, הערה 85, פרק ז), עמ' 9-10, 17. הוא סיפר בעדותו על ההתארגנות 'ההגנה' בצפת. לדבריו, במאורעות 1929 הגיעו מכמה מקומות חברי 'ההגנה', בעיקר עובדי בית החולים הדסה בצפת, שארגנו את הפעילות בהסוואה של שיעורי ספורט. קדוש הצטרף להגנה ב-1931 או 1932 בעזרת משה רנן. באימונים של 'ההגנה' למדו לפרק אקדחי פרל, שטייר ומאוזר. קדוש אהב מלאכה זו, ולימים נהיה לאחד המדריכים בנושא זה. עוד ציין שאימונים בהכנת פצצות והפעלתן נעשו במשמר הירדן, וגם בנושא זה נהיה קדוש לימים למדריך. הוא תיאר את המתח ששרר בין הערבים ליהודים ב-1933, כאשר ערבים היו יורים לעבר הרובע היהודי בשעות הערב, והוא היה צריך להעביר נשק ממקום למקום. ב-1934 עבר קדוש לגור בחיפה וספר ל'הגנה' בעיר על פעילותו בארגון, ועל כן המשיך בהדרכה גם בסניף התנועה בחיפה. קדוש ציין עוד מערבים ב'הגנה' בצפת, בהם משה רנן ושמול.

³¹ 'רבקה קדוש בת מסעודה ואהרון אוחנה נולדה בצפת התרע"ו 1916 נפלה בעת מילוי תפקידה כ"ט בניסן התש"ח 8.5.1948 בת 32 בנפלה תנצב"ה'. את המצבה צילם מ"ע, והיא מופיעה גם באתר מדינת ישראל, משרד הביטחון, נזכור את כולם, אתר הנצחה לחללי מערכות ישראל, דף יזכור על שם רבקה קדוש: רבקה בת מסעודה ואהרון אוחנה, נולדה בשנת תרע"ו (1916) בצפת. רבקה נולדה ברחוב היהודים בעיר ושם גדלה. למדה בבית-הספר אליאנס בצפת. בשנת 1931, בהיותה בת 15, נישאה למשה קדוש, ונולדו להם שישה ילדים. רבקה הייתה חרוצה מאוד, תמיד שמחה ועליזה ויודעת לעודד במילה טובה ולעזור לאחרים. בשעות הפנאי המועטות שלה עסקה ברקמה ועבודות-יד. בימי מלחמת העצמאות בהיותה חברת 'הגנה' התנדבה לבשל לכוחות התגבורת של אנשי הפלמ"ח ששהו בצפת הנצורה והתגוררו בבית בוסל. ביום כ"ט בניסן תש"ח (8.5.1948), בדרכה חזרה מבית בוסל, שהיה חשוף לאש צלפים והפגזות, נפל פגז ליד רבקה. היא נהרגה, ובעלה משה שליווה אותה נפצע. היא הובאה למנוחת-עולמים בצפת, עיר הולדתה.

³² ארכיון תולדות ההגנה, חטיבה 112, מספר תיק: 1047, כרטסת אנשי אצ"ל בירושלים, 1.9.1947-30.9.1947; יהודה לפידות, פרקים בתולדות האצ"ל, תל-אביב תשנ"ט, עמ' 8-14.

תפקיד בארגון	שנת הצטרפות או פעילות אצ"ל	שנת לידה	שם משפחה ושם פרטי
תורם לקרנות האצ"ל	-	-	אבוטבול ?
חיל תעמולה מהפכני/טוראי	-	-	אבוטבול דוד
חיל תעמולה מהפכני/טוראי	-	-	אבוטבול שמעון
חייל קרבי	-	-	אדרעי יחיאל
יחידת 'דלק' (קוד מודיעין באצ"ל)	1946	-	אסולין אסתר
מפקד קרבי ומחסנאי (כינה עצמו 'גד ממרוקו')	1946	-	בוטון מסעוד
חייל קרבי	1947	-	בוטון מסעוד-ציון
מקשרת	1947	-	בוטון שרה
חייל קרבי/טוראי	1947	1928	גוזלן יוסף
חיל תעמולה-מדביק כרוזים	1947	1931	דדה מרדכי
מפקדת	1946	-	כליפא שמחה
עבודת שטח	1946	-	מלכה דינה
חייל קרבי/טוראי	1947	-	סבאן מאיר
מפקד קרבי במרכז החיול בעיר העתיקה ומרכיב רימונים	1947	1926	סבאן שלום
חייל קרבי/טוראי	1947	-	עקנין יעקב
חייל קרבי/טוראי	1946	1928	קדוש יהודה
אחות	1947 (עזבה את האצ"ל)	1927	שְׁוִיִּשָּׁה שולמית
מפקד	-	1923	תורגימן רפאל

בארכיון של מכון ז'בוטינסקי יש שמות נוספים של חברי אצ"ל מערבים ותפקידם בארגון.³³ ממצבה בהר הזיתים, ראיונות, עדויות וספרות שברשותנו מצאנו מערבים נוספים מערי הקודש ששירתו באצ"ל:

שם משפחה ושם פרטי	שנת לידה	שנת הצטרפות או פעילות באצ"ל	תפקיד בארגון	מקום ושנת נפילה
אוהב-עמי (חבשוש) רחל ³⁴	1921	שנות ה-30	לוחמת בירושלים	-
אוחנה נסים ³⁵	-	1946	מקשר מטבריה	-
אלקבץ אהרון ³⁶	-	שנות ה-30	-	ירושלים 1938
אלקובי אליהו ³⁷	-	1945	- מטבריה	-
אלקובי דוד	-	1945	ראש קבוצה בטבריה	-
ביטון מסעוד ³⁸	-	שנות ה-40	לוחם קרבי בירושלים	-

³³ ראו שמות חברי הארגון: מכון ז'בוטינסקי בישראל, מספרי תיקים: כ-4, כ-4ה, כרטסת אצ"ל, בקשות לתעודת שירות, כ-1911, בקשה לקבלת תעודות שירות, יהודה קדוש, כ"ח בסיוון תשי"ט, כ-4ה-15, מאיר סודרי, ר"ח סיוון תשי"ט, כ 4 ה-8; ריאיון עם חנינה חרוש, ירושלים.

³⁴ רחל אוהב-עמי (חבשוש), שאביה מתימן ואמה ממרוקו, השתתפה בפעילות של האצ"ל נגד הכנופיות הערביות. היא נבחרה להחזיר סל ממוקש ובו מוצרי מזון לבית הסוהר המרכזי בירושלים שבו היו אסורים אנשי הכנופיות. ב-9 ביוני 1939 שמה רחל פעמיה אל מגרש הרוסים אך עוררה חשד ונתפסה, נחקרה והועמדה למשפט. הדיון במשפט נסב סביב גילה של רחל, ובית המשפט קבע שגילה פחות מ-18 וגזר עליה מאסר עולם. היא הועברה לבית הסוהר לנשים בבית לחם, ולאחר מלחמת העולם השנייה שוחררה באמצעות חנינה מן הנציב העליון. ראו בהרחבה יהודה לפידות, היום שרה הקטנה, ישראל 2003, עמ' 19-22.

³⁵ מכון ז'בוטינסקי בישראל, מספר תיק: כ/4 ה-1, נסים אוחנה משכונת מימוניה בטבריה שימש מקשר בין חיפה לעפולה מ-1946 ועד פירוק הארגון.

³⁶ תמונת המצבה צולמה על ידי (מ"ע) ב-15.8.2007; אתר מדינת ישראל, משרד הביטחון, נופך את כולם, אתר הנצחה לחללי מערכות ישראל, דף יזכור על שם אהרון אלקבץ. מן האמור במצבה בהר הזיתים עולה שאהרון אלקבץ עלה ממרוקו ב-1928, היה חבר אצ"ל ונפל בעיר העתיקה ב-1938, כאשר פורעים ערבים ירו לעבר מתפללים בכותל. אהרון נפצע ונהרג במקום בשבו מהתפילה בכותל בליווי הרב יוסף יצחק שלוש את המידע על הליכתו עם הרב שלוש קיבלתי בריאיון עם מאיר סודרי, כפר-סבא. מאיר סודרי הצטרף לאצ"ל ב-1945 והעלה על הכתב את זיכרונותיו בספרו 'מאיר זכרונות' משירותו באצ"ל, מהגיוס המחתרתי בשדרת שכונת קריית משהועד יום גיוסו לצה"ל. לפני קבלתו לאצ"ל נשאל סודרי למה רצה להצטרף לארגון והשיב לשואלים בדבר היותו בתנועת בית"ר שהייתה קרובה בהשקפת עולמה לאצ"ל. לאחר כמה פגישות החלו סודרי וחבריו להדביק כרוזים של האצ"ל. סודרי היה צריך להסתיר את פעילותו במחתרת גם מפני בני משפחתו. הוא השתתף בשמירה מטעם האצ"ל לאחר שהארגון כבש את הכפר דיר יאסין עם הלח"י. בעת פיצוץ מלון 'המלך דוד' היו חברי אצ"ל רבים בתל-אביב, לבל ייתפסו לאחר הפיצוץ, וביניהם סודרי, שהצליח להגיע לכפר סבא מתל-אביב, כיוון שבתל-אביב ערכו חיפושים של אנשי אצ"ל.³⁶ על הפיצוץ במלון 'המלך דוד' ציינה רות בהלול בעדותה שהיא ואחותה נסעו בעת הפיצוץ לים המלח עם אנשי אצ"ל כדי להטעות את הבריטים באמצעות הסוואה של אנשי האצ"ל, ולאחר הפיצוץ חזרו לירושלים שהייתה בעוצר; על התעוזה של הרב שלוש לכתת רגליו בעת המאורעות ראו יהושע יעקב, בין מסורת להווה במשכנות הספרדים בירושלים, ירושלים תשל"ט, עמ' 164.

³⁷ שם, כ/4 ה-2, כרטסת אצ"ל לקבלת תעודות שחרור, בתיק ישנה התייחסות גם לאליהו אלקובי.

³⁸ מכון ז'בוטינסקי בישראל, מספר תיק: כ-4/12, ב-30 באוקטובר 1946 יצאו שבעה לוחמי אצ"ל למשימת פיגוע בתחנת הרכבת בירושלים, ובהם שני מערבים – דניאל אזולאי ומסעוד ביטון. בפיצוץ נחרב אולם ההמתנה, וקצין משטרה בריטי נהרג. הבריטים הציבו מארבים בסביבות התחנה, כיוון שנמסרה למשטרה אזהרה טלפונית בדבר הפיצוץ. בעת נסיגת אנשי האצ"ל מתחנת הרכבת נלכדו ארבעה או חמישה לוחמים בימין משה לאחר ששלושה מהם נפצעו מיריות הבריטים. מאיר אשל נחקר ושוחרר. מאיר פיינשטיין נפצע קשה ונהג בכוחותיו האחרונים במכונית ששימשה לנסיגה מזירת הפיגוע. הוא נידון למוות, אך לפני ביצוע גזר הדין פוצץ עצמו עם איש הלח"י משה בראני בבית הכלא בירושלים בליל 22 באפריל 1947. דניאל אזולאי, איש 'ההגנה' שעל פי עדותו ועדויות אחרים נשתל בשורות האצ"ל כדי להיות מודיע, נסע אף הוא ברכב המילוט ונפצע קשה מ-11 כדורים שפילחו את גופו. גם הוא נידון למוות, אבל לאחר שהדרג המדיני של 'ההגנה' והסוכנות גילו לבריטים את זהותו של אזולאי ותפקידו כדי להצילו ממוות, הומתק עונשו למאסר עולם, וב-1948 ברח ממחנה המעצר בעתלית. משה הורביץ ומסעוד ביטון נתפסו הרחק מתחנת הרכבת במרכז המסחרי ליד שער יפו וניצלו מהוצאה להורג, וב-3 באפריל 1947 זוכו מכל אשמה. פרשת דניאל אזולאי בתיק בו כתבה של אריה אשל, אחד מחברי האצ"ל בפעולת פיצוץ הרכבת מיום י"ד בניסן תש"ם בעיתון מעריב, עמ' 22, וכתבה שכותרתה 'גם זה בצנוק הגרדום', שבאה להמחיש את היחסים בין האצ"ל להגנה וסיפור השתולל אזולאי; דוד ניב, מערכות הארגון הצבאי הלאומי, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 48.

משרדו בירושלים שימש לתכנון פעולות	-	דהאן משה ³⁹
חייל קרבי בירושלים	1948	- דרעי מאיר
מפקד בירושלים	-	- ועקנין יעקב ⁴⁰
חייל קרבי	שנות ה-40	1931 חרוש חנניה
מעביר כלי נשק ומידע בטבריה וירושלים	שנות ה-40	41 סאמון בלפור
חייל קרבי ביחידת 'דלק' וחיל התעמולה	1946	1929 סודרי מאיר ⁴²
לוחם מצפת	1947	1924 עברון (עבו) יוסף ⁴³
חייל קרבי בטבריה	1944	- קובי אלברט ⁴⁴
קשר בצפת	1948	1934 קובי שמעון ⁴⁵

יש לציין שבתולדות האצ"ל בין 1940 1940 הייתה עלייה במספר המתגייסים הספרדים לאצ"ל.⁴⁶ מהממצאים שבטבלאות יש להסיק שלכמה מהמערבים היה חלק בגידול מספרי המצטרפים לאצ"ל. מהטבלאות למדים שגיל המתגייסים היה 14-23, והם שולבו בלחימה, מודיעין, פיקוד, רפואה, תחזוקה

³⁹ המדור לתיעוד בעל-פה (לעיל, הערה 25, פרק ב), ריאיון עם משה דהאן, 3.12.1971, עמ' 31-33. על המפקדים ראו יוסף קיסטר (לעיל, הערה 65, פרק א), עמ' 11-12; על פיצוץ מלון המלך דוד ראו עמ' 54-55; וראו יעקב מרקוביצקי, לכסיקון האצ"ל, ישראל 2005, עמ' 143.

⁴⁰ יוסף קיסטר (לעיל, הערה 65, פרק א), עמ' 65-79; ריאיון עם יצחק ועקנין, ירושלים. מקורותיו החומריים של האצ"ל בין 1939 ל-1948 היו דלים. האצ"ל החל בהחרמת חומרי נפץ, נשק, כספים, זהב, יהלומים ומצרכי מזון כדי להתקיים. יצחק ועקנין סיפר בעדותו על אחיו יעקב ששימש מפקד באצ"ל בירושלים, ולדבריו, בשנות ה-40 תפסו הבריטים קבוצה של חברי אצ"ל פורצת לכספת, וביניהם יעקב שנתפס לאחר הלשנה. הבריטים לקחו את יעקב לבית ועקנין בעיר העתיקה כדי לערוך חיפוש ואולי למצוא אמצעי לחימה בביתו של יעקב. יצחק ראה את הבריטים מתקרבים לביתם וזכר שלאחיו היה אקדח במגירה, לכן הוא רץ אל המגירה, לקח את האקדח ורץ אל הבריטים שהובילו את אחיו ואמר לו בעודו רץ שלא ידאג, והכול כשורה. אחיו נאסר למשך שנה בקישלה, ויצחק נהג להביא לו מצרכי מזון.

⁴¹ ריאיון עם בלפור סאמון, טבריה, לדבריו, אנשי 'ההגנה' בטבריה הלשינו עליו בדבר היותו איש אצ"ל, לכן נאלץ לברוח לירושלים, ובה עבד במפעל לממתקים אצל קרובו עזרא חביליו, וכיוון ששם לא הכירו אותו המשיך בפעילותו באצ"ל בעהברת כלי נשק ומידע לפעילי ירושלים. לאחר פיצוץ מלון 'המלך דוד' ברח סאמון לחיפה ומשם שב לטבריה.

⁴² על כיבוש דיר יאסין יש גישות חדשות במחקר לאחרונה – אם היה שם טבח אם לאו. ראו בעניין זה אצל בני מוריס, תיקון טעות, יהודים וערבים בארץ-ישראל 1936-1956, תל-אביב 2000, עמ' 37; ריאיון עם רות בהלול, טבריה.

⁴³ יצחק אלפסי (עורד), הארגון הצבאי הלאומי בארץ ישראל, אוסף מקורות ומסמכים, ד, תל-אביב תשנ"ו, עמ' 87. יוסף עברון (עבו) אחיה של עצמונה פינקלשטיין מצפת עזב את ההגנה-הפלמ"ח לאחר פירוק תנועת המרי והצטרף לאצ"ל. ב-1947 פרסם עברון מודעה לחיילי האצ"ל, שתוכנה דן בימים שלאחר המרי והחזרה לימי הפירוד בין המתנרת. במודעה ביטא עברון את אכזבת לוחמי האצ"ל מהפירוד שיצר דילמות כמו מלחמת אחים או ספיגת עונש מן הבריטים. את המודעה סיים עברון במילים אופטימיות, למרות הפירוד ובירוד האצ"ל לאחר הפירוק: 'ואם נגזר עלי היות בודד ונרדף – בודד אלחם – יחידי, אלמוני... וככל שיפשה נגע השאננות והעבדות בקרב העם – כן תלך ותגבר מלחמתני בדכוי, בעריצות – בכניעה ובכל עת ומקום, שם תגבר האפלה – שם אהיה גם אני ובידי רובה – החופש העשן... ואור כדורי יקרע את חשכת הליל השחור – ויביא לאומה הדוויה את בשורת השחרור... ואם רצה הגורל – ואף אותך הציב היום הזה נגדי – הרם כוסך חבר ונשתה לחיי המחר. לחיי מחר בהיר יותר – יפה יותר. הרם כוסך – אל תירא אחיך מהמתרתת הוא הדובר – לחיי החופש – לחיי הארץ ששינו כה אהבנו לחיי האומה!!'

⁴⁴ מכוון ז'בוטינסקי בישראל, מספר תיק: כ-4 ה-1911, בקשה לקבלת תעודות שירות, אלברט קובי, טבריה, סיוון תשי"ט.

⁴⁵ ראינות עם מרדכי הרוש ושמעון קובי, צפת. שמעון קובי הצטרף בגיל 14 לאצ"ל לאחר ארבע שנים של פעילות בתנועת בית"ר, ותפקידו היה קש"ר בלילות, להדביק כרוזים ולהעביר תחמושת ועזרה ראשונה בין חברי הארגון.

⁴⁶ שלומי רוזניק, 'המורדים: ניתוח סוציולוגי של לוחמי אצ"ל בשנים 1948-1949', בתוך: מרקוביצקי יעקב (עורד), המורדים מאבק האצ"ל בבריטים, ישראל תשס"ח, עמ' 192-193.

ותעמולה, ואף נמצאו נותני חסות, כגון פילנטרופ מערבי שתרום לקרנות האצ"ל ומערבי שביתו שימש מקום מסתור לישיבות האצ"ל. גם נשים מערביות הצטרפו לאצ"ל, ואחת מהן אף שימשה בתפקיד פיקודי. להלן טבלה המציגה את הצטרפות כמה מהמערבים ללח"י:

שם משפחה ושם פרטי	שנת לידה	שנת הצטרפות ללח"י	תפקיד בארגון	מקום
אדרעי עמרם ⁴⁷	-	-	-	צפת
אסולין סימה ⁴⁸	1931	1945	מחלקת הנוער (כינויה אחינועם)	ירושלים
הראל-ארי חנה ⁴⁹	-	שנות ה-40	מדביקה כרוזים	במקור מצפת
ועקנין מאיר ⁵⁰	-	-	-	ירושלים

מנתוני הטבלה למדים על מעט מערבים שהצטרפו ללח"י. חסרים נתונים שני מצטרפי הלח"י ממין זכר, ואילו על נשים שהצטרפו ללח"י יש נתונים מלאים המעידים על פעילותם ביחידות הנוער והתעמולה של הארגון.

מן האמור בפרק למדים שמעטים מהמערבים לעומת כלל היישוב השתלבו בכוחות הביטחון של הממשל הבריטי בארץ ישראל ואף התנדבו לצבא הבריטי. המניעים להשתלבותם היו חיפוש מקורות פרנסה ומקורות מזון בשל עוני.

השתלבותם של המערבים ב'הגנה' הייתה רבה מזו שב'אצ"ל' ובי'לח"י', כיוון שההגנה הייתה ארגון גדול משאר המחותרות. שלא כשאר תושבי הארץ היהודים, המערבים היו מיעוט בהגנה. הנהגתם לא השפיעה על התגייסותם לכוחות הביטחון, ומניעיהם להצטרפות למחתרות היו לאומיות – שחרור הארץ מידי השלטון הבריטי שבעיניהם היה שלטון זר והגנה על תושבי הארץ היהודים מפני פורעים.

⁴⁷ מכון ז'בוטינסקי בישראל, מספר תיק כ 1ה/4. עמרם אדרעי מצפת, בעל דרגת סגן, שימש חייל קרבי ובחיל התעמולה המהפכני, ובתקופת שירותו נעצר בירושלים ונאסר בעתלית.

⁴⁸ נחמיה בן-תור (יו"ר מערכת), לח"י – אנשים, סיפורם של 840 לוחמים ולוחמות, ב, תל אביב 2002, עמ' 630. סימה אסולין השתייכה למחלקת הנוער והפעולות, ותפקידיה היו הפצת כרוזים והדבקתם, גיוס חברים, תצפיתנית, מפעילת מוקשים ומעבירה כספים ונשק למקומות שונים. בעת ההתקפות על המשטרה הבריטית השתתפה אסולין בפעולות הסחה באמצעות הטלת רימונים.

⁴⁹ נחמיה בן-תור (לעיל, הערה 48), א, עמ' 348. חנה הראל-ארי, שאמה קלרה הייתה ממשפחת ממון הצפתית, נולדה בצפת, וב-1936 היגרה משפחתה לחיפה, ושם הצטרפה חנה ללח"י, ובגיל 15 עסקה בהדבקת כרוזים, הפצת חומר תעמולה ותצפיות, ובבית אמה נערכו פגישות של חברי לח"י.

⁵⁰ מכון ז'בוטינסקי בישראל, מספר תיק כ 3/4/31-4, 'דלק', תמונות של חשודים בשיתוף פעולה עם הערבים ביניהם באוסף תמונות של האצ"ל הופיעו חשודים בשיתוף פעולה עם הערבים, ואחד מהם מערבי – מאיר ועקנין החשוד בסחיטת כספים, רצח חייל בריטי ומכירת נשק לערבים בשם הלח"י.

פרק ט: חינוך

כאן נבחן את חינוך המערבים, היכן למדו ואם חל מעבר של המערבים מחינוך מסורתי לחינוך כללי ולאומי, וכיצד החינוך שקיבלו במוסדות השונים השפיע על עתידם.

1. ירושלים

2. כותאב

הכותאב היה בית הספר היסודי של התלמידים המערבים, ספרדים ובני עדות המזרח. בפי יהודי אשכנז הוא נקרא 'חדר'. בכותאב למדו קרוא וכתוב כדי להתמצא בכתבי הקודש ואת הכתב האלכסוני שנקרא גם כתב רש"י. בכותאב היו מחצלות או דרגשים, ועליהם ישבו הילדים בשיעורים. אם אחד הילדים לא היה מרוכז או גרם הפרעות במהלך השיעור, הוא נענש במלקות על כפות רגליו באמצעות סרגל.¹

כמה מבני המערבים החלו ללמוד בכותאב עוד בעת שהותם במצרים בימי מלחמת העולם הראשונה. עקיבא אזולאי סיפר על תחילת לימודיו באלכסנדריה אצל הרב מאיר חמו ואת ההקפדה שהקפיד עליו אביו, הרב דוד, בלימודיו התורניים.²

המערבים למדו בכותאבים שהיו פזורים בעיר העתיקה. חנניה חרוש סיפר שלמד בכותאב של חכם תימני ששמו יוסף גיאת בשכונת גבעת שאול, ולכן הושפע רבות מסגנון התפילה התימני.³ נסים ואברהם עובדיה, מבני עדת הכורדים בירושלים, ציינו שלמדו אתם מוגרבים – מערבים, עד גיל 6 בגבעת שאול בכותאב של חכם סוויד מחלב, ועד גיל 10-11 אצל הרב אברהם פטאל (1892-1981),⁴ אף הוא מחלב, בשכונת נחלאות (אזור רחוב בצלאל בימינו).⁵

השופט יעקב אזולאי, ששימש יו"ר הוועדה לחינוך בימי המנדט, ציין בפני מנהל מחלקת החינוך את המצב של חדרי תלמודי התורה – הכותאבים, שתלמידיהם היו מבני עדות המזרח, ובהם מערבים. אלה דבריו:

כידוע לכבודו, בשכונות דרום ירושלים מספר גדול של ילדים מבני עדות המזרח מבקר בתלמוד תורה פרטיים ("כותאבים"), ללא כל פקוח מטעם איזה מוסד, חנוכי או צבורי. מצב 'כותאבים' אלה אינו משיע רצון בהחלט והתנאים שבהם נמצאים הילדים הם למטה מכל בקורת הן במובן השכון הן במובן הנקיין והן במובן החינוך, רב גם מספר הילדים המשוטטים ברחובות ללא כל השגחה והדרכה.

אזולאי ביקש לשנות את המצב ולהקים מקומות לימוד ראויים כדי להציל את הילדים מהכותאבים.⁶

¹ רחל אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ-ישראל 1854-1914, ב, ירושלים תשמ"ו, עמ' 19-20; ריאיון עם נסים עובדיה, מבשרת ציון.

² סולי שרביט (לעיל, הערה 11, פרק ב), עמ' 10.

³ ראינויות עם ישעיה וחנניה חרוש, ביתן אהרן וירושלים, עם נסים עובדיה, מבשרת ציון.

⁴ הרב אברהם פטאל: רב אמיד שעלה לארץ ישראל מחלב והקים כותאב בירושלים, ובו למדו ילדי הספרדים, עדות המזרח ומערבים.

⁵ יוסף ועקנין, שבחי יעקב השמש, חייו ופעלו של רבי יעקב אטיאס זצ"ל, ירושלים תשנ"א, עמ' 72-93.

⁶ אוע"ס, מספר מכל ותיק: 6247/560, התכתבות עם מוסדות חינוכיים, מיעקב אזולאי למנהל מחלקת החינוך שעל יד הוועד הלאומי לכנסת ישראל בארץ ישראל, ירושלים, י"ג במנחם-אב תשי"ז, על בעיית החינוך לילדי הספרדים ובני עדות המזרח בתקופת מחקרנו ונציגי הספרדים, ביניהם אברהם אלמאליח, שהעידו בפני ועדת החינוך הממשלתית על בעיית החינוך עוד

3. תלמודי תורה

למערבים היה תלמוד תורה מ-1875 שנקרא 'תלמוד תורה מערבים'. מקום התלמוד תורה היה בתחילה ברובע המוסלמי בסאריה, מאחורי דאר אל-כולל (בית הכולל) של המערבים, ולאחר מכן הועבר לדאר אל-כולל הנמצא ברחוב חברון ובשלב מאוחר יותר לרובע היהודי בסמוך לדארג' אל טבונה-מדרגות התנור.

ביספר המורה לצדקה' מ-1925 ציין ועד העדה את התלמוד תורה כך:⁷

כי מציון תצא תורה, להודיע כי בית התלמוד תורה אשר לעדתנו המערבים פעה"ק [פה עיר הקודש] ירושת"ו [ירושלים תיבנה ותכונן] הוא היום כמעט התלמוד תורה הספרדי החרדי שבעיר העתיקה. מקבל תלמידים מבן חמש שנים ומעלה מאלפא ביתא עד למוד גפ"ת [גמרא פרוש-רש"י תוספות] בעיון ע"י [על ידי] חמישה מורים ומלמדים תחת השגחת אחד מרבני הב"ד [הבית דין]. בו כעת כמאה ושלישים תלמידים מכל עדות מערבים. ספרדים. פרסים. תימנים וכו' [וכוליה] וכו'

הרב דוד שלוש סיפר על אחד מהמלמדים של התלמוד תורה, חכם בכור מלכא. לדברי הרב שלוש, השיעור היה פרטני, התלמידים ישבו על הרצפה וחכם בכור על כיסא. הוא היה קורא לכל ילד ואומר לו לקרוא דבר מה, ואם הילד טעה, הוא תיקן אותו וכך שאר התלמידים יכלו ללמוד אחד מהשני.⁸ מלמדי התלמוד תורה, היו בכור מלכא, מאיר חמו ויעיש.⁹ על פי עדותו, התלמידים התיישבו על הרצפה, ומי שהפריע למהלך הלימוד קיבל עונש שנקרא 'פילאקה' – הכאה ברגליים באמצעות קרש וחוט. פעמים שביקשו מאחד התלמידים לתת את ה'פילאקה'. עקיבא אזולאי העיד על עצמו שחכם בכור ביקש ממנו לתת 'פילאקה' לתלמידים בעייתים עד שהיו אומרים את המשפט 'והוא רחום יכפר עוון'.¹⁰

התלמוד תורה התקיים מתרומות, בין השאר מהקהילה היהודית בבאזל שבשווייץ.¹¹ מספר 'המורה לצדקה' אפשר ללמוד על גודל המצוקה שבאחזקת תלמוד תורה.¹²

בהתכתבות בעניין החינוך בארץ ישראל, בפרט מפקד התלמידים שממשלת פלשתינה דרשה לערוך ב-1926, צוינה כתובת בית הספר של המערבים – באב אל-סנסלא, רחוב חברון, היכן ששוכן דאר אל-כולל

מ-1945, ראו אצל אליהו אלישר, 'בעית ילדי-הרחוב בפני ועדת החקירה לעניני החנוך', הד המזרח 7 (טבת תש"ו), עמ' 2; משה בריל, 'הנחשלים בלימודיהם, נדיעות על העבודה הסוציאלית ג (תרצ"ח), עמ' א-ח.

7 המורה לצדקה (לעיל, הערה 1, פרק ד), 'כי מציון תצא תורה', ירושלים תרפ"ה (ללא מספר עמוד); על שנת הקמת התלמוד תורה ראו רחל אלבוים-דרור (לעיל, הערה 1, חלק א), עמ' 111.

8 ריאיון עם הרב דוד שלוש, נתניה.

9 ריאיון עם אברהם מקיס, ירושלים.

10 סולי שרביט (לעיל, הערה 11, פרק ב), עמ' 66.

11 המורה לצדקה (לעיל, הערה 1, פרק ד), תפר"ח, עמ' 38; אמת"י מספר מיקרופילם HM2/777, מכתבים נכנסים של ועד

העדה המערבית (הצפון-אפריקאית) בירושלים משנים תרע"ח-תרפ"ח (1918-1928), עמ' 259, מספר מיקרופילם HM2/779, מכתבים נכנסים תרפ"ה-תרפ"ז (1921-1927), עמ' 199a; שני מכתבים מבאזל עבור התלמוד תורה של המערבים בעניין

תרומות: מהקהילה היהודית השווייצרית לתלמוד התורה, 19.7.1923 ו-7.10.1925 ומכתב תודה של הוועד: מספר

מיקרופילם: HM/2/929, ועד עדת המערבים, 1922-1928. על המכתב לא צוין תאריך, אבל הוא נמצא בקטגוריה של

מיקרופילם המכיל מסמכים מ-1922-1928.

12 המורה לצדקה (לעיל, הערה 1, פרק ד), תרפ"ה בהקדמה, ללא מספר.

בירושלים, ושם האגודה שניהלה את בית הספר היה 'ועד עדת המערבים'. בבית הספר היו 119 בנים, ולימדו בו ארבעה מורים במשרה מלאה ומורה נוסף במשרה חלקית.¹³

ב-1927 שלחה מחלקת החינוך מברק לוועד העדה בדבר העברת תלמוד התורה מהדירה הישנה-דאר אל-כולל לדירה חדשה. לדברי מחלקת החינוך, היה אסור לנקוט צעד כזה, היות שוועד העדה היה צריך לקבל אישור על שינוי מקום, כיוון שכל מקום חדש היה נבדק על-ידי מחלקת החינוך שדאגה לשלוח רופא ממשלתי לבדוק אם המקום ראוי לשמש את התלמידים.¹⁴ בנדון מנהל מחלקת החינוך פנה לנשיא העדה, שלמה עמיאל, ואמר שהתנאים הסניטריים של תלמוד התורה היו גרועים. לדבריו, מנהל בית הספר אמר לו שהוועד ביקש להעביר את התלמוד תורה למקום אחר. מנהל מחלקת החינוך הציע להעבירו לשכונת ממילא, שבה היו נכסים של העדה המערבית, היות שהמצב הסניטרי מחוץ לעיר העתיקה היה טוב בהרבה וראוי למקום לימודים.¹⁵ עוד על הדאגה להגינה ציין יצחק ועקנין שכשהיה באחת הכיתות הגדולות של התלמוד תורה הלכו התלמידים עם אחות בית הספר מהעיר העתיקה לבית שטראוס כדי ללמוד כיצד לצחצח שיניים באמצעות כוס מים ומלח.¹⁶

ב 1934 פנתה 'התאחדות המערבים', שהורכבה מרוב בוחרי ועד העדה המערבית ומטרתה הייתה להגן על זכויות העדה המערבית בירושלים, בקול קורא לציבור העברי בארץ ובחו"ל והתריסה נגד ועד העדה הנוכחי שנבחר ב-1929. לדבריהם, חברי הוועד לא רצו לוותר על משרותיהם ובמשך חמש שנים לא דאגו לקידום העדה. בקול הקורא סקרה ההתאחדות את מצב החינוך של ילדי העניים המערבים, ואלה דבריה :

החנוך : מצב החנוך בין הילדים העניים של בני העדה הוא לקוי מאוד מה שגורם לילדים להיות מקולקלים ללא על [עול] תורה ודרך ארץ, מחסר תלמוד תורה מתאים שיקלוט בתוכו כל אותם הילדים העניים שאין ביכולתם לשלם שכר לימוד בבתי ספר אחרים וועד העדה מעלים עין מכל זה, ולמעשה הם מכריזים בקולי קולות שיש להם תלמוד תורה עם "חותמת" כנראה לשם אסוף כספים בחוץ לארץ ולא יותר. ולפי האמת ישנו חכם אחד בצורת מלמד, שמסרו לו ששים ילד בערך והוא מכרח ללמד תלמידים מכל הסוגים בו בזמן שלמספר ילדים, זה דרוש לכל הפחות שלושה מורים. אנו מזמינים את הצבור לבוא ולבקר את המוסד הנ"ל [הנוכר לעיל] (הנמצא בעיר העתיקה דראג' אל טבונה) ולראות באיזה מצב סנטרי גרוע הוא נמצא ובאיזה מצב שרויים הילדים. ועד התאחדות המערבים בראותו את הלקויים הללו בא במשא ומתן עם נשיא העדה מר אברהם אלמליח, בכדי לסדר תלמוד תורה מתאים לבני העדה באשור מחלקת הבריאות ומחלקת החנוך הממשלתית. והנשיא הנכבד הולכנו שולל ודחה אותנו בלך ושוב משך שלושה חדשים עד שעברו ימי החגים ובתי הספר כבר נפתחו ותלמוד תורה למערבים אין.

¹³ אמות"י, מספר מיקרופילים: HM2/779, ממשלת פלשתינה, מחלקת החינוך, טופס מפקד התלמידים, 15.11.26, חתום: מנהל תלמוד התורה הרב יוסף שלוש, עמ' 150d-150a.
¹⁴ שם, ממנהל מחלקת החינוך אבינועם ילין לוועד עדת המערבים, י"א באייר תרפ"ז, עמ' 151.
¹⁵ שם, מאבינועם ילין לשלמה עמיאל, כ"ד באלול תרפ"ז.
¹⁶ דפנה הירש, 'באנו הנה להביא את המערב: השיח ההיגייני בארץ ישראל בתקופת ההמנדט הבריטי', זמנים 78 (2002), עמ' 107-120; ריאיון עם יצחק ועקנין.

ובהמשך דבריה הוסיפה ההתאחדות ש-80 ילדים מבני עדת המערבים היו בבית הספר לפושעים צעירים בטול-כרם שהקים השלטון הבריטי בראשית ימיו. בתחילה שכן בית הספר בירושלים, לאחר מכן בטול כרם, ולאחר מאורעות 1936 שב לירושלים, עבר לראשון לציון ולבסוף לבית לחם עד מלחמת השחרור. מטרתו של בית הספר הייתה לחנך את הילדים לאזרחות טובה.¹⁷ ההתאחדות הטילה את האחריות למצב של חינוך ילדי העדה על מנהלי העדה וציינה שהמצב התרבותי יכול להשתנות, כיוון שמצבה הכלכלי של העדה היה טוב משל שאר העדות היהודיות בירושלים.¹⁸ למרות הביקורת הנוקבת מצד 'ההתאחדות המערבים' השתדל ועד העדה לעזור להתאחדות על-ידי מתן חמש לירות ארץ-ישראליות, אבל ההתאחדות לא מצאה דירה מתאימה וביקשה מאלמאליח למצוא דירה העונה לקריטריונים של משרד הבריאות.¹⁹ בפרטי-כל של ועד העדה מ-1933 עולה שהוחלט לחפש דירה של שלושה חדרים עבור תלמוד תורה באישור הרופא הממשלתי ולהקציב 25 לירות ארץ-ישראליות לשנה עבור שכירות הדירה לתלמוד תורה. ממכתבים אחרים עולה שהתלמוד תורה היה בחדרי 'חיי עולם' – ישיבה שייסדו עולים מפולין שהגיעו לעיר העתיקה בירושלים בשלהי המאה ה-19, ומקבלי המשכורת עבור ההוראה היו חכמים מערבים – בכור מלכא ודוד ואעקנין.²⁰

מלבד תלמוד התורה השייך למערבים למדו ילדי המערבים במקומות אחרים: בתלמוד תורה ספרדים בהר ציון בירושלים לצד תלמידים מבני העדות המזרחיות בעיר.²¹ תלמוד תורה ספרדים נוסד ב-1874, ובו היו חמש כיתות, ומטרתו הייתה לתת מענה לחינוך העברי בשלמותו, היות שכמה מהמוסדות כגון 'כל ישראל חברים' והמיסיון שבהם נדון להלן נתנו מענה חלקי ללימודי העברית.²² מדו"ח המחלקה לחינוך בירושלים עולה שבתלמוד תורה ספרדים למדו את המקצועות האלה: נביאים וכתובים, תורה, תפילה, תלמוד, משנה, שולחן ערוך, עברית, דקדוק, כתיבה, מולדת, חשבון, דברי הימים, טבע, הנדסה, אנגלית, ציור, שירה, התעמלות ועבודה כדי להקנות לתלמידים מקצוע. לימוד מקצועות אלו אכן מעיד על שילוב של מקצועות קודש למקצועות חול, שלא היה קיים עם ייסוד התלמוד תורה, ורק ב-1910 בזכות משכילים ספרדים חל מפנה ביחס למקצועות הלימוד בתלמוד תורה והחלו ללמד מקצועות הומניים וריאליים הנזכרים לעיל

¹⁷ תמי רזי, ילדי ההפקר, החצר האחורית של תל-אביב המנדטורית, תל-אביב 2009, עמ' 60. דוד תדהר (לעיל, הערה 33, כרך ו, פרק מבוא), עמ' 2489.

¹⁸ אוע"ס, מספר מכל ותיק: 6323/1285, עדת המערבים, עדת הספרדים, 'אל הצבור העברי בארץ וחוף לארץ מועד התאחדות המערבים וחברי התאחדות המערבים', כנראה 1934, היות שציון במסמך שהוועד נבחר בתרפ"ט ושימש ככהונתו בשנה החמישית, אף שהוועד הוחלף בכל שנתיים.

¹⁹ ועד העדה המערבית, תיק מכתבים (לעיל, הערה 12, פרק ד), לאברהם אלמליח ממוזכיר התאחדות המערבים רפאל ביטון, 9.4.1934.

²⁰ שם, פרטי-כל מיום חמישי, ה' בחודש מרחשוון תרצ"ד. השתתפו באספה: יוסף אדהאן, אליהו עמיאל, יצחק צבע, יצחק אדהאן, חיים סקרין ויוסף סקרין, שעליו הוטל לחפש את הדירה; על קורות הישיבה ראו שבת זכריה (לעיל, הערה 39, פרק ג), עמ' 105-77.

²¹ ראיונות עם ציון בהט-חמו, נתניה, משה משעלי ומשה בן-דוד, ירושלים.

²² שלמה אלבוחר (לעיל, הערה 22, פרק מבוא), עמ' 139-140.

בשילוב לימודי קודש, וכך התלמידים לא עזבו את התלמוד תורה לטובת מוסדות חילוניים. המגמה של שיטת הוראה זו נמשכה בתקופת המנדט.²³

מדו"ח של ועד העדה הספרדית מ-1932-1935 למדים על מספר התלמידים בתלמוד תורה 'ספרדים' בעיר העתיקה ועל מוצאם:²⁴

117	ספרדים
49	כורדים
16	פרסים
31	מערבים
-	בבלים
15	תימנים
-	בוכרים
-	חלבים
2	גורגיים
1	אשכנזים
-	אורפלים

מהטבלה עולה שכמה מתלמידי המערבים שלמדו תלמוד תורה 'ספרדים' היו במקום השלישי במספרם מבין שמונה עדות, ועדות הספרדים והכורדים היו רוב התלמידים.

כמה מתלמידי המערבים למדו בתלמוד תורה 'בית אהרון' שנוסד ב-1932 על ידי ועד העדה הספרדית בשכונת מחנה יהודה, על שם חיים אהרן ולירו (1845-1923)²⁵ ממנהיגי הספרדים, ומטרתו הייתה לתת לילדים ממוצא מזרחי חינוך עברי בשלמותו, כדי שישתלבו בחיי היישוב היהודי בארץ.²⁶ שמואל סקרן ציין שלמד בתלמוד תורה 'בית אהרון', ולדבריו, למדו בו בעיקר תורה.²⁷

להלן טבלה נוספת המלמדת על מספר התלמידים בתלמוד תורה 'בית אהרון' על פי העדות:²⁸

94	ספרדים
10	כורדים
28	פרסים
3	מערבים
27	בבלים
9	תימנים
13	בוכרים
6	חלבים
1	גורגיים
2	אשכנזים
1	אורפלים

מהטבלה עולה שבתלמוד תורה היו מערבים מעטים לעומת רוב העדות הספרדיות והמזרחיות.

²³ אמת"י, חטיבה, המחלקה לחינוך, מספר תיק: S2/704, מוסדות חינוך בירושלים תרפ"ד, דו"ח של מספר השעות לכל מקצוע לפי המחלקות בקיץ תרפ"ד, עמ' 3. שני מקצועות לא הצלחתי לזהות. ראו עוד הנ"ל, עמ' 11. על התלמוד תורה ראו בהרחבה יהודה בורלא, 'ראשית המפנה במוסד', בתוך: חנינא מזרחי (עורך), קובץ ליובל השבעים וחמש של תלמוד תורה הספרדים על הר ציון בירושלים, ירושלים תשי"י, עמ' 40-42, ובאותו קובץ, חנינא מזרחי, 'ת"ת הספרדים בשנות כהונתי בו', עמ' 93-55.

²⁴ שלמה אלבוחר (לעיל, הערה 22, פרק מבוא), עמ' 155, הערת שוליים מספר 2.
²⁵ חיים אהרן ולירו: איש עסקים ובנקאי, נשיא ועד העדה הספרדית בירושלים בתקופה העות'מאנית ובתחילת השלטון הבריטי, חבר הוועד הפועל של ועד העיר מ-1918 ונשיא בית הזקנים הספרדי.

²⁶ שם, עמ' 140-141; ריאיון עם שמואל סקרן, כפר-סבא.

²⁷ שם, ריאיון עם שמואל סקרן.

²⁸ שלמה אלבוחר (לעיל, הערה 22, פרק מבוא), עמ' 155.

כמה מתלמידי המערבים למדו גם בתלמוד תורה 'בני ציון'. במכתב ששלח ועד התלמוד תורה לראשלי"צ הרב עוזיאל למדים שהתלמוד תורה היה שייך לבני העולים מארצות המזרח, בייחוד לבני העדות האלה: פרסים, בגדדים, דגיסתניים, ספרדים, בוכרים, גורזיים, תימנים, חלבים, קווקזים, מרוקנים, אורפלים ואירנים. התלמוד תורה שכן בשער שכם. המלמדים, שביניהם היה מערבי – שלמה עבו (1890-1940), ביקשו מהרב עוזיאל לפרוס את חסותו על התלמוד תורה באמצעות מימון מכספי עזבון ולירו.²⁹ לענייננו נראה מהמסמך שגם ילדי המערבים שצוינו בשם 'מרוקנים' למדו בתלמוד תורה זה. יוסף עבו סיפר שהרב שלמה עבו לימד בתלמוד תורה קרוא וכתוב, ובכלל זה כתב רש"י, וכיצד להתפלל.³⁰ בירושלים היו תלמודי תורה אחרים שלמדו בהם בערב ונתמכו על-ידי 'ועד יגדיל תורה', שמטרתו הייתה לייסד ולחזק את תלמודי התורה והשיבות בארץ ישראל. נשיא הוועד היה הראשלי"צ, הרב עוזיאל. בתמונה שבידי תלמידים, ובהם מערבים מבני משפחת משעלי. בתמונה הופיע גם מרדכי משעלי (?-1948),³¹ מערבי שראה באחזקת הילדים בתלמוד תורה מצווה. הוא דאג למקום הלימוד ולהנאת הלימוד של הילדים באמצעות חלוקת פרסים ודברי מתיקה.³²

4. ישיבות

במכתב מ-1925 מוועד העדה לפלוני, שאת חתימתו אי אפשר לזהות, יש עדות חשובה על תלמוד תורה וישיבות העדה. הוועד נדרש לתת לפלוני את רשימות המוסדות, שנתמכו על ידי יהודים מברלין. את הדיווח על מוסדות החינוך של העדה משנות ה-20 כתב מזכיר ועד העדה, דוד עקנין, ו'בספר המורה לצדקה' יש תיאור של הישיבות. ואלה הישיבות וסדר הלימוד בהן: 'אור עולם', ישיבה שייסדו מנדבה של נשים מפאס ומצפרו ונוהלה על-ידי שני חכמים, ובה למדו 12 תלמידי חכמים ש"ס ופוסקים לפני הצהרים בכל יום; 'אור זרוע', ישיבה שייסד ימין בן-הרוש, ומנהלה בירושלים היה הרב עמרם אבורביע. למדו בה ש"ס ופוסקים במשך שעותיים בכל יום, לומדי הישיבה היו רבני בית הדין של המערבים ו-30 תלמידי חכמים; בית הלוי – לימוד של אורח חיים במשך שעותיים בכל יום; 'ישיבת חצות' או 'חברת חצות', שבה למדו מחצות הליל ועד אור הבוקר שתי קבוצות: האחת למדה את הזוהר, והאחרת – אורח חיים והלכות חגים. מנהל הישיבה היה הרב יוסף יצחק שלוש; וישיבת 'טובי ישבעו', שבה למדו שמונה תלמידים את הש"ס מפי מורה אחד שתוארו היה 'מורה מצוין וסופר'. מנהל הישיבה היה הרב שמעון אשריקי. הרב אברהם

²⁹ אוע"ס, מספר מכל וְתִיק: 5303, 08019, מכתבים נכנסים לרב עוזיאל (1930-1933), ממלמדי התלמוד תורה שלמה עבו ונתן סאלם לרב עוזיאל, כ"ה באייר תרצ"ג; ריאיון עם יוסף עבו, מבשרת ציון, 29.10.2007 בדבר דודו, חכם שלמה עבו, שעלה ממרוקו בהיותו בן 12, ובמהלך חייו שימש בתלמוד תורה בני ציון בשער שכם ובשכונת הבוכרים. לדברי יוסף, את התלמוד תורה בשער שכם הוא לא הכיר, היות שהוא למד אצל דודו בשכונת הבוכרים. שם, ריאיון עם יוסף עבו.

³⁰ מרדכי אלמשעלי: נולד בטנג'יר ועלה לארץ ישראל בשלהי המאה ה-19, ובירושלים עסק למחייתו בענף הבנייה ובצורכי ציבור, כגון עזרה באחזקת תלמודי תורה.

³¹ עותק של התמונה שקיבלתי מבנו שמעון בנספח השני; ארכיון העיר ירושלים, אוסף חוברות, חוברת פרסום ל'ועד יגדיל תורה'.

אביכזר ביקש בצוואה שכתב בהיותו במצרים לתת את ספריו לילדיו כדי שילמדו בהם, ואת שאר הספרים – לשיבת 'טובי ישבעו'.³³

מלבד הישיבות הרשמיות של המערבים הייתה 'חברת זוהר' שהתארגנה בעיר העתיקה, ובתעודה מ-1924 הופיעו שמות חברי החברה ולומדי חברת הזוהר שהיו 14 תלמידים מערבים, לאו דווקא תלמידי חכמים שתורתם אומנותם. רובם עלו מצפרו שבמרוקו.³⁴

כמה מהמערבים למדו בישיבות של הספרדים ובני עדות המזרח כמו ישיבת 'פורת יוסף' שנבנתה מתרומתו של שלום-יוסף בן-אברהם, יליד בבל שגר בהודו. רכישת הקרקע של הישיבה החלה ב-1909, ובנייתה הסתיימה בשנת 1923.³⁵ הרב אברהם שלוש סיפר על תחילת לימודיו בתלמוד תורה מערבים ולאחר מכן על המשך לימודיו בישיבת 'פורת יוסף' בעיר העתיקה. אחיו, הרב דוד, ציין את מורו בישיבת 'פורת יוסף' הרב עזרא עטייה (1887-1970)³⁶ שמוצאו מארם צובא שבסוריה, וממנו למד גמרא, רש"י, תוספות, רבנו אשר (הרא"ש) ורבנו נסים (הר"ן). לדבריו, הרב עטייה היה חוזר על הלימוד כמה פעמים אם תלמיד לא הבין דבר מה.

מאיר סודרי סיפר שהמערבים בישיבה הושפעו מהיהדות החלבית בסגנון הלימוד והתפילה, היות שיהדות זו הייתה דומיננטית בישיבה. לדבריו, תלמידי הישיבה המערבים התנתקו מילדי המערבים שלא למדו בישיבה, היות שישבה זו הייתה בעלת מסגרת ייחודית שהתאפיינה בהחזקת תלמידי הישיבה במהלך שבוע הלימודים בין כותלי הישיבה, וכך התלמידים לא היו ברוב הזמן במגע עם הסביבה מלבד הסביבה הלימודית בישיבה. לא כך היה בכמה ישיבות ספרדיות אחרות. בידי מאיר יש יומן של משגיח הישיבה משנות ה-30, ובו צוינו מורי הישיבה ותלמידיה, ובהם שלושה מערבים ושמונה תלמידים מערבים.³⁷

ישיבת 'גן הלבנון', שנוסדה ב-1927 והורכבה משבעה רבנים ספרדים, חלְבִים ושני מערבים – הרב יוסף שלוש והרב שלום אזולאי, ובה למדו את תורת הנגלה והנסתר, פנתה ב-1934 לרב דוד כנאפו (1863-1937)³⁸ ממוגדור בדבר עזרה חומרית לישיבה.³⁹

³³ אוע"ס, מספר מיקרופילם HM/2/929, ועד עדת המערבים, 1922-1928, מדוד עקנין לפלוני; המורה לצדקה (לעיל, הערה 1, פרק ד), 'ישיבות עדת המערבים', ירושלים תרפ"ה (ללא מספר עמוד); מחלקת כתבי היד והארכיונים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ירושלים, מספר מיקרופילם: F72964, אוסף ליהמן, GNA, 7 New-York, 'צוואת הרב אביכזר אברהם בן משה', אייר תרפ"ח. בתחילת הצוואה הופיעה השנה – תר"ף, וייתכן שנערכה שמונה שנים קודם לשנה המצוינת בתחתית הצוואה.

³⁴ אוסף מאיר סודרי, תעודה ובה מחזיקי חברת הזוהר ולומדיה, שנת תרפ"ד.
³⁵ ריאיון עם הרב אברהם שלוש, כפר-סבא. על ישיבת 'פורת יוסף' ראו משה-דוד גאון (לעיל, הערה 28, חלק ב, פרק מבוא), עמ' 148-146. על לימוד עם הרב עטייה ראו מירי פאר (לעיל, הערה 108, פרק ד), עמ' 142, 271.

³⁶ הרב עזרא עטייה: היה רב במצרים במלחמת העולם הראשונה, ב-1923 רב בישיבת פורת יוסף, ומ-1925 עד יום פטירתו – ראש ישיבת פורת יוסף.

³⁷ ריאיון עם מאיר סודרי, כפר-סבא.
³⁸ הרב דוד כנאפו: נולד במוגדור, דיין, מורה צדק וראש אב בית הדין במוגדור.

³⁹ ארכיון מכון בן-צבי, ירושלים: כתב יד מספר 293, מספר 6, מרוקו, אוסף כנאפו, מכתב מוועד ישיבה כללית 'גן הלבנון' לרב דוד כנאפו, כ"ח שבט תרצ"ד; ריאיון עם נכדו של הרב דוד כנאפו, אשר כנאפו, אשדוד, שציין שנולד לאחר פטירת סבו, אבל השפעת סבו ניכרה במוגדור גם לאחר פטירתו; משה עובדיה, 'תעודה: הרב דוד כנאפו (1863-1937) וישיבת גן הלבנון בירושלים', ברית כתב עת של יהודי מרוקו 27 (תשס"ח), עמ' 91-96.

5. בתי ספר לבנים

כמה מילדי המערבים למדו בבית הספר לבנים של אליאנס – כ"ח שנוסד ב-1882, ומטרתו הייתה ללמד את התלמידים בעיקר לימודים כלליים המושתתים על תרבות צרפת. מרשימה של תלמידי אליאנס מ-1947 למדים על מספרם המועט של תלמידי המערבים לעומת תלמידי שאר העדות. שמות של תלמידי המערבים באליאנס היו מנחם דרעי ושלוש שרביט.⁴⁰ שמואל סקרן למד בכ"ח מ-1941.⁴¹

בית הספר העירוני לבנים היה מסוג בתי הספר העממיים לבנים ולבנות בפיקוח מחלקת החינוך של ההנהלה הציונית, ובו למדו תנ"ך, עברית, משנה, מולדת, גיאוגרפיה, טבע, דברי הימים, חשבון, הנדסה, הנהלת חשבונות, ציור, כוור, זמרה, עבודת גינה, התעמלות. הבנות למדו גם את מלאכת התפירה.⁴²

בבית הספר 'דורש ציון' שייסדו רבנים אשכנזים ב-1866 למדו תלמידים מעדות ישראל, ביניהם מעט תלמידים מערבים, את המקצועות האלה: תפילה, ביאור תפילות, טעמים, תורה, נביאים, הלכות, משנה, תלמוד, עברית, מולדת וכתובת הארץ (גיאוגרפיה), טבע, דברי הימים, חשבון, הנדסה, זמרה, אנגלית ועברית. התפילות והטעמים היו בנוסח של הספרדים.

להלן רשימת העדות ומספר תלמידיהן בבית הספר מ-1945:⁴³

מספר התלמידים	העדה
8	אורפלים
17	אפגאנים
3	ארבלים
5	אשורים
4	אשכנזים
45	בבלים
19	בוכרים
6	גורגים
18	חלבים
8	מערבים
3	מצרים
65	ספרדים
1	עדנים
44	פרסים
2	קוקזים
38	קורדים
5	תורכים
16	תימנים

מהטבלה למדים שיחסית לעדות אחרות למדו מערבים מעטים ב'דורש ציון'. ב-1933 פנו תלמידי חכמים מבני עדת המערבים לוועד העדה וטענו שהיה קשה לאדם העוסק בתורה למצוא משרה, ועל כן ביקשו

⁴⁰ אצ"מ, חטיבה: פיק"א – חברה להתיישבות היהודים בארץ ישראל, מספר תיק J15/5454, חברת האליאנס בארץ ישראל, 1947, 24 aout 1947. Liste D'eleves Necessiteux, על אודות בית הספר ראו יהושע קניאל, 'מבעיות החינוך בירושלים במאה התשע עשרה', בתוך: חיים-זאב הירשברג (עורך), זכור לאברהם, ירושלים תשל"ב, עמ' 144. על מספר בתי הספר בירושלים ב-1920 ראו אצל רחל אלבוים-דרור (לעיל, הערה 7), עמ' 217.

⁴¹ ריאיון עם שמואל סקרן, כפר-סבא.

⁴² מחלקת החינוך של ההנהלה הציונית בא"י, תכנית בתי הספר העממיים העירוניים, ירושלים תרפ"ג עמ' 3-4.

⁴³ אוע"ס, מספר מכל 6325, תיק: ביה"ס דורש ציון: רשימת תלמידי ביה"ס 'דורש ציון'. על ייסוד בית הספר ראו דו"ח של בית הספר למזרחי, 1943. על בית הספר ראו: בית המדרש דורש ציון, שבעים וחמש שנה לדורש ציון, ליובלו ה-75 של בית המדרש דורש ציון בירושלים, ירושלים תש"א.

מהוועד לפתוח שיעורי ערב עם מורה מומחה לשפה ולימודים, כלומר הם רצו ללמוד לימודים כלליים, כדי שיוכלו להביא טרף לביתם ועם זה לא רצו להזניח את לימודיהם התורניים.⁴⁴

הגימנסיה העברית בירושלים נוסדה ב-1908, ובעת מלחמת העולם הראשונה נסגרה, ב-1919 נפתחה שוב והמשיכה להקנות כלים חינוכיים לתלמידיה בתקופת המנדט ברוח עברית לאומית ובמתכונת של הגימנסיה העברית הרצליה שנוסדה ב-1906 ובמקצועות האלה: עברית, תנ"ך, דקדוק, היסטוריה, מתמטיקה, מדעי הטבע, פיסיקה, כימיה, צרפתית, ערבית, טורקית, לטינית, אנגלית, וציור בנוסף היה דגש על טיולים בארץ ישראל ועבודה חקלאית. בתחילה למדו בגימנסיה אשכנזים, ספרדים ובוכרים ובמהלך תקופת המנדט למדו מקצת מערבים כמו חיים בן עטר, אחיו יעקב למד בתיכון בית הכרם.⁴⁵ בניה של אסתר קדוש למדו בביה"ס למל שנוסד ב-1856 והיה בעל קווי אופי מודרניים שלהם התנגדו כמה מן האשכנזים, ואילו הספרדים היו ליברלים מהם וראו בהשכלה יסוד חשוב להמשך קיומם הכלכלי של תלמידים.⁴⁶

6. בתי ספר לבנות

לוועד העדה המערבית בירושלים לא הייתה מסגרת חינוכית לבנות העדה, ועל כן מוצאים מעט בנות מערביות בבתי הספר בירושלים. כך החלו מעט מבנות ישראל לרכוש השכלה מהמחצית השנייה של המאה ה-19, והתהליך נמשך בתקופת המנדט.⁴⁷ הנה בתי הספר שלמדו בהם בנות מערביות:

בית הספר למל נוסד ב-1855 ביזמה של עליזה ליפעל הרץ לבית למל ובעזרת ראשי הקהילה היהודית בווינה. בתחילת דרכו היו לבית הספר מתנגדים מבני היישוב הישן. היהודים הספרדים היו פתוחים בקבלת בית הספר והחידוש בשילוב לימודי יהדות – עברית, תפילות, נביאים, היסטוריה יהודית וחומש, ולימודים כלליים – גיאוגרפיה, היסטוריה כללית, טבע, זמרה, ציור, התעמלות, גרמנית, ערבית וטורקית. בתקופת המנדט היה בית הספר בחסות ההסתדרות הציונית.⁴⁸

בית הספר אוולנה דה רוטשילד נוסד ב-1864, ואמצעיו החומרניים סופקו על ידי הברון ליאוניל מהענף האנגלי של בית רוטשילד. ב-1899 הייתה סגנית המנהל אנני לנדאו שכונתה מיס לנדאו בפי התלמידות, ביניהן תלמידות מערביות. בבית הספר למדו זמרה, התעמלות, תפירה, צרפתית, אנגלית ערבית ולימודי יהדות.⁴⁹ רוב התלמידות היו מבנות העדה האשכנזית.⁵⁰

⁴⁴ ועד העדה המערבית בירושלים, תיק מכתבים (לעיל, הערה 12, פרק ד) לוועד עדת המערבים מתלמידי החכמים האלה: יהונתן אסולין, נסים עזראן, אברהם ועקנין, משה לוי, יעקב כהן, יעקב סודרי, משה מ' הכהן, 22 בנובמבר 1933.

⁴⁵ נירית רייכל, 'אופקים מול 'הגשמה': הגימינסיות העבריות הראשונות בארץ-ישראל בין שני יעדים 1906-1935, עיונים בתקומת ישראל 6 (תשנ"ו) עמ', 299-311.

⁴⁶ אנדה פינקרפלד (לעיל, הערה 42, פרק ח); ריאיון עם חיים בן-עטר, מבשרת ציון; המדור לתיעוד בעל פה (לעיל, 25, פרק ב) ריאיון עם אסתר קדוש, עמ' 3; יהושע קניאל (לעיל, הערה 40), עמ' 149-153.

⁴⁷ מיכל בן יעקב, 'ראשיתו של חינוך ציוני-דתי לבנות בארץ ישראל, קובץ הציונות הדתית (תשס"ז), עמ' 63-86.

⁴⁸ יוסף י' ריבלין, 'בית הספר הראשון בירושלים', ד. קמחי (עורך) ספר היובל של הסתדרות המורים, ירושלים תרפ"ט, עמ' 197-211.

⁴⁹ נורמן בנטוויץ, בית הספר אוולנה דה רוטשילד 1864-1964, לונדון 1964, עמ' 3, 6-7, 10-11, 18.

⁵⁰ ריאיון עם שמואל סקרן, כפר-סבא.

בית הספר רוחמה, שנוסד ב-1927 והיה סניף של תלמוד תורה לבנות א' בהנהלת חנה שפיצר (1866-1955). בבית הספר למדו עברית, חשבון, היסטוריה של עם ישראל, טבע, גיאוגרפיה, אנגלית, התעמלות, תפירה, משק בית. אבל עדיפות ניתנה ללימודי הקודש – תפילה, משנה, דינים ופרשת שבוע.⁵¹ בית הספר לבנות א' ולבנות ב' היה מסוג בתי הספר העממיים העירוניים בפקוח של כ"ח בנות.⁵² מרשימות של כ"ח בנות עולה שבדצמבר 1947 ובינואר 1948 למדו בבית הספר תלמידות מערביות, אסתר אבוזגלו, שרה סבת, אורה ועקנין, אביגיל מימרן, יעל ביטון ואסתר בן-שמעון.⁵³

7. מיסיון

בשלהי המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20 החל המיסיון להכות שורשים בארץ ישראל. כמה מילדי המערבים למדו בבתי הספר של המיסיון, שמטרתם הייתה לשמש בית חם לענני היהודים ולנערות במצוקה, להקנות להם מקצוע ולקרב את ילדי היהודים לנצרות.⁵⁴

במתחם הכנסייה המשיחית בעיר העתיקה בירושלים שכן בית הספר לנערות יהודיות. מרשימה משנות ה-20 וה-30 שבארכיון של הכנסייה יש שמות של נערות מכל עדות ישראל, נערות נוצריות ונערות ערביות. כמה מן הנערות המערביות הן ציפורה שושן, רינה שטרית, אסתר שטרית וחנה קדוש.⁵⁵

בסיור בעיר העתיקה הראתה לנו אסתר אזולאי, שלמדה בבית הספר של המיסיון בכנסיית המשיח, את הכיתות וחדר המשחקים שבהם למדה. בתמונות שנמצאו בכנסייה זיהתה אסתר בתמונה מ-1924 את אחת המורות במיסיון, שאסתר למדה אצלה.⁵⁶ אסתר ניכרת בידיעותיה בשפה האנגלית ובקריאה וכתיבה שרכשה במיסיון. לבנה כהן למדה גם היא במיסיון וציינה שהלימודים היו ללא תשלום, לכן משפחות עניות שלחו את ילדיהן ללמוד שם.⁵⁷

ממכתב לחברי ועד עדת הספרדים מוועד עדת המערבים עולה שהמערבים ביקשו עזרה חומרית למתבוללת מערבית שרצתה להכניס את ילדיה לחינוך המיסיוני – עדות מצד אחד להתנגדות הוועד של העדה המערבית בדבר עזרה למתבוללים ששלחו את ילדיהם לחינוך מסיוני ומצד אחר ניסיון להציל אותם מרשת המיסיון. וזה תוכן המכתב:⁵⁸

בטח ידעו או שמעו רו"מ [ראשים ומנהיגים] מאשת כמס חסאן מעוב"י [מעיר ואם בישראל] טריפולי יע"א [יבנה עירנו אמן] שכבר היא טמועה בין הגויים רח"ל [רחמנא לצלן] והיא עם גוי אחד כאיש ואשתו ורוצים

⁵¹ מיכל ברקוביץ, ב"ס חנה שפיצר-ת"ת לבנות א' בין השנים 1939-1947, ירושלים 1985, עמ' 16, 71, 73-80; ראיונות עם מנשה פנסו, ירושלים ואסתר אזולאי, מבשרת ציון.

⁵² ראיונות עם דבורה פרוינד וחנה קוכנובסקי, ירושלים.
⁵³ אצ"מ, חטיבה: חינוך של הוועד הלאומי, ב"ס אליאנס, מספר חטיבה ותיק: J17/4706 מפעלי הזנה; אליאנס בנות; רשימה כללית, 22 בינואר 1948; מכתב מקרן המסעדות של הדסה לאליאנס, 10 בדצמבר 1947.

⁵⁴ ירון פרי, נשיאים ורוח וגשם אין, המיסיון הלונדוני בארץ ישראל במאה ה-19, ישראל 2001, עמ' 186-190; Shpir S., 'Anglican Missionary Societies', In: Kark R. (ed.), *The land that became Israel, Studies in Historical Geography*, Jerusalem 1990, p. 107

⁵⁵ Christ Church: L.J.S Jewesses' Institution Day School, רשימה עם מספר סידורי של השם שושן 74, 1920; שטרית, מספר סידורי 963, 1936, מספר סידורי 988, 1936; שטרית, מספר סידורי 404, 1943; ועקנין, מספר 243, 1941.

⁵⁶ סיוור בעיר העתיקה (לעיל, הערה 44, פרק ז).
⁵⁷ ריאיון עם לבנה כהן, ירושלים.

⁵⁸ אוע"ס, מספר מכל ותיק: 6208/6, עדת המערבים, מוועד עדת המערבים לווועד עדת הספרדים, כ"ח בכסלו תרפ"ה, חתומים: הרבנים שמעון אשריקי, שמואל עזראן, אליהו אלעגיימי וחברי הוועד אהרון עמיאל, אברהם אלמאליח, משה-חי בן-נאים.

להכניס הגוי והאשה את הבנים למיסיון. ובאמת דבר זה הוא מביא וחרפה לירושלם ומחלל כבוד קדושתה ובפרט לאנשי חוצה לארץ. ובכן באסיפתינו האחרונה הוחלט לשלוח את האשה ושני בניה חזרה לטריפולי להציל אותם מרשת המיסיון ונחוץ לנו כסף בעד זה לכה"פ [לכל הפחות] עשרים לירות מצריות. אנחנו מבקשים מכ' [מכבודם] בכדי להשתתף עמנו בדבר מצוה זה ולשלוח לנו את עזרתם בכדי לשלחם יפשא"ק [יפה שעה אחת קודם] ולסלק את החרפה והקלון הזה וד"ב [ודי בזה] בטוחים הננו כי יואילו להשיבנו במוקדם האפשרי ואסירי תודה נהיה לכם בכבוד רב הועד.

חלק מתלמידי של בני המערבים למדו בבתי הספר של המיסיון הבאים: ביה"ס רטיסבון שנוסד ב-1874 על ידי מומר.⁵⁹ ציון אזולאי סיפר שלמדו בו יהודים רבים, ובהם מספר לא מבוטל של מערבים. לדבריו, לרטיסבון הגיעו בדרך כלל ילדים שובבים, ולמדו בו צרפתית וחשבון.⁶⁰ יעקב עזרא סיפר עליו ועל אחיו שהיו זקוקים למסגרת לימודית במוסד נוקשה, היות שהם היו שובבים, לכן הם למדו ברטיסבון. יעקב ציין שהם למדו לרוב צרפתית, ומי שדיבר בשפה אחרת סימנו את ידו בחותמת, והוא נחשב למנודה. תלמיד שסומן שלוש פעמים הושם במרתף. יעקב ציין תקרית אלימה עם מורה ערבי, שלדבריו היה אנטישמי. המורה הערבי היכה את אחיו ליד הפסל של ישו עד שאחיו התעלף. יעקב עזב את הכיתה וקרא לאביו יוחנן, וזה החליט להעביר את בניו לבתי ספר אחרים.⁶¹ רות בהלול למדה שנה אחת בסנט ג'וזף שנוסד ב-1887.⁶² אברהם אלמאליח ציין ב-1929 לשבח את הנהלת כ"ח בירושלים, שפעלה להצלת ילדי העניים מהמיסיון באמצעות קבלתם לביה"ס ומתן ספרים, מחברות ובגדים. אלמאליח התנגד לחינוך המיסיונרי, אף שכמה מתושבי ירושלים חשבו שהחינוך במיסיון היה טוב, והילדים רכשו תרבות כללית וידיעת שפות. לדבריו, החינוך המיסיונרי הרחיק יותר מ-650 ילדים יהודים ממסורת ישראל, והוא התבייש שרוב הילדים היו מבני עדות המזרח, הוא לא ציין את המספר המדוייק של תלמידי המערבים. אלמאליח פנה לעסקנים שיעשו כל שביכולתם להעברת הילדים מהמיסיון לביה"ס של כ"ח.⁶³ מפנייתו של אלמאליח לעסקנים למדים על התערבות איש ציבור ונשיא העדה המערבית בדבר הצלת ילדי ישראל מרשת החינוך המיסיונרי והעברתם לכ"ח.

⁵⁹ צבי שילוני, 'מנזר סאן-פייר דה-ציון רטיסבון בירושלים', קרדום 4 (תשמ"ב), עמ' 137-141.
⁶⁰ ריאיון עם ציון אזולאי, ירושלים. על בית החינוך ברטיסבון ראו פנחס בן-צבי גראייבסקי, מלחמת היהודים במיסיון משנת תקפ"ד לספירתם ועד היום הזה, ירושלים תרצ"ה (ללא מספר עמוד).

⁶¹ על האלימות ברטיסבון ראו מורה עברי, 'תלמידי רטיסבון שובבים', הד המזרח ז (סיון תש"ו), עמ' 8; ריאיון עם יעקב בן-עזרא, נתניה.

⁶² ריאיון עם רות בהלול, טבריה.

⁶³ אברהם אלמאליח, 'על החינוך הזר בירושלים', ד'אר היום ז (תשרי תרפ"ט), עמ' ב.

8. חברון

לאחר מלחמת העולם הראשונה עודד 'ועד הצירים' את יהודי חברון ותמך בכל מוסדות החינוך היהודיים בעיר. מחלקת החינוך, שהוקמה ב-1918 ותפקידה היה לאחד את כל מוסדות החינוך היהודי בארץ כדי ליצור מערכת חינוך לאומי, תמכה במורים שנשלחו לחברון על ידי ועד הצירים.⁶⁴ בחברון הוקמו גן ילדים, בית מלאכה לנערות, תלמוד תורה לבנים וישיבה. בתעודה שמצאנו בעניין גן הילדים יש שמות של תלמידי הגן, ובהם מערבים, ספרדים ואשכנזים.⁶⁵ יוסף עזרא ציין שספרדים ומערבים למדו יחד בכותאב מגיל 3 וחצי. בגיל 5 למדו בתלמוד תורה ספרדים בחברון, ואת לימודי התיכון המשיכו במוסדות החינוך בירושלים, כגון כ"ח, בני ציון והמזרחי. צורת הלימוד כפי שעולה מעדותו של עזרא לא הייתה אמורה להתקיים, כיוון שהשאיפה של מחלקת החינוך הייתה ליצור רשת חינוכית שנתנה מענה חינוכי לילדי חברון מתחילת לימודיהם ועד תום הלימודים ללא מעבר למוסדות חינוך בירושלים, אך מאורעות 1929 הביאו לדלדול היישוב היהודי בחברון ולחוסר קידום בית הספר בעיר לדרגה של בית ספר של החינוך העברי בשאר הארץ.⁶⁶

9. צפת

ב-1921 היו בצפת גני ילדים, בתי ספר, תלמודי תורה וישיבות בהם למדו חלק מהמערבים.⁶⁷

10. תלמוד תורה – כותאב

בצפת נקרא הכותאב תלמוד תורה ספרדים, כותאב וגם חדר,⁶⁸ ולמדו בו תלמידים מבני הספרדים ועדות המזרח, ובכלל זה מערבים. גבריאל קדוש סיפר על לימודיו בכותאב: 'בילדותי למדתי בכותאב (חדר) והייתי בין התלמידים המצטיינים אשר כמה מהם המשיכו את לימודיהם ונעשו לרבנים'.⁶⁹ ברשימה משנות ה-20 המאוחרות מובאים שמות התלמידים שלמדו בכותאב וגילם, וביניהם מערבים. להלן ציינתי את שמות המערבים וגילם:⁷⁰

השם	הגיל
אביכזר שאול	6
אדרעי אהליאב	11
אוחנא אברהם	5
אוחנא מאיר	11
ביטון רפאל	12

⁶⁴ יובל דרור, שמעון רשף, החינוך העברי בימי הבית הלאומי 1919-1948, ירושלים תשנ"ט, עמ' 6-7; יובל דרור, כלים שלובים בחינוך הלאומי: הסיפור הציוני, ירושלים תשנ"ו, עמ' 1-3; עודד אבישר (לעיל, הערה 23, חברון, פרק מבוא), עמ' 205-206.

⁶⁵ אמת"י, חטיבה: מחלקת החינוך 1918-1919, מספר חטיבה ותיק: S2/707, חברון: בית ספר לבנות, תלמוד תורה לבנים ובית מלאכה.

⁶⁶ עודד אבישר (לעיל, הערה 23, חברון, פרק מבוא), עמ' 206; ריאיון עם יוסף עזרא, ירושלים.

⁶⁷ נתן שור (לעיל, הערה 24, פרק מבוא), עמ' 248.

⁶⁸ ארכיון בית המאירי, צפת, ריאיון עם אליהו שחרור (לעיל, הערה 65, פרק ג).

⁶⁹ גבריאל קדוש (לעיל, הערה 85, פרק ז), עמ' 8.

⁷⁰ הטבלה עובדה על-ידי (מ"ע) מתוך רשימה שנמצאת באו"ע"ס, מספר מכל ותיק: 6214/10, ועד עדת הספרדים צפת, רשימת תלמידי התלמוד תורה ספרדים, ללא תאריך, אבל אפשר לזהות את שמות התלמידים ולחשב את תאריך הרשימה, כמו גבריאל קדוש שהיה בן 12 ברשימת התלמידים, והלוא הוא נולד ב-1916, ומכאן שהרשימה מ-1928.

6	בן-שמעון אליעזר
7	גנון יהושע
6	הרוס אברהם
10	סבאג חיים
5	סמגיה אליאזר
10	עבו אלעזר
6	עטר יוסף
5	עטר עיוש
8	עמר אברהם
7	עמר עיוש
5	עמר משה
4	פרגיון מוני
9	פרגיון משה
10	פרגיון נסים
7	פרגיון שמעון
4	צבג יאודה
6	צבח רחמן
7	קדוש אבא
12	קדוש גבריאל
7	קדוש חביב
5	קדוש עיוש
10	שושן מרדכי

מהטבלה למדים שהתלמיד הצעיר ביותר בכותאב היה בן 4, והמבוגר ביותר היה בן 12. הטבלה אף ממחישה את מספר התלמידים המערבים – 27, ומכאן שההורים המערבים שלחו את ילדיהם ללמוד בכותאב ובזה המשיכו את החינוך המסורתי.

ב-1941 שלח הראשלי"צ הרב עוזיאל מכתב לוועד עדת הספרדים בצפת וביקש להעיר את תשומת לבם של חברי הוועד בעניין תרומות שהגיעו מאלכסנדריה ומכלכותא. הוא ביקש מהם לא להשתמש בכספי התרומות לשום מטרה מלבד טובת התלמוד תורה. עוד הוא ביקש דו"ח מפורט של צורכי התלמוד תורה כדי לדווח לתורמים. הרב עוזיאל אישר לוועד להשתמש בכספים גם כדמי לימוד לבני העניים שלמדו במסגרת של המזרחי או בתלמוד תורה אחר.⁷¹

כותאבים נוספים היו בצפת ופעלו גם בחופשות.⁷² אברהם אוחנא תיאר את הכותאב מ-1931, ולדבריו, המבנה הפיזי שלו היה חדר גדול, הילדים ישבו על כיסאות קש קטנים ונמוכים ועל מחצלות וכיסאות כמו בבתי קפה ערביים, החכם שלמה לוי נתן לילדים פתק ובו פסוק ששמרו מתחת לכובע והיו צריכים ללמוד אותו במשך השבוע כדי להשמיעו לחכם ביום שישי. לדברי אברהם, באחד מימי שישי הייתה לו בחינה והוא טעה בקריאת הפסוק. החכם גער בו והלקה אותו בפילאקה על הרגליים.⁷³

⁷¹ ארכיון בית המאירי, צפת, קהילה ספרדית, מספר תיק: ק 0.10.1, מהראשון לציון הרב עוזיאל לוועד עדת הספרדים בצפת, י"א בתשרי תש"ב.

⁷² ריאיון עם מרדכי הרוש, צפת, שציין את שמות הכותאבים הבאים: חכם רפאל חכים, כותאב ציון לוי, כותאב של הרבנים שמעון הרוש ושלמה אוחנה.

⁷³ ארכיון בית המאירי בצפת, מתוך תמליל ריאיון של אברהם אוחנה, ללא ציון מקום הריאיון, כנראה בצפת, 31.12.1979, עמ' 4-2.

רפאל כמוס למד בשנות ה-40 בכותאב בחופשת הקיץ. החכם שלימד אותו היה מערבי ששמו מנחם אדרעי. לדברי שמעון קובי שלמד אצל חכם רפאל חכים בין 1944 ל-1947, החכם לימד תפילות, ושיטת חינוכו הייתה ללא מלקות.⁷⁴

11. בית ספר לבנים

מרשימה של תלמידי בית הספר לבנים בצפת, שהיה בית הספר העירוני בפיקוח מחלקת החינוך של ההנהלה הציונית כמו בית הספר העירוני בירושלים. בשנים 1919-1921 הופיעו תלמידי המערבים האלה: דניאל טולידנו, משה טולידנו, יעקב-חי עבו, יצחק קרסנטי ושמעיה אזולאי.⁷⁵

12. בית ספר לבנות

ברשימות שלאחר מלחמת העולם הראשונה עולה שכמה מבנות צפת למדו בבית הספר לבנות בצפת שהוא בית ספר עירוני כמו בית הספר לבנים. ברשימות מופיעות כמה בנות מערביות: אסתר אבוחנה, מזל אבוחנה, בוליסה גנון, שושנה יעיש, יעל ממן (יתומה), לאה סבח ושרה רבוח.⁷⁶ ב-1919 יצאו רבני צפת הספרדים והאשכנזים נגד לימוד בנות על-ידי מורים ולימוד בנים על ידי מורות בעקבות מעשים מגונים של מורה בבית הספר העברי לבנות. בין המתנגדים היה הרב הראשי ישועה וואעיש, שעם עמיתיו הרבנים פרסם מכתב שענייניו העיקריים היו לשמור על גדרי הצניעות ולא להשתתף באירועים חברתיים מעורבים בבחורים ובתולות.⁷⁷ בנות אחרות למדו בבית הספר של המזרחי שדגל בחינוך לאומי דתי והיה בתחילת המנדט בפיקוח של ההסתדרות הציונית ולאחר מכן בפיקוח של כנסת ישראל. למדו בו את המקצועות האלה: לימודי קודש – תורה, טעמים, רש"י, נביאים וכתובים, תפילה, דינים, משנה וגמרא, ולימודי חול – עברית, מולדת, גיאוגרפיה, ידיעת העם, תנועת העבודה, דברי הימים, שיחות בענייני חברה, טבע, חשבון, הנדסה, ציור, כיור, זמרה, התעמלות, עבודת גינה ומלאכות ואנגלית.⁷⁸

13. בתי ספר מעורבים

כ"ח נוסדה בצפת ב-1869, ואף כי רבני העיר החרומו את המוסד של כ"ח בעיר, הרי הוא המשיך להתקיים בעיקר על ידי העדה הספרדית.⁷⁹ לאחר מלחמת העולם הראשונה נעשה ניסיון להעביר את תלמידי כ"ח למחלקת החינוך של ההסתדרות הציונית. במכתב מ-1920 מצפת למחלקת החינוך בירושלים צוין שבכ"ח למדו רוב של בנים ובנות של הספרדים, והמטרה של מחלקת החינוך הייתה להעביר אותם לבית הספר הציוני-עברי. לדעת שולח המכתב, חברת כ"ח הייתה מוסד התבוללות שלא עזר לבניית הבית

⁷⁴ ריאיון עם רפאל כמוס ושמעון קובי, צפת.

⁷⁵ ארכיון בית המאירי בצפת, חינוך, 02.02, פנקס הרשמה לבי"ס לבנים.

⁷⁶ שם, 01.12. ח, פנקס ישיבות בית הספר העברי בצפת, תרע"ח-תרע"ט; תרפ"א-תרצ"ד.

⁷⁷ אמות"י, מספר תיק: II/Sa/IV12, מכתב חוזר א', 'הרימו מכשול מדרך עמי', חתומים: הרבנים אברהם ליב זילברמן, נחום אתרוג, אפרים וינגוט, ישועה ואעיש, ישועה פלאגיי ועזרא חיים כהן, תרע"ט.

⁷⁸ יהודה קיל, 'שבעים שנה לחינוך הדתי-לאומי בישראל', יצחק רפאל ש.ז. שרגאי (עורכים), ספר הציונות הדתית, ירושלים תשל"ז, עמ' 16; ריאיון עם אריה סימנה, צפת.

⁷⁹ נתן שור (לעיל, הערה 46, פרק ב), עמ' 235.

הלאומי. מלבד זאת לאחר מלחמת העולם הראשונה פעלה ההסתדרות הציונית להנחלת החינוך העברי כאשר בעיני ראשיה החינוך העברי שהוא החינוך הלאומי שימש עמדה ציונית חזקה בארץ ישראל, לכן המחלקה לחינוך הייתה צריכה לפעול ולהחזיק ולהנחיל את החינוך העברי לבתי ספר שהיו קיימים לפני המלחמה ביניהם ביה"ס כ"ח.⁸⁰

בכ"ח למדו למדו ארבע שפות: עברית, ערבית, צרפתית ואנגלית. המקצועות האחרים בבית הספר נלמדו בשפה הצרפתית. מי שסיים את ביה"ס קיבל תעודת בגרות, והמצטיינים קיבלו מלגת לימודים בפריס, ולאחר מכן הם נשלחו ללמד בקהילות היהודיות במזרח.⁸¹ כמה מילדי המערבים ושאר העדות לא הלכו לכ"ח בעקבות לימוד שפות זרות ועירוב בנים וبنות.⁸² ללימוד בכ"ח התנגדו גם החסידים בצפת עוד מהמאה ה-19, אך כמה מילדי ישראל למדו במוסדות הארגון, כנזכר לעיל.

ביולי 2006 ארגן רפאל כמוס כנס של בוגרי כ"ח בצפת, ולדבריו, רשת זו הצילה את יהודי צפת באמצעות רכישת השכלה ברמה גבוהה שכללה לימודי חול ולימודי עברית, ערבית וצרפתית. לדבריו, הלימודים היו בשפה העברית, אבל יש מקצועות שנלמדו בשתי שפות, כגון היסטוריה וגיאוגרפיה, שנלמדו בעברית ובצרפתית. עוד ציין רפאל שלמדו לימודי קודש כמו משנה, גמרא, והוא אף שמר על קיום התפילות במסגרת כ"ח.⁸³

בית הספר העירוני בטבריה: מפנקס רשימות התלמידים של בית הספר עולה שרבים מבני המערבים ובנותיהם למדו בבית ספר זה, ששימש מסגרת לימודית לילדי צפת מכיתה א' ועד כיתה ח' במתכונת של כלל בתי הספר העירוניים בארץ ישראל.⁸⁴

14. מיסיון

ממכתב מ-1996 בדבר הקולג' הסקוטי-בית הספר של המיסיון למדים כיצד התנהל הקולג'. למדו בו על פי המתכונת של ב"ס ציבורי באנגליה (Public School), והיו בו ארבע כיתות ברמה של ב"ס תיכון וכיתת מכינה לבגרות. הלימודים התנהלו באנגלית, והיו שיעורים בעברית ליהודים ובערבית לערבים.⁸⁵ ב-1936 עבר הקולג' לחיפה עקב מאורעות 1936. בודדים מבני המערבים למדו במיסיון הסקוטי, ביניהם אברהם ושמואל הרוש, [?] טולדנו, משה עמר ושמואל שחרור.⁸⁶

⁸⁰ אצ"מ, חטיבה: המחלקה לחינוך, מספר תיק: S2/717, המחלקה לחינוך צפת, מא"א לד"ר יוסף לוריה[א], מנהל מחלקת החינוך בירושלים, א' באדר תר"פ; לון נרסיס (לעיל, הערה 101, פרק ט), עמ' 122-124; יובל דרור, רשף שמעון (לעיל, הערה 64), עמ' 4; א. ויסבלום, 'בית הספר של האליאנס בצפת', ידע עם י"א (תשכ"ו), עמ' 168-170.

⁸¹ ארכיון בית המאירי צפת, תמליל ריאיון של אוחנה אברהם ללא ציון מקום הריאיון, 15.1.1980, עמ' 2-4.

⁸² שם, ריאיון עם אברהם ושמואל אוחנה, עמ' 2; נתן שור (לעיל, הערה 46, פרק ב), עמ' 227.

⁸³ משה עובדיה, 'רשמים מכנס בוגרי אליאנס בצפת' (כתב יד), 12.7.2006, צפת; ריאיון עם רפאל כמוס, צפת.

⁸⁴ ארכיון בית המאירי, 15. ח, פנקס רשימת התלמידים לשנת תרצ"ט-ת"ש.

⁸⁵ נתן שור (לעיל, הערה 24, פרק מבוא), עמ' 254.

⁸⁶ ריאיון עם מרדכי הרוש, צפת; ארכיון בית המאירי בצפת, תמליל ריאיון של אליהו שחרור (לעיל, הערה 65, פרק ג).

15. טבריה

16. כותאב

בטבריה, כבשאר ארבע ערי הקודש, התפתחו תלמודי תורה שנקראו 'כותאב', ובהם ישבו על מחצלות, והשמש היה מכה במקל תלמידים שלא רצו ללמוד. הדמות המערבית הדומיננטית בחינוך הילדים הספרדים בכותאב היה הרב רפאל ביבאס, שעלה מקזבלנקה. בתחילת המאה ה-20 בנה הרב ביבאס תלמוד תורה בעיר העתיקה לספרדים, וב-1907 היו בו 100 תלמידים, ורוב המורים רבנים וחכמים מערבים. ב-1923 יצא הרב ביבאס לשליחות במרוקו כדי להשיג תרומות בשביל תלמוד התורה.

ב-1925 התנגד הרב חביב-חנניה אזולאי מקזבלנקה לרבנים מטבריה ביבאס, אליקים ולחיים סמאג'א. ברב ביבאס הוא ראה תכון, כיוון שלדבריו הצליח בערמה להשיג רישיון כדי לקבץ נדבות לתלמוד תורה בערי המערב (המגרב). הרב אזולאי תיאר את פעילותו של הרב ביבאס להשגת הכספים, ולדבריו ולדברי שאר המתנגדים לו הוא בא 'למוץ את דמי אחינו'. עוד הוסיף הרב אזולאי שבקזבלנקה תכננה הקהילה לבנות תלמוד תורה כללי ובית מדרש לרבני המערב ובית חולים יהודי, ולשם כך נדרשו תרומות, אבל לטענתם, לא היה אפשר לאסוף תרומות לאחר שהרב ביבאס שלל כסף מאחייהם. מצד אחד הרב אזולאי סבר שתחילה יש לדאוג לקהילה היהודית בקזבלנקה, ומצד אחר טען שהרב ביבאס דאג לאינטרסים שלו ואף הצליח להשיג את מבוקשו.⁸⁷ נגד מעשיו של הרב אזולאי יצאו רבני בית הדין בקזבלנקה והרב של תוניסיה משה שתרוג (?-1928) וטענו שהרב אזולאי עשה את התורה קרדום לחפור בו, רדף אחר השררה, ומעשיו כללו טעויות וגנבות שהובילו אותו להתנגד לראשי הציבור כמו הרב אליקים שהגיעה מטבריה למרוקו ולימים נהיה לרבה הראשי של קזבלנקה.⁸⁸ ממקרה אזולאי למדים על מתחים בין רבנים מערבים מטבריה שהגיעו למרוקו והצליחו להתקדם בשליחותם ואף להגיע למשרות בכירות בקהילה היהודית במרוקו, ולענייננו – לאסוף תרומות לתלמוד התורה כמו הרב ביבאס.

הרב ביבאס התנגד לחדשנות, ולדעתו, תולדות ישראל היה אפשר ללמוד מהתנ"ך.⁸⁹ תלמוד התורה בעיר העתיקה של טבריה נשרף, וב-1933 הוקם בשכונת מואריס. מתלמידי המערבים בתלמוד התורה נמנו יוסף אבוחצירה וחיים מלכא.⁹⁰

ב-1942 הרב ביבאס שלח מכתב לראשלי"צ עוזיאל בדבר עזרה חומרית לתלמוד תורה, אבל מתוכן הדברים במכתב עולה שהיה עליו להכין תכנית לימודים כדי לקבל תקציבים, לכן הוא ביקש לראות את תכנית הלימודים של 'המזרחי'.

הרב עוזיאל השיב במכתב לרב ביבאס את הדברים האלה:⁹¹

⁸⁷ חנניה חביב אזולאי, הוספת מגן הדת, חוברת ראשונה, תוניס תרפ"ה, עמ' שער, א-י.
⁸⁸ הרב משה שתרוג: רבה הראשי של תוניסיה בין 1921 ל-1928. על הפרשה ראו אליקים משה מאיר חי, ספר מלחמת המגן, קאזאבלאנקא תרפ"ה, עמ' 13, 21-22, 52-54.

⁸⁹ צמח צמירון, 'התפתחות החינוך בטבריה', מטוב טבריה 4 (תשמ"ז), עמ' 41-42. ריאיון עם נכדו של הרב ביבאס, יצחק סמאג'א, טבריה.

⁹⁰ המרכז לחקר טבריה, תיק ראיונות, פרטים אישיים למקבלי עיטור 'יקיר טבריה'.

בתשובה למכתבו מיום כ"ו אייר דנא הנני חוזר ומיעץ לקיומו של מוסד קדוש זה "תלמוד תורה" שבטבריה שכבודו יסדו וקיימו עד היום לקשר אותו עם הסתדרות "המזרחי" ככל בתי תלמוד תורה הרבים בירושלים וביתר חלקי הארץ שמתקיימים על-ידי כך. לצערי אינני רואה אפשרות אחרת של קיום תמידי וחנוך מלא בתורה ודרך ארץ – למוסד זה. דברתי שוב עם הרה"ג [הרב הגדול] אוסטרובסקי בשבוע ממח"ק [מחוז קודשו], והנני ממציא לכת"ר [לכבוד תורתו] את תכנית הלימודים; ונכון אהיה לעשות כל מה שביכולתי, לטובת מוסד תלמוד התורה החביב עלי מאד. ועם זה הנני רוצה להעיר שלפי הידוע לי מתקבל מכותא [כלכותא-הודו] שנה שנה סכום מסויים שהוא מוקדש לתלמוד תורה אני חושב בודאי שסכום זה ניתן לידי מעכ"ת [מעלת כבוד תורתו] לקיום תלמוד תורה שתחת פקוחו. נא להודיעני על זאת.

בכרוז ברכה למוקירי תלמוד התורה ובית היתומים ביקשו הרב ביבאס והרב מאיר ואעקנין לשלם את נדריהם עבור המוסד בעקבות המשבר הכלכלי בארץ. יש לציין שבכרוז ציינו תלמוד התורה וחינוך יתומים כללי לא רק לעדת הספרדים אלא גם למערבים, ומכאן ראייה לזהות של המערבים בטבריה, אף שוועד העדה זוהה כוועד ספרדי.⁹²

במכתב שכותרתו שאלון מ-1940 שהופנה מתלמוד התורה לרב עוזיאל, אפשר לראות את תכנית הלימודים בתלמוד תורה ביבאס:⁹³

תכנית הלימודים	הכיתה וגיל התלמידים
התחלת קריאה של השפה העברית באמצעות הלוח	א' הקטנה 4-5
התחלת קריאה של השפה העברית וחשבון	א' הגדולה 5-6
עברית, קריאה, כתיבה, חשבון וחמש	ב' – 6-8
עברית, הכתבה, חשבון ותנ"ך עם באור	ג' – 8-10
עברית, הכתבה, אנגלית, חשבון, תנ"ך, דקדוק ומסכת ברכות	ד' – 10-12
עברית, גמרא ורש"י ותוספות, אנגלית, חשבון, תנ"ך ודקדוק	ה' – 12-14

מהטבלה למדים על תכנית הלימודים בתלמוד תורה של הרב ביבאס המבטאת את השינוי בתפיסה החינוכית, כלומר בתלמוד תורה שולבו לימודים כללים ולא רק לימודי תורה. ייתכן שבשל רצונו של הרב ביבאס להשיג תקציבים לתלמוד התורה היה עליו לשנות את תכנית הלימודים של תלמוד התורה ולהתאים אותה לתכנית חינוכית שדומה לתכנית של 'המזרחי'.

חיים אוחנה ציין את הכותאב של חכם טרסיסי, שלדבריו היה ממוצא מרוקאי. הכותאב שכן ליד שלושת הבתים הראשונים שהיו מחוץ לעיר העתיקה. ב-1918 הוקם בית תלמוד תורה ובית יתומים כללי לעדת הספרדים.⁹⁴

⁹¹ ארכיון מדינת ישראל, חטיבה: 140, הרבנות הראשית – ארכיון הרב עוזיאל, התכתבות כללית תש"ב, מספר תיק: פ-888/5, מהרב רפאל ביבאס לרב עוזיאל, כ"ו אייר תש"ב; מהרב עוזיאל לרב ביבאס, ב' סיוון תש"ב.

⁹² בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים: אוסף הספרייה הלאומית בקטגורייה יהדות: צילום של הכרוז בתיקיה מס' 1. 96L39, 296.382. רפאל ביבאס ומאיר ואעקנין, תלמוד תורה וחנוך יתומים הכללי לעדת הספרדים והמערבים בעה"ק טבריא, 'כימי צאתך מארץ מצרים אראנו נפלאות', טבריא תר"פ.

⁹³ ארכיון מדינת ישראל, חטיבה: לשכת הרבנים הראשיים עוזיאל וניסים, מועצה בטבריה, צפת, מספר תיק: גל-9/11645/9, שאלון על תלמוד תורה, טו"ב מנחם אב ת"ש. חלק מהטבלה עובד על-ידי (מ"ע).

⁹⁴ עודד אבישר (לעיל), הערה 23, טבריה, פרק מבוא, עמ' 205; ריאיון עם חיים אוחנה.

17. בתי ספר לבנים

כ"י"ח ייסדה את בית הספר לבנים בטבריה ב-1898, ומקרב החוגים הישנים הייתה התנגדות לבית הספר, אבל לאחר זמן פחתה התנגדות מצד חוגים אלו בעקבות אהדה של יהודי טבריה לבית הספר, ורבנים מערבים וספרדים למדו בכ"י"ח, ביניהם הרימ"ט. בית הספר חינך לחיים פרודוקטיביים, ולשם כך שילבו בו לימודי חול עם לימודי קודש. השפה השלטת בלימוד מקצועות כלליים הייתה צרפתית. עם מנהלי בתי ספר נמנו שני מערבים.⁹⁵ ב-1917 נפתח בית ספר עברי לבנים בהשפעת מגורשי יפו שהגיעו לטבריה בימי מלחמת העולם הראשונה, והוצע לפתוח להם בית ספר עברי. ב-1937 נפתח בית ספר תיכון, ולידו בית ספר ערב שנועד להשלמת השכלה יסודית, ובית הספר של כ"י"ח הועתק לשכונת קריית שמואל, והאוריינטציה החינוכית בו השתנתה לטובת החינוך העברי ולא להנחלת תרבות צרפת בלבד. בבית ספר זה נהנו הילדים מארוחות חמות.⁹⁶ מרשימה של תלמידי כ"י"ח בטבריה שנשלחה לפריס עבור ארגון נשות אמריקה עולה שלמדו בו תלמידי המערבים האלה: יהודית אזולאי, אסתר הרוש, רות אזולאי, שיבולת אזולאי, יוסף אזולאי, משה עבו, יעקב פדידה, מרים עבו, גלילה כרסנטי, ימינה חמו, מקסימה סודרי, רחל עבו.⁹⁷ ב-1943 ייסדה רשת החינוך של 'המזרחי' את בית הספר 'תחכמוני', ובו למדו מערבים כמו יצחק סמאגיא ועמנואל שטרית.⁹⁸

18. בתי ספר לבנות

אדל ממן (טולדנו) למדה בבית הספר העירוני לבנות, ובתעודת הערכה שלה משנת 1921 נזכרים המקצועות האלה: תנ"ך, משנה ואגדה, עברית, חשבון, הנדסה, דברי הימים, טבע, מולדת, ציור זמרה, מלאכת יד, עבודת האדמה, התעמלות, אנגלית וצרפתית.⁹⁹ ב-1900 ייסדה כ"י"ח בית ספר לבנות, ובו למדו צרפתית, עברית, ערבית ותפירה. ב-1917 נפתח בית הספר העברי לבנות.¹⁰⁰ כמה מבנות המערבים למדו בתיכון הממשלתי.¹⁰¹

19. בית ספר מעורב

ב-1923 אוחדו שני בתי הספר העבריים. ב-1925 היו בו 235 תלמידים ותלמידות. הרב ברוך טולידאנו, חבר ועד בית הספר לבנים, שלח מכתב למחלקת החינוך של ההנהלה הציונית בדבר התנגדות לאיחוד בתי

⁹⁵ צמח צמריון (לעיל, הערה 89), עמ' 44-45.

⁹⁶ שם, עמ' 207.

⁹⁷ אצ"מ, חטיבה: פיק"א חברה להתיישבות, היהודים בארץ ישראל, חברת האליאנס בארץ ישראל, 1947, מספר תיק: J15/5454, מנשיא הוועד לאליאנס פריס: *Président du Comité vers Alliance Israélite Universel le 23 Septembre*.

⁹⁸ עודד אבישר (לעיל, הערה 23, טבריה, פרק מבוא), עמ' 205, 207; ראיונות עם עמנואל שטרית ועם יצחק סמאגיא.
⁹⁹ ראיון עם אדל ממן. יש לציין שכמה מהמקצועות היו ללא ציון, כיוון שהיא לא למדה מקצועות אלו, ואף על פי כן הם הופיעו בתעודה.

¹⁰⁰ שם, עמ' 207.

¹⁰¹ המרכז לחקר טבריה: תקווה בחבוט, שאלון אישי; על ייסוד אליאנס ראו אצל לון נרסיס (תרגם מצרפתית: אברהם אלמאליח), *חמישים שנות היסטוריה*, חלק שני, ירושלים 1922, עמ' 119-121.

הספר. כדי לשמור על צניעות הבנים והבנות¹⁰² למדו כמה מהמערכים לימודים אקסטרניים-חיצוניים מחוץ לכותלי בית הספר.¹⁰³

20. מיסיון

ב-1884 החל המיסיון לחדור לטבריה.¹⁰⁴ מערבי ששמו יוסף בהלול היה מתלמידי בית הספר של המיסיון הסקוטי.¹⁰⁵ בבית הספר של המיסיון האיטלקי בטבריה למדו בנות, ביניהן מערביות שרכשו את מקצועות התפירה והמלאכה והיו פטורות משכר לימוד וקיבלו ביגוד וארוחות חמות. ב-1924 הגיע אורח נוצרי לביקור אצל הנזירות האיטלקיות בטבריה, והתלמידות היהודיות השתתפו בתהלוכה לכבודו, והורי התלמידות והקהילה היהודית נדהמו שבנות יהודיות דתיות השתתפו בתהלוכה לכבוד איש נוצרי. בתגובה פתחו יהודי טבריה במחאה נגד המיסיון ומוסדותיו החינוכיים כדי להשפיע על הורי התלמידות להכניסן למוסדות חינוך אחרים.¹⁰⁶

מכאן נשאלת השאלה אם בחינוך ילדי המערבים הייתה מגמה לעבור מהייחודיות של החינוך המסורתי וחינוך זר שראשיתו במאה ה-19 ולהשתלב במוסדות חינוך ותיקים ובמוסדות חינוך שנוסדו בתקופת השלטון הבריטי, ותכניות הלימודים שלהן היו אחרות. מהעובדות למדים שהמערכים ככלל ילדי היישוב היהודי למדו בתקופת השלטון הבריטי במוסדות מסורתיים, ומקצתם במוסדות זרים, קרי כותאב וישיבה, מיסיון וכי"ח, אבל במרוצת הזמן החלו כמה מערכים ללמוד בחינוך העברי הלאומי, וכך היו שותפים לחזון הציוני שדגל בחינוך העברי כדי ליישם את בניין הבית הלאומי בארץ ישראל. מכאן למדים שכמה מהמערכים היו שותפים במעבר מהחינוך המסורתי והחינוך הזר של המאה ה-19 לחינוך בתקופת השלטון הבריטי, ואחרים המשיכו בחינוך המסורתי.

עוד למדים מכאן על השינוי בחינוך של מקצת הבנות המערביות ששילבו לימודים מקצועיים עם לימודיים כלליים, וכמה מהן אף הצטרפו למעגל העבודה – שינוי מרחיק לכת מהעולם המסורתי שבו הבת אמורה להישאר בביתה לעולם חדשני שבו עוד ועוד בנות יצאו מביתן, למדו בבתי ספר והחלו להשתלב בחברה הסובבת. כמו כן רוב המערבים סיימו בתי ספר עממיים ולאחר מכן יצאו לתור אחר פרנסה, ומכאן למדים על אי-המשכיות בהקניית השכלה גבוהה במקומות לימוד מקצועיים או אקדמיים, אולי בשל קשיי פרנסה והדאגה היום-יומית לכלכלת המשפחה.

¹⁰² אצ"מ, חטיבה: המחלקה לחינוך טבריה, תרפ"א/ב, מספר תיק: S2/616, מהרב ברוך טולידאנו להנהלה הציונית, כ"ג בסיוון תרפ"ב.

¹⁰³ ריאיון עם חיים אוחנה, טבריה.

¹⁰⁴ ראו דוד שריד (לעיל, הערה 106, פרק ז), עמ' 21.

¹⁰⁵ המרכז לחקר טבריה, שאלון אישי ליוסף בהלול, שמ-1936 ועד 1941 למד בביה"ס הסקוטי.

¹⁰⁶ עודד אבישר (לעיל, הערה 23, טבריה, פרק מבוא), עמ' 206.

פרק י: נשים מערביות

בעבר הודרו נשים מן החיים הציבוריים בקהילה היהודית עקב הצניעות של העולם היהודי, שבו אישה אמורה להיות בביתה ולדאוג לניהול הבית.¹ בכמה מחוגי הנשים בתקופת מחקרנו חלו שינויים מסוימים במעמד הנשים בארץ ישראל, היות שהימים היו ימי העליות לארץ, ומבין העולים היו עולות משכילות מהעלייה הראשונה והשנייה (1882-1914) ששאפו להגיע לשוויון בין המינים וליטול תפקידים בחיי הציבור.²

בפרק הזה נבדוק אם הנשים המערביות שחיו בארבע ערי הקודש מערב מלחמת העולם הראשונה ועד תום המנדט הבריטי שימרו דפוסים של נשים מערביות מהמאה ה-19, כלומר השתייכו ליישוב הישן בארץ, או שמא שגרת חייהן הייתה זהה לזו של כלל הנשים הספרדיות והמזרחיות בארבע ערי הקודש בעקבות השלטון הבריטי בארץ. בתקופת מחקרנו התמודדו אנשי היישוב עם שאלות מגדריות בתחומי עבודה, משפחה, חינוך ושוויון בין המינים, אבל מחקרים מראים שלא הייתה לזה אחיזה במציאות,³ ועל כן נבדוק אם טענה של מחקרים אלה כוללת גם את הקבוצה של הנשים המערביות.

יש לציין שמחקרנו כולל שלושה דורות של נשים מערביות: הראשון – נשים שהגיעו במאות 19-20 עם ילדיהן, הדור השני – מקצתן נולדו במגרב ומקצתן בארץ, והשלישי – הנכדות, רובן ככולן ילידות הארץ.

1. נשים מערביות בארבע ערי הקודש

בירושלים עסקו נשים מערביות בפעילות ציבורית. בתו של הרדב"ש, דילסייה (?-1924), שהתחתנה עם הרב יוסף קרויז, מזכיר כולל אונגרין בירושלים במאה ה-19, הייתה מן הנשים המערביות שעסקו בפעילות ציבורית למען עניי ירושלים. דילסייה הקימה את 'חברת עזרת נשים' בעקבות ראייתה בחוסר תמיכה בעניים מעולי מרוקו בירושלים. לכן היא פנתה לנשים נדיבות שיתרמו בכל חודש סכום מסוים עבור עניים, ובפרט עבור העניים שגרו בבתים של כולל המערבים בעיר העתיקה ועניים נכים שבדרך כלל שהו ליד הכותל המערבי. חברת 'עזרת הנשים' המשיכה בפעולותיה עד לפטירתה של דילסייה ב-1924. ביום פטירתה הכריז הרב יוסף-חיים זוננפלד (1849-1932),⁴ רבה הראשון של העדה החרדית בירושלים, על

¹ יעל עצמון, 'היהדות וההדרה של נשים מן הזירה הציבורית', בתוך: הנ"ל (עורכת), אשנב לחייהן של נשים יהודיות, ירושלים תשנ"ה, עמ' 13, 22.

² שם עמ' 30-31; על העולות מצפון אפריקה ראו: מיכל בן יעקב, 'עולות מצפון אפריקה בארץ ישראל', בתוך: שאול רגב וטובה כהן (לעיל, הערה 34, פרק מבוא), עמ' 195.

³ רוזנברג-פרידמן לילך, האשה ביהדות, רמת-גן 2002, עמ' 5-6.

⁴ הרב יוסף-חיים זוננפלד: נולד בסלובקיה, רכש את השכלתו התורנית אצל גדולי ישראל, ב-1873 עלה לירושלים והתיישב בעיר העתיקה ובה רכש את מעמדו והשפעתו על היישוב הישן, ממייסדי שכונת בתי אונגרין ובר-פלוגתא של הרב אברהם יצחק הכהן קוק. מ-1920 שימש רבה הראשי של העדה החרדית בירושלים.

ביטול מלאכה בשעת הלווייתה של דיליסייה.⁵ מכאן למדים על אישה מערבית שהחלה את פעילותה הציבורית במאה ועד יום פטירתה בתקופת המנדט.

בימי מלחמת העולם הראשונה ידוע על אישה מערבית שעסקה בעבודה סוציאלית – רחל עטיה (1900-?), נכדתו של הרדב"ש. היא התנדבה לעזור לוועד הסיוע האמריקני שבדק את מצב היהודים בירושלים, ותפקידה היה לבדוק את מצב המשפחות בכל ההיבטים ולקבוע לאיזה סיוע הן נזקקו.⁶ בימי השלטון הבריטי עסקו נשים מערביות בירושלים הנמנות עם שלושה דורות של נשים מערביות במקצועות האלה: עקרות בית, עוזרות משק בית, מקבצות נדבות גם נכללו ברשימת המקצועות, מוכרת במרכז המסחרי, מורות, כובסות, מבשלות, מיניקות, מנקות, תופרות, עובדות בבתי חולים, פועלת במסעדה, בעלת מסעדה, חנונית, פקידות, מנהלת בית, מלצרית, עובדת בבית חרושת. כמה מהמערביות עברו מירושלים ונהיו לחברות קיבוץ.⁷

נשים מערביות שהיו במעמד של אלמנות של רבנים וחכמים נתמכו מ'קופת תפארת ישראל' של ועד העדה המערבית. ברשימה צוינו שמות בעליהן. הנה שמות האלמנות: אלמנת הרב רבי נחמן בטיטו, אלמנת הרב יוסף-חיים טוב הכהן, אלמנת רבי שמואל בוחבוט, אלמנת רבי שלום בוחבוט, אלמנת הרב מלכא, אלמנת חכם רבי מכלוף שרביט, אלמנת הרב דוד שלוש, אלמנת רבי דוד הכהן, אלמנת רבי יעקב בן עטר, אלמנת חכם יהודא מלכה, אלמנת חכם סוויסא, אלמנת חכם יצחק לוי, אלמנת רבי יצחק אלמסעאלי, אלמנת חכם דוד אזולאי, אלמנת חכם משה מארגי, אלמנת רבי שמעון חרוש, אלמנת רבי שמואל קורקוס, אלמנת חכם שמעון אסולין, ואלמנה יוצאת דופן ששמה צוין – זהרא מלכה ושם בעלה לא הופיעה.⁸ יעקב אלעזר תיאר בזיכרונותיו את העוני והדלות של הנשים המערביות בעיר העתיקה, שנמנו עם בני הדור הראשון של הנשים במחקרנו, ואלה דבריו:⁹

כאיש ירושלים ותיק, אני זוכר את בית המחסה [דאר אלכולל הנמצא במעלה חאלדיה ברחוב חברון] של העדה המוגרבית שבו התגוררו 5-6 אלמנות, או זקנים בכך אחד וכן זוכר אני איך אשת דודי, החסידה רחל אלעזר ע"ה [עליה השלום] יחד עם אלמנת הרה"ג [הרב הגדול] שמואל פדרו, ועוד מס' [מספר] נשים ספרדיות שלא השתייכו לכולל המוגרבי ירדו מדי חודש לבתי ההקדש של העדה המוגרבית ברחוב התנור הביאו בכליהם, לבנים ולבושים, רחצום והלבישום האכילום והשקום, השאירו צידה בכליהן והשיבו להן מחדש את צורת האדם.

⁵ ועד העדה המערבית, תיק ללא סיגנטורה של כתבי יד המיוחסים לאברהם אלמאליח הון בביוגרפיות של אישים. אלמאליח מסר פרטים לפנחס גראייבסקי בעניין דיליסייה קרויז, שהתפרסמו בחוברת בנות ציון וירושלים, תרפ"ט. ראו גם מהדורה חדשה של פנחס גרייבסקי בן-צבי, בנות ציון וירושלים, א-י, ירושלים תש"ס, עמ' 38-39; דיין שלמה (לעיל, הערה 27, פרק מבוא), עמ' 105.

⁶ דוד תדהר (לעיל, הערה 33, כרך יג, פרק מבוא), עמ' 4231-4232.
⁷ על מקצועות הנשים ראו אצ"מ (לעיל, הערה 56, פרק ג) ובפרק הון בכלכלת המערבים בירושלים; ארכיון ועד העדה המערבית, תיקים ללא סיגנטורה, נתונים על מקצועות המערבים, כולל נשים; ראינות עם אסתר אזולאי, מבשרת ציון, חנה קוכנבסקי, חיים בן עטר ומנשה פנסו, ירושלים.

⁸ המורה לצדקה (לעיל, הערה 1, פרק ד), תרפ"ח, עמ' 16.
⁹ יעקב אלעזר, הרובע היהודי בירושלים העתיקה, ירושלים תשל"ה, עמ' 76.

נשים מערביות בישלו את מאכל הקוסקוס לנשים הספרדיות, ועקרות בית מערביות היו צריכות לדאוג לצורכי הבית, היות שמשפחותיהן היו מרובות ילדים. בירושלים היו נשים מערביות וספרדיות במאות ה-19 וה-20 שעסקו ברפואה עממית, ומקצתן עסקו בוינטז'אסי' (כוסות רוח בלדינו), שמים היו מבעבעים בהן, ועשן סמיך היתמר מהן. המרפאת הסבירה לנוכחים את פשר הצורות שהתלבשו על גוש בדיל שהיה בידיה מכוסות הרוח. אסתר אלבאז לבית דנינו הייתה מרפאת עממית שהתמחתה בריפוי עיניים ועסקה אף היא בכוסות רוח.¹⁰

יעקב עזרא סיפר על סבתו רחל דרעי (1900-1967) שהגיעה לירושלים ממפנס, ולדבריו, היא עזרה לנערות במצוקה ודאגה לשדך אותן. רות בהלול, אחותו של יעקב, סיפרה על בניית מקווה טהרה על-ידי אביה, יוחנן. אמה, רחל, הייתה אחראית על המקווה זמן מה, ולאחר מכן הייתה רות הקופאית במקווה.¹¹ מהדברים האמורים למדים שכמה מהנשים המערביות הוצרכו לנהל את ביתן, ומקצתן בשל אלמנותן השתלבו בעבודות שלא דרשו השכלה ואף נתמכו על ידי ועד העדה המערבית, ומקצתן רכשו מקצועות שדרשו השכלה ואף השתלבו במעגל התעסוקה. נשים ספרדיות בירושלים נתמכו מתרומות של ועד העדה הספרדית, וכמו כמה מהנשים בירושלים עסקו בפרנסות זהות לנשים המערביות.¹²

בעניין נשים מערביות בחברון המקורות דלים מאוד, היות שרק משפחות מערביות מעטות דרו בה. לאחר המלחמה ידוע לנו על שתי מערביות: אחת עסקה בתפירה, ואחת שִׁרְתָּת – מקצועות זהים למקצועות הנשים הספרדיות. נשים מערביות מבני משפחת פרץ בחברון היו עקרות בית, היות שבעליהן שהו מחוץ לבית ואף מחוץ לחברון כדי להתפרנס, לכן בידי האישה הופקד ניהול הבית. גם מאורעות 1929 הביאו להגירה של משפחות מערביות לירושלים, וכמה מנשות המערבים הוצרכו להתמודד עם האלמנות ומציאת פרנסה בכוחות עצמן כדי לשרוד ולקיים משפחה.¹³

בצפת עסקה האישה המערבית-ספרדית במקצועות האלה: עקרות בית, משק בית – אפייה וכביסה בבתיים אחרים,¹⁴ מיילדת,¹⁵ מגדת עתידות לנשים באמצעות צדפים ואבנים, ומייצרת גבינות.¹⁶ אֶמְנוֹת.¹⁷ ברשימות מטבריה ומצפת בין 1918 ל-1921 נזכרות נשים מערביות שהיו בעלות מלאכה ועסקו בעבודות מחט.¹⁸ אפרים בן-שמעון ציין שרוב הנשים היו עקרות בית, כיוון שהמשפחות היו מרובות ילדים.¹⁹ אסתר אדרעי סיפרה על סבתה מאלג'יר, ואלה דבריה:

¹⁰ על המרפאים העממיים ראו אצל בני נחמיאס, **חמסה**, ישראל 1996, עמ' 32; ריאיון עם הרב דוד שלוש, כפר סבא.
¹¹ ריאיון עם יעקב עזרא, נתניה ורות בהלול, טבריה.
¹² ההסתדרות הציונית (לעיל, הערה 44, חוברת א, פרק ג), עמ' 17.
¹³ שם, עמ' 37; ריאיון עם יוסף עזרא, ירושלים.
¹⁴ ארכיון בית המאירי בצפת, מתוך תמליל ריאיון של אברהם אוחנה, 31.12.1979, 15.1.1980, צפת. בריאיון סיפר על סבתו, מלכה, שעסקה לפרנסתה במשק בית; ריאיון עם אריה סימנה, צפת.
¹⁵ מנחם כהן (לעיל, הערה 44, פרק ד), עמ' 106-107.
¹⁶ ראינות עם עצמונה פינקלשטיין, אריה סימנה ואפרים בן שמעון, צפת.
¹⁷ ההסתדרות הציונית (לעיל, 44, חוברת ב, פרק ג), עמ' 25.
¹⁸ אצ"מ, חטיבה ומספר תיק: J30/3, ועד הסיוע, ועד העיר ליהודי צפת 1918-1921, רשימה של אנשים מצפת.
¹⁹ ריאיון עם אפרים בן-שמעון, צפת.

הסבתא היתה עקרת בית, נהדרת שקטה וטובה ואוהבת, ואני ממנה למדתי הרבה מאד, הרבה מאוד בעיקר את המשלים והאימרות, כל סיפור היתה לו אימרה, שהתאימה למצב החיים שבמקום, מאד אהבתי את הסבתא.²⁰

כמה מהנשים המערביות-ספרדיות בצפת נאלצו להתמודד עם אלמנות ועם ניהול הבית בכוחות עצמן, ואחרות, שבעליהן היו בעלי מקצועות שדרשו נסיעה מצפת לכמה חודשים ואפילו שנים, כמו השד"ר שלמה אוחנא שהרבה לצאת לשליחויות, וניהול הבית היה בידי אמו שהייתה מערבית, ואשתו שהייתה ספרדייה מסלוניקי הוצרכה להתמודד עם אורח החיים בצפת ועם שפות זרות לה, היות ששפת הילדינו היא שהייתה שגורה בפיה.²¹

מערבית אחרת – אסתר ממך לבית אזולאי, התייתמה בגיל צעיר, ולאחר מות הוריה היטלטלה בין בתי קרובי משפחה עד שמצאה בית תומך ומטפל אצל משפחה אשכנזית, וממנה למדה היטב את שפת היידיש. היא העידה על עצמה שחילקה עם בת אחותה לחם לנזקקים וסיפרה על עבודתה בחברה קדישא של צפת ברחיצת נפטרים.²² מערבית אחרת שהוצרכה להתמודד עם השכול והיתמות הייתה שושנה אפריאט שהעידה על מות הוריה במאורעות 1929 בצפת.²³

כמה מן הנשים המערביות-ספרדיות בטבריה היו עקרות בית שעסקו בתפירה ובבישול.²⁴ אדל ממך סיפרה שאלמנות מערביות רבות נתמכו על-ידי חברת 'עוזר דלים' וציינה שנשים מערביות הכינו קוסקוסון – מאכל דומה לקוסקוס אך שונה ממנו באופן הכנתו. לדבריה, כמה מהנשים המערביות בטבריה היו מסורתיות אך לא דתיות אדוקות. החילון השפיע על בני הדור של אדל, ולדבריה, עולים חדשים שהתיישבו בסביבות טבריה השפיעו עליה בצד הדתי עד כדי נטישת המסורת.²⁵

היו נשים מערביות שעסקו בהוראה. עליזה מלול לבית ווזאן ואדל ממך לבית טולידאנו היו מורות בחו"ל.²⁶ ג'מילה טולידאנו (1900-1988) הייתה פעילה ציבורית בטבריה בימי המנדט ושימשה גם בהנהלת ויצ"ו (Women's International Zionist Organization).²⁷

כמה מהמערביות נישאו לרבנים, למשל לאה, אשתו של הרב יעקב-חי זריהן מטבריה. להם לא נולדו ילדים, ובכל זאת הרב זריהן לא נפרד ממנה ואף כתב עליה את הדברים האלה:

ואני אברך ולי נאה לברך ויברך יעקב להאשה הכשרה בנשים. זוגתי היקרה הצדקת החסידה רבת המעלות. והתהלכות אשה יראת ה' היא תתהלל. נוי"ב [נות בית] מ' [מרת] לאה תמ"א [תבורך מנשי אהל]. שעזרה אותי

²⁰ ארכיון בית המאירי בצפת, מתוך תמליל ריאיון עם אסתר אדרעי, 6.7.1993, עמ' 1, 3.
²¹ שם, תמליל ריאיון של אברהם אוחנה, ללא ציון מקום הריאיון, כנראה בצפת, 31.12.1979, עמ' 1, 7.
²² מנחם כהן (לעיל, הערה 44, פרק ד), עמ' 154; ארכיון בית המאירי בצפת, תמליל ריאיון של אסתר ממך, 23.5.1979, צפת, עמ' 2-1.
²³ יחזקאל המאירי (עורך), מאורעות הדמים, אב תרפ"ט-אב תשל"ט, חמישים שנה לטבח בצפת, צפת תשמ"א, עמ' 11, 15, 21.
²⁴ ראיונות עם בלפור סאמון, חיים אוחנה ועמנואל שטרית, טבריה.
²⁵ ריאיון עם אדל ממך, טבריה.
²⁶ עליהן בהרחבה ראו בפרק ה' בקשרים עם הגולה בשליחות החינוכית.
²⁷ יעקב טולידאנו, אילן היוחסין של דניאל טולידאנו, רמת-גן 1999, עמ' 152; דוד תדהר (לעיל, הערה 33, כרך ג, פרק מבוא), עמ' 1221.

בעשר אצבעותיה לשבת על התורה ועל העבודה... אנא ה' מלא משאלות לבה לטובה ולברכה ופקדה בפקודת ישועה ורחמים זכר פרי הבטן אכיי"ר [אמן כן יהי רצון].

מהמשך דבריו על אשתו נראה שבזכותה הצליח לעסוק בתורה, ולימים נעשה אחד מראשי רבני העיר.²⁸ בספרו של הרב מאיר ואעקנין יש דרושים על אסתר, אשתו של הרב אוחנה. הרב ואעקנין נשא את הדרשה ביום אזכרתה ב-1971, וממנה עולה שאסתר התאלמנה בשנת 1922 ומאז נשארה אלמנה. הרב ואעקנין העיד על צדקותה וסבלה ברוב ימיה.²⁹

2. גיל הנישואים של הנשים המערביות

מנתונים של 'מוסד סאלד למען הילד והנוער' מחודשים אפריל-יוני 1948, סוף ימי המנדט והחודש הראשון להקמת מדינת ישראל, עולה שגיל הנישואים של הנשים המערביות מחולק לשלושה דורות של נשים. בדור הראשון היו נשים שהתחתנו בגיל 9-18. יש לציין שכמה מבני הדור הראשון היו זקנים שהגיעו ממרוקו, ולכן גיל הנישואים שלהם היה כבמרוקו, כמו אישה שהתחתנה בגילים האלה. ממוצע גיל הנישואים בדור הראשון היה 12.8. גיל הנישואים של הדור השני של הנשים המערביות, שרובן התחתנו בארץ, היה 11-28, וממוצע גיל הנישואים היה 16.4. בדור השלישי נישאה האישה המערבית בגיל 16-24.³⁰ מהתיעוד בעל פה עולה שהאישה המערבית התארסה בגיל 12 והתחתנה בגיל 16. בעדות אחרת צוין שגיל הנישואים של האישה היה 18-20. מהעדויות הללו של שני דורות של מערבים נראה שחל שינוי בגיל הנישואים במשך הזמן, היות שהעדות הראשונה קדמה בדור אחד לעדות השנייה.³¹ השינוי התאפיין בגיל נישואין מבוגר מבדור הראשון. העדויות הללו דומות מאוד לנתונים של 'מוסד סאלד'.

3. השפה של הנשים המערביות

כמה מהנשים המערביות מהדור הראשון ידעו לדבר ערבית בניב מגרבי של ארץ המוצא שלהן או של הוריהן, אם הן נולדו בארץ ישראל, ובשפות אירופיות כמו ספרדית וצרפתית ששימשו במגרב בימי הפרוטקטוראט.³² לאחר זמן, בעקבות השפעות תרבותיות במרחב הארץ-ישראלי שמקורן בנוכחות יהודים מהעדות השונות, מוסלמים דוברי ערבית בניב מזרח-תיכוני ואירופים והשפעתם על החינוך של תושבי הארץ, דיברו כמה מהנשים המערביות עוד כמה שפות: יידיש, ערבית יהודית, לדינו, חאכתיה (לדינו בניב צפון-אפריקני), ערבית מזרח-תיכונית, ערבית פלסטינאית, גרוזינית, צרפתית, אנגלית וספרדית. יש להבדיל

²⁸ משה עמאר (לעיל, הערה 62, פרק ו), מאמר של הרב יוסף-משה שטרית על תולדות הרב זריהן, עמ' נג-נה.

²⁹ מאיר ואעקנין (לעיל, הערה 116, פרק ו), עמ' רכ.

³⁰ חנה טהון (לעיל, הערה 8, פרק ה), עמ' 16-18.

³¹ ראיונות עם אסתר אזולאי ויצחק ועקנין, ירושלים.

³² אהרן ממון, 'התפתחויות לשוניות אצל יהודי צפון אפריקה מגירוש ספרד ועד זמננו', ספונות כב (תשנ"ט), עמ' 141-190.

בין נשים מערביות שלמדו את השפות כשפות מדוברות ולא ספרותיות ובין אלה שהתחנכו במוסדות זרים בעלי צביון אירופי, ולכן למדו שפות אירופיות גם כשפות ספרותיות.³³

4. מקומן של נשים מערביות בפולמוס המאבק לזכות הבחירה

לאחר מלחמת העולם הראשונה התמודדה אספת הנבחרים-הגוף הנבחר הראשון של היישוב היהודי בארץ ישראל עם נושא מגדרי הדין בזכות הנשים ביישוב לבחור ולהיבחר לאספת הנבחרים מ-1918 עד 1926. המצדדים ביישוב בזכות הבחירה היו אנשי תנועת העבודה, אזרחים מבני המעמד הבינוני ואגודות נשים, ואילו אנשי היישוב הישן, 'המזרחי', ספרדים ובני עדות המזרח חלקו עליהם וביקשו לשלול זאת. המגזר הדתי ראה בסוגיה דיון הלכתי.³⁴ הרב הספרדי בן ציון מאיר חי עוזיאל פרסם את דעתו החיובית בדבר זכות הבחירה בשנות ה-30 אך סבר שאין למנותן לדיינות כיוון שתפקידן יביא לקיפוח ביתן, אבל רוב הדוברים מהחוגים הדתיים סברו שיש למנוע מהאישה את זכות הבחירה כיוון שהיא נושאת את הבית על כתפיה,³⁵ כלומר האישה היא עיקר הבית. מרגלית שילה במחקרה על הנשים וזכות בחירתן ביישוב לא הזכירה את יחסם של אנשי ציבור מערביים בעניין זכות הבחירה של הנשים, וייתכן שכללה אותם עם הספרדים, בני עדות המזרח ואחרים. לכן יש לשאול מה הייתה עמדת המערבים בפולמוס. להלן חלק מתוכן מכתב, תשובה משלהי 1925 של ועד העדה המערבית ורבני בית הדין של הוועד בירושלים לרב יוסף חיים זוננפלד, רבה של העדה החרדית בירושלים, בעניין זכות הבחירה של הנשים:³⁶

נדרשנו לחוות דעתנו בעניין זכות האשה והיות כי סידור הבחירות נועד ליום י"ט כסלו דנא ולכן מצאנו חובה בנפשנו להודיע לכל כי גם עדתינו המערבים נגד זכות האשה בשכבר ידוע דבר זה נגד תוה"ק [תורתנו הקדושה] והיהדות האמתית וארצותנו שבמערב הם יהודים אמתים וחרדים לדבר ה' וגם פעה"ק [פה עיר הקודש] ירושלם כל עדתנו רובם ככולם חתמו נגד זכות האשה הנז' [הנזכרת] ובכך גם אנחנו הוועד הנבחר בכח המכ"י [המכתב יד] מהעדה הנז' [הנזכרת] הננו מחוים דעתינו נגד האשה ומחכים ומצפים לגאולה שלמה בביאת משיח צדקנו והתאחדות כל ישראל.

מהאמור למדים על התנגדות ועד העדה המערבית, בכלל זה רבני העדה, לזכות הבחירה לנשים, כיוון שהיא נגד חוקי התורה. לחיזוק דברים צוינו יהודי המגרב שהוועד הציגם כיהודים חרדים שומרי מצוות השוללים את זכות הבחירה של הנשים. עוד למדים כאן שחברי העדה ב-1925 נטו לאורח החיים של היישוב הישן ומטבע הדברים שללו את זכות הבחירה לנשים.

³³ אסתר דר, מהמורות ומישורים, ישראל 1990, עמ' 14-15; אמה של אסתר אזולאי, זוהרה חרוש, ילידת מרוקו, למדה בהגיעה לירושלים לדבר בשפות המדוברות יידיש, גרוזינית וערבית פלשתינאית, ואילו אסתר למדה במיסיון את השפה האנגלית הספרותית והמדוברת. אמו של יעקב בן-עזרא הייתה מעולות טנגיר, ולכן דיברה ספרדית וחאכתייה – לדינו של יהודי צפון אפריקה.

³⁴ מרגלית שילה, 'המאבק לזכות הבחירה כאספקלריה לתפיסת האישה ביישוב (1918-1926)', מסכת ד (תשס"ו), עמ' 49-50.

³⁵ שם, עמ' 61.

³⁶ דוד אברהם מנדלבוים, מכתבים ואגרות קודש, ניו יורק תשס"ג, עמ' 716. בספר יש צילום של המכתב, וחומים בו ראש הוועד לעדת המערבים שלמה עמיאל, הרבנים: שמעון אשריקי, שמואל עזראן, ואליהו אלעגיימי.

כאמור, ב-1929 נערכו בחירות לוועד העדה, ונבחרה נציגות אחרת שכללה רבנים, מסורתנים וחילונים, ביניהם אברהם אלמאליח, משכיל ונשיא העדה המערבית, שציין את הפתיחות של הרבנים הספרדים בעניינים שונים, ומדבריו ניתן להבין שגם בדבר מתן זכות הבחירה לנשים לא עסקו הרבנים הספרדים כיוון שלא יכלו לעמוד בפניהם וקיבלו את המצב הקיים.³⁷ מתוקף פעילותו הציבורית והציונית של אלמאליח למדים שהוא היה בעד מתן זכות בחירה לנשים ביישוב.

שלא כבירושלים, בצפת השתתפו נשים מערביות בבחירת לוועד העיר בתחילת שנות ה-20. כך עולה מרשימה של 378 בוחרים, בהם נשים מערביות, גברים מערבים ובוחרים משאר העדות היהודיות.³⁸ מן האמור עולה שהמחלוקת בדבר זכות הבחירה לנשים הייתה קיימת בקרב ההנהגה המסורתית והחילונית של הספרדים, ובכלל זה גם אצל המערבים. עם זאת מוצאים נשים מערביות שהשתתפו בבחירות שונות, עדות להשתלבות נשים מערביות בבחירות והשפעה מצדן.

5. סגנון לבושה של האישה המערבית

לבושן של הנשים בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20 העידו על מעמדן של הנשים ששיקף את נחיתות הנשים לעומת לבוש הגברים. הן לבשו בגדים נוקשים וצווארון "קולר" שגרמו אי נוחות והגבילו את התנועה. בין 1908 ל-1910 חל שינוי קל באפנה, ונשים החלו ללבוש חליפות נשים מחויטות ופותחה גם חולצה נשית על בסיס חולצה גברית במשך הזמן איבדה החולצה הנשית את נוקשותה. ב-1912 הציג האפנאי הצרפתי פול פוארה צללית אפנה שהקלה עוד את תנועת הנשים אך הגבילה את צעדיהן. הוא סלל את הדרך לחשיבה אחרת על לבוש הנשים, וכך חלו שינויים באפנה שאפשרו לנשים תנועות חופשיות בבגדים נוחים וקלים ללבישה. בשנות ה-20 וה-30 היו תמורות באפנת העולם, ומכונות חדישות אפשרו ייצור של מוצרים רבים. תמורות אלה השפיעו גם על הלבוש בארץ ישראל. מהרבע האחרון של המאה ה-19 ועד תום מלחמת העולם הראשונה בארץ-ישראל לא חל שינוי בלבושם של תושבי הארץ. בשנות ה-20 הגיעו בעלייה הרביעית כ-65,000 יהודים מפולין, ועמם נמנו מניחי היסוד לתעשיית האפנה והטקסטיל העברית בתל אביב.³⁹

בארץ ישראל יכלו נשים של ערבים ויהודים אמידים להתקשט במוצרי מותרות, ואילו רוב תושבי הארץ היו עניים, ולבושם היה כסות מפני האקלים. בני היישוב היהודי אף אימצו להם את הלבוש המזרחי, ואכן יש תמונות של נשים וגברים בלבוש מזרחי, כאשר הנשים לבשו שמלה ערבית רקומה ועל ראשן כד חרס או סל נצרים, וביניהן נשים מערביות.⁴⁰ בתקופת מחקרנו שמרו רוב הנשים המערביות על לבוש שמרני ועל כללי המסורת היהודית. מתמונות של נשים יהודיות מערביות ספרדיות ואשכנזיות עולה שהן היו דומות בלבושן,

³⁷ אברהם חיים (לעיל, הערה 19, פרק מבוא), עמ' 60-62.

³⁸ אצ"מ, ועד הסיוע וועד העיר ליהודי צפת, 1921-1920, מספר תיק J30/10.

³⁹ אילה רוז, חליפות העתים, מאה שנות אופנה בארץ-ישראל, ישראל 1996, עמ' 23-24, 61, 65.

⁴⁰ שם, עמ' 28-27; תמונה של מערבית בלבוש מזרחי אצל סולי שרביט (לעיל, הערה 11, פרק ב), עמ' 29.

כלומר בתחילה לבשו שמלות ארוכות ושרוולים ארוכים וצווארון "קולר" נמוך וגבוה. כמה מהשמלות נגעו ברצפה. לבוש שמלות אלו מאפיין את לבושן של נשים מהיישוב הישן, והמשכו גם בתקופת השלטון הבריטי. נשים מערביות אחרות לבשו שמלות מחויטות שהקלו את תנועתן הפיזית, ולשמלות אלה היו פתחי צוואר בצורת V שהיו שחרור מתבקש מצווארון ה"קולר". כמה מן הנשים המערביות לבשו שמלות שבהן צווארון עגול ושרוולים קצרים ואף ללא שרוולים כלל. כמה מהנשים המערביות התלבשו ברוח התקופה, ונשות העליות החלוציות לבשו מכנסיים וחולצה כגברים. אחדות מהנשים המערביות בנות הדור השני והשלישי לבשו חולצות ללא שרוולים וחלקן לבשו שמלות וחצאיות מודרניות.⁴¹

כמה מערביות נשואות מבנות הדור הראשון כיסו את ראשן במטפחת, ורק חלק משערן היה מגולה, ואילו המערביות בנות הדור השני והשלישי היו ללא מטפחת ראש, ורק בעת ביקור בבתי הכנסת הן כיסו את ראשן במטפחת.

מהדברים האמורים נראה שחל שינוי בלבוש הנשים המערביות, ואם מערביות בנות הדור הראשון הקפידו על לבוש מסורתי שכיסה את גופן, הרי מערביות בנות הדור השני והשלישי החלו ללבוש בגדים מודרניים התואמים את התמורות שהתחוללו באפנת העולם שחדרו גם לארץ ישראל.

בגדי החתונה של האישה המערבית: ביום החתונה נהגה הנערה המערבית ללבוש את בגדי הרגילים בעת ההליכה למקווה ולא את הכאפתאן שהיה נהוג במרוקו. הנערה הלכה בצניעות וללא תהלוכה שבה ליוו את הכלה למקווה בליווי תופים. בחתונתה לבשה בגדים חגיגיים שתאמו את מלבושי התקופה, שלא כבמרוקו, ששם נהגה הכלה ללבוש את האלכסווא אלכבירא – התלבושת הגדולה שעברה מדור דור.⁴² מכאן למדים שהשינוי של לבוש בגדי החתונה של הנשים המערביות הושפע ממנהגי הארץ, וכך הוחל לנטוש את מסורת לבוש החתונה האופייני ליהודי המגרב.

⁴¹ שם, סולי שרביט, עמ' 20, תחילת שנות ה-20, עמ' 27, עמ' 31-33, שנות ה-30. צילומים אשר באמתחתי מתוך אוסף תמונות של יעקב בן-עזרא, רות בהלול, אברהם מקייס, אדל ממון, תמונה מ-1928, מרדכי צבע; תמונה של רבקה קדוש ראו בתוך אתר מדינת ישראל, משרד הביטחון, נזכר את כולם, אתר הנצחה לחללי מערכות ישראל, דף יזכור על שם רבקה קדוש.

⁴² אוסף תמונות של רות בהלול נראית רות בשמלת כלה חגיגית שהותאמה לשמלות הכלות בארץ ישראל – שמלה לבנה והינומה לבנה שלא הסתירה לחלוטין את פני הכלה בתקופת מחקרנו.

פרק יא: המטבח היהודי המערבי ארבע ערי הקודש

בפרק זה יידונו מאכלי המערבים על-פי אורח החיים היהודי הקשור במטבח היהודי-מערבי מתוך ספרות קולינרית והתיעוד בעל-פה, ובאמצעותם נסיק מסקנות על אודות הרגליהם הקולינריים של המערבים בארבע ערי הקודש. נבדוק אם המטבח היהודי ליוצאי המגרב, או שמא חל בו שינוי בשל ההתיישבות וההתערות בחברה הסובבת בארץ ישראל, חברה של בני היישוב הוותיק ועולים חדשים. כידוע, האוכל הוא אחד המרכיבים החשובים בקיומו של האדם ובתרבותו. בעולמנו התפתחו כמה סוגי מאכלים שהושפעו מתרבות אזור מסוים ומחדירה של תרבויות אחרות אליו. עוד ידוע שכל מטבח עממי מושפע מן הגיאוגרפיה של האזור, זמינות חומרי גלם של המאכלים והמצב הכלכלי. אצל היהודים יש להוסיף את הכשרות. וכך בארץ ישראל: הדעת נותנת שהמטבח המצוי בה הושפע מצד אחד מחדירה של התורכים והבריטים ששלטו בה והביאו עמם את מסורות האוכל שלהם ושל עמים שמהם הושפעו, ומצד אחר – מאכלים המאפיינים את תרבות המערבים. בכולם שימשו חומרי גלם מהמזרח הרחוק, מאסיה, מאפריקה ומאמריקה. כאמור, אצל היהודים יש להוסיף ולהביא בחשבון את הכשרות.

1. תבלינים

תבלינים ששימשו את מקצת המערבים נקנו בשווקים ושימשו חומרי גלם. הם הוכנו בבית במטחנה ידנית או נכתשו במכתש ועלי. מהתיעוד בעל-פה עולה שהמערבים השתמשו בתבלינים האלה: זעפראן (Saffron) (crocus) שמוצאו מצפון הודו וזנגביל (Common ginger), שמוצאו מאסיה הטרופית. אלה היו תבלינים יקרים, ורק בעלי היכולת הרשו לעצמם לרכוש תבלינים אלו. עוד שימשה פלפלת הגינה (Sweet pepper) שמכינים ממנה פפריקה אדומה ומוצאה מהאזורים הטרופיים של אמריקה. יש שהשתמשו בפפריקה האדומה כתחליף לכרום באמצעות טחינת פלפל אדום, תוספת שמן ששימר את הצבע וייבוש הפפריקה בשמש כדי לשמור עליה ופלפלת חריפה (Cayenne pepper) שמוצאה מאותו אזור של פלפלת הגינה. עוד תבלינים ששימשו הם פלפל אנגלי (Pimento) הובא מג'מייקה, ופלפל שחור (Black pepper) מהודו, אזור מצוי (Marjoram), שמוצאו מאמריקה הצפונית, כרכמה ארכה-כרכום (Long rooted curcuma) מהאזורים הטרופיים של הודו, כמון תרבותי (Cumin seed) מתורכמניסטן, מלח שולחן (Table salt), מאזור ים המלח שהפיקו הערבים, קינמון (Cinnamon) מסין, קימל – כרויה תרבותית (Caraway seed), שהערבים הביאו לאירופה. הקימל הורתח ובושל בערק וניתן ליוולדת כדי להקל עליה ולהעניק לה הרגשה טובה.¹

¹ נסים קריספיל, המדריך השלם לצמחי מרפא בארץ ובעולם, ישראל תש"ס, עמ' 95-96, 126, 132-133, 187-189, 212; ראיונות עם ציון אזולאי, סימה הלפרון, יחזקאל גבאי, יצחק ועקנין, לבנה כהן, ויוסף עבו, ירושלים, אסתר אזולאי, מרגלית עובדיה, סולי שרביט, מבשרת ציון, יעקב בן-עזרא, נתניה, שמואל סקרן, כפר סבא, אדל ממן, אשדוד, רות בהלול, חיים אוחנה, ועמנואל שטרית טבריה, מרדכי הרוש, שמעון קובי ועצמונה פינקלשטיין, צפת.

2. סלטים

בתפריט של המערבים שימשו כמה סלטים: סלט הירקות מעגבניה (Tomato) שמוצאה מאמריקה הדרומית, מלפפון (Cucumber) ובצל (Onion) שמקורם מאסיה; סלט סלק אדום (Red beet) שמוצאו מהמזרח התיכון; סלט תרד (Spinach) שמוצאו מאסיה ונעשה בבישול עלי תרד, ונוספו לו ירקות ותבלינים – לימון (Lemon) שמקורו מצפון בורמה, שום (Garlic), ממצרים, פלפל שחור, שמן וכמון. סלט זה אופייני למטבח של היהודים הספרדים;² לאקוציה – מטבוחה, סלט מעורב בעגבניות, פלפלים חריפים, שום ושמן. סלט זה אופייני למטבח המרוקאי;³ חסה (Cabbage lettuce) שמוצאה מאירופה ואסיה מתובלת בשום, לימון ושמן; גזר (Carrot) שמקורו באפגניסטן ומתובל בכמון, שמן, פפריקה ולימון, סלט האופייני למטבח המרוקאי.⁴

הסלטים בטבריה היו מזרחיים, כמו פלפל צלוי בשמן ושום, שומשום (Sesame) שמקורו אתיופיה, ניגריה וסודאן, וממנו הפיקו את הטחינה, וחומס העשוי מחימצה (Chickpea) שמקורה מתורכיה, סלט ירקות שכלל נענע (Peppermint) שמוצאו בארץ ישראל, מאכל אופייני לסלט ערבי, וטאבולה (בורגול מתובל בעגבניות, כוסברה, נענע וחתוכות לימון). סלטים אלו אופיינים למזרח התיכון.⁵ בטבריה השתמשו בחורף בכרוב, כרובית, בצל וגזר. כמה מן המערבים קנו את הירקות בשווקים של ארבע ערי הקודש, ואחרים גידלו אותם בגינות פרטיות.

3. כבושים

עם המאכלים הכבושים נמנו מלפפון כבוש בעלי גפן (Grapevine) שמוצאם מאירופה והודו,⁶ מלח ושום, ויש שהוסיפו לו חתיכות של לימון והניחו בשמש; לימון כבוש במלח ושמן; לפת כבוש שהניחו במים והמליחו במשך יומיים, ולאחר מכן חתכו לפרוסות והוסיפו סלק אדום כדי לתת צבע וחתוכות לימון ומלח. והיו שהוסיפו שום; חצילים (Eggplant) שמקורם בהודו וסרי לנקה, ואותם כבשו והכינו על ידי הרתחתם כדי להוציא מהם את המרירות, ואחר כך מילאו בהם כרפס (Wild celery) שמקורו באגן הים התיכון,⁷ שום, מלח וכמון, ולאחר מכן שמו חתיכות לימון וקצת שמן; זיתים ירוקים⁸ (Common Olive) שמוצאם מאירופה נכבשו ולאחר שנכתשו באבן הושרו שלושה ימים במים כדי שהמרירות תחלוף, לאחר מכן נכבשו על-ידי הנחתם בגיגית והמלחתם. לאחר מכן הוסיפו להם חתיכות לימון ופלפל חריף, ויש שהוסיפו שום.

² שם, נסים קריספיל, עמ' 64, 69, 140, 154, 175, 229; רנה ולירו, ירושלים של מטעמים, ישראל 2002, עמ' 31-32.

³ רינה בן שמחון, אוכל מרוקאי, ישראל 1991, עמ' 23.

⁴ שם, עמ' 28.

⁵ נסים קריספיל (לעיל, הערה 1), עמ' 164-165; קלודיה רודן, מאכלי המזרח, תל-אביב תש"מ, עמ' 193.

⁶ שם, נסים קריספיל, עמ' 72.

⁷ שם, עמ' 134-135.

⁸ שם, עמ' 93-94.

את תערובת הזיתים הכניסו לכד חרס או פח והשאירו אותם במשך חודשיים עד לזמן האכילה. זיתים שחורים הומלחו, ואחרי שבועיים הם היו ראויים למאכל.⁹

4. דברי מאפה

המאפים הנפוצים שכמה מן המערבים אפו היו כעכים (עוגיות ספרדיות); מעמולים – עוגיות ממולאות בשקדים (Almond) שמקורם באסיה או בתמרים (Date palm) שמקורם ממצרים ועירק. מילוי העוגיות בתמרים היה מקובל במצרים; קוראבייה (עוגיות מטחינה שנשמרו בתוך צנצנת זכוכית); בורקיס – בורקיטאס במילוי גבינה או תפוחי אדמה (Potato), שמקורם בהרי האנדים; בקלאווה מעלי בצק דקיקים, שמן סוכר ואגוזים (Walnut) שמקורם במזרח הקרוב, מאכל האופייני לתורכיה, יוון והבלקן; גריבה (עוגיות עגולות ממרגרינה, קמח, סוכר, ללא מים ובתוספת שקדים); פאלביה (עוגיות שהוסיפו בהן קמח יותר מבעוגיות הרגילות); פיזואלוס (עוגיות שכרכו בהן את הבצק ונחתכו לרצועות דקות); שבקיה (מאפה שהוכן מביצה, מים ושומשום) וקלסונס (כיסני בצק דקיקים במילוי גבינה צפתית קשה) שבהם טמונות השפעות איטלקיות.¹⁰

5. פיצוחים

הפיצוחים שכמה מהמערבים נהגו לקנח בהם לאחר הארוחה ביום השבת היו גרעיני אבטיח (Watermelon) שמוצאו באפריקה והוכנו על-ידי פריסה על סדין בימות החמה והוספת מלח; שקדים, תורמוס ארץ-ישראלי (Wild lupin).¹¹ בעלי יכולת אכלו גם אגוזי אדמה – בוטנים (Peanut), שמוצאם מדרום אמריקה.¹²

6. משקאות

בימי שבת שתו יין (Wine) וערק (Arak) שמוצאו בארצות ערביות מהמזרח התיכון ומתורכיה ומים שניכו היטב מפני עלוקות. בימי החול שתו קפה תורכי (Café) מבושל שגרגיריו נכתשו בעזרת מכתש ועלי בבתי המערבים, תה (Tea) שמקורו במזרח הרחוק ומשקה שנקרא תמר הינדי (Tamarind). חלב (Milk) שתו נשים הרות בשעת מחלה.¹³

⁹ מולי בר-דוד, ספר הבישול הגדול למטעמי ישראל, גני תקווה 1997, עמ' 14. פסקל פרץ-רובין, מטעמי ישראל, תל-אביב תשמ"ז, עמ' 64-66.

¹⁰ שם, פסקל פרץ-רובין, עמ' 214, מולי בר-דוד, עמ' 506; רנה ולירו (לעיל, הערה 2), עמ' 73, 191-192, 198; ליליאן קורנפלד, הבישול הטוב, מזרח ומערב, תל-אביב 1967, עמ' 93; נסים קריספיל (לעיל, הערה 1, עמ' 10).

¹¹ אבי שמידע, דוד דרום, מדריך פרחי הבר בישראל, ירושלים 1997, עמ' 204.

¹² ארכיון בית המאירי בצפת, מתוך תמליל ריאיון של אברהם הרוש, 18.1.1998, חיפה, עמ' 11; נסים קריספיל (לעיל, הערה 1), עמ' 29, 253.

¹³ ליליאן קורנפלד (לעיל, הערה 10), עמ' 427; רנה ולירו (לעיל, הערה 2), עמ' 184; יעקב יהושע, ילדות בירושלים הישנה, ב, ירושלים תשל"ט, עמ' 45-46; נסים קריספיל (לעיל, הערה 1), עמ' 250.

7. מאכלים בימי החול

המאכלים הוכנו על פי יום העבודה של האישה. ביום ראשון אכלה המשפחה את שאריות החמין של השבת, ובשאר הימים בשר, סופריטו (Sofrito) – תפוחי אדמה מאודים שטוגנו בבצל ובושלו בפתילייה, ירקות מבושלים, מידיאס (בצק ממולא בכמות שווה של בשר ועגבנייה או עגבנייה וגבינה). בימי רביעי שהיו ימי הכביסה הכינו מרק פסוליה – שעועית (Beam),¹⁴ שמקורה באמריקה, ובימי שישי הכינו קציצות של חמין. בימי החורף הוכן מרק שעועית ועדשים. בטבריה היה מרק שנקרא קארפסייה, שהכיל תרד, פטרוזיליה וסלרי.

העוני ששרר ברוב בתי המערבים השפיע על טיב האוכל. משפחות מערביות ניזונו דרך קבע בבוקר ובערב מלחם וממרחי ריבה ומרגרינה ומשתיית תה. בצהרי היום הם בישלו בדרך-כלל תפוחי אדמה, אבי'ס קון ארוז – שעועית וארוז (Rice) שמקורו מסין והודו. בכל יום חמישי היו צריכים לקחת למאפייה את הלחם שהנשים המערביות הכינו כדי לאפות אותו, והוא הספיק לשבוע אחד. בשר, עופות ודגים לא נאכלו באמצע השבוע מפני עלותם הגבוהה.¹⁵

בצפת הכינו את הלחם כמו בירושלים, כלומר הכינו את הבצק של הלחם בערב, ולמחרת בא עובד המאפייה ולקח את הבצק למאפייה כדי לאפות את הלחם, וכשהוא היה מוכן, הביא עובד המאפייה את הלחם לבית הלקוחות.

למשפחות אמידות הגיעו מבשלות. יעקב בן-עזרא סיפר שמשפחתו הייתה אמידה, ולאמו רחל, שמוצאה מטנג'יר, הייתה עוזרת בית. לביתם הגיעה קוסקוסרה (מבשלת הקוסקוס), והקוסקוס (Couscous) שמוצאו מצפון-אפריקה בושל והספיק לכמה חודשים. הקוסקוס הוא מאכל עניים, ורק בעלי היכולת יכלו להוסיף לו בשרים ודגים.¹⁶

בירושלים בימי החורף נהגו לבשל עדשים (Lentil) שמוצאם מאזור הים התיכון ובמצרים¹⁷ בבצל מטוגן או בשום, ומאכל זה היה נהוג להגיש גם בבתי האבלים, היות שהעדשים מסמלים את מעגל החיים בשל צורתם העגולה; לפת (Cabbage) שמקורו מהמזרח הרחוק והתיכון, אסיה ואירופה,¹⁸ ואותו בישלו עם שום באמצעות אידוי; פוואר (בערבית מרוקאית: פתיתי שאריות לחם שיובשו ואודו עם פלפל אדום, שום וזיתים); לחשו (מרק סולת עם שום ופלפל אדום הנאכל בימים חורפיים) וכרפס ממולא בבשר. שקשוקה (עגבניות מבושלות עם ביצים), שאריות לחם מטוגנות עם הרבה בצל, מרק ומג'דארה (ארוז ועדשים).¹⁹

¹⁴ שם, עמ' 240-241.

¹⁵ יעקב יהושע (לעיל, הערה 13), עמ' 47, 49-50.

¹⁶ מולי בר-דוד (לעיל, הערה 9), עמ' 258; ריאיון טלפוני עם פסקל פרץ-רובין, 16.7.2009, רעננה.

¹⁷ נסים קריספיל (לעיל, הערה 1), עמ' 176.

¹⁸ שם, עמ' 147.

¹⁹ מולי בר-דוד (לעיל, הערה 9), עמ' 255.

בטבריה נהגו לאכול מדרוטה (חצילים צלויים בעיקר בתוספת גבינה ולפעמים בשר) וברבוב (שיירי לחם שנצלו למאכל). הבשר היה נדיר, אבל דגים היו בשפע בזכות הקרבה לכנרת. בימי החול נהגו לאכול בכל יום מרק וחביתות בבצל ופטרוסלינון מסלסל – פטרוזיליה (Parsley), שמקורו באירופה וצפון אפריקה. בטבריה לא היו מקררים, והבשר נמכר בחנויות והומלח במשך שלושה ימים על מגש במים קרים. את הלחם בטבריה הכינו שלוש פעמים בשבוע, ושם אכלו גם מג'דארה, ראש, רגליים ומוח כדי להכין את הקישקע (מעיים ממולאים).²⁰ חלק מהאוכל הונח בתוך ארון מאולתר מרשת של חלון והכיל הרבה שמן כדי שלא יתקלקל.²¹

בצפת לאחר מלחמת העולם הראשונה ירדו לוואדי טוואחין כדי לטחון את החיטה ולהכין ממנה לחם שממנו ניזונו כמה ממשפחות.²² מרדכי הרוש, שאביו היה מערבי ואמו ספרדייה, סיפר שבצפת נהגו בימי החול לאכול ביצים מטוגנות, מרק עדשים ושעועית, חומוס, ביצי שור, לבבות וכבד. הבשר היה נאכל פעם בשבוע. שמעון קובי מצפת סיפר שבימי החול נהגה משפחתו לאכול קישואים (Courget) מבושלים וממולאים באורז-כוסא מחשי, ספריטה,²³ מג'דארה ומרק שעועית שהיה שכיח בימי החורף הקשים של צפת.

8. מאכלים במועדי השנה

9. שבת

שמואל סקרון, שאמו הייתה ספרדייה ואביו מערבי, ציטט משפט ידוע שהיו אומרים בערבית מגרבית בניב מרוקאי על החמין: 'יהודי בלא סחנה פחל שולטן בלא מדינה', כלומר יהודי בלי חמין של שבת הוא כמו שולטן ללא מדינה. מדבריו נראה שהחמין היה מאכל עיקרי ביום השבת. שמואל הוסיף שעופות אכלו רק העשירים. כמה מהמערבים אכלו בשבת דגים, ולמחרת, לאחר תפילת שחרית – חמין ובשר. בסעודה השלישית הוגשו קציצות בשר ברוטב עגבניות. בשבת היו הרבה סוגים של ממולאים, דגים, דפינה (חמין) בנוסח של יהודי אלג'יריה, ובשבת פרשת בשלח – חמין מחיטה עם רגל, בשר ומעיים בנוסח יהודי מצרים.²⁴ החמין היה נלקח לתנורים השכונתיים ביום שישי לפני כניסת השבת.

הבשר והעופות נקנו בימי חמישי כדי להכינם לחמין בשבת שכלל בשר ראש, לשון, רגל, קירשה (קיבת פרה שהיו מנקים במשך יום שלם ולאחר מכן ממלאים אותה באורז ובשר טחון), ריאה (בעברית ריאה) וחלקי בשר. אסתר אזולאי ציינה שבמרוקו אכלו חמין בסגנון החמין שהכינה היא. לדבריה, דגים בביתה נאכלו בימי החול וגם בשבתות, והיא הכינה דג שגם בני העדה האשכנזית נהגו להכין – געפילטפיש (קרפיון טחון

²⁰ שם, עמ' 135.

²¹ המרכז לחקר טבריה, ריאיון עם פרחא אמסלם; גב' אזולוס, 13.1.1984.

²² שם, ריאיון עם יעקב אזולאי, 11.8.1979, עמ' 8.

²³ קלודיה רודן (לעיל, הערה 5), עמ' 154.

²⁴ מולי בר-דוד (לעיל, הערה 9) עמ' 615-616; לבנה זמיר, 'המטבח', בתוך: אילן נחם (עורך), מצרים, ירושלים תשס"ח, עמ' 243.

וממולא). עוד סיפרה שאת החמין נהגה להכין באמצעות פח (ביידיש: אייבלה, ובלדינו לאב'דרה), את המזון של החמין בישלה באמצעות פרימוס ולאחר מכן שמה את פח החמין מתחת למנורת נפט בתוך החמין מערב שבת ועד שבת בצהריים. המנורה השפיעה על בישול החמין, ועל הפח היו שמיכות שכיסו את החמין כדי שיתבשל טוב ומהר.

בטבריה נהגו לאכול בשבת מנה ראשונה דג מטוגן או דג מבושל ובו עגבניות ורוטב חריף, מיץ לימון ושום, מאכל אופייני ליהודי צפון אפריקה.²⁵ אחר כך הוגש מרק עוף ובו ירקות, והמנה העיקרית הייתה סלטים ועוף או בשר בקר. אלה דבריו של עמנואל שטרית בדבר תכולת החמין בטבריה: 'בבוקר חמין זו המילה עם קטניות, בשר, ביצה קשה, בצלים שלמים, היו שמים סילאן לתת צבע, אורז וחיטה בשקיות סגורות מבד או של מרגרינה וקוקלה – בשר טחון עם חתיכות לחם מטוגן'.

רוזה גיגי תיארה את האווירה ביום השבת והבאת החמין מהתנור בטבריה: 'בשבת היה שקט בעיר. האבות והבנים בבתי הכנסת, הבנות היו בבית, לא התרחצו בים או ערכו פיקניק, היו מביאים את החמין מהתנור, או הנער של התנור מביא לכל משפחה את החמין שלה'.²⁶

והנה תיאור של פרחא אמסלם למאכלי מקצת המערבים הטבריינים ביום השבת: 'סעודת שבת הייתה דגים, סלט, קצת ערק, ואכלנו רק בשר כבש'.²⁷

בצפת אכלו בערב שבת מרק עוף או מרק ירקות, ספריטה וקוקליות. בשבת בבוקר לפני החמין נהגו לאכול פתור, קובה (Kibbeh), סמבוסק (Sambusac) – מאפה בצק ממולא בירקות ואופייני למזרח התיכון, ביצים, תפוחי אדמה וסלטים, ולאחר מכן את החמין שהיו לוקחים לתנור בקדרה מחרס, וכל אחד ששם את החמין בתנור הכיר את הקדרה שלו על-פי סימן באמצעות בצק. בצפת הוכן החמין עם איטריות וחתיכות של חזה עוף. הוויי חברתי תוסס של סיפורים סביב החמין ותכולתו התפתח בצפת ובשאר ערי הקודש. בעת חלוקת החמין בצפת הבחינו בין עניים לעשירים, ותחילה היו נותנים חלק מהחמין לעניים, ולאחר מכן לבני הבית.²⁸

10. מאכלים בחגי ישראל

בטבריה נהגו לאכול בחגים שני סוגים של קובה: קובה בורגול מטוגנת וקובה אפויה במילוי גרגרי חומס שמקורם בכורדיסטן, סוריה ועיראק. קוסקוס היה נאכל בחגים ובאירועים חגיגיים.

²⁵ פסקל פרץ-רובין (לעיל, הערה 9), עמ' 161.
²⁶ המרכז לחקר טבריה, תיקי ראיונות: ריאיון עם רוזה גיגי, 19.12.1982, טבריה.
²⁷ שם, ריאיון עם פרחא אמסלם; מולי בר-דוד (לעיל, הערה 9), עמ' 398-399.
²⁸ ארכיון בית המאירי בצפת, מתוך תמליל ריאיון של אברהם הרוש, 18.1.1998, חיפה, עמ' 11.

נשים מערביות בטבריה, ביניהן ב'ידה דהאן, הכינה קוסקוסו. על-פי העדויות, רק בטבריה ובצפת מצאנו את מאכל הקוסקוסו. הוא נבדל מן הקוסקוס במרכיבי המזון: הקוסקוס כלל גרגרי סולת, מים, מלח ושמן, ואילו הקוסקוסו כלל ביצים ומים.²⁹

רות בהלול רות סיפרה על הכנת הקוסקוסו, כפי שנקרא בטבריה:³⁰

קוסקוסו על טהרת הביצים והסולת הכינה יהודייה מרוקנית בעזרת גיגית גדולה וסולת, שופכת ביצים וביד מפזרת ואחר כך מנפה עם נפה, מפוררת ושוב חוזרת על הפעולה, בסוף נשאר קוסקוסו עבה שייבשו בעזרת סדינים עבים, ואחר כך שמו את הקוסקוסו בפח.

11. ראש השנה

המאכלים של ראש השנה היו כולם מאכלים מתוקים על פי מנהגי עדות ישראל. על כל מאכל בירכו ברכה הקשורה למאכל ומכוונת נגד אויבי עם ישראל או בעד עם ישראל. הברכות היו על התמרים, רוביא – שם ערבי לשעועית ירוקה, כרתי – כראת (שום הכרש, Leek) שמוצאו ממצרים, סילקא (סלק או תרד ירוק), קרא (קישוא או דלעת, Pumpkin), נפוץ בחצי הכדור המערבי, רימון (Pomegranat) שמוצאו מפרס ומתובל בסוכר, פלחי תפוח עץ (Apple) טבולים בדבש (Honey), שמקורו במזרח הקדום, וראש דג או ראש כבש.³¹

בברכת 'המוציא' טבלו את הפת בסוכר עד גמר חג הסוכות ולא במלח, שבו טבלו את הפת במשך כל השנה. עוד אכלו ריבות עשויות מחבושים (Quince) שמקורם באסיה, משמש (Apricot) שמקורו בסין או שזיפים (Window) שתפוצתם במזרח התיכון ובאסיה. יש שהכינו את הטאנוזיה (תערובת שקדים, צימוקים-ענבים מיובשים ושזיפים מבושלים וממותקים).

12. ערב יום הכיפורים

כמה מהמערבים הכינו לסעודה המפסקת של ערב יום הכיפורים לחם מיוחד, שבתוכו נוספו שקדים ונאפו עם הבצק, ואחרים אכלו מרק ירקות, כשלפני סוף הבישול טרפו ביצה לתוך המרק וטיגנו בצל ועוף בתוספת אורז, פירה (Purée) – תפוחי אדמה מעוכים ומתובלים בשמן ומלח, מאכל אופייני למטבח של יהדות אשכנז, וסופריטו.

13. סוכות

בסוכות נהגו לאכול קוסקוסו שבו דלעת וגרגרי חומוס וכך להאדיר את מאכל הקוסקוסו שהיה מאכל עניים ולתת לו אווירה חגיגית לכבוד החג. בצפת הוגש הקוסקוסו בשמחת תורה בעת שאכלו בתוך הבתים.

²⁹ פסקל פרץ-רובין (לעיל, הערה 9), עמ' 132; הנ"ל, 'המטבח', בתוך: חיים סעדון, מרוקן, ירושלים תשס"ד, עמ' 305.

³⁰ ליליאן קורנפלד (לעיל, הערה 10), עמ' 261.

³¹ נסים קריספיל (לעיל, הערה 1), עמ' 222, 230, 250.

14. חנוכה

המאכל שייחד את חג החנוכה היה ספניגי – לביבות שהוכנו בקמח ומים וטוגנו בכמות רבה של שמן כדי לציין את נס פח השמן שהיה בבית המקדש השני.³²

15. פסח

מלבד מאכלים שנוהגים לאכול בערב חג הפסח בכלל עדות ישראל – מצה, כרפס, מרור, זרוע של עוף, חרוסת וביצה, וחזרת בעדות אשכנז, מקצת המערבים בירושלים בישלו פול טרי (Broad Bean) שמוצאו מאזור הים התיכון באסיה ובאפריקה, ארטישוק (Artichoke) וחרשף (Beantifue distaff thistle) שמקורם בארצות הים התיכון, ומילאו אותם בבשר. אורז לא נאכל בביתם מחשש לחמץ, אבל חלב בפסח נהגו לשתות, אף שבמרוקו לא היה עולה על הדעת מחשש לחימוץ. בטבריה הכינו בפסח דגים בתיבול לימון ופטרוזיליה.³³

בצפת קנו חיטה (Commom Wheat) והלכו לטחנת הקמח כדי לשטוח את החיטה, ולאחר מכן היו מביאים אותה לבית כדי שהאישה תכין את מצות החג בכל יום מחדש. בסוכר לא השתמשו מחשש לחמץ שהתערב בו, אלא אם כן הביאו גביש סוכר בצורת חרוט, שכנראה היה ללא חשש חמץ בתוכו. היו צפתים שהקפידו יתר על המידה והמתיקו משקאות בתמרים. גם האורז לא נאכל מחשש לחמץ בתוכו.³⁴ בצפת היו גברים מערבים שנהגו לאפות בחג הפסח את המצות בעצמם, וצורת המצות הייתה עגולה.³⁵

בימי חול המועד פסח הלכו אנשי צפת למקום שנקרא הכרם (היום אזור בית הקברות), ובו נפגשו עם ערבים שחלבו את העזים. החלב נשפך ישירות מהעזים לתוך קערות עמוקות, ובהן הוסיפו פתיתי מצות.³⁶ בצאת חג הפסח חגגו היהודים המערבים את המימונה, שבה הכינו את המופלטה (בצק דק עגול מטוגן שמרחו בו דבש), אבל מהעדויות בעל-פה עולה שלא הרבה משפחות מערביות הכינו אותה במימונה. יש לציין שגם נשים ממוצא אחר שהתחתנו עם מערבים חגגו את המימונה ואף למדו להכין את המופלטה. היו משפחות שהלכו לרבנים המערבים שיברכו את המשפחות ויחלקו תמרים.

אסתר אזולאי סיפרה על מטעמי שולחן המימונה בביתה ובבית חמותה:

השולחן במימונה – פיצוחים, דגים, מופלטה עם דבש, שקדים, צימוקים, אגוזים ותמרים, לא הייתי שמה עוגיות מרוקאיות, במימונה הייתי שמה דג חי בתוך המים, בעיר העתיקה חמותי סוליקה הייתה מכינה מופלטה.

³² פסקל פרץ-רובין, מטעמים טריפוליטניים, ישראל 2005, עמ' 150.

³³ נסים קריספיל (לעיל, הערה 1), עמ' 111, 213.

³⁴ שם, עמ' 100-101; ארכיון בית המאירי בצפת, אדל עצבה לבית עדי, א-99, מילוי שאלון תולדות משפחה, 2.5.1994.

³⁵ שם, מתוך תמליל ריאיון של אברהם הרוש, 18.1.1998, חיפה, עמ' 10.

³⁶ שם, ריאיון עם אסתר אדרעי, עמ' 19-20.

16. שבועות

המערבים נהגו לאכול מאכלי חלב – בדרך כלל גבינות בפרוסות לחם. בצפת הוגשה גם גבינה צפתית מיוחדת. בחג השבועות לא נהגו לאכול מאכלי חלב במגרב, אלא קוסקוס ובשר ומאכלים בשריים אחרים כמו באזין – דייסת קמח סמיכה ברוטב בשר.³⁷

מן האמור לעיל למדים שהמערבים שימרו מעט מהמטבח המערבי של אזור המגרב אך הושפעו במאכליהם מסביבתם החדשה שכללה עדות יהודיות שהושפעו ממאכלים בארצות מוצאם וייבאו אותם לארץ ישראל, מוסלמים שחיו בשכנות למערבים וסחר עולמי שייבא תבלינים ומאכלים מהיבשות השונות. המטבח לא היה עשיר בעשבי תיבול, והם השתמשו במוצרים שהיו זמינים להם. גם המצב הכלכלי השפיע על רוב המטבחים של המערבים, היות שרובם נמנו עם מעוטי היכולת.

³⁷ פסקל פרץ-רובין (לעיל, הערה 33), עמ' 76-77.

פרק יב: נומנקלטורה של המערבים

על שמות משפחה של יהודי צפון אפריקה נכתב רבות הן בספרים הן במאמרים,¹ לכן בחרנו כאן לחקור את הנומנקלטורה של המערבים מתוך רשימות של מפקדים, תעודות, ראיונות ומצבות של בתי עלמין ובתי כנסת שנזכרו במחקרנו, כגון ספר 'המורה לצדקה' ופנקסים של ועד העדה המערבית בירושלים מ-1941-1942, רשימות של נתמכים מארבע ערי הקודש ורשימות של שד"רים, רשימות של חברי הגנה, אצ"ל ולח"י ושמות מתוך מפקד האוכלוסים היהודים בספטמבר 1939. בפרק נבדוק אלו שמות פרטיים ניתנו למערבים, ואם היו שינויים במתן השמות בשל התמורות שהתחוללו בתקופת מחקרנו, או שמא השמות המסורתיים היהודיים של המערבים היו הדומיננטיים. לאורך ההיסטוריה היהודית ניתנו שמות פרטיים על-פי הקטגוריות האלה: מנהגי עדות יהודיות – בני עדות ספרד, המזרח וצפון אפריקה נהגו לקרוא לילדיהם על שם הסב או הסבתא בעודם בחיים, ואילו בני עדות אשכנז נהגו לתת שמות אלה לאחר פטירת הסב או הסבתא. אבל בשתי העדות נהגו לתת שמות לאנשים שנפטרו ממשפחותיהם כדי להנציח את שמות הנפטרים. מלבד זה נהגו לתת שמות הרומזים על אירוע או מועד; שמות שצליים ערב לאוזן; שמות מקוריים ומסורתיים – מן התנ"ך, ומספרות המשנה והתלמוד, שמות של דמות דתית וספרותית, שמות של מקומות, שמות המביעים משאלה, שמות שהם מעין כלי נשק במלחמה לחיים, שמות שאופיינו בתחבולות מתוחכמות נגד מזיקים, שמות להפסקת לידת בנות, שמות מטאפוריים שציינו את החיבור בין האל למלאכים, שמות המבטאים אמונות של ההורים, שמות המסמלים השתייכות לקולקטיב מסוים, שמות דו-מיניים, כלומר שם הניתן הן לבן הן לבת, שמות מושאלים מהנכרים, גזירת שמות חיבה, שמות שנוספו לחולה, שמות עבריים מחודשים מהמאה ה-19 וממחצית המאה ה-20.² להלן השמות על פי כמה קטגוריות:

¹ חנינא-משה אשל, שמות המשפחה בישראל, חיפה תשכ"ז, עמ'; Toledano Joseph., Une histoire de familles, Jérusalem 1998; Laredo A., Les noms des Juifs du Maroc, Madrid 1978; Eisenbeth M., Les Juifs au Maroc, Alger 1948; שמות לקוחים מכל מקורות מחקרנו, לכן לא ציינתי שוב את הסימוכים מלבד אלה שלא צוינו; שמות מתוך המפקד שנערך בירושלים בספטמבר 1939, מתוך אצ"מ (לעיל, הערה 56, פרק ג), מספר חטיבה ותיקים J4/2 – גאולה, בת לאב יליד הארץ ולאם מערבית, ציון-חי (האב?); J4/11 – ויקטור, אביו מערבי ואמו ספרדייה; אהוד, גדעון; J4/17 – אורה; J4/20 – כרמילה; J4/22 – שרח, עוזיאל, אריאלה; J4/25 – שבתאי, אמו מערבית אביו ספרדי; J4/29 – אלישבע, נחמה וברכה; J431 – עוזיהו; J4/32 – לוי ציון, על שם סבו; J4/34 – מנוחה, נזירה, אביה כורדי ואמה מערבית; J4/44 – מזל מרגלית ויוסף רחמים; J4/4 – אלברט, אמו מערבית, אביו כורדי; J435I – דוד צבי, אביו מערבי ואמו ממוצא רומני; J4/40III – מטילדה; J4/26 – אורי, מצד אחד מערבי; J4/43 – ראשל אביבה, מצד אחד מערבית, ועל כן נראית השפעה של ההורים בבחירת השם; ציון אליהו; פרלה; J4/45 – תמרה, יום טוב, עופר; J4/55 – מתוקה, אביה מערבי ואמה ספרדייה; J4/56II – אבשלום וגבריאל, אָמם מערבית ואביהם בוכרי; J4/54II – גדליהו ואוריאל, האב מערבי והאם בבליית; J4/57 – אלגרה, מערבית ממצרים; J4/69II. שמות של כמה מילדי משפחת שלום איזיקס המערבית שנתינותם הייתה אנגלית, והמשפחה הגיעה מעדן לירושלים; הצלחה, יסכה ושר; J4/42 – רונה; עודד, אביו מערבי ואמו אשכנזייה; ארי, אמו מערבית ואביו בוכרי; J4/66I – דוד בן דוד משפחת דַןֶדָה.

² אברהם שטאל, מוצא השמות, מקורותיהם וגלגוליהם של השמות שלנו, ישראל תשס"ה, עמ' 17-54; אברהם ארוז, ואלה שמות בני-ישראל (הידעת מקור שמך?), תל-אביב תשמ"ב, עמ' 15-36; על פענוח מקור השמות נעזרתי במאמרים ובמילונים האלה: אהרן גימאני, 'שמות פרטיים בקהילות תימן, מחקר שמות על-פי שטרי כתובה', בתוך: אהרן דמסקי, יוסף א' רייף ויוסף תבורי, ואלה שמות, מחקרים באוצר השמות היהודיים, רמת-גן תשנ"ז, עמ' מט-נו; לאה מקובצקי-בורנשטיין, 'שמותיהם הפרטיים של יהודי איזמיר בעת החדשה'; יוסף טובי, 'תרגומי שמות עצם פרטיים בתרגומי המקרא הערביים-היהודיים מימי הביניים'; חנה טולמס, 'שינוי דפוסי השמות בקרב יהודי בוכרה בעת החדשה', בתוך: אהרן דמסקי (עורך), ואלה שמות, ג, ירושלים תשס"ב, עמ' כא-סג, עז-פד, פה-צג; אברהם אבן-שושן, 'ילקוט שמות פרטיים', בתוך: המלון העברי המרכזי, ירושלים תשל"ב, עמ' 781-792; מסעוד בן-שמעון, שם חדש, ירושלים תשנ"א, ספר שהוזכרו ביצירה התורנית של בן-שמעון. את הספר חידש גדעון שריון ממשד הדתות; 2385-2385; H. Garazanti, Il Nuovo Dizionario, Italy 1990, pp.

1. גברים

2. שמות מקראיים: אברהם, אהרן ואהרן, אורי, אלעזר, אליעזר, אריה, אשר, בנימין, בצלאל, גד,

גמליאל, דעואל, יהודה ויהודה, יוחנן, יוסף, ימין, יעקב, יצחק, ישראל, ישי, יששכר, לוי, מיכאל ומכאל, נפתלי, משה, מנשה, נוח, עוזיאל, עמרם, פנחס, ראובן, שמעון, אבשלום, אהוד, אהליאב ואהוליאב, אלישע, אליהו ואליאזר, ברוך, גבריאל, גדליה, גדליהו, גדעון, דוד, דניאל, חזקיה, חנניה, יונתן, יחזקאל, יהושע, ישעיהו, לוי, מנחם, מתתיהו, נחום, עוזיהו, עמנואל, רחום, שאול, שלמה, שמואל, מרדכי, עובד, אוריאל, רפאל, עודד.

3. שמות מן המשנה והתלמוד: אבא, בן-ציון, חייא, מאיר, נחמן, עקיבא.

4. שמות וכינויים שנתחדשו או תורגמו על ידי המערבים במגרב ובארץ-ישראל לשפה הערבית

ברהם = אברהם; דיא = דוד; הדאן (אולי שיבוש של דהאן או אדהאן, שימש גם שם משפחה) = צָבֶע מומחה בפוליטורה (שימש גם שם משפחה); הדו = מרדכי; יחיאויחיה = חיים; יעוב = יעקב; יעיסועיש = חיים; כלאפו = חליפין; לואב = לב; לעזיז = יקיריקר; מורדוך = מרדכי; מוסאומסאן = משה; מנצור = נושע; מעתוק = פדוי; מכלוף = מחליף; מסעוד = מאושר; סלאסאלם = שלום; סלים = בריא. בפי המערבים כמו בפי חלק מהיהודים בארצות האסלם: שלום ושלמה = סלימן – שם ערבי; עיוש = חיים וישועה; פראגיי – נגזר מהמילה פרג' = געגוע.

5. שמות אופייניים למגרב: חוואתו, ידיר, יטו.

6. שם אופייני לארצות האיסלאם האחרות: תופיק = בריא, שלם ומושלם.

7. שמות מחודשים מימי הביניים ואילך: אליאסף, אריואריה, בכור, חביב, חי, חיים, חסדאי,

יחיעם, ישועה, מימון, נסים, סעדיה, סאעדאסעדאסעיד, נעים, ציון, שלום, רחמים, שבתאי.

8. שמות מעולם הקודש: חזן.

9. שם הקשור באירוע היסטורי: בלפור (Balfour) – שם אנגלי.

10. שמות המעידים על שינוי סטטוס חברתי: מארקאדו (Mercado) = קנוי; כמוסאכאמוס =

מהספרה חמש שסימלה את המזל נגד עין הרע, כמוס מעין הרע; שר.

11. שם המעיד על ניצחון: ויקטור.

12. שמות מן הטבע: עופר.

2386; אברהם וענת שני, מילון שימושי חדיש, עברי-ספרדי, ספרדי-עברי, ירושלים 1991; שמעון זילברמן, מילון אנגלי-עברי, עברי-אנגלי, ירושלים 1990; ספר יהושע, פרק ט"ו, פסוק ד.

13. שמות שהם צירוף של שתי מילים: יום טוב.

14. שמות כפולים: אבא מירקאדו, אברהם בן ציון, אברהם גויה, אברהם חי, אברהם נסים, אליהו רנה,

אשר מסעוד, בכור מסעוד, בכור סעיד, דוד חי, דוד יחיא, דוד מכלוף, דוד צבי, חביב מרדכי, חיים דוד, חיים רפאל, יוסף חיים, יוסף משה, יוסף רחמים, יעקב חי, יעקב משה, יעקב נסים, יצחק יוסף, ישי ציון, לוי ציון, מאיר אברהם, מאיר יעקב, מאיר מכלוף, מאיר שמעון, משה חי, משה חיים, משה מכלוף, משה רפאל, נסים דוד, צבי-צביקו שמואל, ציון אליהו, ציון חי, רפאל אהרן, שלום מרדכי, שלמה אליהו, שמעון חי, שמעון חיים.

15. שמות משולשים: אברהם רפאל בנציון, חי דוד ציון, יר"ח = יוסף רחמים חיים, בכור מסעוד חי,

עקיבא אבנר משה, משה מאיר חי, שמעון מסעוד חי.

16. שמות פרטיים לפי מקום המוצא של המערבים: ברשימות ועד העדה המערבית הופיעו שמות

שצינו את המוצא, היות שכך ידעו לזהות אותם כדי שיהיה סדר ברשימות הוועד. ואלה השמות: אברהם אלבידאווי = מקזבלנקה; אברהם מראקסי = ממראכש; אברהם מצפרו; יעקב מאלגיר; מסעוד מארקסי, יאודה הרוש מצפרו, יאודה מראקסי, שלמה בונאן מחיפה, רבי משה אלבו מטבריה.

17. שמות אנגליים, איטלקיים וצרפתיים: אברהם (Albert), אמיל (Emil), מארקו (Marco) =

מרדכי, וידאל = חיים, סמי (Samuele) = שמואל (שם חיבה), רנה (René).

18. נשים

19. שמות מקראיים: אלישבע, בת-שבע, דינה, יהודית, יסכה, לאה, מרים, נעמי, עדה, צפורה, רבקה,

רחל, שרה, שרח, תמר, אביגילאבביגאיל, אחינעם, דבורה, עצמונה, חנה, יעל, נעמה, פנינה, אסתר, שולמית, שושנה, רות (שם חיבה רותי), תרזה.

20. שם מהמשנה והתלמוד: ברוריה.

21. שמות מחודשים מימי הביניים, תקופת הלאומיות והתחייה: אורה, אביבה, אהובה,

אריאלה, בכורה, ברורה, ברכה, גאולה, גלילה, זהבה, חיה, ימינה, כרמילהאכרמלה, לילי, מנוחה, נחמה, עבריה, עצמונה, מלכה, נצחיה, ציונה, סימהאשמחה, פרחיה, צופיאצופיה, רונה, תמרה, תקווה.

22. שמות שנתחדשו או תורגמו על-ידי המערבים בארץ ישראל ובמגרב:

גזאלא = איילה; יאותיאקות = אודם; חנינהאחנינא = חנה; חסנה = שפרה = משובחת; מימא = אים מבוגרת; מסעידהאמסעודאמסעודה = בת מזל; מעתוקא = חופשית, פדויה; מקנין = מרים;

נחל = כינוי לדבורה; עאליא = גבוהה, רמה; עזיזאעזיזה = יקרה; עיסהעישאעזיזהעשה = חיה;
פרידה = יחידה; צלחה = מצליחה; ריחאנא = הדסה; תמו = תמר.

23. שמות ערביים של מערביות: דאדא, דיידא, טיט, טיטא, טמו (תמר), ימנה (מרים), מינאנא, מאנא,
מאנש, מויה, נגזוה, נזירה, עלו, עללו, פאכת, פטום.

24. שמות המתארים גברות בבתים ובחברה הסובבת: בוליסא – שם רומניוטי; דונה – שם
ספרדי; כאתווןכאתין – נהוג במצרים ובפרס. שם זה מעיד על אישה גדולה; סולטאנה – שם ספרדי
וטורקי; חאסיבהחסיבה – שם שבעיקרו מהערבית, ומובנו 'מיוחסת'; סנייארסניורה = גברת;
שולטנה, ריינא (Reina) = מלכה.

25. שמות המתארים יופי וחן: בייה (Bella) = יפה באיטלקית; זאמילהאמילה = יפה בערבית;
זיינה = יפה; גרסיהגרציה = בעלת חן בספרדית; דילסייה (Delcia) = מתוקה, מקסימה.

26. שמות המתארים ניצחון: ויקטוריה (Victoria), ויקטוריה, בכתוריה = שם אנגלי.

27. שמות של ציפורים: דודו – שם טורקי; יאמנא = יונה.

28. שמות מעולם החי והצומח: זהרה = פרח; טופאחה = תפוח; רוזארזוזה = ורד (גם אצל
האשכנזים), צביה, שושנה, שיבולת.

29. שמות של צבעים: קלארה (Clara) = בהירה (גם בפי האשכנזים).

30. שמות המתארים מאורות וגרמי שמים: איסטריה, סטרייה, אסתריה, סטריאה (Estrella) =
כוכב; זהרה, זאהרה = כוכב נוגה; לונה (Luna) = ירח, לבנה; נזנמאנגיימה = כוכבה; סול, סוליקה
(Sol) = שמש; קמר = ירח, לבנה; שמשה = שמש.

31. שמות המתארים חלק מהיממה: לילא – לילה.

32. שמות המתארים מזל, חיים שמחה ורחמים: ביידהוביידהובדה (Vida) = חיים, הצלחה, מזל,
מזל טוב; עליזהופריחה = שמחה, רינה; רחמה = רחמים; פורטונהפורטוןפורטוני (Fortuna) =
מזל.

33. שם המתאר אופן דיבור: נעמא = מבטא טוב.

34. שמות שהם כינויים לאבנים טובות: גויהגויהגויה (Joya) = שם רומניוטי וספרדי;
לולופרלה (Pearl) = פנינה, מרגלית.

35. שמות המתארים סטטוס במשפחה או שינוי סטטוס חברתי: בכורה, מרקאדאמירקאדה
(Mercada) = קנויה – שם בספרדית; ברשימה של ועד העדה המערבית הופיעה 'שרה' בכינוי
ג'ורת'; ריקא (Rika) = עשירה = שם בספרדית.

36. שמות כפולים: אסתר-חיה, אסתר-שמחה, בוליסא-וידה, בכורה-רחל, יוכבד-וידה, מזל-מרגלית, סוליקה-אסתר, סימה-אסתר, שמש-יונה.

37. שמות המעידים על מוצא מהמגרב: ברשימות של ועד העדה המערבית הופיעו אסתר כהן תונסיי = תוניסאית, שנרשמה גם כאסתר תונסיי; אסתר בוסידאן מראקסיי = ממארכש; אסתר כהן מנאבל (עיר חוף בתוניסיה); חנה לקבי פלאליי = תאפילאללת; חנה לקבי בידאוויא = קזבלנקה; שמחה אביטבול מצפרו. במצבה בהר הזיתים הופיעה סולטנה אלפאסי = מפאס.

38. שמות ממקורות לועזיים – איטלקיים, אנגליים, ספרדיים וצרפתיים:

אדל = אדלינה (Adelina); אורו (Oro) = זהב מזוקק; אלגרה (Alegra); אמילייא, אמליה = (Emilia); וינציה; זוליה, זיולייה (Julia); לידיסיי – הרב מסעוד בן-שמעון סבר שהשם אינו קשור לדילסיי אלא שם לעצמו; לונדא (Linda), לינדה = יפה; מרי (Mari); סול (Sol) = שמש הכינוי בפי המערבים עם סיומת בלדינו הוא סוליקה; פלור (Fleur) = פרח; פריסיאדא = (Preciada) יקרה; סניאר (Senora) = גברת; ראשל (Rachele) = רחל; רבקה (Rebecca); רגינה (Regina) = מלכה; מטילדה (Matilda); סרפין (Seraphine) = מלאך. המערבים כינוה כוכבה; שרינה (Sarina) = שרה. השם בן-ציון וציון ניתנו לילדי ירושלים המערבים שנולדו בעיר, שאחד משמותיה ציון. ההוספה של הבן מציינת את שייכות הילד למקום הולדתו. לאה מקובצקי ציינה שבמאה ה-19 ניתן השם בן-ציון לילד שאחיו נפטרו לפני לידתו.

השמות כלאפו ומכלוף (מלשון החלפה) ניתנו לנולד אחרי פטירת קרוב משפחה לציין את החלפת שם הנפטר כדי להביא מזל והצלחה לנולד.

השם מארקאדו (לזכר) ומירקאדה (לנקבה) מציין את מעמד האנשים שנשאו שם זה – בעלי מעמד של קנויים, מנהג שרווח מגירוש ספרד, כלומר אם נפטרו ילדי המשפחה ונשאר רק ילד אחד, היו מוכרים אותו לסנדק או לאדם אחר שדאג לצרכיו פרק זמן מסוים כדי להביא מזל לילד שנשאר.

השמות בכור ובכורה ציינו את ההירארכיה של הילדים במשפחה.

עצמונה פינקלשטיין ציינה שאביה רפאל חיפש שם לבתו מהמקורות ומצא את השם עצמונה מתוך ספר יהושע. לאמתו של דבר, מדובר בשם מקום בנגב המציין את גבול מטה יהודה.

השם סוליקה שציין את השמש היה על שם הנערה לאלא סוליקא או סול הקדושה שהוצאה להורג בהתזת ראשה בפאס ב-1834, לאחר שסירבה להתאסלם.³

השמות הכפולים והמשולשים ציינו מצב סכנה, חולי ומעמד במשפחה. לכן הוסיפו את השם חיים, חי, המציינים את היציאה מהסכנה. שם משולש כמו אבנר-משה-עקיבא הוסב בכל פעם בשל מחלות שעברו

³ על סול-סוליקה הצדקת ועל ההוצאה להורג שלה ראו: ג'ולייט חסין, 'לעיצוב דמותה של גיבורת תרבות על פי טקסטים: הרוגת המלכות סול חאגווייל ממרוקו' (לעיל, הערה 34, פרק מבוא) עמ' 35-54; אליעזר בשן, 'תעודות חדשות על סוליקה ממרוקו', פעמים 117 (תשס"ט), עמ' 172-176.

עליו בקטנותו, ולכן הוריו החליטו להחליף את שמו לאחר ביקור בקברי צדיקים. שמו האחרון היה עקיבא על שם התנא רבי עקיבא הקבור בטבריה. שם זה לא היה נפוץ בקרב המערבים.

רבקה פחה סיפרה שנהגו לקרוא לה בשם הלועזי Rebecca. היא גדלה בשכונת ימין משה עם יהודים דוברי לדינו, ולכן אפשר להבין מדוע נקראה בשמה הלועזי. לאחיותיה נתנו שמות מסורתיים על שם האימהות המקראיות שרה, רבקה, רחל ולאה.

תירזה לוי נולדה להורים מערביים מהעיר העתיקה בירושלים סיפרה ששמה על שם עץ התרזה הידוע בשימושו לגילוף עץ, שמה ניתן לה בעקבות לידתה בט"ו בשבט-חג האילנות. מקור השם תרזה מופיע פעם אחת בתנ"ך.⁴

מאיר סודרי ציין שבבחירת שמו התייעץ אביו עם הרב אלישע אפריאט (?-1929), מחכמי צפרו שבזקנותו עלה לירושלים. לדבריו, הרב אפריאט מנע מאביו לתת למאיר שם על שם סבו, כיוון שסבו היה בחיים, ולדברי הרב אפריאט, יהודי מרוקו לא נהגו לתת שמות לילדיהם על שם קרוב בעודו בחיים, לכן החליט אביו מימון לקרוא לבנו על שם רמב"ה ורשב"י, כלומר מאיר-שמעון.⁵

ראש משפחת דַנְדָה מירושלים היה על שם אביו כלומר דוד בן-דוד. מכאן למדים שלמערבים היה מנהג לתת שם בן על שם אביו ולא דווקא נכד על שם סבו.

מדליית השמות מהמקורות שנזכרו לעיל עולה שהמערבים היו בעלי שמות מסורתיים, מהם שמות מטאפוריים, שמות של קדושים, שמות עם השפעה מארץ המוצא, שמות ערביים מארצות האסלאם, שמות לועזיים, שמות של נשים ספרדיות שהיו נשואות למערבים והגיעו מצפון מרוקו הקרובה לספרד ואבותיהם נשאו את השמות מגירוש ספרד גם בערים הפנימיות של מרוקו,⁶ מהם שמות הקשורים בטבע – בעלי חיים וצמחים, שמות מתחום האסטרונומיה, שמות המציינים מעמד חברתי, שמות חיבה, שמות ספרותיים ושמות הקשורים למדינת היהודים שבדרך, כמו בלפור – על שם מחבר הצהרת בלפור. אף שבלפור הוא שם משפחתו של הלורד, ושמותיו הפרטיים הם ארתור גיימס, הרי משפחת סאמון מטבריה החליטה לקרוא לבנה בלפור דווקא.

נמצאו שמות המושפעים מנישואים מעורבים של מערבי או מערבייה עם יהודים ממוצא אשכנזי ומזרחי. יצוין ששמות מעטים בלבד בארץ ישראל הושפעו מהפרוטקטוראט האירופי במגרב, ובוה נבדלים המערבים בארץ מהיהודים עולי צפון אפריקה מ-1948 ובעליות בימינו, שהושפעו במידה רבה בבחירת השמות הפרטיים מהפרוטקטורט האירופי.

המסקנה העולה ממדרש השמות היא שלמערבים בתקופת מחקרנו היו לרוב שמות פרטיים הזהים לשאר עדות ישראל מלבד השמות הפרטיים שנקשרו לארצות מוצא אבותיהם מספרד ומוצאם מהמגרב.

⁴ ריאיון עם תירזה לוי, כפר-סבא; ישעיהו מד, יד.

⁵ יוסף בן-נאים, מלכך רבנו, ירושלים תרצ"א, עמ' כג.

⁶ על דיוק כתיבת חלק מהשמות הספרדיים, עבריים וערביים בגיטין עוד מהמאה ה-19 ראו אצל ראב"ד פאס בשנים תק"ס-ת"ר: רפאל-אהרן מונסונייגו, מי השלח (מוציא לאור מחדש הרב עמאר משה), לוד תשנ"ב, עמ' צח-קא.

סיכום ומסקנות

ב-34 השנים שממלחמת העולם הראשונה ועד תום השלטון הבריטי בארץ ישראל עבר היישוב היהודי בארץ שינויים ותמורות חברתיות וכלכליות רבות ובכללם הקבוצה הנחקרת – היהודים המערבים, שרובם גרו בארבע ערי הקודש. השינויים הללו נבעו בעיקר מחילופי שלטון בארץ ישראל קרי המעבר משלטון עות'מאני והחלת השלטון הבריטי בארץ ישראל.

במחקרנו ביקשנו לבחון בכלים של חקר ההיסטוריה החברתית את קורות אותם יהודים מערבים בארץ ישראל בתקופה הנדונה. לשם כך השתמשנו במקורות לא כתובים בשילוב עם המקורות הכתובים, כתיבה האופיינית בעיקר לחקר ההיסטוריה החברתית. אמנם אין הגדרה מדויקת לתחום זה בחקר ההיסטוריה, אולם ככלל אפשר לומר שזהו תחום החוקר את החברה או קבוצה חברתית מוגדרת מנקודת מבט היסטורית. הלכנו בעקבות משימת ההיסטוריון לשחזר אירועים ותהליכים על יסוד גביית עדויות מפי מקורות שעומדים לרשותו ולבקרים אף אם הם לא נכתבו לשם היסטוריה, ועל כן לאורך מחקרנו נבחנו ההיבדלות של המערבים אל מול השתלבותם בחברה הסובבת כלומר יהודים מבני העדות השונות ונכרים תושבי ארבע ערי הקודש. בכל פרק העלנו שאלות הדנות בנושא המחקר וניסינו לתת להן מענה באמצעות תיאוריות מדיסציפלינות אחרות ממדעי החברה שההיסטוריה החברתית משתמשת בהן כדי לשפוך אור על חקר ההיסטוריה ועל הבנת תהליכים היסטוריים.

שאלות מחקר שונות הועלו בעבודתנו, ולאורן היא נכתבה. הראשונה שבהן היא אם יש חידוש בחקר הנושא הנדון, שכן בהיסטוריה החברתית של היישוב הארץ-ישראלי הישן והחדש ובחקר קהילות יהודי המזרח בארץ ישראל נכתבו מחקרים רבים. בין חלוצי המחקר של הנושא היו חוקרים שהזכרנו בפרק המבוא, ביניהם משה דוד גאון ויצחק בן-צבי. בתחום מחקרנו ההיסטוריוגרפי על היהודים המערבים בעבר ובימינו עסקו בין השאר יעקב ברנאי ומיכל בן-יעקב. מן ההכרח היה אפוא לבחון את מידת החידוש במחקרנו.

בדקנו ומצאנו שחוקרי היישוב הארץ-ישראלי בעבר דנו במחקריהם במערבים כעדה, כאחד משבטי ישראל. עוד גם נדונו אישים חשובים מבני הנהגת המערבים. אף על פי כן במחקריהם לא ניתנה הדעת לעולמם החברתי והכלכלי של המערבים בתקופה שחקרנו. על כן במחקרנו הרחבנו את היריעה בתחומים הללו, גיוונו וניסינו להשלים את החסר מבחינה היסטוריוגרפית על ידי כתיבת מונוגרפיה היסטורית כוללת. מונוגרפיה זו כוללת חידושים שונים לכל אורך המחקר והבנה מחודשת של עולמם החברתי-כלכלי של המערבים. כך, כאמור, היא תורמת להרחבת הידיעות היסטוריות על היישוב הארץ-ישראלי הישן והחדש. כידוע, חוקרי היהודים המערבים התמקדו במחקריהם בעיקר בהיסטוריה החברתית של המערבים במאות הקודמות ובפרט במאה-19 וברבע הראשון של המאה ה-20, ועל כן באנו לדון בתולדות המערבים במחצית הראשונה של המאה ה-20. החידוש בדיון זה נוגע בעיקר למיקום המערבים מהיבטים חברתיים וכלכליים

של היישוב הארץ-ישראלי ולא בנושאים שנחקרו בעבר, כגון הנושא הרוחני-דתי הכולל בעיקר ביוגרפיות של רבנים ופועלים ועלייתם של יהודי המגרב לארבע ערי הקודש בתקופות השונות.

עוד שאלת מחקר שהועלתה היא יחסי הגומלין בין ספרדים ומערבים ביישוב היהודי בארץ ישראל. במאה ה-19 נפרדו המערבים מהספרדים בירושלים, ואילו בשאר ארבע ערי הקודש הם שיתפו פעולה עם ההנהגה הספרדית לצד הספרדים והמזרחים. היפרדותם של המערבים בשל מאבקים כלכליים ובשל התנשאות הספרדים הביאה להתנכרות המערבים כלפיהם ולהיפרדות של עדות מזרחיות נוספות בירושלים מהנהגת הספרדים, וכאן נתבקש הדיון בשאלה נוספת: מה נשאר בתקופת מחקרנו מהמורשת השלילית של יחסי מערבים וספרדים בירושלים?

בדיון בסוגיה זו הבדלנו תחילה בין מערבים לספרדים ובין הוועדים שייצגו אותם, כיוון שבין האוכלוסיות הללו לא היו מתחים חברתיים או פוליטיים פנימיים, והם היו מעורים בחיי העדות היהודיות האחרות. אבל לאור הממצאים במחקרנו מתברר שוועד העדה המערבית וועד העדה הספרדית בתחילת שנות ה-20 עדיין התווכחו בעניינים כלכליים, על רקע קבלת פרות מנכסים שהיו בבעלותם ומתשלומי שירותי הקבורה כדי לקדם את האינטרסים של הוועדים. לעניין זה הם גם התבססו על ההסכמים שבין שני הוועדים מלפני מלחמת העולם הראשונה. משנות ה-30 ואילך ניכר שיתוף פעולה בין שני הוועדים ואפילו פתח לאיחודם, כלומר המתיחות הפנימית ומאבקי הכוח שהיו בין שני הוועדים החלו להצטמצם לאטם, והיה עליהם להגיע להסכמים והחלטות בדבר עתידם ולחזק את שיתוף הפעולה ביניהם.

ממציאות זו הועלתה לדיון שאלת מחקר נוספת: כיצד ייתכן שלאחר היפרדות ועד העדה המערבית מוועד העדה הספרדית היה פתח לאיחוד בין שני הוועדים? מבדיקת המקורות נמצא שהתשובה לשאלה זו היא שינויי ההנהגה של ועד העדה המערבית שהורכב מרבנים ואנשי ציבור מערבים, מסורתיים וחילוניים, ובראשם מנהיג ציבור בולט ומקובל על אנשי היישוב היהודי והמנהיגות הציונית. אברהם אלמאליח הוא מן הדמויות הבולטות, שמלבד היותו נשיא ועד העדה המערבית וציוני שייצג את היהודים הציונים מבני העדה הספרדית והעדות המזרחיות היה מקובל בחוגים של הספרדים ובוועד העדה הספרדית, שאָתו ניסה בתבונה רבה להגיע לפשרות בעניינים שנגעו לשני הוועדים וכך החדיר רוח חדשה בהנהגת העדה המערבית המשלבת את דפוסי היישוב הישן עם דפוסי היישוב החדש. הוא אף השפיע על הלכי המחשבה של מנהיגות ועד העדה המערבית והספרדית כדי להגיע להסכמים ללא ריב ומדון.

עוד ביררנו אם הפתח לאיחוד בין שני הוועדים נבע מגורמים נוספים כגון היפרדות של עדות מזרחיות נוספות מוועד העדה הספרדית, עלייתם של יהודים מבני העדות האשכנזיות ששינו את המאזן הדמוגרפי וממיעוט גדול של יהודים ספרדים, בני עדות המזרח ומערבים, ששיעורם היה ב-1919 כ-40% מכלל היהודים בארץ ישראל והגיע למיעוט ב-1948 של כ-25% מכלל היהודים בארץ ישראל. מדיוננו לא היה ניתן לקבוע ששיתוף הפעולה מצד שני הוועדים נבע מהיפרדות כמה מהעדות המזרחיות האחרות, היות שלא

נמצא תיעוד המוכיח ששני הוועדים התחרו בשאר העדות המזרחיות וניסו לגבור עליהן מבחינה חברתית וכלכלית, או שמא חשו עליונות כלפי העדות האחרות מטבע היותם ותיקי הארץ. אבל כמה מבני העדות האשכנזיות נטלו את הבכורה של ההנהגה ביישוב החדש מידי ההנהגה הספרדית הוותיקה, מנהיגת היישוב הישן. מהאשכנזים צמחה מנהיגות חדשה ודחקה את מנהיגות הספרדים והמערבים שנמנו עם ותיקי הארץ ורק מעטים מהם הובילו בתפקידים שונים לצד ההנהגה האשכנזית. חלקם אף היו פעילים בארגונים ספרדיים שמטרתם הייתה לייצג את הציונות הספרדית-מזרחית בארץ ישראל. ייתכן ששינויים אלה הובילו לקרבה בין מנהיגי הוועדים של המערבים והספרדים בירושלים שהיו מובילים גם בארגונים ספרדיים אחרים.

לאור הדיון בכללותו בדקנו אם ניתן לקבוע שחל מעבר חד בעולמם החברתי-כלכלי של המערבים מהיבדלות עדתית להשתלבות חברתית-כלכלית ומעבר מיישוב ארץ-ישראלי ישן ליישוב חדש או לקבוע שהיו מידות שונות של השתלבות, או שמא היעדר השתלבות לחלוטין. להלן ריכזנו את ממצאי מחקרנו בטבלה המציגה את מידת הייחודיות וההשתלבות של המערבים ב-12 הפרקים שנבחנו במחקר:

מספר פרק	ייחודיות	מידות שונות של השתלבות	העדר השתלבות
שני	+	+	-
שלישי	+	+	-
רביעי	+	+	-
חמישי	+	+	-
שישי	+	+	-
שביעי	+	+	-
שמיני	-	+	+
תשיעי	-	+	-
עשירי	+	+	+
אחד עשר	+	+	-
שנים עשר	+	+	+

מהטבלה למדים שבפרק השני המערבים ככלל היישוב היהודי בארץ נאלצו להתמודד עם מאורעות המלחמה ועל כן לא היו שונים בעתות מצוקה משאר היישוב היהודי בארץ. בעת המלחמה הם השתלבו עם היהודים מהעדות האחרות. אף על פי כן התאפיין ייחודם של המערבים בנתינותם הזרה שהצילה אותם בתקופת המלחמה.

בפרק השלישי התאפיינה הייחודיות של המערבים בעיקר בהנהגה של העדה המערבית בירושלים. לאחר המלחמה המשיך הוועד לתפקד על פי דגמים של היישוב הישן מבחינה חברתית וכלכלית. כמה מהמערבים השתלבו בבנייה ואכלוס שכונות חדשות בירושלים ובטבריה, ואחרים נשארו בתוך חומות העיר העתיקה בירושלים, בטבריה ובצפת. בפרק הרביעי חל שינוי בהרכב ההנהגה של ועד העדה המערבית בירושלים שניתב חלק מפעולותיו לכיוון ההנהגה של היישוב החדש, כלומר מצד ועד העדה המערבית הייתה מידה מסוימת של השתלבות עם דפוסי ההנהגה של היישוב החדש. לעומת ירושלים בשאר ערי הקודש ניכר היה

דפוס ההנהגה של היישוב הישן מצד אחד ואיחוד בתחומים מסוימים עם שאר העדות היהודיות המזרחיות והאשכנזיות מצד אחר.

בפרק החמישי למדים שרוב מקצועות המערבים היו אופייניים ליישוב הישן, אך כמה מהם השתלבו במקצועות חופשיים שזימן להם הממשל הבריטי.

בפרק השישי, בפרט בתחום הכלכלי הקשור לשדר"ים שיצאו לשליחות מטעם ההנהגה המערבית והספרדית-מערבית בארבע ערי הקודש, נשמרה הייחודיות של הוועדים. בתחום השליחות הרבנית והחינוכית של כלל המערבים חל שינוי, ויותר מערבים השתלבו בתחום ההוראה המודרנית בחו"ל.

בפרק השביעי למדים שהמערבים התערו בסביבתם היהודית והנכרית אך שמרו במידה רבה על ייחודם.

בפרק השמיני יש מידת מה של השתלבות המערבים בכוחות הביטחון בארץ ישראל.

בפרק התשיעי יש מעבר מהחינוך המסורתי לחינוך זר וחינוך לאומי, אך כמה מילדי המערבים המשיכו בחינוך המסורתי.

בפרק העשירי הדין בנשים המערביות למדים על ארבעה דורות של נשים מערביות ושינוי במעמדן בשל תמורות מודרניות בייחוד בתחום החינוך ולבוש האישה. עם זאת יש לציין העדר השתלבות של הנשים בתחילת השלטון הבריטי ובעיקר בתחום יחס רבני העדה המערבית בירושלים לזכות הבחירה של הנשים.

בפרק האחד עשר העוסק בתחום הקולניריה של המערבים למדים על שמירה מעטה של המטבח המערבי והשתלבות רבה בהכרת בישולים ומאכלים הקשורים בעדות אחרות.

בפרק שנים עשר ניכר מעט שינוי בשם הפרטי של המערבים בשל חילופי שלטון ואהדה לשלטון הבריטי וללאומיות היהודית.

מחקרנו בא אפוא ללמד שלאורך כל התקופה הנדונה נעו היהודים המערבים בשלושה מישורים שהכתיבו להם את עולמם החברתי והכלכלי בארבע ערי הקודש: ייחודיות עדתית, מידת מה של השתלבות והיעדר השתלבות. מכאן יש להסיק שההיסטוריה החברתית הכתיבה את התהליכים החברתיים שהשפיעו על המערבים. ואם בתקופת השלטון העות'מאני ליהודים המערבים היה ייחוד בהתיישבותם בארבע ערי הקודש מדורי דורות והם חיו בקהילות מערביות וספרדיות ואף היו מעורבים ומובילים בחיי החברה בקהילות אלה, הרי בתקופת השלטון הבריטי פחת מעמדם בשל התפתחויות חברתיות שהתחוללו בארץ ישראל, ולכן הרצון של המערבים להשתלב גבר על ייחודם, ועל ידי זה ניתן להם בסיס איתן להמשך השתלבותם החברתית עם הקמת מדינת ישראל.

ביבליוגרפיה ומקורות אחרים

1. תיעוד בעל פה – ראיונות

ד"ר מיכל בן-יעקב: נולדה ב-1950 בארצות הברית, וב-1970 עלתה לישראל. ד"ר בן-יעקב רכשה את השכלתה האקדמאית לתואר הראשון במדיסון ויסקונסין יוניברסיטי, את התואר השני – במגמה ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית, ואת התואר השלישי – במגמה לגיאוגרפיה של האוניברסיטה העברית. היום היא ראש החוג להיסטוריה במכללת אפרתה בירושלים. ד"ר בן-יעקב חוקרת מובהקת של היהודים המערבים בארץ ישראל במאות ה-19 וה-20, ובמהלך מחקרנו קיימנו כמה ראיונות טלפוניים בין תשס"ד לתשס"ח כדי לקדם את המחקר על אודות המערבים בתקופת מחקרנו.

ירושלים

רפאל אביטל (אבוטבול) (18.7.2005), ירושלים: מבני המערבים הירושלמים. נולד ב-1931 בירושלים, גדל בשכונת גבעת שאול, למד בבית הספר העירוני לבנים ובתיכון ערב. למחייתו שימש קבלן ומלונאי.

אסתר אזולאי לבית חרוש (5.2.2005, 31.10.2007), מבשרת ציון: נולדה בקזבלנקה ב-1916, לאחר שהוריה גורשו על-ידי העות'מאנים מירושלים. לאחר המלחמה חזרה משפחתה לעיר העתיקה בירושלים. ב-1929 עברה משפחתה לשכונת גבעת שאול. במהלך חייה שימשה עקרת בית, חברה בארגון ההגנה בירושלים ושותפה פעילה במאבק נגד הבריטים לצד בעלה עקיבא אזולאי (1913-1984), ששימש מפקד אזור של ההגנה בירושלים בימי המנדט.

ציון אזולאי (28.1.2006), ירושלים: בנה של אסתר אזולאי (ראו לעיל), נולד ב-1936 בירושלים, התחנך בתלמוד תורה ספרדי, בתלמוד תורה של הרב אברהם פטאל ובמיסיון על שם רטיסבון. במהלך חייו עבד בעיריית ירושלים.

אליהו אלמשעלי-משעלי (7.1.2005), נווה מונסון: נולד בירושלים ב-1921. ואמו ספרדייה מאיזמיר שבתורכיה, ואביו, מרדכי אלמשעלי, מעולי טנג'יר, היה מן הדמויות המוכרות בירושלים בימי המנדט – קבלן ואיש חסד הדואג לחינוך תורני לילדי העיר העתיקה. את דרכו ממשיך היום נכדו, מרדכי אבועזיז המתגורר בארצות הברית. אליהו רכש את השכלתו בישיבת 'פורת יוסף' ובתיכון מחוץ לעיר העתיקה. בימי המנדט עבד בבית חרושת לטבק בשכונת גבעת שאול, וב-1942 התגייס לצבא הבריטי. בשירותו הצבאי הגיע עם אחת מיחידות התחבורה של הצבא הבריטי עד לנורמנדי. במהלך חייו שירת אליהו במשטרת ישראל ופיקד על משטרת תל-אביב, נפטר בפברואר 2010.

משה אלמשעלי-משעלי (25.7.2005), ירושלים, אחיו של אליהו. נולד ב-1930 בעיר העתיקה, ואת חינוכו היסודי קיבל במוסדות של הספרדים שם, ובימי המנדט עסק בנגרות. ב-1946 הצטרף להגנה, וב-1948 נפצע בלחימה ברובע היהודי. נפטר ממחלה קשה ב-13.08.2005.

שמעון אלמשעלי-משעלי (ריאיון: 20.6.2005): אחיהם של אליהו ומשה, נולד בשנת 1935 בעיר העתיקה בירושלים. במהלך חייו היה חבר בקואופרטיב 'המקשר' ולאחר מכן באגד ירושלים ומפעילי ועד העדה המערבית והספרדית בירושלים. היום – גמלאי, מתגורר בירושלים.

ציון בהט (חמו) (6.3.2005), נתניה: נולד בעיר העתיקה בירושלים ב-1927, בנו של חכם מאיר חמו, ממנהיגי עדת המערבים בעיר העתיקה בימי המנדט. ציון התחנך בישיבת פורת יוסף ובבית ספר מקצועי על שם ברנדייס. במהלך חייו שימש עובד מדינה.

משה בן-דוד (4.12.2005), ירושלים: נולד בירושלים ב-1915, התחנך בתלמוד תורה של הספרדים ובימי המנדט עסק באינסטלציה. הוריו הגיעו לירושלים מקזבלנקה והתגוררו בעיר העתיקה ולאחר מכן בשכונת מחנה יהודה ובשכונת סוכת שלום.

חיים בן-עטר (10.12.2005), מבשרת ציון: נולד ב-1930 בירושלים, בבתי סיידוף. התחנך בתלמוד תורה הספרדי 'בית אהרון' ובגימינסיה העברית. סבו, הרב יעקב בן-עטר (?-1924), ממנהיגי ועד העדה המערבית, ששימש שד"ר של העדה, ואביו, שמעון (1898-1967), היה מזכיר ועד העדה המערבית בירושלים במשך 40 שנה, עוד בימי המנדט הבריטי. אחיו, יעקב (1929-1948) היה מהרוגי הל"ה שיצאו להגן על גוש עציון ערב מלחמת השחרור. חיים שימש במהלך חייו עובד מדינה במס ההכנסה בירושלים.

אברהם בן-עמי (4.12.2005), ירושלים: נולד ב-1942 בקזבלנקה, ואת חינוכו קיבל בישיבת 'כתר בראשה' של כ"ח, בלימודים אקסקרנים ובאוניברסיטה העברית. אברהם שימש שנים רבות בצבא קבע ובתפקיד בכיר במטה הכללי, השתחרר מצה"ל בדרגת אלוף משנה, וכיום הוא משמש גבאי ונציג ועד העדה המערבית של בית הכנסת 'זכור לאברהם' ומנהל את חנות הספרים ותשמישי קדושה של חמיו, יוסף לוגאסי.

שלמה ברוש (הרוש) (4.6.2006), ראשון לציון: נולד בעיר העתיקה בירושלים ב-1935 לאב מעדת המערבים ולאם ממוצא יוגוסלבי דוברת לדינו. שלמה התחנך בישיבה המעורבת 'בני ציון' ובישיבת בלומנטל האשכנזית ופנה לתחום האמנות, שבו הוא עוסק עד היום, בפרט בציור. כמה מציוריו ממחישים את ילדותו ולימודיו בישיבה האשכנזית.

ליחזקאל גבאי (24.1.2007), ירושלים: נולד בירושלים ב-1943, התחנך במוסדות ירושלמיים – בבית הספר 'תחכמוני' ובגימינסיה העברית. ליחזקאל השכלה רחבה, ולו תארים בכימיה ובמתמטיקה. במהלך חייו

שימש מורה ומנהל בית הספר 'כל ישראל חברים' על שם רנה קאסיין בירושלים. סבו של יחזקאל הוא אברהם אלמאליח, ממנהיגי המערבים והספרדים בירושלים.

שלומית גדות: נולדה ב-1977, ממונה על ארכיון חברון מטעם היישוב היהודי בחברון (שני ראיונות טלפוניים – בתשס"ה ותשס"ז).

נעמי די-אבילא (8.8.2005), מושב אבן-ספיר שליד ירושלים. נולדה בהונגריה, ולאחר שעלתה לארץ התחתנה עם אהרון די-אבילא, נינו של הרדב"ש ובנו של יצחק די-אבילא, מהפעילים החשובים בוועד העדה המערבית בימי המנדט הבריטי ולאחר מכן.

סימה הלפרון לבית אזולאי (7.10.2007), ירושלים: נולדה בשכונת גבעת שאול ב-1934, לאחר שהוריה עברו לשכונה זו בעקבות מאורעות תרפ"ט. אביה, יוסף (1900-1960), נולד בקאלע שבאזור מראכש, ואמה, וידה (?-1990), נולדה במרסיי. סימה למדה בבית הספר לבנות ג' ולימודי ערב בבית החלוצות בירושלים, ולפרנסתה שימשה שכירה במעון נעמת בהדסה עין כרם.

יצחק ועקנין (וקנין) (14.6.2007), ירושלים: נולד ב-1927 בעיר העתיקה. התחנך בבית 'תלמוד תורה מערבים', בבית הספר 'דורש ציון' ו'למל' וקיבל תואר ראשון במנהל עסקים באוניברסיטה העברית. שירת בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה, ולימים נהיה למפקד פלוגה בצה"ל. במהלך חייו עסק במחשבים.

שלמה חביליו: 27.8.06, ירושלים: נולד בירושלים ב-1921 למשפחה ספרדית שורשית. רוב ימיו מילא תפקידים בכירים בהגנה בירושלים ובמוסד ושימש שגריר בכמה מדינות. שלמה היה מעורה בחיי החברה הירושלמית בימי המנדט, ובפרט בתחום הביטחוני בשורות ההגנה, ששם התוודע לכלל החברה שבתוכה היו גם אנשי הגנה מערביים.

חנניה חרוש (23.7.2007), ירושלים: נולד ב-1931. חנניה למד ב'כותאבי' אצל חכם גיאת, ב'דורש ציון' ובמיסיון 'רטיסבון'. חנניה הצטרף לאצ"ל עד פירוק המחותרות. במהלך חייו עבד במחלקת המים של עיריית ירושלים, ולאחר פרישתו התנדב למשטרת התנועה בעיר. נפטר ב-2009.

ישעיה חרוש (12.2.2005), ביתן אהרון: נולד ב-1924 בירושלים, שמשפחתו הגיעה אליה במאה ה-19 ממרוקו. ישעיה התחנך במוסדות חינוך של המערבים והספרדים. היה שותף פעיל בביטחון תושבי ירושלים העתיקה לאחר מאורעות תרפ"ט. בימי המנדט הצטרף למשטרת היישובים העבריים ולמחלקת עבודות ציבוריות, ובשלב הראשון של מלחמת השחרור היה ממובילי השיירות לירושלים משער הגיא. בעניין זה התראיין ישעיה באחת התכניות של הסדרה 'תקומה' שהשתתף בה.

לבנה כהן לבית זרזר (12.11.2006), ירושלים: נולדה בירושלים העתיקה. אביה, שלמה זרזר (1902-1968), עלה בצעירותו ממרוקו לארץ ישראל, ואמה, מארי (1912-2002), נכדתו של הרב שלום בחבוט (?-1918),

מרבני העדה המערבית בירושלים, עלתה ממצרים. לבנה גדלה בעיר העתיקה עד כיבוש הרובע היהודי על-ידי הירדנים ולמדה ב-Christ Church ובבית הספר לבנות ב'. למחייתה התפרנסה ממכירת בשר בשוק מחנה יהודה.

בטי לוי לבית אלבאז (22.2.2007), כפר סבא: נולדה ב-1951 בירושלים, רכשה את השכלתה בבית הספר על שם 'דרום-הנרייטה סאלד', והיום מנהלנית ראשית בחטיבת הביניים על שם יגאל אלון בכפר סבא. אביה של בטי, מיכאל אלבאז, השתייך למשפחות מערביות ירושלמיות.

אברהם מקייס (21.6.2006), ירושלים: נולד ב-1920 בירושלים. משפחתו עלתה לארץ ישראל ממרוקו ב-1910 והתיישבה בשכונת ג'ורת אל-עינב. אברהם התחנך ב'תלמוד תורה ספרדים' ולאחר מכן עסק במרעה צאן ובמלאכת החייטות. היום אברהם מתגורר בשכונת מחנה ישראל ברחוב המערבים.

מאיר סודרי (22.2.2005), כפר סבא: נולד בירושלים ב-1929. משפחתו עלתה לארץ ישראל ממרוקו ב-1921. מאיר רכש את השכלתו התורנית בישיבת 'פורת יוסף' והצטרף למלחמה נגד הבריטים בארגון האצ"ל. במהלך חייו עסק בייצור מוצרי עור. מאיר חיבר אוטוביוגרפיה ובה זיכרונות מילדותו, ובכלל זה חיי אנשי העיר העתיקה, ובהם מערבים. היום מאיר הוא גמלאי ומתגורר בכפר סבא.

ציון סודרי (21.3.2005), כפר סבא: אחיו של מאיר, נולד בירושלים ב-1921. ציון למד בישיבת 'פורת יוסף' ובאוניברסיטה הפתוחה. שימש פקיד במשרד האוצר, והיום הוא מתגורר בכפר סבא.

שמואל סקרין (6.2.2006), כפר סבא: נולד בירושלים ב-1927. בן למשפחה מערבית שהגיעה במאה ה-19 מאלג'יריה לירושלים. בימי המנדט למד שמואל בתלמוד תורה 'בית אהרון' ובבית הספר למסחר ולשפות ושירת בארגון ה'הגנה'. אביו, יוסף, עסק במלאכת החייטות אצל משפחת כהן הספרדית. היום שמואל הוא גמלאי ומתגורר בכפר סבא.

יוסי עבו (29.8.2007 – ריאיון טלפוני), מבשרת ציון: נולד ב-1935 בירושלים. אביו, נסים, היה מערבי מעולי מרוקו, ואמו, עליזה, ממוצא עיראקי. יוסי למד בתלמוד תורה 'בני ציון' בשכונת הבוכרים, ואת השכלתו האקדמית השלים באוניברסיטה העברית בכלכלה ובמדעי המדינה. יוסי שימש גזבר בכמה רשויות מקומיות וכלכלן בעיריית ירושלים.

רחמים עדי (12.2.2006; 14.10.2007 – ריאיון טלפוני), ירושלים: נולד בירושלים ב-1950, התחנך בתלמוד תורה 'מגן דוד' ובישיבת כפר מימון, בנו של זוג מערבי – חכם יוסף עדי ואסתר לבית כרסנטי מצפת, ומחבר ספר על קורות משפחת עדי.

מרגלית עובדיה (21.8.2007), מבשרת ציון: נולדה ב-1939 בירושלים. הוריה – אסתר ועקיבא אזולאי, מבני עדת המערבים בירושלים. מרגלית רכשה את השכלתה בירושלים ובבתי הספר 'למל', ביה"ס לבנות ג' ובית חינוך. רוב ימיה עבדה בבית הספר לאחיות של בית החולים 'ביקור חולים' בירושלים.

נסים עובדיה (22.7.2007), מבשרת ציון: נולד ב-1935 בשכונת הפחים (הכורדים) בירושלים. בצעירותו עברה משפחתו להתגורר בשכונת גבעת שאול המעורבת בכל עדות ישראל, ביניהם מערבים. נסים למד בשני כותאבים עם ילדי העדות המזרחיות וביניהם מערבים ונישא לאישה שמוצא הוריה מערבי, ובנישואיו הושפע ממנהגי המערבים. בצעירותו עבד ברפתות של שכונת גבעת שאול, ולימים שימש נהג בעיריית ירושלים, חבר בחברת 'המקשר' ולימים בחברת 'אגד' בירושלים כנהג, מנהל סניף אגד בשער שכם, מפקח על התחבורה באגד, מנהל מסעדה של אגד, ובתפקידו האחרון – מנהל מחלקת האבדות של אגד בירושלים.

יעקב (ז'אק) בן-עזרא (22.10.2006), נתניה: נולד בירושלים ב-1930, גדל והתחנך במוסדות העיר, וכיום תושב נתניה. אביו יוחנן ואמו רחל ממוצא מערבי. אביו היה מן הקבלנים הראשיים בירושלים בימי המנדט. הוא קיבל זיכיון מהבריטים לבנות את קו צינור המים מראש העין לירושלים ומעין אל-פואר לירושלים. יעקב רכש את השכלתו במיסיון, ב'כל ישראל חברים' ובגימינסיה העברית. את השכלתו האקדמית רכש באוניברסיטה העברית במנהל עסקים, ולאחר מכן שימש איש עסקים.

בן-ציון עמור-עמיר (16.2.2007), ירושלים: נולד בירושלים, בעיר העתיקה ב-1926. אביו, חנניה עמור (1888-1970), עלה לארץ ב-1919 והתיישב בירושלים העתיקה, וב-1931 עבר לשכונת נחלת שבעה עם משפחתו. אמו, רוזה (1906-1988), הייתה בת למשפחה יזרזר המערבית. בן-ציון למד בתלמוד-תורה מערבים, בישיבת 'פורת יוסף' ובבית הספר לנערים עובדים כדי לרכוש השכלה כללית. ב-1942 התגייס בן ציון לצבא הבריטי ליחידת ההנדסה 738, ובמהלך המלחמה הגיעה יחידתו עד איטליה דרך מצרים ולוב. בן ציון עבד במשך 40 שנה במשרד החינוך בירושלים.

רבקה פחה לבית מקייס (31.10.2007), ירושלים: נולדה בג'וראט אל-עינב בירושלים ב-1933. משפחתה התגוררה בג'וראט אל-עינב ולאחר מכן בימין משה. רבקה רכשה את השכלתה בעיר העתיקה ובלימודי ערב. במהלך חייה התפרנסה מטיפול בילדים ומבישול.

מנשה פסו (פנסו) (21.9.2005), ירושלים: נולד ברובע היהודי בירושלים ב-1928. אביו שבתאי ממונסטיר, ואמו מסעודה הגיעה מרבאט לירושלים בתחילת המאה ה-20. מנשה רכש את השכלתו ב'תלמוד תורה מערבים' וב'תלמוד תורה ספרדים', ולאחר מכן למד את מקצוע הפחחות והאינסטלציה עד 1947. במלחמת השחרור נפל בשבי הירדני ושהה בו 11.5 חודשים.

דבורה פרוינד לבית דהאן (5.07.2006), ירושלים: נולדה בירושלים ב-1934. דבורה רכשה את השכלתה בחדר של בנות בבתי סיידוף, בכי"ח ובבית הספר 'בית חינוך' בירושלים. אביה, משה דהאן (1890-1978), היה חבר ועד העדה המערבית בימי המנדט, ובשנות ה-70 – נשיא העדה המערבית. הוא התחתן עם אסתר, בתו של יצחק סיידוף מהעדה הבוכרית ומעשירי ירושלים. היום דבורה עוסקת בפסיכודרמה.

חנה קוכנובסקי לבית אדהאן (29.1.2006), ירושלים: נולדה ב-1924 בירושלים. אביה, יעקב אדהאן, היה חבר בוועד העדה המערבית בימי המנדט. הוא היה מקבלני העיר ירושלים ומבוני הכולל של המערבים מחוץ לחומות ב-1932. משפחתה של חנה הייתה מן המתישבים הראשונים ברחביה. חנה למדה בבית הספר אולינה דה רוטשילד והייתה חברה בארגון ה'הגנה' בירושלים.

ציון קרוצ'י (21.9.2005), ירושלים: נולד ב-1931 בירושלים, ואת השכלתו רכש במיסיון ובכי"ח. משפחתו עלתה ממוגדור ב-1913 והתיישבה בעיר העתיקה ולאחר מכן בבית הכולל של המערבים בשכונת מחנה ישראל – היום המרכז העולמי למורשת יהדות צפון אפריקה.

הרב אברהם שלוש (7.2.2005) כפר סבא: נולד ב-1927 בירושלים. היום – רבה הראשי הספרדי של העיר כפר סבא. אביו, הרב יצחק-יוסף שלוש (1890-1960), עלה בצעירותו ממראכש לירושלים. יצחק היה ממנהיגי העדה המערבית ורבניה. פעילותו הייתה ניכרת בימי המנדט. אברהם התחנך ב'תלמוד תורה מערבים' ובישיבת 'פורת יוסף'.

הרב דוד שלוש (21.11.2005), נתניה: רבה הראשי הספרדי של העיר נתניה, אחיו של הרב אברהם. הרב דוד התחנך ב'תלמוד תורה מערבים ובישיבת 'פורת יוסף'. בשנות ה-50 שימש שד"ר של ועד העדה המערבית בירושלים. הוא היה השליח האחרון שפעל על פי הדגם של שליחות שד"רים על-ידי ועד העדה. ב-1951 שהה במרוקו וסיפר ליהודי המקום על ארץ ישראל ומלחמת העצמאות.

סולי שרביט לבית אזולאי (5.2.2005, 7.8.2007), מבשרת ציון: נולדה ב-1941 בירושלים. אמה, אסתר אזולאי (ראו לעיל), ואביה, עקיבא אזולאי (1913-1984), שהיה ממנהיגי העדה המערבית בירושלים. בימי המנדט שמש אביה מנהל עבודה אצל יוחנן עזרא בהנחת קווי צינורות המים לירושלים והיה מפקד בהגנה. סולי ערכה עליו ספר, ובו תיעוד היסטורי באמצעות עדויות של בני משפחה וחברים של אביה. סולי רכשה את השכלתה בבית חינוך על שם ברל כצנלסון (זרם עובדים), בתיכון ערב ובקיבוץ ראש הנקרה. למחייתה עבדה בבית הספר לאחיות של ביקור חולים, והיום היא חברת הנהלת יהדות צפון אפריקה מייסודה של העדה המערבית וחברת הנהלת המרכז העולמי למורשת יהדות צפון אפריקה.

פלוני (7.3.2005), רעננה – מערבי שביקש לא לציין פרטים אישיים על אודותיו.

פסקל פרץ-רובין (16.7.09-ריאיון טלפוני), רעננה, נולדה בתוניסיה ב-1959 ועלתה לארץ ישראל ב-1962. חוקרת ומומחית בבישולים אתניים בארץ ישראל ומחברת של תשעה ספרי בישול אתני ובישול עדתי עכשווי.

תרזה לוי (27.6.08), כפר-סבא, נולדה ב-1947 בירושלים להורים ממשפחות מערביות-הרוש ולוי, מתגוררת בכפר-סבא.

חברון

יוסף עזרא, ירושלים. נולד ב-1933 בחברון למשפחה ותיקה בעיר. אביו היה מיושבי חברון האחרונים ערב מלחמת השחרור. יוסף השתתף בוועדה להנצחת חברון. הוא מעורה עד היום בחיי היישוב היהודי בחברון ובהיסטוריה של יהודי חברון והופיע בכמה סרטי תעודה על חברון (ריאיון טלפוני, 11.9.2006).

צפת

יוסף אדרעי (10.7.2006), צפת: נולד בצפת ב-1927, למד בבית ספר מקצועי בצפת, סיים לימודיו והתגייס לצבא. לימים היה מנהל בקרן הקיימת לישראל ברמת הגולן.

אלעזר בן-שמעון (11.12.2007), רמת-גן: נולד ב-1980 בתל-אביב, התחנך בישיבת 'חזון יחזקאל' והיום אברך בכולל. לאחרונה אלעזר חוקר את קורות משפחת בן-שמעון ועוסק בההדרה של כתבי היד של הרב אהרון בן-שמעון מצפת. סבו, הרב מנצור בן-שמעון, היה רב העדה המערבית ומן המקובלים בירושלים.

אפרים בן-שמעון (6.11.2006), צפת: נולד ב-1945 בקולומביה. עלה לארץ ישראל ב-1950 והתחנך במוסדות החינוך בצפת. סבו, הרב אהרון בן-שמעון (1855-1949), היה מחכמי צפת ודיינה. אביו, משה (1890-1984), נולד בצפת. במלחמת העולם הראשונה גלה לקורסיקה, ולאחר המלחמה חזר לארץ ישראל ולאחר זמן עבר לאמריקה הלטינית. היום אפרים משמש גבאי בבית הכנסת על שם מר"ן יוסף קארו בצפת.

שאול הלוי (19.2.2007 – ריאיון טלפוני), צפת: היום שאול הוא עורך דין בצפת. בנו של משה הלוי, מחברי ועד העדה הספרדית בצפת בימי המנדט. משפחתו של שאול היא ממוצא מערבי אלג'ירי וממוצא תורכי.

מרדכי הרוש (10.7.2006), צפת: נולד בצפת ב-1927, התחנך בבית ספר של אליאנס ובבית ספר מקצועי של רשת עמל. בנערותו הצטרף לגדוד הנוער ולאחר מכן לארגון ההגנה. אביו הוא הרב שמעון-חי הרוש.

רפאל כמוס (ראיונות ב-20.2.07 וב-2.8.07; השתתפות בכנס כ"ח בצפת שארגן הנ"ל ב-10.7.2006): נולד בצפת העתיקה ב-1938, למד בכותאב, בכ"ח ובאוניברסיטת בר-אילן סיים את לימודיו לתואר הראשון בהיסטוריה. במהלך חייו עבד בעיריית צפת. בשנים האחרונות רפאל עוסק בחקר בית הספר כ"ח בצפת ובהיסטוריה של העיר בכלל, ובד בבד מארגן כינוסים בחקר צפת, בהם כינוס בוגרי כ"ח בצפת. מצד אביו משפחתו נמנית עם משפחת אמוזיג המערבית ששינתה את שמה בצפת למשפחת כמוס.

אריה סימנה (10.9.2006), צפת: נולד בצפת ב-1935. למד באליאנס ובתיכון צפת, ולפרנסתו הוא עוסק בחשמל. אריה הוא דור שמיני לעולי מרוקו בצפת. משמש גבאי בבית הכנסת האר"י הספרדי, ששמו גם בית הכנסת של המערבים (כניס אל מג'רבה).

עצמונה פינקלשטיין לבית עבו (9.07.2006), צפת: נולדה בצפת ב-1938. עצמונה היא בת למשפחת עבו שהגיעה מאלג'יר לארץ ישראל במאה ה-19 והטביעה את חותמה בצפת. למדה והתחנכה באליאנס ובתיכון צפת והייתה מורה בחצור הגלילית ובצפת. היום עצמונה מתנדבת בלימוד השפה העברית לעולים חדשים.

גבריאל קדוש (10.12.2006), חיפה: נולד ב-1915 בצפת, למד בכותאב ובכ"ח, וב-1934 עבר להתגורר בחיפה. גבריאל הצטרף להגנה עוד בהיותו בצפת והמשיך את פעילותו בהגנה בחיפה. לימים התמנה למנהל סניף ועורך דין של חברת הכשרת היישוב בחיפה. גבריאל חיבר שמונה ספרים על ההיסטוריה המשפחתית והאישית שלו, מהם שצוינו במהלך מחקרנו.

שמעון קובי (9.7.2006), צפת: נולד ב-1934 בצפת. התחנך באליאנס ובבית ספר התיכון בעיר והצטרף לארגון בית"ר ולאחר מכן לאצ"ל. שימש ממלא מקום ראש העיר צפת מ-1989 ועד 1995.

שלמה שביט (21.2.2007 – ריאיון טלפוני), ירושלים: נולד ב-1930. סבו, הרב שבתאי שמעון, מרבני צפת הספרדים ממוצא מערבי, ואמו הנכדה של הרב שלום בחבוט מירושלים.

טבריה

חיים אוחנה (29.1.2006), טבריה: נולד בטבריה ב-1922. משפחתו הגיעה מדמנאת שבמרוקו בשלהי המאה ה-18. חיים גדל והתחנך במוסדות החינוך בעיר, בין השאר בכותאב הספרדי, והשתלם בלימודים אקסטרניים. בחייו עסק בחשמל ובהדרכת טיולים, והיום מתנדב במתן הרצאות ביהדות לנכי צה"ל.

רות בהלול לבית עזרא (10.6.2007), טבריה: אחותו של יעקב עזרא, נישאה בדצמבר 1947 לקרוב משפחתה שמואל בהלול, בן למשפחה מערבית טבריינית, ומאז היא מתגוררת בטבריה. רות רכשה את השכלתה במוסדות חינוך בירושלים – 'בית הספר מעלה' ובית הספר של מיסיון 'סנט ג'וזף'. מ-1955 שימשה רות מזכירה ראשית בבית משפט השלום בטבריה. רות חיברה ספר על דיוקנה האישי הכולל שירים, סיפורים וציורים, ובין הסיפורים יש סיפורים על ההיסטוריה המשפחתית והאישית שלה.

אורי מזר (29.10.2006), טבריה: נולד ב-1940, מנהל המרכז לחקר טבריה.

אדלינה-אדל ממן לבית טולידאנו (9.6.2005; 20.5.2007 – ריאיון טלפוני), אשדוד: נולדה בטבריה ב-1913, התחנכה בבית הספר העירוני ובכ"ח, וב-1932 הייתה מורה בבית הספר של 'כל ישראל חברים' ברבאט. ב-1934 נישאה ליוסף-דוד ממן מטבריה, ובאותה שנה חזרה לארץ והייתה עקרת בית, ולאחר זמן לימדה בבתי ספר למבוגרים. מ-1981 אדל מתגוררת באשדוד.

בלפור סאמון (24.12.2006 – ריאיון טלפוני) טבריה: נולד ב-1930 בתל-אביב, לאחר שהוריו עזבו את טבריה, וב-1934 שבו אליה. בלפור למד בכי"ח בטבריה ולאחר מכן הצטרף לנוטרות ולאחר מכן לאצ"ל.

יצחק סמאג'א (29.10.2006), טבריה: נולד בטבריה ב-1936. משפחתו הגיעה במאה ה-18 מקונסטנטיין שבאלג'יריה. למשפחתו היה בית דפוס 'כנרת' בטבריה ברחוב הגליל מ-1937 ועד היום. היום יצחק מנהל את בית הדפוס באזור התעשייה החדש בטבריה. נמנה עם המשפחות הוותיקות והמשפיעות בתחומי החיים בעיר. מצד אמו הוא מיוחס למשפחת ביבאס. יצחק רכש את השכלתו בכותאב – 'תלמוד תורה ביבאס' בהנהלת סבו, הרב רפאל, בבית הספר 'תחכמוני' ובתיכון בגליל.

מאיר קובי (4.6.2008), נולד ב-1939 בטבריה, למד בבית הספר 'תחכמוני', בנערותו השתתף במסגרת קייטנה בלימודים תורניים בתלמוד התורה של הרב רפאל ביבאס. קובי עסק למחייתו בענף הבנקאות ולימים הפך לחלק מצוות הנהלת בנק לאומי בטבריה. קובי מתגורר בטבריה וכיום הוא גמלאי.

הרב עמנואל שטרית (21.1.2007), בית ירח, טבריה: נולד ב-1939 בטבריה, למד בבית הספר 'תחכמוני', בישיבת בני עקיבא בכפר הרואה ובאוניברסיטה הפתוחה. הוא הוסמך לרבנות בעיר טבריה וברבנות הראשית בירושלים והיום משמש רב בית הכנסת 'אוהל יעקב ולאה' על שם הרב יעקב-חי זריהן ואשתו, הרבנית לאה.

פלונית (1.11.2006), טבריה – בת למשפחה מערבית: הרחיבה את ידיעותינו על המערבים בטבריה. ביקשה שלא אפרסם פרטים ביוגרפיים על אודותיה.

מרוקו

אהרון אמוזג (17.3.2007), יהוד: נולד ב-1941 בקזבלנקה, ושם למד בבית הספר הצרפתי המרכזי. עלה לארץ עם משפחתו ב-1949 לאחר שלושה חודשים במחנה הכשרה ליד מרסיי. בארץ למד בבית הספר 'סיני' ובגימנסיה הריאלית בראשון לציון, שירת בשירות קרבי בצה"ל וסיים תואר בהנדסה בטכניון בחיפה. כ-40 שנה עבד בתעשייה הביטחונית בארץ. אהרון חוקר את תולדות משפחת אמוזיג, קורותיה וענפיה במקומותיה, ביניהם מערבים ותיקים שהתגוררו בירושלים, בטבריה ובצפת.

אשר כנאפו (25.7.2007 – ראיון טלפוני), אשדוד: נולד ב-1935 במוגדור, סופר וחוקר יהדות מרוקו, עורך כתב העת 'ברית' הדין ביהודי מרוקו, איש חינוך ויושב-ראש התזמורת האנדלוסית הישראלית. סבו, הרב דוד כנאפו, היה בקשר מכתבים עם חכמים מערבים וחכמים ספרדים מירושלים בימי המנדט.

2. אוספים פרטיים

אזולאי אסתר – תעודות ומסמכים מימי המנדט, ירושלים.
בהלול רות ובן-עזרא יעקב – אוסף תמונות של משפחותיהם מימי המנדט ושל פועלי הנחת קו צינור המים מעין פואר לירושלים בהנהלת אביהם, יוחנן עזרא, נתניה וטבריה.

בן-שמעון אפרים ואלעזר – תעודות על הביוגרפיה של הרב אהרון בן-שמעון והכולל הספרדי בצפת ותמונות של משפחת בן-שמעון מצפת, בני ברק וצפת.
די-אבילא נעמי – תיק מסמכים על פעילות חמיה, יצחק די-אבילה, בוועד העדה המערבית, מושב אבן-ספיר.

יהושע כהן – תמונות של סבו, הרימ"ט, כפר יונה.
ממן (טולידאנו) אדל – תמונות אישיות ותמונות של משפחת ממן מטבריה, אשדוד.
מקייס אברהם – תמונות של מערבים מהעיר העתיקה, ירושלים.
משעלי שמעון – תמונה של אביו מרדכי אלמשעלי עם ילדי העיר העתיקה.
נקלר אלעד – עבודת שורשים על סבו, מיכאל אלבאז, מירושלים, כפר סבא.
סודרי מאיר – תעודות של אביו, מימון אסודרי, כפר סבא. חוברת לציון כנס שני של משפחת סודרי, ירושלים 1995.

עובדיה משה – תמונות של מצבות ומבנים, ירושלים, כפר סבא.
עצור קלרה – כתב יד אוטוביוגרפי של בעלה, בן-ציון עצור, כפר סבא.
פחה (מקייס) מרים – תמונה של משפחתה בטיול בירושלים, ירושלים.
פינקלשטיין (עבו) עצמונה – תמונה של הוצאת ספר התורה ב"ג בעומר מצפת למירון על ידי משפחת עבו.
צבע עופר – אוסף תעודות של סבו, יצחק צבע, שמשם מזכיר ועד העדה המערבית, ירושלים.
שרביט סולי – אוסף תעודות ומסמכים של הוריה, אסתר ועקיבא אזולאי, מבשרת-ציון.

3. ארכיונים

אוסף הספרייה ומחלקת כתבי היד והארכיונים של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים
ארכיון משה-דוד גאון: חטיבה $ARC4^{\circ}$, מספר תיק: 102; חטיבה: $4^{\circ}795$, ארצות הקודש, צפת, מספרי תיקים: 60I, 69I, 114.

ארכיון אליהו אלישר, חטיבה $ARC4^{\circ}$, מספר תיק: 1701.
ארכיון פליטי ארץ ישראל באלכסנדריה, חטיבה $ARC4^{\circ}V932$, מספרי תיקים: 18, 23, 35; איגרות שד"רים, חטיבה $4^{\circ}199$, מספר תעודות: 236, 332, 335, 338; צוואת הרב אברהם בן משה אביכור, אוסף ליהמן, GNA, 7 New-York; מספר מיקרופילם: F72964.
צילום כרוז של רפאל ביבאס ומאיר ואעקנון, תלמוד תורה וחינוך יתומים הכללי לעדת הספרדים והמערבים בעה"ק טבריא, כימי צאתך מארץ מצרים אראנו נפלאות, טבריא תר"פ, בתיקיה שמספרה 96L39, 296.382.1. יעקב בן-עטר, בית אלהי יעקב, ירושלים תרפ"ד מספר מיקרופילם: 200IF71.

ארכיון בית המאירי, צפת

תמלילי ראיונות של נתיקי צפת: אסתר אדרעי, 6.7.93; אברהם אוחנה, 31.12.1979 ו-15.1.1980; שלמה אוחנה (ללא תאריך); יעקב אזולאי (11.8.1979); אברהם הרוש (18.1.1998); אברהם ושמואל הרוש (ללא תאריך); אסתר ממן (23.5.1979); גבריא קדוש (5.4.1980); אליהו שחרור (4.6.1998).
חינוך – מספרי מכלים נתיקים: 15.ח, 01.12.ח, 0.6.ח, 0.2.02.ח.
קהילה ספרדית, תכתובת, מספרי מכלים נתיקים: ק.01.01, ק.10.10.
תיק אישים על שם שלמה אוחנה.

תיק אישים שונים: אדל עצבה לבית עדי – מילוי שאלון תולדות המשפחה, 2.5.94, מספר תיק: א.99.
רשימת התושבים בצפת תעסוקתם ומקצועותיהם, שנות ה-40 (המקור שמור בארכיון) מספר תיק: D19672.

שד"רים, מספר מכל נתיק: ק.08. תיק אישי של שמעון הרוש, מספר מכל נתיק: א.16.

ארכיון ועד העדה הספרדית בירושלים, מופקד בארכיון עיריית ירושלים

ועד עדת ספרדים צפת, מספר מכל 6214; תיק עדת המערבים (1913-1951), מספר מכל 6208; ועד עדת המערבים (1922-1947), מספר מכל 6219; הרב אברהם אביכזר, 1921-1944, מספר מכל 6224; רבנות, מספר מכל 6227; מועצת עזבון בלילוס, 1936-1949, והתכתבות עם מוסדות חינוכיים, מספר מכל 6247; פנקס של ועד עדת הספרדים, פרוטוקולים, תרפ"ב, תרע"ט, מספר מכל 6286; חברון, ועד עדת הספרדים, ועד עדת המערבים, 1922-1947, מספר מכל 6323; שד"רים, מספר מכל 6324; שד"רים, ועד עדת המערבים, מספר מכל 6325; רבנות טבריה, 1920-1947, טבריה, מספר מכל 6336.

ארכיון מדינת ישראל, ירושלים

מספר חטיבה 23: מושל מחוז ירושלים, מס רכוש עירוני – פטור; וואקף יהודי חברון, Exemption – Urban Tax Jewish Wakf Hebron, 1934, מספר תיק: מ-4842/11.
מספר חטיבה 65: מנשרים של המופתי בטבריה ונכבדי העיר טבריה – יהודים וערבים, לקיים יחסי שלום ביניהם, 1929.8.28, מספר תיק: פ-987/49.
מספר חטיבה 66: עורכי דין ערבים, 1922-1948, מספר תיק: פ-157/7.
מספר חטיבה 140: התכתבות שוטפת מ-2.8.15.9, 1941; 8.1941-5.1942, מספר תיק: 885/5.
הרבנות הראשית – ארכיון הרב עוזיאל, התכתבות כללית מ-18.6.1945-31.7.1945, פ-1/887, התכתבות לפי נושאים, 1939-1940, מספר תיק: פ-885/7.
לשכת הרבנים הראשיים עוזיאל ונסים – המועצה הדתית בטבריה, צפת, 1940-1941, מספר תיק: גל-11645/9.
חטיבת קהילות יהודיות – קהילת יהודי טריפולי, מ-26.3.43-18.4.47, מספר תיק: גל-6253/16.

ארכיון עיריית תל-אביב

מספר חטיבה: 08, המועצה הדתית, תיקי הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, מספר תיקים: א/1043, א/1046, 712.

ארכיון ציוני מרכזי, ירושלים

חטיבה: ועד הצירים, מספרי תיקים: L3/54, L3/119/1-2, L3/200/2, L3/398, חטיבה: לשכת ההסתדרות הציונית בפריס בזמן ועידת השלום, מספר תיק: L8/326.
חטיבה: הוועד הלאומי של כנסת ישראל, אלמאליח, 1935-1937, מספר תיק: J1/2985, J1/3431, סיכום דיון במצב פליטי העיר העתיקה ופליטי חברון בירושלים.
חטיבה: פיק"א – חברה להתיישבות היהודים בארץ ישראל, מספר תיק: J15/5454, חברת אליאנס בארץ ישראל, 1947.
חטיבה: מפקד האוכלוסים בירושלים, אלול תרצ"ט (ספטמבר 1939), מספרי תיקים: J4/1-11, J4/13, J4/15-18, J4/32,34-38, J4/20-27, 29,31-32, J4/40-43, 47, J4/51-53, 55-59, J4/60, J4/64I-II, J4/65I, J4/65I-II, J4/69II, J4/70-71, J4/66I-II.
חטיבה: מוסדות חינוך במושבה יהודה, מספר תיק: J17/454.
חטיבה: חינוך של הוועד הלאומי, בייס אליאנס, מספר תיק: J17/4706.
חטיבה: הוועד הלאומי של כנסת ישראל, התכתבות טבריה, תרצ"ב תשי"ב, מספר תיק: J1/4447.
חטיבה: המחלקה המדינית, מספר תיק: S25/4472, המאורעות בחברון.
חטיבה: ועד הסיוע, ועד העיר ליהודי צפת, 1918-1921, מספר תיק: J30/3.

חטיבה: הוועדה המשפטית (אחרי מאורעות תרפ"ט), מספרי תיקים: L59/148, L59/147, J/30/2.
חטיבה: המחלקה לחינוך טבריה, תרפ"א-תרפ"ב, מספר תיק: S2/616; המחלקה לחינוך צפת; מוסדות
חינוך בירושלים, תרפ"ד, מספרי תיקים: S2/717, S2/704.
חטיבה: ועד הסיוע וועד העיר ליהודי צפת, מחלקת החינוך, 1918-1919, מספר תיק: S2/707.
חטיבה: המחלקה המדינית, מצבת השוטרים בצפת, 1939, מספר תיק: S25/8754.
תעודות על חברון ועל הפעילות הציבורית של מנשה מני (1910-1948), מספר תיק: AK4/1.

ארכיון תולדות ההגנה, תל-אביב

כרטסות של חברי ארגון ההגנה בירושלים, מספרי תיקים: 2/ירוש/68, 3/ירוש/68, 4/ירוש/68, 5/ירוש/68,
7/ירוש/68, 30/ירוש/68, 44/ירוש/68, 52/ירוש/68, 60/ירוש/68.
שאלוני חברות בארגון ההגנה, מספרי תיק: 1/2/48/68.
מספר חטיבה: 31, אסירים (תיקי עו"ד גורלי), 26.12.1947, מספר תיק: 19.
קטעי עיתונות – צפת במלחמת העצמאות (1929-1948), מספר תיק: 83.
מספר חטיבה: 112, כרטסת אנשי אצ"ל בירושלים, 1.9.1947-30.9.1947, מספר תיק: 1047.
עדייות: עקיבא אזולאי, מספר סימול: 95.3; יצחק טולידאנו, מספר סימול: 171.5; נחום עבו, מספר
סימול: 142.35, 13.10.1989; אלעד פלד, מספר סימול: 80/222/2, 22.4.48; יוסף קורונל, מספר סימול:
198.3, 28.2.1956; אברהם שלרור, מספר סימול 180.3; בכור שטרית; מספרי סימול: 134.5, נרשם על-ידי
יהודה סלוצקי, ו-143.22 נרשם על-ידי ג' ריבלין; נחום שטרן, מספר סימול: 144.46, 6.7.78; מאיר שרביט,
מספר סימול: 59.75, 2.3.53.
הרצאה: חיים קרנתי, 'דברים בנושא הש"י בטבריה', אפריל 1999, סימול ההרצאה: 80/3710/4.
תמונה: המשטרה העברית בצפת, סימול התיק: 11,0009.

הארכיון ההיסטורי של עיריית ירושלים

רשימת הנדבות מבתי הכנסיות, תרצ"א, וחשבון קצר וכללי של בית חינוך יתומים, תר"צ-תרצ"ב, מספר
מכל 403.
שכונת ימין משה, מספר מכל 255.
מהנדס העיר (בימי המנדט), רשימת בעלי מלאכה בירושלים, מספר מכל 1108; שכונת גבעת שאול, מספר
חטיבה: 9801148.

אוסף חוברות: חוברת של 'ועד יגדיל תורה', הוועד המאוחד ליסוד וחיזוק הישיבות בארץ ישראל בנשיאות
מר"ן הגאון הגדול בן-ציון מאיר חי-עוזיאל, הראשון לציון והרב הראשי לארץ ישראל.

הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים

ארכיון משפחת עבו, ארכיון הרב רפאל עבו, חטיבה: RP100 (במבוא).
ארכיון הרב יעקב-משה טולידאנו, חטיבה P110, מספר תיק: 19; מרוקו, מכתבים מגופים ספרדיים,
בעיקר ועד העדה המערבית (1903-1922), מספר חטיבה ותיק: MA/MR/3; תעודת שד"רות לשד"ר ציון
אוחנא, אב תרפ"ט, מספר חטיבה ותיק: MA/P/17; פנקס השד"ר הרב שלמה הכהן סיקלי אזאגור,
תרצ"ד-תרצ"ז, מספר חטיבה ותיק: MA/42; פנקס העתקי מכתבים יוצאים של הרב אברהם אביכזר,
אב"ד קהילת אלכסנדרייה מספר תיק: Inv. 8365; תמצית מכתבים של ועד העדה המערבית בירושלים,
תרפ"ב-תרפ"ד (1922-1924), מספר תיק: Inv 2485; צפת, בית הדין הספרדי, מספר חטיבה ותיק:
IL/sa/II/2; מוסדות שלטון יהודיים ובריטיים, ועד היהודים לעיר צפת, תרע"ט-תר"ץ, מספר חטיבה
ותיק: IL/sa/VIII/2; ועד הקהילה העברית בצפת, תרצ"ב-תש"ז, תרס"ז-ת"ש, מספר חטיבה ותיק:

IL/sa/VIII/7; כרוז של ב"ד לעדת האשכנזים והספרדים, מספר חטיבה ותיק: IL/Sa/IV12; חומר פרטי של הרב חיים סתהון, תר"ע-תרפ"ח, מספר חטיבה ומספרי תיקים: IL/sa/x/5, IL/saxi/3; טבריה, הקדש של שרה לוי, כתב שד"רות של הוועד הכללי לעדת הספרדים, תרפ"ג, מספר חטיבה ותיק: MA/DB/4; Debdu-Tiberias.

מיקרופילים: מכתבים נכנסים אל ועד העדה המערבית (1918-1928), מספר מיקרופילים: HM 2/777.

מכתבים נכנסים לוועד העדה המערבית (1921-1927), מספר מיקרופילים: HM 2/779.

ועד העדה המערבית, פנקס העתקי מכתבים (1922-1928), מספר מיקרופילים: HM/2/929.

פנקס הכנסות מתרומות ונדבות בקהילות מרוקו של מר ציון אוחנא, שד"ר ועד העדה המערבית בירושלים, תרפ"ח-תר"ץ (1928-1930), מספר מיקרופילים: HM2/930.

המדור לתיעוד בעל פה במכון ליהדות זמננו ע"ש אברהם הרמן באוניברסיטה העברית, ירושלים

ראיונות: ריאיון עם אסתר קדוש על-ידי שמואל ברלין, מספר תיק ריאיון: 105(2).

ריאיון עם משה דהאן על-ידי יעקב ברנאי, מספר תיק ריאיון: 90(9).

ריאיון עם אברהם אלמאליח על-ידי יגאל גולדשטיין, מספר תיק ריאיון: 402.

המרכז העולמי למורשת יהדות צפון אפריקה, ירושלים

תיקים ללא סיגנטורה, צילומי מסמכים מארכיונים ומכתבי עת ופרסומים פנימיים של ועד העדה המערבית בירושלים.

העמותה לתולדות חיפה

מלל ריאיון עם משה בן-קיקי על-ידי הניה אדיב ותמר אורן, 3.6.02, 10.6.02.

ועד העדה המערבית, ירושלים

תיקים ללא סיגנטורה: שליחים (שד"רים), בית הדין הרבני של המערבים, ניהול חשבונות, פנקסים, מכתבים ופרוטוקולים של ועד העדה המערבית מ-1914-1948, בית העלמין וכתבי יד של אברהם אלמאליח.

המרכז לחקר טבריה

ראיונות ושאלונים אישיים מתוך תיק ראיונות. המרואיינים:

יוסף ושמחה אבוחצירא (דהאן) – מראיינת: יעל אביטל, 26.10.83.

מאיר אדרעי, 28.6.1983 – מראיינת: יעל אביטל – את גב' אזוולוס, 13.1.84.

פרחה אמסלם – מראיין: דוד שריד.

מרואיינים אחרים: רות בהלול, 17.3.85; רוזה גיגי, 19.12.82; חיים-דוד ועקנין ואשתו יונה (לבית ביבאס); חסאן חמיס, 12.1.83; אברהם טולידאנו, 9.12.84; חיים מלכא ואשתו בת-שבע (לבית כהן-סקילי); יעקב קובי, שלום קובי ואשתו מרגלית (לבית יעיש); יוסף שטרית ואשתו מסעודה (לבית אוחנה).

מכון בן-צבי, ירושלים

תיקי ארץ ישראל

מספר כתב יד 63, מספרי תעודות: 5, 6; מספר כתב יד 83, מספרי תעודות: 7, 25, 26, 30, 31; מספר כתב יד 104, מספר תעודה: 45; מספר כתב יד 105 מספר תעודה: 5; מספר כתב יד 106, מספר תעודה: 30; חברון, אוסף מנשה מני, מספר כתב יד 102, מספרי תעודות: 4, 6; מרוקו, אוסף כנאפו: כתב יד מס' 293, מספר תעודה: 6.

ספריית נדירים

ספר המורה לצדקה – חשבונות של עדת המערבים בשנים תרס"ד, תרע"ג, תרפ"ה, תרפ"ח, תרפ"ט.

תיקי עודד אבישר בנושא צפת, ללא סיגנטורה.
ארכיון אברהם אלמאליח וארכיון הרב יעקב-משה טולידאנו, ללא סיגנטורה.

מכון ז'בוטינסקי בישראל, תל-אביב

כרססת אצ"ל, בקשות לקבלת תעודת שירות ושחרור, מספרי תיקים: כ 4א 1, כ 4א 2, כ 4א 4, כ 4א 8, כ 4א 15, כ 4א 1 / 19.

אוסף מאורעות תרפ"ט (1929), מספר תיק: כ 6/1/12.

'דלק' – תמונות של חשודים בשיתוף פעולה עם הערבים, מספר תיק: כ 3/4/31-4.

פרשת דניאל אזולאי, מספר תיק: כ 12/19-4.

Christ Church Archive, Jerusalem

L.J.S. Jewesses' Institution Day School – רשימות של נערות המיסיון שלמדו בבית הספר

4. ספרים בעברית

אבורביע עמרם, שבחי האר"י, ירושלים תרע"א.

---, שלוש יוסף-יצחק, קטלוג, ירושלים תר"צ.

אביכור אברהם, העברי, דברי ימי ישראל, מבריאת העולם עד בנין בית שני ומבנין בית שני עד גלות ספרד, א-ב, נא אמון תרע"ו.

---, עברי, ספר למוד ראשית דעת שפת עבר, למחלקה הראשונה, בבית הספר עמילי תורה, מהדורא שישית, אלכסנדריה תרפ"א.

אבישי שאול, ברית החשמונאים במאבק לעצמאות ישראל, ראשית עד אחרית, עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ג.

אבישר עודד, ספר טבריה, ירושלים תשל"ג (הדפסה שלישית 1992).

---, ספר חברון, ירושלים תש"ל.

אברהמי יצחק, ינאית רחל ועציון ירח, ההגנה בירושלים, תר"פ-תש"ז, א, ירושלים תשל"ד.

אברמסקי-בליי עירית, פנקס הקהילות, אנציקלופדיה של היישובים היהודיים למן היווסדם ועד לאחר שואת מלחמת העולם השנייה, לוב, תוניסיה, ירושלים תשנ"ז.

אורפלי משה וחזן אפרים (עורכים), התחדשות ומסורת: יצירה, הנהגה ותהליכי תרבות ביהדות צפון אפריקה, ירושלים תשס"ה.

אוחנה נסים, נאה משיב, ירושלים תשי"ט.

אזולאי חנניה-חביב, מגן הדת, ג'רבה תרפ"ה.

---, הוספת מגן הדת, חוברת ראשונה, תוניס תרפ"ה.

אטינגר שמואל (עורך), תולדות היהודים בארצות האיסלאם, א-ב, ירושלים תשמ"א-תשמ"ו.

אטינגר שלום, הציונות הבעיה הערבית והמנדאט הבריטי, תל-אביב תשמ"ז.

איל יגאל, האינתיפאדה הראשונה: דיכוי המרד הערבי על-ידי הצבא הבריטי בארץ ישראל 1936-1939, תל-אביב 1998.

אלבו דניאל, קהילה יהודית ביחר קדושה לאיסלאם: קהילת ווזאן בין השנים 1780-1920, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 2009.

אלבוחר שלמה, הזדהות הסתגלות והסתייגות היהודים הספרדים בארץ ישראל והתנועה הציונית בימי השלטון הבריטי, 1918-1948, ירושלים תשס"ג.

אלבוים דרור רחל, החינוך העברי בארץ ישראל, 1854-1941, ירושלים תשמ"ו.

---, החינוך העברי בארץ ישראל, 1914-1920, ב, ירושלים תש"ן.

אלבז ציון, במשעול חיי, ירושלים תשנ"ח.

אלחנני אברהם-חיים, איש ושיחו, ירושלים 1966.

אלחריזי יהודה, תחכמוני, ווארשא תרנ"ט.

אליאב בנימין (עורך), היישוב בימי הבית הלאומי 1917-1948, ירושלים תשל"ט.

אליאש שולמית, הפולמוס ביישוב היהודי בא"י על תכנית החלוקה (דו"ח פיל יולי 1937), עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשל"א.

אליהו אלישר, לחיות עם פלשתינים, ירושלים תשל"ה

אליקים משה מאיר חי, ספר מלחמת המגן, קאזאבלאנקא תרפ"ה.

אלמאליח אברהם, חמישים שנות היסטוריה, א-ב, ירושלים תרע"ב, תרפ"ב.

---, ארץ ישראל וסוריה בימי מלחמת העולם וקורות א"י מיום שביתת הנשק עד סוף נציבותו של סיר הרברט סמואל, א-ב, ירושלים תרפ"ח-תרפ"ט.

---, חמדת ישראל, ירושלים תש"ו.

---, הראשונים לציון תולדותיהם ופעולתם, ירושלים תש"ל.

אלעזר יעקב, הרובע היהודי בירושלים העתיקה, ירושלים תשל"ה.

---, חצרות בירושלים העתיקה, ירושלים תשל"ט.

---, הרב יעקב מאיר הראשון לציון, ירושלים תשנ"ז.

אלפייה יצחק, אהבת השם, ירושלים תשי"ג.

אלפסי יצחק (עורך), הארגון הצבאי הלאומי בארץ ישראל, אוסף מקורות ומסמכים, ד, תל-אביב, תשנ"ו.

אלקיים מרדכי, יפו-נוה-צדק, ראשיתה של תל-אביב, תל-אביב 1990.

---, 40 שנות יישוב יהודי בעזה, באר שבע והקמת חוות רוחמה, עזה 1994.

אפרתי נתן, ממשבר לתקווה, ירושלים 1991.

---, נתן אפרתי, העדה הספרדית בירושלים, ת"ר-תרע"ז (1840-1917), ירושלים 1999

אסבאג ברוך, מנחה בלולה, כאזאבלאנכא תרצ"ז.

---, מנחה בלולה, כאזאבלאנכא, תש"ה.

אסולין הדסה, מפקד יהודי ארץ ישראל, תקצ"ט, 1839, לפי כ"י מונטיפיורי 528, ירושלים תשמ"ז.

אקרמן אדם, מנחם אוסישקין, הלוחם לגאולת הארץ, ישראל 1987.

אריב גבריאל, עמישדי גויטע, שקד צוריאל, פריג'א זוארץ ופריג'א תייר (עורכים), יהדות לוב, תל-אביב תש"ך.

ארדשטיין יוסף (עורך), בין הזמנים, צפת תרע"ו.

ארזי אברהם, ואלה שמות בני ישראל (הידעת מקור שמך?), תל-אביב תשמ"ב.

אשכנזי שמואל וירדן דב, אוצר ראשי תבות, בספרות מימי קדם ועד ימינו, ירושלים תשל"ב.

אשל חנינא משה, שמות המשפחה בישראל, חיפה תשכ"ז.

בויר בל ג', ציון לוחמת האצ"ל ולח"י לתקומת ישראל, ישראל 1987.

בירדוגו יעקב-חי (עורך), ספר מים עמוקים חידושים על התורה וספר גלי עמיקתא, מאת הגאון הקדוש המפורסם כמהר"ר יהודה בירדוגו זלה"ה, ירושלים תרע"א.

---, מקוה המים חידושים על התורה, ירושלים תרצ"ז.

בית המדרש דורש ציון, שבעים וחמש שנה לדורש ציון, ליובלו ה-75 של בית המדרש דורש ציון בירושלים, ירושלים תש"א.

בית-ינאי שלומית, גבעת שאול, אנשים ומקומות, אז והיום, ירושלים תשנ"ט.

בנבנשתי מירון, עיר המנוחות, ירושלים 1990.

בנדרלי אריה, בנדרלי יוסף, פטריוט צפתי, כפר תבור תשנ"ח.

בנטוויץ נורמן, בית הספר אוולינה דה רוטשילד 1864-1964, לונדון 1964.

בן אמוזג אברהם, אברהם בכל, ירושלים תרצ"א.

בן-אריה יהושע (עורך), ירושלים בתקופת המנדט, ירושלים 2003.

---, עיר בראי תקופה, ירושלים החדשה בראשיתה, ירושלים תשל"ט.

בן-יעקב מיכל, יהודי צפון אפריקה בארץ ישראל במאה הי"ט, עלייתם והתיישבותם של היהודים המערביים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 2001.

בן-נאיים יוסף, מלכי רבנן, ירושלים תרצ"א.

בן-סמון יעקב בן-אפרים, ספר מאיר בת-עין, צפת-טבריה תרפ"א.

בן-עטר יעקב, בית אלהי יעקב, ירושלים תרפ"ד.

בן-פזי שמריהו, צפת היהודית בשנים 1947-1948: קהילה במלחמה, ירושלים 2000.

בן-צבי יצחק, שבטי ישראל בירושלים, תל-אביב תרצ"ב.

בן-שמחון רינה, אוכל מרוקאי, ישראל 1991.

בן-שמעון, מסעוד-חי, אל טהארה, סנת 5679 (1919, תרע"ט).

---, שם חדש, מצרים תרע"ז.

---, שם חדש, ירושלים תשנ"א.

בן-שמעון רפאל-אהרון, בת נעות המרדות, ירושלים תרע"ז.

---, שער המפקד, ירושלים תרע"ט.

בן-תור נחמיה (יו"ר המערכת), לת"י אנשים, א-ב, תל-אביב תשס"ב.

בנבנישתי דוד (עורך), אבל יצחק בן צבי 1884-1963, עמ' נא-נג, ירושלים תשכ"א.

בצלאל יצחק, נולדתם ציונים, הספרדים בארץ-ישראל בציונות ובתחייה העברית בתקופה העות'מאנית, ירושלים תשס"ח.

בר-אשר שלום, הספרות הרבנית בצפון-אפריקה השתלשלות הספרות הרבנית בשנים 1700-1948, ירושלים תשנ"ט.

בראלי אבי וקרלינסקי נחום (עורכים), כלכלה וחברה בימי המנדט 1918-1948, כפר חב"ד 2003.

בר-דוד מולי, ספר הבישול הגדול למטעמי ישראל, גני תקווה 1997.

ברור משה, אטלס היסטורי חדש, ישראל תשנ"ה.

ברזין אבא-צבי, זכר עם ישראל את קדושי אב תרפ"ט, ירושלים תר"ץ.

ברנאי יעקב, העדה המערבית בירושלים (1830-1918), עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"א.

ברנס ח' וארליך ע' (עורכים), לקט מאמרים, עדויות ותמונות במלאת 50 שנה למאורעות תרפ"ט בחברון, קריית-ארבע תשל"ט, עמ' 47.

ברקוביץ מיכל, בייס חנה שפיצר-ת"ת לבנות א' בין השנים 1939-1947, ירושלים 1985.

ברנד יוסף, השלטון הבריטי בארץ ישראל, ירושלים תש"ח.

בשן אליעזר, יהדות מרוקו תרבותה ועברה, תל-אביב 2000.

---, ממזרח שמש עד מבוא, לוד תשנ"ו.

גאון משה-דוד, יהודי המזרח בארץ ישראל, א, ירושלים תרפ"ח.

---, יהודי המזרח בארץ ישראל, ב, ירושלים תרצ"ח.

- , חכמי ירושלים, ירושלים תשל"ו.
- , מולכו יצחק-רפאל (עורכים), מנחה לאברהם, ירושלים תשי"ט.
- גליס יעקב, שכונות בירושלים, ירושלים תשכ"ב.
- , אנציקלופדיה לתולדות חכמי ארץ ישראל, ב, ירושלים תשל"ז.
- דינור בן-ציון (עורך ראשי), ספר תולדות ההגנה, תל-אביב תשט"ו.
- דמסקי אהרן, רייף יוסף א' ותבורי יוסף, ואלה שמות, מחקרים באוצר השמות היהודיים, רמת-גן תשנ"ז.
- דמסקי אהרן (עורך), ואלה שמות, מחקרים באוצר השמות היהודיים, ירושלים תשס"ב.
- דר אסתר, מהמורות ומישורים, ישראל 1990.
- גולדברג יצחק, שינובר צבי (עורכים), הרבנות הראשית לישראל שבעים שנה ליסודה, ירושלים תשנ"א.
- גלבר נ"מ, הצהרת בלפור תולדותיה, ירושלים תרצ"ט.
- גלעדי דן ונאור מרדכי, ארץ ישראל במאה העשרים, מיישוב למדינה 1900-1950, תל-אביב 1990.
- גרייבסקי פנחס, בנות ציון וירושלים, ירושלים תשי"ס.
- , מלחמת היהודים במיסיון משנת תקפ"ד לספירתם ועד היום הזה, ירושלים תרצ"ה.
- , ספר הישוב, ירושלים תרצ"ט.
- , דיוקנאה דירושלים, א, ירושלים תשי"ג.
- גת בנציון, היישוב היהודי בארץ ישראל בשנות הת"ר-התרמ"א 1840-1881, ירושלים תשל"ד.
- דהן חנניה, הרב רפאל אנקווה רבה הראשי הראשון של יהודי מרוקו, תל אביב תשל"ט.
- דהאן אלי, קורות משפחת דהאן-סיידוף, ירושלים 2004.
- דותן שמואל, המאבק על ארץ ישראל, תל-אביב תשמ"ב.
- דיין שלמה, חכמי המערב בירושלים, ירושלים תשנ"ב.
- דנה שלמה, שלמי תודה, תוניס 1918.
- דרור יובל, רשף שמעון, החינוך העברי בימי הבית הלאומי 1919-1948, ירושלים תשנ"ט.
- דרור יובל, כלים שלובים בחינוך הלאומי: הסיפור הציוני, ירושלים תשנ"ו.
- הוצאת משרד הבטחון (ללא שם מחבר), השוטר העברי בתקופת המנדט, תל-אביב תשל"ג.
- הטל אברהם, יהדות צפון אפריקה, ביבליוגרפיה, ירושלים תשנ"ג.
- הכהן יוסף חיים, מנחת כהן, א-ב, ירושלים תרס"ב.
- , ויכלכל יוסף, רחובות תשס"ח.
- הכהן מסעוד, פרחי כהונה, קזבלנקה תשי"ח.
- היילפרין מרדכי, טבריה בראי הדורות, טבריה תשכ"ו.
- הלוי בן טובו רפאל אלעזר, פקודת אלעזר, 1887, 1892, 1910.
- הלר יוסף, לח"י 1940-1949 אידיאולוגיה ופוליטיקה, א, ירושלים תשמ"ט.
- המאירי יחזקאל, מאורעות הדמים אב תרפ"ט-אב תשל"ט, חמישים שנה לטבח בצפת, צפת תשמ"א.
- , בתי כנסת בצפת, צפת 1990.
- הסתדרות ציונית עולמית, ספירת יהודי ארץ ישראל, חוברת א-ב, יפו תרע"ח-תרע"ט.
- הראל ירון, ספרי אר"ץ, הספרות התורנית של חכמי ארם צובה, ירושלים תשנ"ז.
- וגר אליהו, סוירים בירושלים, מדריך למטייל, ירושלים 1991.
- וואקנין מאיר, ויאמר מאיר, א, טבריה תרצ"ט.
- , ויאמר מאיר, ב, ירושלים תשכ"ח.
- , זכרון מאיר, א ירושלים תשל"ח.
- זכרון מאיר, ב, תל-אביב תשנ"ח.

וילנאי זאב, ירושלים העיר העתיקה, א, ירושלים 1970.

---, ירושלים העיר החדשה, ירושלים 1974.

ולירו רנה, ירושלים של מטעמים, ישראל 2002

ועקנין יוסף, שבחי יעקב השמש, חייו ופעלו של רבי יעקב אטיאס זצ"ל, ירושלים תשנ"א, עמ' 72-93.

זגורי-אוחנה אורלי, "אם הבנים", "אוצר התורה" והחינוך היהודי במרוקו, בין השנים 1860-1960, עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה 1989.

זכריה שבתי, ירושלים הבלתי נודעת פרקים בתולדות העיר העתיקה בדורות האחרונים, בית אל 1998.

---, בתים ומוסדות יהודיים ברובע המוסלמי בירושלים העתיקה, ירושלים, תשמ"ה.

---, סוחרים ובעלי מלאכה בירושלים העתיקה בעבר, ירושלים תשס"ב.

זילברמן שמעון, מילון אנגלי-עברי, עברי-אנגלי, ירושלים 1990.

זרובבל יעקב (עורך), בין המצרים, א-ב, ירושלים תרע"ה.

זריהן יעקב-חי, חלק יעקב, ירושלים תרס"ב.

---, בכורי יעקב, ירושלים תרס"ו.

---, שופריא דיעקב, ירושלים תרע"א.

---, אהל יעקב, ירושלים תרצ"א.

חבס ברכה (עורכת), ספר מאורעות תרצ"ו, תל-אביב תרצ"ו.

חביבי לביא, בתי כנסת בירושלים, בעיר העתיקה, ירושלים תשמ"ד.

חגיגי יעקב-לילוף, תולדות יהודי לוב, בת-ים תש"ס.

חזן עוזיאל, שכונת מחנה ישראל, השכונה הראשונה מחוץ לחומות, ירושלים 2001.

חיים אברהם, ייחוד והשתלבות הנהגת הספרדים בירושלים בתקופת השלטון הבריטי תרע"ח-תש"ח (1917-1948), ישראל תש"ס.

חרל"פ עמירם, בתי כנסת בארץ ישראל, מימי קדם ועד ימינו, ישראל תשמ"ה.

מזרחי חנינא (עורך), קובץ ליובל השבעים וחמש של תלמוד תורה הספרדים על הר ציון בירושלים, ירושלים תש"י.

טהון חנה הלנה, למען הילד והנער, שלושים משפחות מערביות בעיר העתיקה של ירושלים, ניסן-סיוון תש"ח.

---, העדות בישראל, ירושלים תשי"ד.

טון יעקב, ארץ ישראל בשנות המלחמה העולמית, יפו תרע"ט.

טולדנו ג'ו, דמויות בתולדות היהודים במרוקו, מראשית התיישבותם ועד ימינו, ירושלים 2005.

טולידאנו יעקב, אילן היוחסין של דניאל טולידאנו, רמת גן 1999.

טולידאנו יעקב-משה, נר המערב, ירושלים תרע"א (תשל"ג, תשמ"ט).

---, ים הגדול, קהיר תרצ"א.

טולידאנו יוסף, ויהי בעת המלאח, ירושלים 1984.

יהושע יעקב, בין מסורת להווי במשכנות הספרדים בירושלים, ירושלים תשל"ט.

---, ילדות בירושלים הישנה, ב, ירושלים תשל"ט.

יזרעאל רמי, אבני דרך בידעת הארץ, ירושלים 2004.

לוז אליהו, יש מאין, ירושלים תרס"ט-תרצ"ב.

---, פתח אליהו, א-ב, ירושלים, תרנ"ו-תר"ץ.

---, דבר תורה, ירושלים תר"צ.

---, מעשה אליהו, ירושלים תרצ"ב.

- , הלכות אישות, ירושלים תרצ"ד.
- , מצוה ותורה (בכתב יד).
- ילוז יוסף-חיים, הלכות אישות, ירושלים תרצ"ד.
- , תולדות אליהו, ירושלים תרצ"ג.
- , ילקוט יוסף, ירושלים תרצ"ד.
- , טוב רא"י, ירושלים תרצ"ד.
- ילין דוד, המשביר, הרצאה מפרטת לפעילות ועד הסיוע ועד המכלת היהודית האמריקנית ע"י האונייה וולקן, ירושלים תרע"ו (חוברת בארכיון עיריית ירושלים).
- ינאית רחל, אברהמי יצחק וירח עציון (עורכים), ההגנה בירושלים, א-ב, ירושלים תשל"ג-תשל"ה.
- יערי אברהם, שלוחי א"י, ירושלים תשי"א.
- יערי-פולסקין י', ארתור ג'מס בלפור, חייו והצהרתו, ירושלים תר"ץ.
- יצחקי יצחק (עורך ראשי), אסרו חג הפסח בקהילות ישראל, ירושלים תשס"ו.
- כהן בנימין רפאל, מלכי תרשיש, נתיבות תשמ"ו.
- כהן חיים ויהודה צבי (עורכים), יהודי אסיה ואפריקה במזרח התיכון (1860-1971) ביבליוגרפיה מוערת, ירושלים תשל"ו.
- כהן טובה ורגב שאול (עורכים), אישה במזרח אישה ממזרח, סיפורה של היהודייה בת המזרח, ישראל תשס"ה.
- כהן מנחם, סיפורי צפת, ישראל תשס"ג.
- כהן משה וליסק גבריאל (עורכים), תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה בתקופה העות'מאנית, א, ירושלים תש"ן.
- כהן עליזה, רסיסי חיים, לוד תש"ס.
- כץ יוסי, מדינה בדרך, ירושלים תש"ס.
- יעקב כ"ץ, עת לחקור ועת להתבונן, מסה היסטורית על דרכו של בית ישראל מאז צאתו מארצו ועד שובו אליה, ירושלים תשנ"ט.
- כהן יונה, גולה וגאולה, ירושלים תשנ"ב.
- לבל גיני, חאג' אמין וברלין, תל-אביב תשנ"ו.
- ליסק משה (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה, תקופת המנדט הבריטי, חלק ראשון, ירושלים תשנ"ד; חלק שני, ירושלים תשנ"ה.
- , עיונים בהיסטוריה חברתית של ישראל, ירושלים תשס"ט.
- , התקופה העות'מאנית, חלק שני, ירושלים תשס"ג.
- ליפשיץ יעקב, ספר הבריגדה היהודית, תל-אביב, תש"ז.
- לסקר מיכאל מ', ישראל והעלייה מצפון אפריקה, ירושלים תשס"ז.
- לפידות יהודה, בלהב המרד, ישראל 1996.
- , פרקים בתולדות האצ"ל, תל-אביב תשנ"ט.
- , היום שרה הקטנה, ישראל 2003.
- לקויר זאב, תולדות הציונות, ירושלים תשל"ד.
- מונסוניגו רפאל-אהרן, מי השלח (יוצא לאור מחדש בתוספת מבוא מאת הרב משה עמאר), לוד תשנ"ב.
- מוריס בני, קורבנות, תולדות הסכסוך הציוני-הערבי, פתח תקווה 2003.
- , תיקון טעות, יהודים וערבים בארץ-ישראל 1936-1956, תל-אביב 2000.

מזרחי י, נ (מו"ל, כנראה המחבר לניאדו מאיר), בדור יורד, קובץ מאמרים בשאלות השעה של העדה הספרדית בירושלים, ירושלים תרצ"ה.

מייברג מאיר, בצל המצודה, תל-אביב 1997.

מנדלבוים דוד אברהם, מכתבים ואגרות קודש, ניו יורק תשס"ג.

מרקוביץקי יעקב בכף הקלע של הנאמנויות, בני היישוב בצבא התורכי 1908-1918, רמת אפעל 1995.

---, לקסיקון אצ"ל, ישראל 2005.

מרציאנו אליהו-רפאל, ספר מלכי ישורון, ירושלים תש"ס.

משאש יוסף, אוצר המכתבים, א-ב, ירושלים תשכ"ח.

נאור מרדכי (עורך), ימי חומה ומגדל 1936-1939, ירושלים 1987.

---, ההגנה, ארגון המגן היהודי של היישוב היהודי בארץ ישראל, תל-אביב 1986.

---, לכסיקון כוח המגן, ה'הגנה', ישראל 1992.

נחמיאס בני, חמסה, ישראל 1996.

נחמיאס חיים, יומן תרע"ז-תרע"ח, זכרונות חייל יהודי בצבא העות'מני במלחמת העולם הראשונה, מעלה אדומים 2004.

נחם אילן (עורך), מצרים, ירושלים תשס"ח.

ניב דוד, מערכות הארגון הצבאי הלאומי, תל-אביב תשכ"ה.

נרסיס לון (תרגם מצרפתית אלמאליח אברהם), חמישים שנות היסטוריה, חלק שני, ירושלים 1922.

סודרי מאיר, ספר מאיר זכרונות, כפר-סבא 1994.

סעדון חיים (עורך), מרוקן, ירושלים תשס"ד.

---, תוניסיה, ירושלים תשס"ה.

---, לוב, תל-אביב תשס"ז.

סתהון שאול, דבר שאול, ירושלים תרפ"ח.

עב (עבו) נחום, המאבק על טבריה, הראשונה לשחרור במלחה"ע העצמאות, ישראל 1991.

---, האגדה ומורשת בית עבו (ללא שנה ומקום הדפסה).

עבאסי מצטפא, צפת בתקופת המנדט: היבטים חברתיים ופוליטיים, עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, חיפה 1999.

עדי רחמים, משפחת עדי, מצפת לירושלים, ירושלים תשס"ג.

עובדיה דוד, קהילת צפרו מרוקו, הקהילה והשד"רים, ה, ירושלים תשנ"ב.

עובדיה משה, הרב יעקב משה טולידאנו: תולדותיו ותרומתו להיסטוריוגרפיה היהודית, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ד.

עזראן מרדכי, ע"ם מרדכי, ירושלים תרצ"ג.

עילם יגאל, הגדודים העבריים במלחמת העולם הראשונה, ישראל 1973, 1979.

עמאר משה (עורך), מים עמוקים, מקוה המים ושושנת העמקים, ירושלים תשל"ח.

---, (עורך), קו לקו, מחקרים על יהדות המגרב לזכרו של שאול זיו (זינג) ז"ל, ירושלים תשמ"ג.

עמאר שמואל, דבר שמואל, קזבלנקה ת"ש.

עצמון יעל (עורכת), אשנב לחייהן של נשים יהודיות, ירושלים תשנ"ה.

עשני ישעיהו, בסימטאות צפת, סיפורים-אגדות-פרקי הווי-דיוקנאות עם עיטורים רבים, צפת 1961.

פאר מירי, מסכת חייו של רבי עזרא עטייה, המורה, ירושלים תש"ן.

פגיס יונתן עורך (עורך), מפקדי האוכלוסין העות'מאניים בארץ ישראל 1875-1918, ירושלים תשנ"ח.

פוזיילוב גיורא, חכמיהן של ארבע ערי הקודש, א, ירושלים תש"ס.

פינקרפלד יעקב, בתי הכנסיות בארץ ישראל, ירושלים תש"ו.

פינקרפלד אנדה, למד הא, ירושלים תשנ"ח.

פלבר משה, יהדות הודו, תשנ"א, ירושלים.

פרידמן ישעיהו, שאלת ארץ-ישראל בשנים 1914-1918, מערכת היחסים שבין בריטניה, הציונות והערבים, ירושלים-תל אביב, תשמ"ז, עמ' 341-365.

פרי ירון, נשיאים ורוח וגשם אין, המיסיון הלונדוני בארץ ישראל במאה ה-19, ישראל 2001.

פרל זאב מ', המשבר בצפת היהודית במלחמת העולם הראשונה, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 1999.

פרס ישעיהו, מאה שנה בירושלים, מזכרונות איש ירושלים, ירושלים.

פסקל-פרץ רובין, מטעמי ישראל, תל-אביב תשמ"ז.

צימרמן משה, שטרן מנחם, שלמון יוסף (עורכים) עיונים בהיסטוריוגרפיה, ירושלים תשמ"ח.

צמח מוריס, סיפורים טבריינים, תל אביב 2007.

קדוש גבריאאל, קורות משפחת קדוש ותושבי צפת במלחמת העולם הראשונה ולפניה, חיפה 2002.

---, סיפורי צפת, חיפה 2002.

---, חוברת: מראה מקום לסיפורים כללי, ללא תאריך.

---, שד"רים מצפת בארץ פרס, חיפה תשס"ג.

קופל פנחס, הפלווגות העבריות להובלה במלחמת העולם השנייה, תל-אביב תש"ן 000.

קיסטר יוסף, מבצעי האצ"ל, הארגון הצבאי הלאומי, 1931-1948, תל-אביב 1998.

קלוגר בנימין, ירושלים שכונות סביב לה, ישראל תשל"ט.

קמחי ד (עורך) ספר היובל של הסתדרות המורים, ירושלים תרפ"ט.

קניאל יהושע, במעבר, היהודים בארץ ישראל במאה הי"ט, בין ישן וחדש ובין יישוב ארץ הקודש לבין ציונות, ירושלים תש"ס.

קריספיל נסים, המדריך השלם לצמחי מרפא בארץ ובעולם, ישראל תש"ס.

קרק רות, אורן-נורדהיים מיכל, ירושלים וסביבותיה, רבעים, שכונות וכפרים, 1800-1948, ירושלים תשנ"ה.

--, וחזן-רוקם גלית (עורכות), העבריות החדשות; נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר, ירושלים תשס"ב.

ראובני יעקב, ממשל המנדט בארץ ישראל, ניתוח היסטורי מדיני, ירושלים 1993.

רובינשטיין שמעון, מרדכי בן הלל הכהן מלחמת העמים, ירושלים תשמ"א.

---, ואף על פי כן – משה מלל ויוסף אמוזיג הינם 'הרוגי המלכות הראשונים' במאה העשרים, ירושלים 1984; מהדורה שנייה, 2000.

קורנפלד ליליאן, הבישול הטוב, מזרח ומערב, תל-אביב 1967.

רודן קלודיה, מאכלי המזרח, תל-אביב תשמ"מ.

רוזנברג-פרידמן לילך, האשה ביהדות, רמת-גן 2002.

רוזנטל ימימה (עורכת), יצחק בן-צבי הנשיא השני, מבחר תעודות מפרקי חייו (1884-1963), ירושלים תשנ"ח.

רזי תמי, ילדי ההפקר, החצר האחורית של תל-אביב המנדטורית, תל-אביב 2009.

ריבלין גרשון, לאש ולמגן, תולדות הנוטרות העברית, ישראל 1963.

ריבלין יעקב-משה, ראשית היישוב היהודי מחוץ לחומות, ירושלים תשל"ח.

רם חנה, היישוב היהודי ביפו מקהילה ספרדית למרכז ספרדי 1839-1939, ירושלים 1996.

רפאל יצחק שרגאי ש.ז. (עורכים), ספר הציונות הדתית, ירושלים תשל"ז.
 שגב תום, ימי הכלניות: ארץ ישראל בתקופת המנדט, ירושלים 1999.
 שגיא אבי ושוורץ דב (עורכים), מאה שנות ציונות דתית, א-ג, רמת-גן תשס"ג.
 שור נתן, תולדות צפת, תל-אביב, תשמ"ג; ירושלים תש"ס.
 שטאל אברהם, מוצא השמות, מרורותיהם וגלגוליהם של השמות שלנו, ישראל תשס"ה.
 שטיין א"ש (עורך), הנוטר העברי, תל-אביב 1946.
 שטרית יוסף (עורך), חלוצים בדמעה, תל-אביב תשנ"א.
 שילה מרגלית, נסיכה או שבוייה? החוויה הנשית של היישוב הישן בירושלים, 1840-1914, ירושלים תשס"ב.
 שמידע אבי, דרום דוד, מדריך פרחי הבר בישראל, ירושלים.
 שמלץ עוזיאל, אוכלוסיית ירושלים, תמורות בעת החדשה, ירושלים תשמ"ח.
 שנהב חיים, המנדט ושברו על אהבה ובגידה, תל-אביב תשס"ז.
 שני אברהם וענת, מילון שימושי חדיש, עברי-ספרדי, ספרדי-עברי, ירושלים 1991.
 שפירא אניטה, יגאל אלון: אביב חלדו, ביוגרפיה, ישראל 2004.
 שפירא יצחק, טבריה, ירושלים 1946.
 שרביט סולי, עקיבא אזולאי איש ירושלים, ירושלים 1987.
 שריון יצחק, זכרונות, ירושלים, תש"ג.
 תדהר דוד, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובונניו, א-יט, תל-אביב 1947-1971.
 ---, בין הפטיש והסדן, קובץ מאמרים בענייני ארץ ישראל ממאורעות תרפ"ט, תל-אביב תרצ"א.
 תובל שאול, הגדנ"ע ברובע היהודי בירושלים העתיקה בתש"ח, ירושלים תשס"ג.

5. מאמרים בעברית

אביצור שמואל, 'המלאכה והתעשייה היהודית בירושלים לפני קום המדינה – משלהי התקופה העות'מאנית ועד תום המנדאט הבריטי', בתוך: פרידמן מנחם (עורך), פרקים בתולדות היישוב היהודי בירושלים, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 266-285.
 ---, 'המלאכה והתעשייה היהודית בירושלים לפני קום המדינה, משלהי התקופה העות'מאנית ועד תום המנדאט הבריטי, בתוך: בן-אריה יהושע (עורך), ירושלים מימי הבית השני ועד העת החדשה, ירושלים תשמ"א, עמ' 212-228.
 אביטבול מיכאל, 'הפעילות הציונית בצפון אפריקה עד סוף מלחמת העולם השנייה', פעמים 2 (תשל"ט), עמ' 65-71.
 אייל יגאל, 'מאורעות 1929 נקודת מפנה בתפיסת הביטחון בארץ-ישראל', קתדרה 83 (תשנ"ז) עמ' 125-142.
 אליאב מרדכי, הילדסהיימר מאיר וקניאל יהושע (עורכים), 'ראיונות', מטוב טבריה 2 (תשמ"ג), עמ' 63-79.
 ---, מטוב טבריה 3 (1985), עמ' 59-79.
 אלמאליח אברהם, 'לתולדות המערבים בירושלים', לוח ארץ ישראל יד (תרס"ט), עמ' 52-88.
 אמוזג אהרון, 'בני אמוזג', ברית 23 (תשס"ה), עמ' 45-58.
 אריאל, 'אוסף תמונות נדיר מהרעש של 1927', אריאל, 55-56 (תשמ"ח), עמ' 127-137.
 ארנון-אוהנה יובל, 'הבריטים מול המרד הערבי, 1936-1939, מהדחת המופתי לכיבוש העיר העתיקה', מחקרי יהודה ושומרון יא (תשס"ב), עמ' 203-212.

ביגר גדעון, 'שכונות הגנים בירושלים-תכנון והתפתחותן בראשית השלטון הבריטי 1917-1925', קתדרה 6 (תשל"ח), עמ' 108-131.

---, 'ירושלים בתקופת השלטון הבריטי 1917-1948', אריאל 112-113 (תשנ"ו), עמ' 136-171.
ברנאי יעקב, 'העדה המערבית בירושלים במאה הי"ט', פרקים בתולדות היישוב היהודי בירושלים, א, ירושלים תשל"ג, עמ' 129-140.

---, 'עזרתו של ר' אליעזר ברגמן למערבים בי-ס', בתוך: הירשברג חיים זאב (עורך), מחקרים בתולדות היישוב, ירושלים תשל"ה, עמ' 117-125.
בנדמן יונה, 'גיבוש התוכנית הבריטית להתפנות מא"י מלחמת העצמאות', תש"ח-תש"ט ב (תשס"ד), עמ' 589-660.

בן-יעקב מיכל, 'היהודים המערביים בצפת במאה התשע עשרה', אריאל 157-158 (תשס"ג), עמ' 226-235.
---, 'יהודי צפון אפריקה בטבריה במאה התשע עשרה והשפעתם על בתי הכנסת הספרדיים בעיר', מטוב טבריה 9 (תשנ"ד), עמ' 42-58.

---, 'עלייתן של נשים לארץ ישראל', בתוך: שילה מרגלית (עורכת), להיות אישה יהודייה א (2001), עמ' 301-307.

--, 'ראשיתו של חינוך ציוני-דתי לבנות בארץ ישראל, קובץ הציונות הדתית (תשס"ז)', עמ' 63-86.
בן-מלכא משה-חיים, 'התפתחות העברית בטאנגיר', עם וספר (תש"ה), עמ' 67-70.
בצלאל יצחק, 'על ייחודו של 'החרות' (תרס"ט-תרע"ז) ועל חיים בן-עטר כעורכו', פעמים 40 (תשמ"ט), עמ' 121-147.

ברטל ישראל, 'יישוב ישן ויישוב חדש – הדימוי והמציאות', קתדרה 2 (תשל"ז) עמ' 3-19.
---, 'היישוב הישן בא"י 1777-1914', סקירה חודשית 28 (1981), עמ' 24-33.
בריל משה, 'הנחשלים בלימודיהם, ידיעות על העבודה הסוציאלית ג (תרצ"ח)', עמ' א-ח.
בשן אליעזר, 'היחס לחילוניים בארץ-ישראל על פי תשובת הרב יעקב משה טולידאנו' בתוך: רז שמחה (עורך), קובץ הציונות הדתית, ירושלים תשנ"ט, עמ' 80-86.

---, 'הקשרים המסורתיים, בין יהדות המזרח ליישוב היהודי בארץ ישראל', פעמים 1 (תשל"ט), עמ' 15-22.
---, 'תעודות חדשות על סוליכה ממרוקו', פעמים 117 (תשס"ט), עמ' 172-176.
גוברין נורית, 'פגישתם של גולי ארץ ישראל עם מצרים והקהילה היהודית בה במלחמת העולם הראשונה', פעמים 25 (1985), עמ' 73-101.

גאון משה-דוד, 'משה מונטיפיורי ודאגתו לגורל בני עדת היהודים המערבים בירושלים', בתוך: מנחה לאברהם, ירושלים תשי"ט עמ' 176-182.
גלבר יואב, 'צבא סדיר מול מחתרת, הקמת הכוח צבאי של היישוב היהודי במלחמת העולם השנייה העולם השנייה' קתדרה 13 (תש"ס), עמ' 143-168.

---, 'תיעוד בעל-פה כמקור היסטורי, מקומו של התיעוד בעל-פה בחקר ההיסטוריה היהודית בת-זמננו', דפים לחקר תקופת השואה, מאסף ז (תשמ"ט), עמ' 165-171.

גראייבסקי פנחס בן-צבי, מגנזי ירושלים, חוברת המאה, ירושלים תרצ"א, עמ' יד-טז.
דפנה הירש, 'באנו הנה להביא את המערב: השיח ההיגיני בארץ ישראל בתקופת ההמנדט הבריטי', זמנים 78 (2002), עמ' 120 – 107.

הילדסהיימר מאיר (עורך), 'שיח לוחמים', מטוב טבריה 7 (תשמ"ט), עמ' 51-76.

המשפטים, משפטי מאורעות אוגוסט 1929, א, תל-אביב (ללא תאריך).

הראל ירון, 'היצירה התורנית בסוריה ולבנון בשנים 1750-1950', פעמים 86-87 (תשס"א), עמ' 67-123.

הראל ריקה-יצחקי, 'המיסיון הסקוטי בצפת עד מלחמת העולם הראשונה ותגובת היישוב היהודי לפעילות מסיונרית', קתדרה 123 (תשס"ז), עמ' 67-92.

וילנאי זאב, 'היהודים המערביים כחלוצי היישוב', אוצר ו (תשכ"ג), עמ' 183-190.

ויסבלום א, 'בית הספר של האליאנס בצפת', ידע עם י"א (תשכ"ו), עמ' 167-170.

זוהר צבי, 'היצירה ההלכתתית והתורנית במצרים במאתיים השנים האחרונות', פעמים 86-87 (תשס"א), עמ' 175-213.

זיו שאול (אגייני), 'שלוחי רבנן מ"ארבע ארצות" ל"מגרב"', שבט ועם א (תשל"א), עמ' 267-273.

חיים אברהם, 'שליחותו של הרב חיים פינטו למרוקו', מזרח ומערב ב (1980), עמ' 171-203.

חיים דניה, 'ארבעת בתי הכנסת ע"ש רבן יוחנן בן זכאי, מרכזה הרוחני של עדת הספרדים בירושלים', בתוך: בר-אושר אבישי (עורך), שבעת הרועים, ירושלים תשס"ג, עמ' 7-8.

זרעאל רמי, 'בית העלמין היהודי העתיק בצפת', אריאל 112-113 (תשנ"ו), עמ' 33-45.

כהן דוד, 'שליחותו של י"י כהן לקהילות מרוקו הספרדית והצרפתית (1929-1930)', מקדם ומים ג (1990), עמ' 1-22.

כהן-הטב קובי, 'מעורבות ועד הקהילה בירושלים בהתפתחותה של העיר, 1917-1948', קתדרה 82 (תשנ"ז), עמ' 111-134.

כהן יניב, 'העדה המגרבית בירושלים', אריאל 12 (תש"ס), עמ' 82-85.

כליפא-כהן רפאל, 'רבני מוגדור היושבין על מידין', ברית 24 (ניסן תשס"ה), עמ' 51-54.

כצנלסון ר', 'נשואי תערבת פנימית בין התימנים בארץ ישראל', מזרח ומערב ו, חוברת כד (תרכ"ב), עמ' 377-386.

כץ יוסי, 'ראשיתה של טבריה החדשה: המאמצים להקמת שכונות יהודיות מחוץ לחומת טבריה', מטוב טבריה 4 (תשמ"ז), עמ' 23-30.

לוי מנחם, 'תולדות נחלת שבעה', אריאל 71 (1989), עמ' 39-58.

לסקר מיכאל מ', 'מוסלמים ויהודים במארוקו – השווה והשונה בהשפעת החינוך והתרבות הצרפתיים במארוקו הצרפתית, 1912-1956', תעודה ד (תשמ"ו), עמ' 247-260.

---, 'החינוך היהודי במרוקו', פעמים 9 (תשמ"א), עמ' 78-99.

ממן אהרן, 'התפתחויות לשוניות אצל יהודי צפון אפריקה מגירוש ספרד ועד זמננו', ספונות כב (תשנ"ט), עמ' 141-190.

מרציאנו אליהו, 'תרומת רבני ארץ ישראל לדפוס העברי במרוקו', בתוך: בן-עמי יששכר (עורך), מתקרים בתרבותם של יהודי צפון-אפריקה, ירושלים 1991, עמ' 309-312.

מרקוביצקי יעקב, 'גרילה במבחן המציאות, האצ"ל והמאבק האנטי בריטי', כינונים חדשים 7 (תשס"ג), עמ' 157-176.

נדבה יוסף, 'לכידתו ומשפטו של חסן בך', קתדרה 12 (תשל"ט), עמ' 175-183.

עובדיה משה, 'מפאס לחבל התלייה בשער יפו בירושלים (30.6.1916)', ברית כתב עת של יהודי מרוקו 23 (תשס"ה), עמ' 59-64.

- , 'תעודה: הרב דוד כנאפו (1863-1937) וישיבת גן הלבנון בירושלים', ברית כתב עת של יהודי מרוקו 27 (תשס"ח), עמ' 91-96.
- , 'לתולדות דמויות מערביות בירושלים: תולדותיו של אבן עזרא יוחנן מבני המערבים-מוגרבנים בירושלים', ברית כתב עת של יהודי מרוקו 27 (תשס"ח) עמ' 97-101.
- , 'אברהם אלמאליח, פעילותו הציבורית בדמשק ותרומתו להיסטוריוגרפיה היהודית של הקהילה היהודית בסוריה (מאמר בכתב יד).
- , 'רשמים מכנס בוגרי אליאנס בצפת' (מאמר בכתב יד), 12.7.06, צפת.
- , 'תכנית החלוקה של ארץ ישראל (1937) באספקלריה של הרב יעקב משה טולידאנו', פעמים 122-123 (תש"ע), עמ' 177-191.
- עמאר משה, 'רבי רפאל אהרן בן-שמעון וצוואתו', בתוך: בן-עמי יששכר (עורך), מחקרים בתרבותם של יהודי צפון-אפריקה, ירושלים 1991, עמ' עמ' 297-307.
- עמירן דוד, 'רעידות-אדמה בא"י, קדמוניות כט (תשנ"ו)', עמ' 53-61.
- פרס ישעיהו, 'אם אשכחך ירושלים... לתולדות היישוב היהודי בין חומותיה של ירושלים', רבעון לחקר ירושלים ותולדותיה ב (1949), עמ' א-כב.
- צמריון צמח, 'התפתחות החינוך בטבריה', מטוב טבריה 4 (תשמ"ז), עמ' 39-67.
- קניאל יהושע, 'מבעיות החינוך בירושלים במאה התשע עשרה, בתוך: הירשברג חיים-זאב (עורך), זכור לאברהם, ירושלים תשל"ב, עמ' 140-168.
- קרק רות, 'המערבים – ראשוני הירושלמים בבניית שכונה מחוץ לחומה', פעמים 21 (תשמ"ה), עמ' 20-30.
- רזניק שלומי, 'המורדים: ניתוח סוציולוגי של לוחמי אצ"ל בשנים 1944-1948', בתוך: מרקוביץקי יעקב (עורך), המורדים מאבק האצ"ל בבריטים, ישראל תשס"ח, עמ' 180-196.
- רייכל נירית, 'אופקים מול 'הגשמה': הגימינסיות העבריות הראשונות בארץ-ישראל בין שני יעדים 1935-1906', עיונים בתקומת ישראל 6 (תשנ"ו) עמ' 288-329.
- רצהבי יהודה, 'קונטרס משפט לאלהי יעקב', רבעון ירושלים ב (תש"ט), עמ' קמז-קעד.
- שילר אלי, 'תמונות וטמונות, חיי יום יום בירושלים בשנות השלושים בצילומים נדירים', אריאל 100-101 (תשנ"ד), עמ' 275-286.
- שילה מרגלית, 'המאבק לזכות הבחירה כאספקלריה לתפיסת האישה ביישוב (1918-1926)', מסכת ד (תשס"ו), עמ' 49-65.
- שלם נתן, 'הרעשים בירושלים', רבעון לחקר ירושלים ותולדותיה ב (תש"ט), עמ' א-נד.
- שמלץ עוזיאל, 'האוכלוסיה הערבית בירושלים מאז תקופת המנדט הבריטי (1918-1990)', המזרח החדש לד (תשנ"ב), עמ' 6-42.
- ש, ו, 'העזרה האמריקנית הראשונה בירושלים', בתוך: זרבבל (מוציא לאור), בין המצרים, קובץ לעניני הפועלים והמוני העם בארץ-ישראל ב (תרע"ה), עמ' 75-77.
- שרביט יוסף, 'צרפת בגליל במאה התשע עשרה על פי התכתובת הקונסולרית של משפחת עבו', קתדרה 108 (תשס"ג), עמ' 75-104.
- שריד דוד, 'מצוקת היישוב ופעילות המיסיון בטבריה בשנים 1884-1914', מטוב טבריה 2 (תשמ"ג), עמ' 21-32.
- שרעבי רחל, 'התבדלות עדות המזרח מהעדה הספרדית 1860-1914', פעמים 21 (תשמ"ה), עמ' 31-49.
- מחלקת החינוך של ההנהלה הציונית בא"י, תכנית בתי הספר העממיים העירוניים, ירושלים תרפ"ג.

6. עיתונות

- אבואלעפיא יעקב, 'שמעון דהאן ז"ל, ראש עיריית טבריה, איש טבריה', הד המזרח 29 (סיון תשי"ז), עמ' 14.
אלישר אליהו, 'בעיית ילדי הרחוב בפני ועדת החקירה לענייני החנוך', הד המזרח 7 (טבת תשי"ז), עמ' 2.
אלמאליח אברהם, 'מכת המוכתרים', דואר היום רפ"ב (אלול תרפ"ח), עמ' 1.
---, 'על החינוך הזר בירושלים', דואר היום ז (תשרי תרפ"ט), עמ' ב.
---, 'איש האשכולות, אחרי מיטתו של הרה"ג ר' אברהם אבוכזיר, חבר מועצת הרבנות הראשית לארץ-
ישראל', הד המזרח רס"ב (חשוון תשי"ד), עמ' 5-6.
---, 'הרה"ג יעקב בן עטר ז"ל', דואר היום 262 (מנחם-אב תרפ"ד), עמ' 3.
---, 'יד"ר אברהם אבושדיד', דואר היום קכ"א (אדר תרצ"א), עמ' 2.
--- 'שומרי החומות', הדואר ל (סיון תרצ"ו), עמ' 545-552.
---, 'מרים אלוף', המשקיף 2608 (תשרי תשי"ח), עמ' ג.
---, 'הרה"ג יעקב טולידאנו זצ"ל כחוקר, היסטוריון ואיש מדעי, במערכה ב (אלול תשכ"ב), עמ' 15-17.
משה-דוד גאון, 'עדות בירושלים', מחברת (אלול תשט"ז), עמ' 157-160.
גורן דותן, 'קורות שכונת מיימוניה מסביב לקבר הרמב"ם בטבריה', עת-מול 190 (כסלו תשס"ז), עמ'
25-22.
טולידאנו יעקב-משה, 'לתולדות גולי ארץ ישראל בקורסיקה', דואר היום, י"ח (חשוון תרפ"א), עמ' 2; ל"ה,
(חשוון תרפ"א), עמ' 2; גיליון ל"ו, (חשוון תרפ"א), עמ' 2.
---, 'לצדקה והנה צעקה', דואר היום רכ"ז (אייר תרצ"ב), עמ' 2.
כהן יעקב, 'הרה"ג יוסף שלוש זצ"ל', קול סיני ב (תמוז תשכ"ג), עמ' 267-268.
מורה עברי, 'תלמידי רטיסבון שובתים', הד המזרח ז (סיון תשי"ו), עמ' 8.
סימן טוב י', 'הסופר והעיתונאי א' אלמאליח למנוחות', במערכה ו (ניסן תשכ"ז) עמ' 3.
עדס אברהם, 'לדמותו שר רבי עמרם אבורביע זצ"ל סמל האהבה, היראה והתוס', במערכה ו (אדר א
תשכ"ז), עמ' 20-21.
[עיתונאי דבר הפועלת], 'דמויות מבוני הארץ – בכור שלום שטרית', דבר הפועלת לג (ינואר-פברואר 1967),
עמ' 23.
[עיתונאי החרות], 'ירושלם – משפט מות', החרות רלה (סיון תרע"ו), עמ' 1.
[עיתונאי מוקד 81], 'דוד הרוש ז"ל השוטר הראשון בלוד', מוקד 81 (ספטמבר 1994), עמ' 15, 17, 19.
רבי משה, 'בסמטאות טבריה', הד המזרח מח (ניסן תשי"ו), עמ' 10.
ששון מרדכי, 'לתלות יהודי ולנוח', עיתון ירושלים, (ספטמבר 1993), עמ' 36-39.

7. ספרים בלועזית

- Andrews F.F., The Holy Land Under the Mandate, Boston and New-York 1931.
Doris Bensimon D., Evolution du judaïsme marocaine sous le protectorat français 1912-1956,
Paris 1968.
Bentwich N., England in Palestine, London 1932.
---, Fulfilment in the promised land, London 1938, pp. 1-20.
---, Mandate Memories, 1918-1948, New-York 1965.
Bethel N., The Palestine Triangle – The Struggle Between the British, the Jews and the Arabs
1935-1948, London 1979.

- Burstien M., Self Government of the Jews in Palestine Since 1900, Tel-Aviv 1934.
- Charvit Y., La France, l'élite rabbinique d'Algérie et la Terre Sainte au XIXe siècle: Tradition et modernité, Paris 2005.
- Cohen Martin A., The Jewish Experience in Latin America, New-York 1971.
- Eisenbeth M., Les Juifs de l'Afrique du Nord, démographie et onomastique, Algiers 1936.
- , Les Juifs au Maroc, Alger 1948.
- Engle A., The Nili Spies, London 1959.
- Garazanti H., Il Nuovo Dizionario, Italy 1990.
- Gilbert M., Jerusalem Illustrated History Atlas, London 1977.
- Goodman P. (ed.), The Jewish National Home – The Second November 1917-1942, London 1945.
- Gurevich D., The Jewish Population of Jerusalem, Jerusalem 1940.
- Hughes C. E., Above and Beyond Palestine, Great Britain 1930.
- Hughes M., Allenby and British strategy in the Middle East 1917-1919, London 1999.
- Kark R. (ed.), The Land that became Israel, Studies in Historical Geography, Jerusalem 1990.
- Laredo A., Les noms des Juifs du Maroc, Madrid 1978.
- Sanders R., The High Walls of Jerusalem, a History of the Balfour Declaration and the Birth of the British Mandate for Palestine, New-York 1983.
- Sereles M., A History of the Jews of Tangier in Nineteenth and Twentieth Centuries, New-York 1991.
- Sherman A.J., Mandate Days: British Lives in Palestine, 1918-1948, London 1948.
- Sykes C., Cross Roads to Israel, London 1965..
- Toledano J., Une histoire de familles, Jérusalem 1998.
- Trevor D.J., Under the White Paper, Jerusalem 1948.
- Watkins E. A., Allenby's Capture of Jerusalem, The City of Undying Memories, Washington D.C, 1933.

.8 מאמרים בלועזית

- Abadi J., 'The British Experience in Palestine, A Decade of Jewish Cooperation and Resistance, 1936- 46', Conflict Quarterly 12,1 (1992), pp. 47-67.
- Doris Bensimon D., 'Le retour à Sion pour les Juifs des pays d'Islam, 1897-1948', Aspects du Sionisme (1982), pp. 85-92.
- Ben-Ya'akov M., 'The Immigration of North African Jews to Nineteenth Century Eretz-Israel: Origin and Destination', Proceedings of the Ninth World Congress of Jewish Studies, Division B, vol. III, pp. 208-214.
- Gelber Y., 'The Jewish Agency, the Amir Abdullah and the Peel Commission Partition Plan', The Journal of Israeli History 15 (1994), pp.17-51.
- Hacohen, D., 'British Immigration Policy to Palestine in the 1930s, Implications for Youth Aliya', Middle Eastern Studies 37, 4 (2001), pp. 206-218.

- Haron M.J., 'The British Decision to give the Palestine Question to the United Nations', Middle Eastern Studies 17, 2 (1981), pp. 241-248.
- Kark R., 'Colonial Cities in Palestine? Jerusalem under the British Mandate', Israel Affairs 3, 2 (1996), pp. 50-94.
- Kolatt I., 'The Organization of Jewish Population of Palestine and the Development of its Political Consciousness Before World War I', in Maoz M. (ed.), Studies on Palestine during the Ottoman Period, Jerusalem 1975, pp. 211-245.
- Lachman S., 'Arab rebellion and terrorism in Palestine 1929 -1939, the case of Sheikh Izz al-Din al-Qassam and his movement', In: Kedourie E, Haim S.g. (ed.), Zionism and Arabism in Palestine and Israel London pp. 52-99.
- Laskier M., 'The Evolution of Zionist Activity in the Jewish Communities of Morocco, Tunisia and Algeria: 1897-1947', Studies in Zionism 8 (1983), pp. 205-236.
- L'avenir Illustré, 'La communauté juive marocaine en Palestine', 1 Avril 1933, p. 1.
- Lieberman Maria, 'Moroccan Jews in the Brazilian Amazon' in: Ben Ami I (éd.), Recherches sur la culture des Juifs d'Afrique du Nord, Israel 1991, pp. CV-CXII.
- Mattar P., 'The Mufti of Jerusalem and the Politics of Palestine', Middle East Journal 42, 2 (1988), pp. 227-240.
- Newell J., 'Allenby and the Palestine campaign', In: Brian B, (ed.), The First World War and British Military History, Oxford, pp. 189-226
- Nevo J., 'Al-Hajj Amin and the British in World War II', Middle Eastern Studies 20, 1 (1984), pp. 3-16.
- Palestine Post, 'Jewish Community's age-old history, 800 years in old city', Palestine Post, No. 6607, Jan 11, 1948, pp. 4.
- Slouschz N., 'Les Maghrabim à Jérusalem ', Revue du Monde Musulman 6 (1908), pp. 676-679.

9. משאב אלקטרוני ואתרי אינטרנט

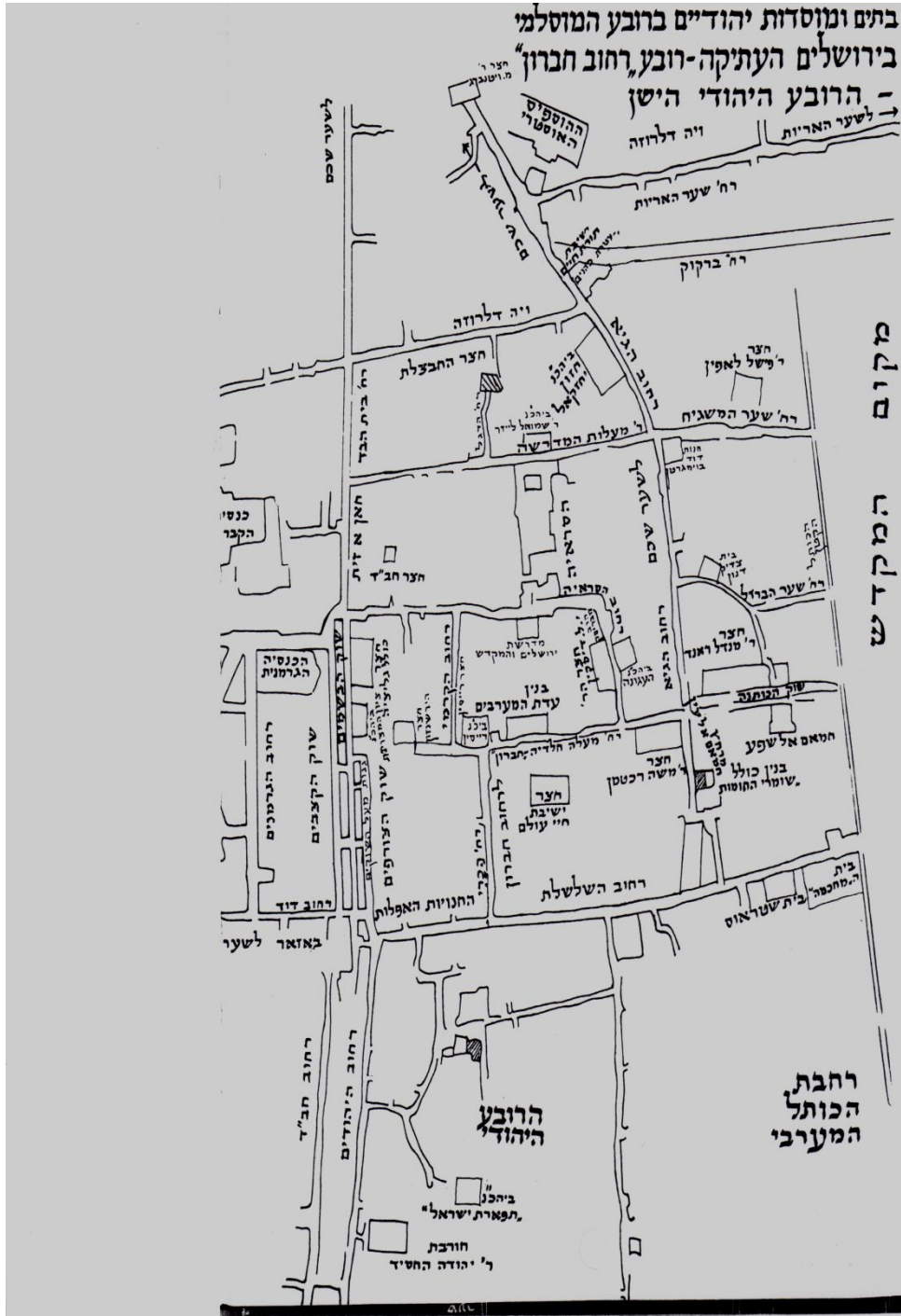
- ברזילי-יגר דבורה, מקורות ארכיוניים לתולדות המנדט הבריטי על ארץ ישראל, ירושלים 2005 (משאב אלקטרוני).
- <http://www.archives.mod.gov.il> – ארכיון ההגנה
- <http://www.palmach.org.il> – ארכיון הפלמ"ח
- <http://www.gov.il> – אתר מדינת ישראל
- <http://he.wikipedia.org> – ויקיפדיה
- <http://www.isragen.org.il> – החברה הגניאלוגית הישראלית
- <http://www.hebron.org.il> – היישוב היהודי בחברון
- <http://www.maghreb.co.il> – ועד העדה המערבית בירושלים
- <http://www.lehi.org.il> – לח"י
- www.jwmww2.org – לטרון-אתר הלוחם היהודי במלחמת העולם השנייה
- משרד הביטחון, 'נוכח את כולם' – <http://www.izkor.gov.il/izkor12.htm> – אתר הנצחה לחללי מערכות ישראל.
- סנונית – מאמר על המערבים של רות קרק (1987) – <http://www.snunit.k12.il>

נספחים

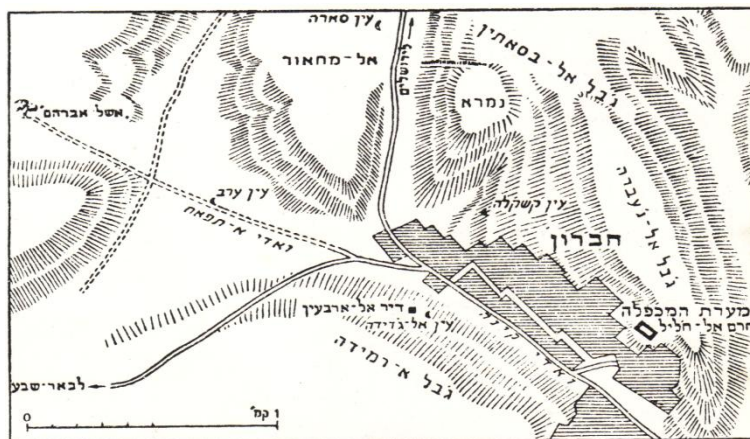
נספח ראשון: מפות של ארבע ערי הקודש בתקופת השלטון הבריטי ושל יהדות צפון-אפריקה בתחילת

המאה ה-20

ירושלים העתיקה

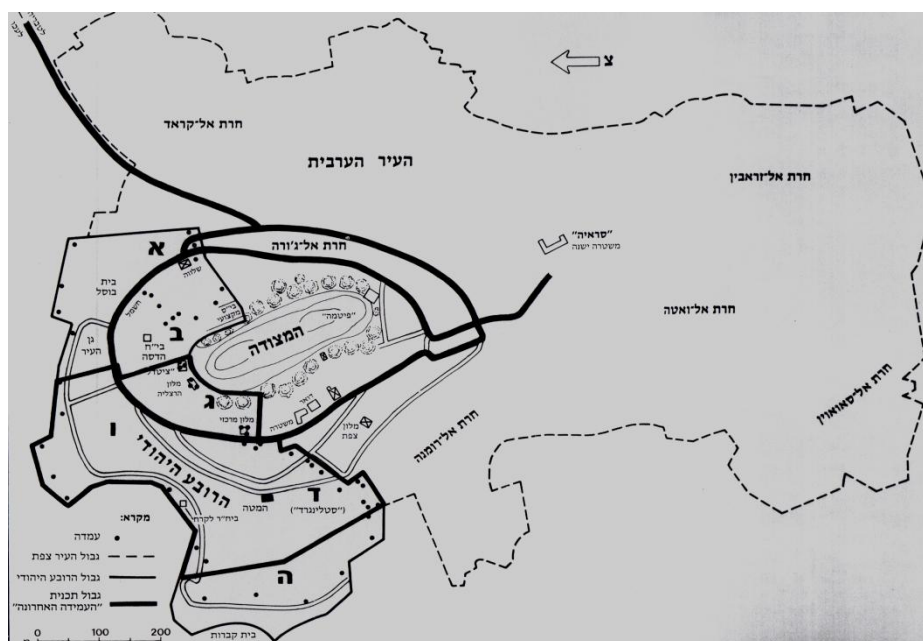

המקור: זכריה שבתי, בתים ומוסדות יהודיים ברובע המוסלמי בירושלים העתיקה, ירושלים תשמ"ה, עמ' 4.

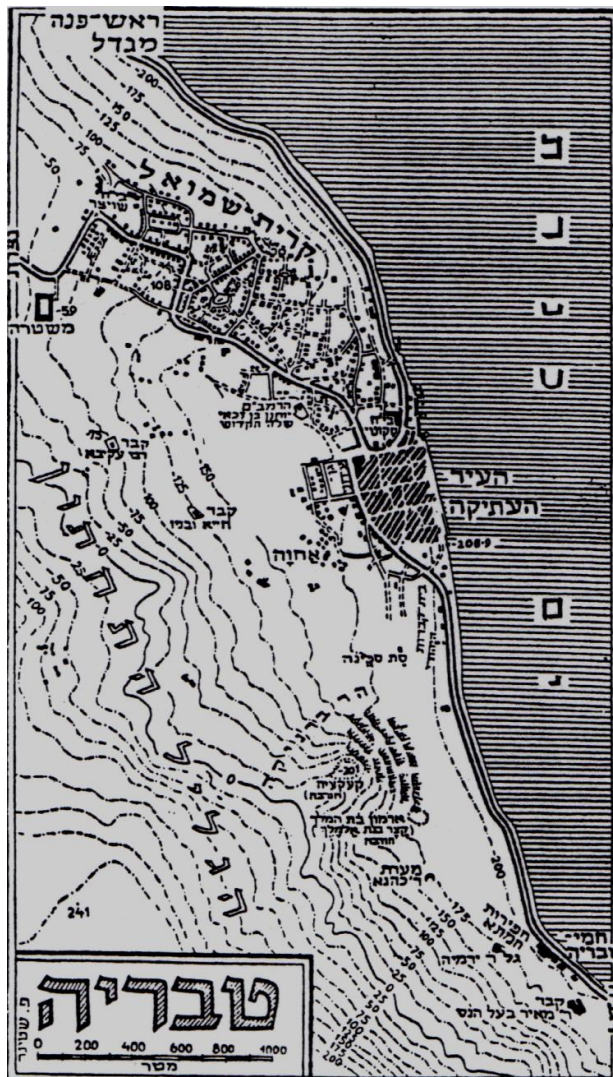

המקור: עודד אבישר, ספר חברון, ירושלים תש"ל, עמ' 26.

צפת 1948

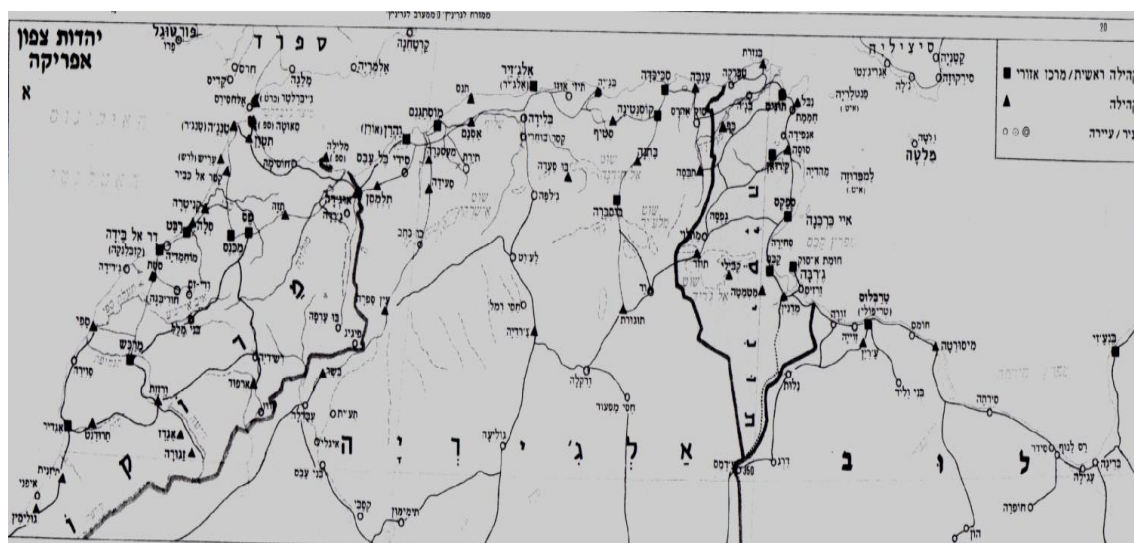

המקור: מאיר מייברג, בצל המצודה, תל-אביב 1997, עמ' 177.

המקור: נחום עבו, המאבק על טבריה, הראשונה לשחרור במלחמת העצמאות, ישראל 1991, עמ' 8.

יהדות צפון-אפריקה במאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20

המקור: משה ברור, אטלס היסטורי חדש, ישראל תשנ"ה, עמ' 66.

ההוצאה להורג של יוסף אמוזיג מפאס הראשון משמאל, מלל משה, שני נוצרים ומוסלמי, 30.6.1916

המקור: אוסף תמונות של אסתר אזולאי, ירושלים

בית המסחר של יוחנן עזרא

פועליו של יוחנן עזרא בהנחת קו צינור המים מעין פואר לירושלים. מימין – מנהל העבודה, עקיבא

אזולאי

חברי ועד העדה המערבית בירושלים עם אורחים בהנחת אבן הפינה לבניין של העדה, 1933

המקור: שלוש התמונות, אוסף תמונות של יעקב עזרא, נתניה

מרדכי אלמשעלי (במרכז), מעולי טנג'יר ומתומכי שיעורי תלמוד תורה וקריאת תהילים בעיר העתיקה

בירושלים, שנות ה-30 של המאה ה-20

המקור: אוסף תמונות של שמעון אלמשעלי, ירושלים

המקור: אוסף תמונות של אפרים לוי, ארכיון ועד העדה הספרדית, ירושלים

משפחת ממן הטבריינית במצרים בתקופת מלחמת העולם הראשונה

המקור : אוסף תמונות של אדל ממן, אשדוד

הרב אהרון בן-שמעון (1855-1949) מצפת

המקור : אוסף תמונות של אלעזר ואפרים בן שמעון, צפת

מכתב של גולי מצרים, ביניהם מערבים, תרע"ה

היום יול שבט ט' תרע"ה

שלום וצרכה!

לכבוד מע' בעד העירוב במטרופולי

אדוני נכבדים!

אנחנו עתה הספרדים מהגרי יונסתו יפו חבורן לפת טכניה בירות חיפה לעקן טבע מאלות נפש הנמלאים בעת תחת הסותכס הדוממה בגבארי בראותנו את חוסר זכיותנו ביננו ופין לחינו האשכנזים המבדילים ביננו לבינים מחוסר הכנת איש את לחיו וחוסר שימת לב מלך הועד הזמני אשר יסד מז' זבוטנמקי מכל להתחשב עם העדה בבחירת הועד המשותף לספרדים ולאשכנזים בבחרו לנו אנשים אי נאמנים לעדה במקום אנשים הגונים היודעים את טבעי העם ותכונת רוחו וההלך חייו ושאיפותיו כדי שתהיה זכות הכל שזה עלי כל הצדד ~~המבטבים~~ מאל' יום יום אי לזאת נתאספה כל העדה וקטטה פתרון השאלה לשים קץ לכל המכשוכים ולהשרות השלום ותפתר השאלה במלון הכל ויצדורף באנשים האלה הארון יוסף אביטבול מתו חיפה והב' נשים אחרת מתו יונסתו והא' חיים לרור מתו יפו חלק האדונים ארוואץ ומר חפין היו אשר יעד י' יול בשתוף הועד הנוסד בגבארי עי' מז' זבוטנמקי לעזרת הכלל

בשמים אנו בחסרכם להכיר את הבחורים האלה הנל מפי העדה לועד מוסקן נתעוכו להודיע את שמם בכל מקום אשר אלנו ופנל בטס העדה לועד מוסקן בכל רצף ובש' ישראל שלום ביננו ונשאר אמירי תודה לנודע כל הימים

ה קט"ד פין' חיים ישראל	יוסף חרוש	יהודה ביעון	ז' חתמים בש' פל
עשר שנים י' יול	משה שריקי	דוד יפרזר	ועלה
אדונים עשר י' יול	יעקב עעיה	דוד חלפון	שלום טרופ
שנים קדוש סלים כהן	רפאל הרוש	לחך אביטבול	שלום דומין
יוסף דע'טו יוסף לו'	מאיר פרץ	דוד דנעי	איהו דהאן
אברהם כרייף דוד קדוש	דוד שסטוב	שמעון חריף	חפ"ד לבאן
יעקב בעון יעקב עלור	דוד גלבין	שמעון בן נח"ם	יעקב פסיס
לחך עלור יעקב מולכו	מימון כו"ף	לחך סבאן	משה חלנין
מאיר ארוואץ שלום כהן	יוסף חמו	יוסף טרזמאל	לוי קדוש
יהושע לורי זלכ' חנוט	חליו גי'י	משה שקאניס	איהו בוחבוט

V.932/17

המקור: המכון לתצלומים וכתבי היד של הספרייה הלאומית, ירושלים

והתיישבותם בירושלים, יפו ומושבות יהודה, 1917

II

Je vous prie donc de m'informer immédiatement sur vous et sur toute la famille qui se trouve à Mazagan et à Azimour. Si est possible câblez-moi le plus tôt possible. Envoyez-moi aussi des journaux français de Maroc et de la France. En recevant votre réponse je vous écrirai une très longue et détaillée lettre. Pour le moment contentez-vous de savoir que nous sommes tous en bonne santé.

Mes compliments les plus cordiaux à notre cher oncle M. Moïse Amid et son fils mon cher ami M. Simon. Salut à mes belles bien-aimées Hana.

Fr. M. Simha Strit et ses enfants, mes compliments respectueux à notre cher oncle le Rabbin ~~Ben~~ Benattar et sa famille. et à nos oncles cher ~~M. Ben~~ et cher Meïr Benattar et enfin à tous les membres de notre cher famille saluez de ma part et de la part de nos chers parents.

En attendant votre réponse avec une vive impatience agréez, mon très cher frère l'estime et les sentiments les plus cordiaux de votre
frère dévoué
Haim Benattar

המקור מאוסף תמונות של חיים בן-עטר, מבשרת ציון

מכתב בעניין בית העלמין בהר הזיתים הממחישה את יחסי העדה הספרדית והמערבית בעניין בית

העלמין

Comité
de la Communauté
MAROCAINE
à JERUSALEM

זכר מרחוק את ה' וירושלם תעלה על לבבכם

בועז"י. פעה"ק ירושלים תובכ"א.
יום 2 לחדש אדר שנת תרפ"ג

קבלת הדפוס...
התשובה...
הגבול...
עדת המערבים
בעיה"ק ירושלים תובכ"א

אדריסה למשלה מכתבים וכסף: Comité de la Communauté MAROCAINE Israélite à Jérusalem

לכבוד ועד עדת הספרדים

כאן

א. כ.

קבלנו מכתבכם ענין ב' אדר המסומן מספר 508, לא נכון הדבר שהכתפים עמדו מתנהגים נגד כל אדם ומדרי
המקרה של המנוחה הג' אשת ד' עזר. לא היה שום ענין עם הכתפים, כל עם קרוב העת, אשר עמדו לדנוש וכותם, לקבול
פנה. אצל קרובים, ואין שום שלבו אחר, על אף מקרה אשר היה בין קרובי העת ובין פקידים.
על המקרה השע של מנושא, לא נכון הדבר שהכתפים שלבו באן ומנינים בכלים לאפוד במקום אשר יפאנו, הלא אדם מנושא
האק הכריח אותם לאמר שיביאו כלים בכדי שיפארו הם בעצמם הקבר, עפי' הפקודה אשר נתן בכתב בפירוש אתמול שם
בעצמם יפארו, ושלף יענו לשם הקברים כלים, ועד היה לשם לעשות להכתפים אחר אשר ילאה הגזרה ומאחד מנושא הקק.
ואופי הפקודה הזאת מראה להפך שהאשמה כולה מוטלת אך ורק על פקידים, וראיה חותמת לשם, שהגבאי מקודם לא
דעה לתת שום פקודה באומרו אחר, כמה ביטויים קשים כי אין לנו שום עסק עם המערכים הלא הם כותבים מתננות
לעצמם וכו' ילבו לשם באשר לשם ואשרי, מראה רבה ומאחד מנושא ועד עמדו אשר כרת את רגליו בשעם מאוסת כללה
לבוא ל' הגבאי, ואשר התרשם לפעו באומרו עד יום תינונים אם יב לבם איזה הקלטה הלא עליכם להודיעו בכתב,
ולא להתנגד באופי אכזרי, כה בעת שהמת מגולל בבית הקוליס ובלילה, הלא זה מראה כי ישנה איזה פקודה מעגלה
אשר קודמת לקרינו ואנחנו יושבים לבטח, כי אי אפשר להאמין שהגבאי יעשה עבר זה על דעת עצמו.
ופוכחות בזרנות ועדניות יעלנו שהקברים הספרדים הוכנו את עצמם מבעוד יום וקביאן אתם שוכים ועם ה
אשר קולו בבקילת אבטם ושכחות על עמפיו וקאבטם שלכם לא הפלו ופצעו על ימין ועל שמאל ועל זה מראה כי
ישנו איזה חתירה לקרינו, ואדרכה אנחנו מעמים בכל תקוף נגד אשמתכם אותנו ועד הגרמה אשר באה נגד
פקידים נגד פביטי אשר הזכרתם במכתבכם כי אין אתם אחראים בעד התנאות שתוכלו להיות.

בכבוד רב
שענון לשען
ג' 1

0272/743
1918 - 1930

המקור: בית העלמין (1930-1918), מספר מיכל 6272, מספר תיק 743, ארכיון ועד העדה הספרדית,

מכתב לתורמים של ועד העדה המערבית, 1928

ועד עדת המערבים בעוזק ירושלים תכ"א

Comité de la Communauté Israélite Marocaine de Jérusalem.

(Israélites du Maroc, Algérie, Tunisie, Tripolitaine, Egypte, etc.)

Jérusalem, Janvier 1928.

Chers Coreligionnaires,

Les soussignés, Membres élus du Comité Central de la Communauté Marocaine des Israélites de Jérusalem, prennent respectueusement la liberté d'attirer votre attention sur la situation très précaire de cette Communauté, qui est l'une des plus anciennes de la Palestine et qui se trouve actuellement dans une situation financière bien déficitaire.

Les principales préoccupations de notre Comité sont avant tout :

- 1) Subventions hebdomadaires ou mensuelles à des veuves, à des vieillards, à des orphelins, à des invalides, à des malades et à leurs familles, ainsi qu'à des familles pauvres ; à des personnes sans travail auxquels nous chechons à procurer de l'ouvrage ;
- 2) Soins médicaux gratuits et *bikour holim* ou visites médicales à domicile ; fourniture de médicaments, de lait, de bouillon, de fortifiants, etc., le tout gratuits ; Secours aux femmes en couches ;
- 3) Ecoles de Talmud Torah où les enfants pauvres sont instruits, nourris et habillés gratuitement ;
- 4) Beth-Din ou Tribunal Rabbinique Marocain ;
- 5) Subventions spéciales en argent aux nécessiteux à l'occasion des fêtes ;
- 6) Distribution gratuite de Matzot ou pains azymes à Pâque ;
- 7) Service particulier pour les immigrants.

8) Aide spéciale aux jeunes-filles, secours matrimoniaux, etc., etc.

La Communauté des Israélites Marocains de Jérusalem n'est aidée, ni subventionnée, ni soutenue par aucune autre Communauté, Organisation, ou Confédération Sépharadite, Aschkénazite, ou Sioniste.

Elles subvient à ses nombreux besoins, - et avec beaucoup de difficultés, - grâce aux dons de nos généreux coreligionnaires d'Egypte, de Tripolitaine, de Tunisie, d'Algérie, du Maroc français et espagnol, ainsi que d'autres pays où il y a des Israélites dignes de ce nom.

A la suite de la crise intense qui sévit actuellement et particulièrement en Palestine, de nombreux chômeurs, du tremblement de terre (qui a endommagé une partie de nos immeubles), de la baisse du franc, et d'autres raisons, nos recettes ont beaucoup diminué alors que nos dépenses ont augmenté. De plus, nous avons devant nous la fête de Pâque qui approche et nous avons besoin d'urgence d'une somme de cinq cents livres au moins.

Profitant du voyage en Egypte de M. le Professeur Joseph H. Cohen, nous l'avons prié de vouloir bien intéresser, en notre faveur, nos généreux coreligionnaires qui n'ont jamais refusé leur obole aux œuvres de pitié et de charité. M. Joseph H. Cohen, qui est le fils de feu le vénéré Rabbin Raphaël, Chalom, Hay Cohen, ancien Grand-Rabbin de Sfax (Tunisie), Officier de la Légion d'Honneur, a été lui-même professeur au Collège anglais de Jérusalem, à l'Ecole Supérieure de jeunes-filles et en même temps précepteur des enfants de S. E. Sir Herbert Samuel, ex Haut-Commissaire Britannique en Eretz-Israel.

Il a bien voulu accepter la noble mission que nous lui avons confiée.

Désirant perpétuer les noms des généreux donateurs, le Comité de la Communauté Marocaine fait apposer dans les Salles de la Communauté, dans les Synagogues y attenantes des plaques commémoratives portant leurs noms et les sommes qui lui auront été versées :

Pour le titre de **Bienfaiteur** : 25 L.E. au minimum :

Pour une **Plaque Particulière** : 50 L.E. —

Pour une **Plaque attribuant le Nom à une Salle** : 100 L.E.

Des prières anniversaires et des lectures sont dites pour les donateurs et leurs familles aussi bien dans notre Synagogue que dans les autres Lieux-Saints de Jérusalem.

Nous sommes convaincus, Chers et Honorés Coreligionnaires, que l'Egypte, qui prouve à toute occasion ses grands sentiments de Solidarité et de Charité, aura à cœur de secourir à temps la **Communauté Marocaine de Jérusalem**. Elle ne voudra pas voir périr une si ancienne Kéhilla qui compte près de 3000 membres, dont d'innombrables malades, infirmes, indigents, veuves et orphelins de la Terre-Sainte et des autres pays.

Nous prions l'Eternel de vous bénir, Chers Frères ; et les nombreux malheureux et déshérités de la fortune de notre Communauté prient journellement pour le bonheur et la santé de leurs bienfaiteurs.

Le Comité de la Communauté Marocaine :

Président : SALOMON AMIEL
Vice-Président : ABRAHAM DI ISAAC LEVI
Secrétaire : JOSEPH ISAAC CHELOUCHE
Trésorier : ARON AMIEL

Membres : SAMUEL ELALOUF
AMRAM ABOURBÉH
JOSUÉ BENSOUSSAN

File no. JW. 2485/805 This copy may neither be transferred to a third party nor copied or published without written permission from the Central Archives for the History of the Jewish People

המקור : תמצית מכתבים של ועד העדה המערבית בירושלים, תרפ"ב-תרפ"ד (1922-1924), חטיבה מספר 2485, תיק מספר 505, ארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים

תעודת שד"רות, כוללות המערבים בירושלים לישועה פרוץ, סיוון תרע"ד

(כ) 20 III
בינו

עמי עשו

54/73

כבוד מע' הגביר המרומם רוקף לרקה וחפד ירה' ה" ס'

אדון יקר אנכר אסם ואחרי זנע בגוש זה כע ולרר שאיר וכונן ימע' אכר
 אחרי פיס שלום טובה וכרקה אותותינו אה להגיד לכבודו כי הן אנהנו חור ופומ **קהק**
המערביים ינו המפתחים בנחלת ה' בלעריך ירושלים יד ידנו עד ויבולא בתרייתא מפט המת
 המליך יד עניי אנו ומה גם כי נוסף גם זאת על שדרנו לרת **בית עלמדין** שהלקת השדה אשר
 היתה לנו בהר הזיתים מימי קדם זה יותר מהמפס פנה אשר קנו אותה לנו
 בכסף מלא כאן גנים השוכטם פבינות השדה הנו ונזנו אותה בחזקה באמרם כי להם היא הארץ כי בזמן הראשונים
 אשר קנו אותה לא היתה הקניה ע' משפט המלוכה הנקרא קושאן לא בשטר חתום בחתימת יד המוכרים יחתימת
 עידיהן וזה לא יושיל ולא יליל היום במשפט וטרחנו במשפט בגופנו ובממוק קנוב לשט אפיס פראנק ולא טלר
 כינוג לא באופן זה לרנות את גזוליה ברלי כסף ושאלים ממוק רב כעשרת אפיס פראנק וכבר נתנו להם הקונים בה
 הפך הזה כאשר היו רוכים הגזלטים הנו למכור אותה בלתי ידיעתנו, וזכות הקונים הראשונים היא פעמדה למדענועט
 קנוב היה הדבר לגמר בין המוכרים והקונים, וה' ראה בעניינו שכתף ונייד עמד בפרץ ראש העדה הרב הגדול מענו
 ומגדול, כמנהלר נחמן בטיטו היו והלך הוא בעלמו למקום המשפט וכבר במלטרך נטל המכר באמור להם כי
 חלקת השדה לנו היא מזה כמה שנים היא קניה לנו בכסף מלא, אכן כיון שלא היה הקנין בקושאן **כמשפט** ר'
 המלוכה לא הושלם הדברים להוליך אותה מיידם לגמרי ולא ראינו שום תקין לזה לא שנפדה אותה מיידם כולי
 כסף ואנו אין ידנו משגת לפדותה, אשר עב ענינו אינם אהנו ב' נשלחנו אליכם שר' ה' החכם השלם
ישועה פרוץ היו ומפני ידע רנ' גודל כרונתנו נחכה כי בנגדל רחמנותו וטוב לבבו יחס
 על הקק הזה ולתת מפרי כדקתו ונדבת לבבו ביד השדר' הנו ועל ידו יבא א הקדש פנימה
 לגלגלות בט מערבא הנו לפדות את הקרקע הנו, וזכות המננה הזאת תעמוד לו ולזרעו אתו להילרס מכל
 זער נמוק ומכל לנך ויבורך בדרכה המושלפת בתירה אכיר! כל חור ופומ קק המערבים ינו המעתי' בענו עתרת הייס והשחור

הכשר נחמק
בטיטו
סט

ש' עכנא
מזן סט

ש' יוסט
ש' עכנא

ש' עכנא
בוחניע
ש' עכנא

המקור: איגרות שד"רים, חטיבה מספר 199, תיק מספר 335, המכון לתצלומים וכתבי היד של הספרייה הלאומית, ירושלים

תעודת שד"רות לשד"ר עדת המערבים בירושלים, שלמה כהן זאגורי, ותמונת השד"ר בעת שליחותו

File no. inv. 2485 This copy may neither be transferred to a third party nor copied or published without written permission from the Central Archives for the History of the Jewish People

Comité de la
Communauté Israélite
MAROCAINE
Marocains Algériens, Tunisiens,
Égyptiens et Jérusalémites
à JERUSALEM

ועד כללי
לעדת המערבים
בשיתוף ירושלים תוביא
דברא דתום אל-יהודיה תתביא
מרוסלמית תבטיב

ועד כללי
לעדת המערבים
בשיתוף ירושלים תוביא
דברא דתום אל-יהודיה תתביא
מרוסלמית תבטיב

ועד כללי
לעדת המערבים
בשיתוף ירושלים תוביא
דברא דתום אל-יהודיה תתביא
מרוסלמית תבטיב

שליח כולל נהוג מק"מ בני מערבא בירושל"ו

שוכן עיר וקדש שבו דר כסופו ורוק ששפעו וטובו ידיר הו דורינו וקר רוח ואיש חבובת חסרת לכבנו גדול ומתגלל וכיפוי הוראה ותגיבות מכולל, הנבחר היקר ונקלה נודע לעם מוב ורחוק, הודף צדקה וחסד יחי שמו לעולם וברוא אולם כירא

אדון נכבד ונדיב נעלה

אין מסתרה כזה לערוך בבחב אח סבב אוינו עדת המערבים בעיריך ירושלים ח"ו ענינם ומרדמם ושפלותם וצערם. כאשר גם שפת נאמנים הקצור מתנדף אף שכן מתנו. גם בשנים בסדרן כי כל ראשית ודתינו מצבם האחים יעירו ויגדו נודל צדוהים וקניוחם דוויים ומחויבים וכו', אולם ואח חובתנו להודיע כי בשנת הזאת נוסף צער על צערנו שנה מעוברת בצרות חסרון כים כמדה נפרדה מאד. כי אין לנו שום מקור שפע לא באין ולא מחולל, ואל נרבות אחיבי האכאים כשם קדתינו מערבים אנתנו מקיים. ואין לנו שום עזרה ותמיכה שום ועד או קדש. ומי עזרתנו רחם כולם נגשם בחסרי כל תחמוגנו. גם בעלי פדאלות הקדושים ידו למסנן ויושיבים בחבוק ירום ומכל שכן החכמים וכו'. אבר רחמן ורחב ידיו ורחמי סמכותם במחנות האופאלים הנאמרים והנאמקים כפר להם, דבר שיהא בכלל המלמדי החכמים. ענינם יחויבים והלמנה וקצור קשרה ידנו מרשימים.

הנהגה כדחת כי בא מועד עת לחננה לשלוח שד"ר נהוג למחלת, והאלקים אנה לירידו ציר אמונים, ברוך סגנים חרב וכולל כנשיק מועדא דאירון קאחי כמחריר שלמות כהן זאגורי ח"ו. הוא הולך קדמה למחלת כהור שליח כולל לרוב על העינים ולקבץ עד הנבואה לשם קירנתו וכו'. ולכן, הננו בבקשה לפני דודם לבסור כידו כל סכס הקדשים קדושרי, ששלום, הקדשות, נדרים ונדבות ולויתו לו סליח לכל דבר שביקשה להחיות עם רוב לחציל לקוחים למות כי בברכה גדולה אנתנו. ועד לנבון נקח כמתנולים עשוי אלה הבאים לעירנו במשך עד ששים נודל חסרם. כי מקרה נכסות שנו כהן, אכן סמכא חלוי סמלנו גם כרוכי סברנתן מול שבנית ענו שזא וזה מכותל מערבי למנן אייבונן ימים ושנות קולמים. מבוב ובנעשים ארך ימים ושיבועיו. וכבוד וחרו יקשרתו והיה פקשה חזקה שלום חשקם ונפח על עולם אכן.

הכ"ד מנהלו כולל עדת המערבים בירושלים ח"ו.

ע"ה	ע"ה	ע"ה	ע"ה
אברהם אביבזור	יוסף י. שלוש	עמרם אבורכיע	ג'שא חגדה
נ"רש רבני בני סירכא	שלום אולאי	ע"ה	אברהם אלמלית
נשיא הכבוד ועד העדה	ס"ס	ס"ס	ס"ס
	יעד הכהן	יהודה חראד	
	ס"ס	ס"ס	
	מרדכי לוי	משה אדהאן	
	ס"ס	ס"ס	
	אליהו עמיאל	יצחק דאבילא	
	ס"ס	ס"ס	
	יצחק ע. צבע	ס"ס	

File no. inv. 2485 This copy may neither be transferred to a third party nor copied or published without written permission from the Central Archives for the History of the Jewish People

המקור : מרוקו חטיבה מספר MA, תיק מספר 42, הארכיון לתולדות העם היהודי, ירושלים

245

חלק מכיתוב בלדינו ובעברית מתוך קול קורא בדבר שליחותו של השד"ר הרב מרדכי אוחנא ב-

1926 מטבריה

לדינו

אימפסימוס לה פראנואה [פירגואה] גראנדי אי סאנטה קון לה אייוד'ה די נואיסורוס [נואיסטרוס] אירמאנוס די לה אינדייה, דיל איגיפטו אי די איל מארוקו, אי פראגואימוס [פראגואימוס] און בית מדרש נואיבו אי גלוריוזו אי טריס קאמאריטאס טאמביין אדובימוס לה גראנדי קאמאריטה קי איגזיסטי אין איל גראנדי סלון אי איספיראמוס קי טאמביין איל ריסטו די נואיסטרוס אירמאנוס אין טודיו לוגאר קי איסטאן (טודיו קין רילומברה [קי רילומרה] אין סון [סוס] קוראסון לה לוז סאנטה סו [סין] ליבאנטאראן אה נואיסטרה אייוד'ה פור טירמינאר לה פראגואה גראנדי אי סאנטה דונקי אגורה קי מאנדימוס איל דיליאדיו ריגוליר מעי הרב הכולל, בישראל להלל, אומברי קירינסיוזו, איזו די סאנטוס כמהר"ר מרדכי אוחנא לי דימוס טאמביין איל דיריטו פור ריקוזייר נדבה חדשה די טודיו איל קי טייני גוסטו די דאר אלנו [אלגו] פור לה פראגוה [פראגואה] די לה קאזה סאנטה המאיר לארץ פור אזירל [אזיר לה] טורנאר סי [סו] גלורייה קומו אין איל טיימפו פאסאדיו נהדר ומפואר כבראשונה.

עברית

הת[חל]נו כבר בבנין הגדול והקדוש, בעזרת אחינו מהודו ממצרים וממארוקו. ובנינו בית מדרש חדש מפואר, ושלשה חדרים, גם תקננו את הכיפה הגדולה של האולם הגדול, ואנו מקוים כי גם שאר אחינו, בכל מקום שהם, אשר אור המאיר שוכן בקרבם, יקומו לעזרתנו לגמור את הבנין הגדול והקדוש.

ובכן כאשר שלחנו עתה את השדר"ן [שלוחי דרחמנא ננהו] הנהוג מעי [מעלת] הרב הכולל בישראל להלל, איש חמודות, בן של קדושים, כמהר"ר [כבוד מעלת הרב רבין] מרדכי אוחנא הי"ו [השם יחיהו וישמרהו] מלאנו את ידו גם כן לקבץ נדבה חדשה מאת כל איש אשר ידבנו לבו להרים תרומה לבנין הבית הקדוש המאיר לארץ, כדי להחזיר עטרה ליושנה, נהדר ומפואר כבראשונה.

המקור: מספר מכל 6325, שם התיק טבריה, 1920-1947, ארכיון ועד העדה הספרדית, ירושלים

נספח חמישי: תקנות ועד עדת היהודים המערבים בירושלים

השם

1. עדת היהודים המערבים בירושלים.

הרכב העדה

2. עדת היהודים המערבים בירושלים כוללת את כל היהודים המערבים יוצאי צפון אפריקה – בני מרוקו, תוניסיה, אלג'יריה וטריפולי המערבית.

מטרות העדה

3. ליצור קרנות מיוחדות לשם עזרה לעניים, לתמוך בתלמידים הרוצים להשתלם בלימודיהם, לתת הלוואות, להחזיק בתלמידי חכמים, לבנות בתים לבני העדה המערבית בירושלים, לרכוש נכסי דלא נייד, לייסד מוסדות חינוך לילדי היהודים המערבים בירושלים ולנהל אותם ולהחזיק בית דין צדק.

הנהלת העדה

4. העדה מתנהלת על-ידי ועד כללי נבחר בהתאם לחוקת הבחירות המצורפת כאן.

תפקידי הוועד: (סעיפים 5-22, כאשר סעיפים 15-16 סומנו בקו רציף, שמסמן מחיקה של סעיפים אלו).

5. לעבוד לטובת היהודים המערבים בירושלים, להגן על ענייניהם, להתייצב בשמם לפני מוסדות ממשלתיים, לאומיים, דתיים ולשמש בא-כוח של העדה.

6. לפקח על רכוש העדה, על נכסי דנידי ודלא נייד שיש לה ושיהיו לה בארץ ובחו"ל, לנהל את הנכסים האלה ולהשתמש בהכנסות, בהתאם למטרותיהן וכפי שיראה הוועד לנחוץ בעניו מפעם לפעם.

7. לקבל כל סכום או סכומים מאיזה יחיד או יחידים או חברה בצורת מתנה, נדבה, צוואה, העברה או באופן אחר לשם איזו מטרה של חסד, צדקה או למטרה אחרת, או לשם מטרותיו הכלליות של ועד העדה.

8. לסדר אוספי כספים ומגביות בארץ ובחוץ לארץ, ולמנות לשם כך גובים ושד"רים מיוחדים.

9. לאסוף את כספי הקופות וההקדשות בחוץ לארץ המיועדים לטובת תלמידי חכמים ועניים של עדת המערבים בירושלים, ולהשתמש בכספי ההכנסות האלה לטובת הנזקקים הנזכרים לעיל, למנות גבאים בכל מקום ומקום, לשם איסוף הכספים הנזכרים לעיל ומסירתם לידי שליחי הוועד, או שליחתם ישר על שם ועד העדה בירושלים.

10. לתמוך, לעזור, ולסייע סיוע כספי ומוסרי בידי כל מוסד חינוך, חברה, אגודה, הסתדרות או התאחדות, שחיזוקם או ביסוסם מביא תועלת לבני העדה בירושלים לפי ראות עיני הוועד ולהשתתף בהנהלתם.

11. לייסד, לבסס לתמוך ולעזור בידי כל מוסד חסד הנוסד או נתמך על-ידי העדה בירושלים, ושיאושר על-ידי הוועד הנזכר לעיל, אם התקציב ירשה לכך.

12. לשמש כבא-כוח, מורשה שליח, בעד כל אדם או חברה הממנה אותו לשם כך, לשם ייסוד, סידור או הנהלת כל מפעל חסד או מפעל תרבותי וכל מוסד אחר, שממנו תוכל לצמוח תועלת לבני העדה המערבית בירושלים.

13. לתמוך, לעזור, להשתתף ולסייע בידי כל מגבית, קיבוץ כספים, יצירת הון שמטרת כל אחד מהם לעזור לבני עדת היהודים המערבים בירושלים.

14. להוציא מזמן לזמן חוברות וספרים, שבהם ישתקפו החיים הרוחניים, הדתיים והחברותיים של היהודים המערבים בארץ ובחוץ לארץ, ולתמוך תמיכה כספית ומוסרית בהוצאות כאלה, אם התקציב ירשה לכך.

15-16. נמחקו, כנזכר לעיל.

17. למנות ועדות תמידיות או זמניות לשם מילוי תפקידים ידועים, לקבוע את סמכותן, לעבד את תקנותיהן, ולדרוש מהם דיו וחשבון על פעולותיהן.

18. לתמוך ברבנים, בעניים, בחולים, באלמנות, ביתומים ובחשוכי מרפא, הן על-ידי תמיכה כספית והן על-ידי סידורם במוסדות המתאימים לכך.

19. למסור חנם או בתשלום מצער דירות השייכות לעדה, לעניים הזקוקים, ולקבוע את הזמן שהעניים הנזכרים לעיל יוכלו להנות מדירות כאלה, ולערוך חוזים בכתב אִתָּם.

20. לפקח על רכוש בני העדה המערבית הנעדרים עד בוא היורשים מחוץ לארץ לרשתם ולקבל אל תחת רשותו כל רכוש כזה לשם שמירה והשגחה עליו עד הופעת היורשים, ובעליל לדאוג לרכושם של אלה שאין מי אשר ישגיח עליו.

21. ניהול משא ומתן, להתקשר בחוזים, הסכמים, התחייבויות וכוליה עם כל אדם או קיבוץ, אנשים או חברה, הסתדרות, אגודה וכוליה, לשם יצירת מפעלים משותפים שיש בהם תועלת לבני העדה המערבית בירושלים.

22. להשגיח על בתי הכנסת השייכים לעדה המערבית בירושלים, לתקן את בדקיהם ולמנות מועצות הנהלה או גבאים להנהלת בתי הכנסת השונים או להחכיר אותם.

מוסדות ההנהלה

23. מוסדות ההנהלה של העדה הם שניים:

1. הוועד הכללי, המורכב משלושה עשר חברים.

2. הוועד הפועל המורכב משבעה חברים שבחירתם קבועה בהתאם לחוקת הבחירות המצורפות לתקנות אלו.

מוסדות הוועד הכללי הרגילים וסדר היומן

24. הוועד הפועל מתאסף פעם בשבוע, והוועד הכללי פעם בחודש. אספות כאלה נקראות לשם המטרות דלהלן:

1. לשמוע דין וחשבון כספי ומעשי מאת הוועד הפועל, לאשרו או לדחותו.
2. לתת לוועד הפועל הוראות בקשר עם הנהלת ענייני העדה.
3. לאשר את התקציב של ההכנסות וההוצאות פעם בשנה.
4. לקבוע תקציבים מיוחדים לסעיפי ההוצאה השונים פעם בשנה.
5. לדון על כל דבר הנוגע לעדה לפי סדר היום שלשמו נקראה האספה.

אספה רגילה של הוועד הכללי שלא נתקיימה

25. אספות הוועד הכללי נפתחות בנוכחות שני שלישים של חברי הוועד הכללי. במקרה שלא נתקיים האספה מחמת אי-נוכחותם של שני שלישים כנזכרים לעיל, תידחה האספה לשבוע ימים, והיא נתקיים אם ישתתפו בה רוב חברי הוועד הכללי, בתנאי שהאספה השנייה הזאת לא תדון אלא על אותו סדר היום שלשמו נקראה בפעם הראשונה. ושיהיה נזכר בהזמנה שאספה שנייה זו היא חוקית שצריכה להתקיים רק במקרה שרוב המשתתפים בה יהיו מחברי הוועד הפועל. במקרה שגם אספה שנייה זו לא תצא לפועל מחוסר המספר החוקי, תידחה האספה ללא פחות משבוע ותהיה חוקית בכל מספר החברים שישתתפו בה.

אספות יוצאות מן הכלל של הוועד הכללי

26. הוועד הכללי יכול להתכנס לאספות יוצאות מן הכלל בכל זמן שהוא לפי הזמנה מאת הוועד הפועל. דרישה בכתב חתומה על-ידי שבעה מחברי הוועד הכללי או הוועד הפועל מחייבת את הוועד הפועל לקרוא לאספה את הוועד הכללי בתוך זמן של עשרה ימים, בכדי לדון באותו סדר היום שדורשים המבקשים את קריאת האספה. ואם הוועד הפועל אינו עושה זאת, יכולים שבעה מחברי הוועד הכללי או הוועד הפועל להזמין מעצמם ולקבוע את סדר יומה של האספה. במקרה שבאספה נוכח רוב חוקי תהיה נחשבת לחוקית, והיא תדון על סדר היום המוצע לפניה. במקרה שלא נוכח רוב חוקי, תידחה האספה לזמן אחר, והיא תיחשב לחוקית בכל מספר החברים שיהיו נוכחים בה, בתנאי שדבר זה על קיום האספה בכל מספר חברים יהיה נזכר בהזמנה, וגם יוזכר בהזמנה סדר היום שעליו צריכה האספה לדון עליו.

אספות משלימות של הוועד הכללי

27. אספת הוועד הכללי שנתקיימה באופן חוקי ודנה על סדר יום ידוע, ולא הספיקה לדון על כל סעיפיו, והמשכה נדחה לזמן אחר לשם המשך הדיון באותם העניינים – אספה משלימה זו שהיא המשך של הקודמת לא יכולה להתקיים בכל מספר חברים שישתתפו בה, בתנאי שבאספה הקודמת לה שנתקיימה באופן חוקי, יודיע היו"ר לפני סגירתה, שתהיה אספה משלימה זו, או אספות משלימות אחרות, בכדי

לגמור את הדיון על סדר היום וקבלת החלטות ושיודיע בפירוש, שהאספות המשלימות תתקיימנה בכל מספר חברים שיהיו נוכחים בה.

סדר ההצבעות בוועד הכללי ובוועד הכולל

28. שום הצעה לא תועמד לוויכוח באספת הוועד הכללי, אם לא נמצא לה לכל הפחות תומך אחד בה, מלבד המציע. הצעות לשינוי סדר היום, או להוספות סעיף בסדר היום, צריכות לבוא מצד שלושה מחברי הוועד הכללי, כלומר: המציע ועוד שני תומכים.

אופן קבלת החלטות באספות הוועד הכללי

29. החלטות הוועד הכללי מתקבלות ברוב דעות החברים המשתתפים באספה והנמצאים בה בשעת ההצבעה. במקרה של קולות שקולים ההצעה הנתמכת על-ידי היושב ראש של אותה האספה תיחשב להצעה שנתקבלה ברוב דעות.

הצבעות על-ידי הרשות

30. הרשאה להצבעה צריכה להימסר בכתב ליושב ראש הוועד, בתנאי שלשום חבר לא תהיה זכות ההצבעה ליותר משני קולות. שהם, קולו הוא, וקול אחד הממנה אותו להצביע בשמו.

ישיבות הוועד הפועל וסדר יומן

31. הוועד הפועל מתאסף פעם לשבוע לפי הזמנת הנשיא או סגנו, והוא דן על כל העניינים, הנוגעים לעדה בהתאם לתקנות אלו. סדר היום של הוועד הפועל נקבע על-ידי היושב ראש או סגנו.

ישיבות הוועד הפועל (המשד הכותר לא ברור)

32. ישיבת הוועד הפועל נפתחת בנוכחות רוב חברי הוועד הפועל. במקרה שאין הישיבה מתקיימת מפאת חוסר מניין חוקי, תידחה לזמן אחד והיא תיחשב לחוקית בכל מספר חברים שיהיו נוכחים בה, בתנאי שישבה שנייה זו לא תדון אלא על אותו סדר היום שלשמו נקראה האספה הראשונה שלא נתקיימה, ובתנאי שיהיה נזכר בהזמנה שישבה שנית זו תתקיים בכל.

אופן קבלת החלטות

33. החלטות הוועד הפועל מתקבלות ברוב דעות חברים המשתתפים בישיבה והנמצאים בה בשעת ההצבעה. במקרה של קולות שקולים ההצעה הנתמכת על-ידי היושב ראש, ההצעה הנתמכת על-ידי היושב ראש של אותה האספה, נחשבה להצעה שנתקבלה ברוב דעות. הצבעות על-ידי הרשות הם בהתאם לסעיף 30.

באות-כוח הוועד משפטיים ובעניינים אחרים

34. הוועד הפועל נחשב לבא-כוח העדה בעניינים משפטיים, והוא יכול להופיע בשם הוועד בפני כל בתי משפט – דתיים או אזרחיים, ולפני כל מחלקות הממשלה והמוסדות הלאומיים והדתיים באיזו פעולה שהיא ובאיזה משפט שהוא. וכן הוא יכול למנות כל אדם להופיע בשמו.

ייפוי כוח להופיע בשם הוועד, או בשם אחת מהוועדות אשר על יד הוועד, צריך להיות חתום על-ידי הנשיא או המיופה כוח מצד הוועד.

לבאי-כוח הוועד בעניינים משפטיים או אדמיניסטרטיביים כלפי הממשלה או המוסדות הלאומיים והדתיים, יכול להיות כל איש שיתמנה על-ידי הוועד הפועל למלא תפקיד כזה. המינוי צריך להיות על-ידי הרשאה חתומה על-ידי הנשיא או סגנו. ולמורשה זה תהיה הזכות למנות אחר במקומו.

אישיותו המשפטית של הוועד

35. הוועד נחשב לאישיות משפטית, ויש לו הרשות לרכוש לעדה נכסים נדים ושאינם נדים, למשכן, להחכיר, להחליף, להופיע, בכל בתי משפט בארץ ובכל יתר מחלקות הממשלה, ובפני כל מוסד ואדם שהוא באמצעות הנשיא או המיופה-כוח על-ידי הוועד, או כל איש אחר שנבחר לשם כך, על-ידי הוועד הפועל, או כל אדם הנמנה על-ידי אחד מאלה או על-ידי הוועד הפועל.

ועדת משנה

36. הוועד הפועל ממנה ועדות למילוי תפקידים שונים, לענייני תלמוד תורה, בית דין וכוליה, כפי שימצא לנחוץ מפעם לפעם, קובע להן תקנות אם יש צורך בכך, ונותן להם הוראות לעבודה. על הוועדות המתמנות על-ידי הוועד הפועל נחשבות לאחראיות בפניו, והוועד הפועל נחשב לאחראי על פעולתן של ועדות כאלה, בוועדות לעניינים דתיים צריכים למנות בין חברי הוועד חבר תלמיד חכם.

שינויים בוועדות

37. הוועד הפועל בהסכמת רוב חבריו יכול להחליף, לשנות, להגדיל או להקטין את מספר כל חברי ועדה שהיא, וכמו כן לצמצם או להרחיב סמכותה של כל ועדה ותפקידיה.

הנהלת הוועד הפועל

38. הוועד הפועל יכול לבחור מקרבו הנהלה שתהיה מורכבת משלושה חברים, ואלה יוציאו לפועל את החלטות הוועד הפועל, ויחליטו בכל העניינים התכופים שיש להחליט עליהם בפרק הזמן שבין ישיבת ועד פועל אחת לשנייה ובאותם הזמנים שאין ישיבות הוועד מסתיימות.

חובות חברי הוועד וחברותיהם

39. על חבר ועד כללי, חבר ועד פועל, חבר הנהלה וכוליה, חייב לעבוד בכל מרצו לטובת עניי העדה, להשתתף באופן קבוע באספות, ולהוציא לפועל כל התפקידים שהסכים לקבל על עצמו. הזכות ניתנה לכל חבר להיבחר לכל הוועדות הקיימות על-ידי הוועד, והוא יכול לבחור לעצמו את הוועדה שברצונו להיכנס בה לעבודה, אם אין התנגדות מרוב חברי הוועד.

אסור לשום חבר מחברי הוועד למסור בכתב או בעל פה את ענייני הוועד לאנשים שהם מחוץ לוועד, אם מסירת דברים כאלה מזיקה לענייני הוועד או העדה.

כל סכסוך המתגלע בין חברי הוועד, וכל חילוקי דעות בקשר עם עניין הוועד, יובאו בפני משפט חברים. אסור לחברי הוועד לפרסם בחוץ לזרים הן בעל פה והן בכתב דברים הפוגעים בכבוד אחד מחברי הוועד, או בכבוד העדה, או המזיקים לענייני העדה. והחבר העושה זאת, יובא בפני משפט חברים. ועד בירור העניין, לא יוכל להשתתף באספות הוועד. בתנאי שמשפט חברים יתקיים במשך לא יותר משבועיים מיום מסירת התראה לחבר המדובר. חובות אלה מוטלות גם על כל חברי הוועדות הקיימות על-ידי הוועד.

פנקסי פרטי-כלים [פרוטוקולים]

40. ברשות הוועד יהיו פנקסי פרטי-כלים שבהם תירשמנה אחת לאחת כל ההחלטות המתקבלות על-ידי הוועד הכללי, וכמובן ההצעות אשר הוצעו ונדחו ברוב קולות, וכן הדינים והחשבונות הנמסרים על-ידי הוועד הפועל ותמצית הוויכוחים בקצרה, כמו כן תמצית או תוכן המכתבים, ההצהרות והאינפורמציות שנמסרו לאספה.

הפרטי-כלים של אספות הוועד הכללי, הוועד הפועל, ההנהלה והוועדות השונות יסודרו בפנקס מיוחד.

כל הפרטי-כלים יכולים להיכתב גם במכונת כתיבה ולהישאר בתיקים מיוחדים.

הפרטי-כלים של הוועד הכללי צריכים להיות חתומים על ידי יושב ראש האספה, המזכיר, והחברים הנוכחים באספה.

הפרטי-כלים של הוועד הפועל, צריכים להיות חתומים על-ידי הנשיא, המזכיר והחברים הנוכחים באספה.

41. הוועד הפועל ממנה בהסכמת המועצה, מזכיר ופקידים אחרים של ועד שיחשבו אותם לנחוצים, ולהתקשר אתם בחוזים זמניים. בהסכמת המועצה יכול גם לפטר כל פקיד שרוחו אינה רצויה.

42. הוועד הכללי בוחר בוועדת ביקורת שתבקר החשבונות וספרי הוועד.

43. תפקידה של ועדת הביקורת היא, לבקר את כל החשבונות וספרי ועד ולהכין בשביל הוועד הכללי הרצאה על המצב הכספי של ועד העדה. הביקורת תהיה רשאית לגשת באיזה זמן שיהיה לכל הספרים, התעודות שטרות, וחשבונות וכוליה. תבדוק עד כמה אלה מתאימים עם הספרים ותדרוש את כל המסמכים השייכים להם, והוועד חייב להראותן להן.

44. חותם ועד העדה יהיה תחת משמרת הנשיא או סגנו.

45. ועד העדה ינהל את הספרים האלה: ספר הקופה, יומן, ספר ראש ועוד פנקסים אחרים לפי הצורך, וכמו כן ספרים אחרים שהנהלתו תהיה דרושה על-פי החוק.

46. ועד העדה רשאי למסור כספים, לבנק בחשבון עובר ושב, או בפקדון, או להוציא לפועל השקעות לבניין. וכל השטרות שהוועד יוציא מלקוחותיו ומהדיירים וכוליה רשאי להפקידם בבנק, אם אין לו צורך להשתמש בהם.

47. קרן שמורה תיווצר

1. על-ידי הפרשת עשרה אחוז מסכום ההכנסות ברוטו, בזמן שהמצב הכספי ירשה.

2. על-ידי סכומים אחרים שיופרשו על-ידי הוועד באספה הכללית לתכלית זו.

בקרן שמורה כזו משתמשים אך ורק לבנינים

48. כל שינוי בתקנות יכול להיות רק על פי החלטה בכתב מצד שני שלישים של חברי הוועד הכללי.

הפקדת כספים

49. הפקדת כספי העדה בבנקים צריכה להיות על שם 'עדת היהודים המערבים בירושלים'.

משיכת כספים

50. הוצאת כספים מהבנק צריכה להיות על-ידי ג', יקוים על-ידי שניים מתוך ארבעה מיופי כוח על-ידי

הוועד, והם: היושב ראש, סגנו ועוד שניים מחברי הוועד הפועל.

המקור: תיק ללא סגנטורה, ועד העדה המערבית, ירושלים

This work was carried out under the
supervision of
Prof. Moshe Orfali
The Department of Jewish History,
Bar-Ilan University

North African Jewry in the Four Holy
Cities from World War I until the End of
British Rule (1914-1948)

Moshe Ovadia

Department of Jewish History

Ph.D. Thesis

Submitted to the senate of Bar-Ilan University

Ramat-Gan, Israel

September 2009